

Хмари

Нечуй-Левицький Іван Семенович

I

Одного літнього гарячого дня, в місяці липці 184... року, з города Тули вийшла купка хлопців, убраних по-дорожньому. На молодих паничах були сіртуки з темної парусини з чорними роговими гудзиками, суконні широкі й круглі картузи. Кожний мав за плечима торбу з одежею, книжками й харчами; кожний держав у руці палицю. Паничі були високі на зріст, кремезні, широкоплечі й русяві, їх рум'яні, повні щоки були здорові якомсь по-сільській; жилавими руками, кремезними плечима й шиями вони скидались на великоруських робітників або крамарів-коробейників. Між ними один був вищий од усіх цілою головою: то був їх поводитар, Степан Воздвиженський. Це були тульські семінаристи. Вони йшли до Києва. Деякі були послані на скарбові гроші в Київську духовну академію, деякі були прості семінаристи, що, скінчивши курс, йшли до Києва на прощу.

Широкий і вольний був їм шлях на Україну. Літня спека застелила його на долоню курявою. Сонце пекло з гарячого неба. Курява посіла на семінаристів, обліпила їм лица так, що вони не впізнавали один одного. Піт котився з їх потьоками і, помочивши чорну куряву, пописав їх лица довгими смужками.

Кандидатам до академії були видані скарбові гроші на поштові коні до самого Києва. Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки [і гроші постановили пропити дорогою, ще й товаришів-богомольців напоїти. Стаючи коло корчом на спочинок, вони гуляли й пили й товаришів поїли. Останні поштові гроші вони пропили в Броварах, недалечко од Києва, хрестячись і молячись до синіх святих київських гір, на котрих білили церкви й дзвіниці, блищали проти сонця золоті хрести й бані церков. Хоч далека, зате ж весела була їм дорога до Києва! Забачивши святий Київ, вони зареклися більше пити, щоб вступити по-християнській до святого міста].

З чорного чернігівського бору вони вийшли на низький берег Дніпра. Перед ними за Дніпром з'явилась чарівнича, невимовне чудова панорама Києва. На високих горах скрізь стояли церкви, дзвіниці, неначе свічі палали проти ясного сонця золотими верхами. Саме проти їх стояла Лавра, обведена білими високими мурованими стінами та будинками, й лисніла золотими верхами й хрестами, наче букет золотих квіток. Коло Лаври ховались у долинах між горами печери з своїми церквами, між хмарами садків та винограду. А там далі, на північ, на високому шпилі стояла церква св. Андрея, вирізуючись всіма лініями на синьому небі: коло неї Михайлівська, Софія, Десятинна... Поділ, вганяючись рогом в Дніпро, неначе плавав на синій, прозорій воді з своїми церквами й будинками. Всі гори були ніби зумисне завітчані зеленими садками й букетами золотоверхих церков, їх завітчала давня невмираюча українська історія, неначе рукою якогось великого артиста...

Стоять київські гори непорушне, заглядають в синій Дніпро, як і споконвіку, несуть на собі пам'ятку про минувшість для того, хто схоче її розуміть, і ждуть не діждуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого Києва, поки знов завітчають їх потомки давніх батьків свіжими квітками історії...

Тульські семінаристи стріли велику силу прочан, що йшли з далекого краю до Києва. Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколішки, хрестились, молились і били поклони.

Тульські семінаристи пішли прямо на гору до Лаври. [Умившись і трохи прибравшись, вони пішли на поклін до митрополита, свого земляка. Митрополит вийшов до них, і вони всі впали йому в ноги й поцілували його в руку.

— З якої губернії? якого повіту? з якого села? — розпитував митрополит кожного. — Чи всі ви підете в академію?

Молоді люди давали відповідь. Дехто обзивався, що поступає в академію, дехто просив у митрополита парафії на Україні.

— Розділіться!-промовив митрополит. —Хто йде в академію — ставай по правий бік, хто в попи — ставай наліво.

По такій команді хлопці розділились і стали одесною й ошую свого пастиря.

— Добре, — промовив митрополит, — дам вам парафії її поженю вас на сиротах, за котрими я зоставив парафії. Тільки тут не Тула! Треба вам прибратися добре, йдучи на сватання. А то, бач, що намотав ти собі на шию! — промовив він, витягаючи кінець здорової червоної хустки, котрою була оповита шия одного хлопця.

— Та глядіть, не мажте чобіт дьогтем, не мажте голови смердючою оливою, як будете свататись, бо за вас тутешні попівни ще й не підуть. Тут попаді дуже зубаті. Дарма, що я митрополит, а як налаяв колись одного попа, а він, дурний, взяв і заслаб з переляку, то попадає трохи очей мені не видерла, трохи ряси на мені не порвала! Ледве одчепилась!

— А ви в академію? — промовив митрополит до правої сторони. — Боже благослови, Боже благослови! А ти де такий здоровий виріс? Чи не в муромських лісах?-спитав митрополит одного кандидата до академії, котрий виганявся головою й плечима над усіма хлопцями.

— Ні, ваше високопреосвященство! Я виріс недалеко од Тули, — одказав студент.

— Ох, який же ти здоровий, як ведмідь! Які в тебе ручиська, ножиська, плечища! Аж страшно дивитись! Мабуть, басом співаєш?

— Басом, ваше високопреосвященство, — гукнув студент і справді страшним басом.

Митрополит почав його оглядати з усіх боків. Студенти розступились, і великий, як обеліск, студент стояв між двома рядами прямо проти митрополита.

— Як же твоє прізвище?

— Степан Воздвиженський, ваше високопреосвященство, — знов заgrimів він, аж луна пішла по великих покоях митрополита.

— Бравий хлопець! Зовсім багатир Ілля Муромець! Ідіть же до другої кімнати; там вас нагодують і напоять. На гостиниці вам дадуть квартири, хто хоче парафії. А вам дорога лежить на Поділ до академії. Бажаю вам усім бути митрополитами!

Хлопці поклонилися в пояс, поцілували в руку й вийшли з зали, скидаючи її скоса очима. І вони всі захотіли бути кийвськими митрополитами, дивлячись на розкішні покої митрополита, де

стояли великі крісла, криті малиновим оксамитом, з золотими спинками, з парчевими китицями, де лежали килими на кілька сажнів, заткані чудовими квітками й китицями.

Пообідавши всмак у митрополита, студенти розійшлися на два боки. Одна часть пішла до лаврської гостиниці і жила там, доки митрополит не роздав їм парафій на Україні на проديو українським мужикам, котрі пороззявляли роти, дивлячись на таких чудних кацапських попів. Друга половина пішла на Поділ до академії. Там молоді студенти здали екзамен, і їх прийняли в академію на скарбовий кошт.

Туляки встріли в академії студентів з усієї Росії. Великоруський Синод ще попереду, ніж уряд, спостеріг ідею русифікації, і для того він велів в академіях мішати українців з руськими студентами. Тим-то в Київську академію пруть семінаристів з Костроми, Архангельська, з Волги й Сибіру, мішаючи їх з киянами, полтавцями, одесцями й іншими і посилаючи українських семінаристів до Москви й Петербурґа, котрі одначе не мають охоти туди їхати].

По розкішних алеях Братського монастиря, густо обсаджених усяким деревом, гуляли студенти з усіх кінців широкого Російського царства. Тут можна було побачити типи півночі з жовто-русявим волоссям на голові; можна було побачити широкі шиї й сірі очі великорусів, рум'яні лица українців, навіть орлині очі й носи грузинів, греків, сербів і болгар, що приїжджають вчиться до Києва. Після екзаменів усі студенти були веселі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували. Довгі й густі алеї в монастирі аж гули од голосної розмови. [Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям розуму, і виглядали паничками й європейцями між грубими великорусами. Всі студенти говорили московським язиком, і рідко траплялося почути співучу, м'яку розмову українську. Серед самого монастиря стояла велика гарна Богоявленська церква. На полуденній стіні церкви була залізна дошка з написом над могилою гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Самий монастир з академією стояв на Мазепиному дворі. І, неважаючи на те, в академії Петра Могили, св. Димитрія Туптала й інших не було й духу, й сліду тих давніх діячів України, тих Сагайдачних, Могил... В Братськiм монастирі, в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люде... Все давнє українське лежало десь глибоко під землею, рядом з могилою Сагайдачного, а над землею роєм вилися попід деревом чужі люди з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом, нагнані бог зна звідкіль, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки. Між молодими студентами гуляли на алеях професори-ченці в широких чорних шовкових рясах, в високих клобуках. Широко стелилися по плечах їх довгі намітки, густі коси. Вони дуже брязкали чотками і, розмовляючи, повертались якомсь так сміливо, угласто, навіть по-московській, то разом можна було б вгадати їх рід і північне покоління.]

Незабаром студентів розділили по номерах. В кожному номері жило по п'ять, по шість студентів. Там були їх ліжка, там вони навіть пили чай. Опрічних дортуарів тоді ще не було. Ділячи студентів по номерах, їх знов мішали між собою, поміщаючи навіть земляків окоми.

Степан Воздвиженський попав в 10-й номер. Разом з ним жили в тому номері п'ять студентів з усяких країв світу: українець, болгар, серб, грек і архангелець, родом аж з Лапландії! Гірше не можна було вибрати людей, неоднакових по мові й звичаях. І всі вони мусили жити вкупі, годиться, жити так, щоб не зачепить один одного і не перебаранчать другим в роботі.

Картина в номері була дуже чудна. Болгарин сидів на ліжку, підобгавши по-турецькій під себе ноги, і писав, поклавши на колінах тверду книжку. Серб ходив по хаті, безперестану човгаючи турецькими патинками, вишитими сріблом. На їх обох були турецькі феси з червоного оксамиту, з золотими китицями. Лапландець сидів у куточку за шафою, все вчився, все мовчав і довго не говорив ні до кого й слова, його куце жовте лице було темне й сумне, як північне

небо. Од його ніхто не чув ні веселої розмови, ні сміху, ні пісні; його ніхто й не зачіпав. Грек ніколи не сидів у хаті, нічого не робив, тільки приходив додому на ніч і швидко з своїми земляками завів крамницю з тютюном. Воздвиженський, великий, як верства, міряв хату широченними ступенями, розпустивши крилами поли свого замазаного халата. Українець, гладенько причесаний, чисто убраний, сидів коло свого столика й писав.

Зібрані з усяких націй, студенти ніяк не могли погодитися між собою. Коли болгаринів було холодно, тоді Воздвиженському було гаряче. Лапландець любив холод, а українець — тепло. Часто Воздвиженський одчиняв вікна й холодив хату, а полуденні слов'яни кричали і втікали з хати, боячись застуди. Часто лапландець одчиняв вікно вночі, й усі вставали вранці слабими.

В номері всі любили чистоту, а Воздвиженський і лапландець, здається, і не розуміли, що то таке чистота. В Воздвиженського кожна річ лежала не на своєму місці. Він кидав книжку куди траплялось, висовував з-під ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати. На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом. На столі в його валялось усе: книжки й папір вкупі з хлібом, сіллю, сахаром, гребінцем і ковбасою.

Вдача Воздвиженського була дуже деспотична. Він казав кожному — ти, хоч би стрівся з ким вперше на віку. Часом увечері всі сиділи тихо, читали або писали, а Воздвиженський починав гулять по хаті, стукотів на ході ногами. Всі його і просили, і лаяли, але це нічого не помагало. Він собі ходив, неначе був сам один в хаті. Слов'яни, мабуть, звикши до турецького ярма, швидко перестали змагатися з ним. Тільки українець гризся з ним щовечора, лаявсь і трохи не бивсь.

Незабаром усі побачили, що Воздвиженський і лапландець не дуже любили поважати право власності.

Як у їх не було тютюну, вони сміливо простягали руки й брали у других; зате ж і другим давали свій тютюн. Студенти того часу дуже пили, гірше, ніж в останній час. Теперечки звуть той час героїчним періодом випивачок. Пили всі, однак Воздвиженський пив більш од усіх: він випивав стакан горілки, не переводячи духу. Чи траплялись чії іменини, всі студенти збирались в найбільший номер і випивали часом на могоричі відро горілки, заїдаючи хлібом з сіллю та ковбасами. Ті, що скінчили курс і виїжджали на місце, ставили могоричі в вертепі. Вертепом звали один номер в старому корпусі, де жили скінчивші курс. Ті могоричі були такі, що часом всі: і молоді, й старі студенти, і пострижені в ченці — все те лягало покотом на помості й спало там до другого дня. В новіші часи стали пити менше, і в номерах часто були танці під грання своїх музик. Разом з танцями на тих вечорах завелася пісня, і пісня народна, як українська, так і великоруська. Народні співи завжди були сподобні студентам, і не раз і не два інспектор-чернець розганяв студентів серед глухої ночі, бо вони тривожили його своїми мирськими піснями. І за часів Воздвиженського студенти любили розважати себе піснями. Починали співати великоруських пісень, а потім українці співали своїх. Чудовою здалась українська пісня всім студентам з далеких країв, що зроду її не чули! Всі її слухали, всі приходили в екстаз, як ті, що були родом з синього Дунаю, так і ті, що були з далекої півночі. Лапландець виліз з свого закутка, як миш із нори, і роззявив рот. Навіть п'яний Воздвиженський уставав в той час з ліжка, прислухався до нової задля нього пісні і сам повиучував багацько українських пісень.

Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоящим. Він часто вставав серед ночі, моливсь Богу й не давав спати іншим своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись вночі й побачили щось біле й велике, що стояло коло шафи і шепотіло. То був Воздвиженський. Він встав удосвіта й почав молитися Богу, б'ючи поклони так завзято, що побудив других студентів.

— Хто то? — спитав у його один товариш.

— А тобі навіщо? — обізвався Воздвиженський сердито.

— Що ти робиш?

— Та Богу молюсь!

— Чом ти не даєш нам спать! — крикнули всі разом.

— Дурні ви! Хіба не можна Богу помолиться?

— То молись нишком та не стукай так лобом! — крикнув сердито українець.

Всі прокинулись і почали лаять Воздвиженського. Одначе він часто вставав уночі, моливсь Богу й ходив на утреню нишком од других. Українці й інші слов'яни їли в піст скоромне. Одні великоруси неначе вік прожили в скитах! Вони всі держали пости: грека звали нехристом, українців — ляхами, а слов'ян — турками.

Той українець, котрому довелось жити в однім номері з Воздвиженським, звався Василь Петрович Дашкович. Він був родом з Черкащини, давньої козацької сторони. Чудовий, пишний край! Чудові, здорові там люде. Ідеш селами й не надивишся на людей, гарних, привітних та поставних. Чи їдуть чоловіки возами, то сидять гордо, мов ті гетьмани. Чи їдуть хлопці, — всі гарні, сміливі, високі, мов козаки-запорожці. І дівчата там гарні, чорняві, рівні й високі, як тополі України. Чудовий край! Хто жив у тобі, хто дихав твоїм повітрям, хто бачив твоє сине небо й чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде...

Дашкович був чистий черкасець: високий, рівний, з дужими плечима, с козацькими грудьми, з розкішним темним волоссям на голові. В його було лице повне з високим і широким одслоненим чолом. Брови лежали низько й рівно над карими ясними, чималими очима. Чималі рум'яні губи були складені щільно і навіть трохи сердито. Його погляд, виявляючий розум і тям, був твердий, спокійний. Рідко траплялось бачить таке лице, де одразу можна було б примітити думи, й розум, і завзятість. Та не було тоді ні навкруги його, ні в його самого матеріалу для правдивої, широкої думи та широкого погляду. Його рушення, його хода — все було поважне. Він ступав кожною ногою, ніби думаючи, як треба ступить, все ходив задумавшись. А як було сяде чи стане, згорнувши руки і спокійно дивлячись, його постава була така картинна, хоч малюй на полотні.

Найуподобніша йому наука була філософія. Він сам вивчив німецьку мову, і на його столі купою лежали німецькі філософські книжки, тоді як його товариш Воздвиженський день і ніч сидів над грецьким язиком і, по старій традиції, вчив теологію. Тоді ще студенти були вірні духові академії.

Воздвиженський, при великому зрості, був неповертайло. Його кругла голова з широким круглим «париком», ясным, мов коноплі, його широке чоло і при йому куций ніс і тупо одрізане підборіддя — усе те було дуже не в пропорції з огрядною постаттю. Але він був поставний, веселий, говорючий і любив товариство. Через свою веселу вдачу й гарний голос він подобавсь паннам і паніям.

[Дашкович дуже любив чистоту, здається, по природі. Його столик був застелений скатертю. Його ліжко стояло прибране й застелене. Часто він брав лінійку і вигладжував нею скарбове біле з синіми берегами одіяло так, що на ліжку не було і складочки. Він сідав і лягав на ліжко дуже обережно і дуже не любив, як хто сторонній товкся на його постелі. Воздвиженський

сміявся з того і не раз по виході з хати Дашковича перевертав все на його ліжку догори дном. Вертаючись додому, Дашкович заставляв на постелі ніби слід землетрясіння і звав за це Воздвиженського туляком-подляком. Таке прізвище за туляком зосталося і до цього часу, бо затвердилося після того дуже поганою репутацією.

Так як харч в академії була дуже погана, то Дашкович, Калімері й інші слов'яни їли в пости скоромне — ковбаси, сало, масло; варили тихенько в чайниках яйця і закидали шкаралющі на грубу, а часом і за вікна. Од того монастирський двір у піст був засіяний білими шкаралющами, неначе снігом. Воздвиженський дуже за це гнівався, як аскет, і грозив розказати ректорові. Всі почали його стерегтись і в піст виходили їсти скоромне у другі номери.]

І пішло потім студентське життя тихо й однаково. Всі мусили засісти за науку. Всі мусили, хоч і через силу, привикать один до другого. Дашкович, грек Калімері, Петрович й інші слов'яни були вищі розвитком, цивілізованіші: вони впливали на грубу й дику натуру Воздвиженського. Він сам незчувся, як перестав уставать вночі й молиться Богу, як покинув грецький язик і взявся до французького, як почав чепуриться і прибиратись. Вже він не стукотів по номері чобітьми, гуляючи, ніби на злість усім. Цивілізація того краю, куди його занесла доля, трохи стерла з його темніші плями. Одначе товариші одхилялись од його, хоч він і приставав до других. В його натурі було стільки нецеремонності, що здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині або й по щоці! Він обтесався трохи тільки зверху.

[Київська академія того часу стояла дуже низько і не давала нічого для мислі. Вона була перероблена з старої Могилянської академії. Замість латинського язика уряд завів великоруський. Про український язик ніхто не дбав, хоча не так давно студенти писали вірші чистим українським язиком. Академія зосталася дуже позаду од свого часу: в ній панувала схоластика, од котрої висихала всяка мисль в головах студентів. Світські науки були закутані в дух теології. Тільки одна філософія стояла усе дуже добре. Академія випускала тоді в семінарії професорів, котрі були темні, як темна ніч, і нічому не вчили, бо й самі нічого не тямили — тільки з горя горілку пили. Од темноти, од п'янства, од бідності вони сходили з ума, дуріли, бігали по вулицях в одних сорочках, тонули темної ночі де-небудь в калюжах, у канавах. З тієї академії повиходили протоєреї й архієреї, що плодили на Україні московський язик і московський дух, заводили московську централізацію в давній демократичній українській церкві. Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його господарственным планам.

Студенти того часу небагато виносили в голові, їх мисль була зоставлена сама для себе: її не ворушила суха схоластична академічна наука. На студентів більше мала впливу література, що заходила в академію збоку. Література та була великоруська і давала недобрий матеріал для просвіти мислі, бо була слов'янофільська. Воздвиженський, Дашкович і інші студенти почали втягувати в себе ту нездорову ретроградну мисль. Раціоналізм і заграничні книжки тоді не заходили в стіни Братського монастиря.]

Раз над Києвом стояла чудова весняна ніч, що так надихувала духом поезії Гоголя й Пушкіна. Повний місяць дивився в синій, гладенький, як дзеркало, Дніпро. Небо було ясне й синє. На заході, над смугою чорною лісу й гір небо блищало дуже пізнім рум'яним вечором. Було ясно, як удень. На Братській церкві можна було читать золоті написи на стінах. Повітря було тихе, запашне. Здається, не тіло, а сама душа ним дихала. На серці ставало легко, на душі — спокійно. Розум засипав перед великою красою природи, зате ж прокидалась фантазія навіть в черствій, твердій душі. Співуча душа виливалась піснею по-солов'їному, поетична душа марила тисячею пишних картин. Душа любляча любила гарячіше, душа безщасна заспокоювала своє замучене серце. Вся природа з небом і землею, з водою, квітками, лісами й горами здавалась однією піснею, однією гармонією.

В темних алеях Братства гуляли купами студенти. Під високими осоками й акаціями на лавках сиділи рядом: Воздвиженський, Дашкович, Петрович, Калімері і багато інших. Перед їх очима за вітварями Братської церкви, серед монастиря, був колодязь з фонтаном. Кругом його росли високі тополі, достаючи верхами до середніх бань церкви. Чудові стояли вони, обліті промінням місяця од вершечків до самого долу! На їх було видно кожний листок, кожну гіллячку! Лапландець з далекої півночі й собі вийшов з свого закутка. Всі сиділи вже давно, і нікому не хотілось йти в хату. Кожному хотілось говорити, виговорить те, що притаїлось в душі; в кожного серце було одкритіше од тепла й добра пишного вечора й пісень соловейків.

Довго розмовляли студенти про всяку всячину. Далі й далі всі ставали говорючіші. Розмова почала приймать тон елегії. Кожний почав думати й марить голосно. Серб Петрович почав згадувать свою рідну далеку сторону, розказував про турків, як турки взяли його діда, й батька, і дядьків, посадили в Константинопольську тюрму, як забрали в їх землі, їх усе добро, зарубали діда й дядьків, а батька випустили з тюрми без нічого. Його душа аж клекотіла помстою й ненавистю; його великі чорні очі блищали вогнем навіть при світі місяця. Смутний болгарин і собі розговоривсь, тільки його душа не рвалась так гаряче, бо була дуже пришиблена деспотизмом. Українські студенти ще не мали тоді ясного почування національності, але, слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій безщасний народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією. Дашкович почав тихісінько співать українську пісню. До його пристало кілька голосів. Воздвиженський вторував басом, і тихо-тихо, як дніпрова вода, полилася гармонічна українська пісня. Серед монастиря, перед п'ятьма золотими банями, серед чернечих келій і темних алей понеслася мелодія про Сагайдачного, котрого могила була за десять ступенів звідтіля, коло південної стіни церкви.

Швидко одчинилось одно вікно в келії. Звідтіль висунулась кострубата чернеча голова. Потім одчинилось друге й третє вікно. З вікон висовувались темні голови й слухали співи.

По дворі під тополями дибали два журавлі, котрих держать по монастирях у Києві. З липи злетів павич, розпустив свій блискучий хвіст і крикнув своїм диким голосом. Пісня розворушила мертвий спокій монастиря. Всі поглядали на ректорські вікна. Одно ректорське вікно одчинилось, і пісня разом замерла на устах двох десятків хлопців, і знов стало тихо й мертво, як у могилі. Тільки з сусідньої гори Кисілівки широкою хвилею лилася пісня міщан, котрі збирались там на вулицю і співали пісні цілим хором, з басами, тенорами й сопранами.

Калімері й Воздвиженський розвеселяли усіх своїми жартами й брехнею. Грек розказував про східні гареми, про афінських грекинь. Низький, товстий, з вузьким лобом, з товстими губами й чорними очима, Калімері зовсім не нагадував героїв «Іліади», а більше був схожий на гірських розбишак. Він почав марить про свій магазин з тютюном, про бариші, про дівчат, гудив Росію й хвалив свій край.

Тиха ніч, тепло, місяць і зорі наводили більше задуму й меланхолію, а найбільш на українців.

— Сидимо ми тепер укупі, — почав Дашкович, — а де-то ми будемо через рік, через два, як вийдемо звідсіль?

І кожному будущина, рідний край почали з'являться перед очима. Серб згадав свій тихий Дунай, згадав Чорну гору з її вольним народом і красою природи. Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про садки зелені і про пишні свої Сегединці, заліті черешнями. Калімері згадав класичні Афіни й пишні береги Мореї, хоч і був ладен помінятися ними на добрі бариші за тютюн. Один Воздвиженський не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками.

— А де-то доведеться нам поженитися? Які-то будуть наші жінки? — почав Дашкович і тим зачепив найживішу, найтоншу струну в серці кожного молодого студента. До кінця курсу було так недалечко! Всі почали перебирати знайомих у городі паннів, і найбільше тих, котрі ходили до церкви в Братство. Згадали паннів гарних і розумних, але в кожній знаходили що-небудь негарне, що-небудь не до вподоби. І почали вони марити, кому якої треба жінки.

— Я тут не женюсь, — говорив серб. — Мені треба жінки сміливої, щоб уміла часом турка під бік шпигонуть і щоб була й патріотка, любила свій край, свою мову й свою віру.

— А мені треба такої, — промовив Дашкович, — щоб уміла господарювати, порядок в домі давати і щоб уміла українських пісень співати. Я буду сидіти і філософствувати, а вона, тиха, добра та весела, буде коло мене шити й пісню мені співати.

— І вже ти! — промовив Воздвиженський. — Може, тобі треба такої, щоб сиділа коло тебе та пхикала, сльози лила? — І Воздвиженський підперся рукою, пресмішно скривив лице і почав пхикати. Його здорова голова стала така смішна, поза була така чудна, що всі зареготались.

— Ой ти! — промовив Дашкович, — тямиш ти в поезії! А тобі, мабуть, треба такої, щоб давала щодня стусанів у потилицю!

— Ого-го! Нехай спробує! Я задам їй такої російської пинхви, що вона не потрапить кудюю втікати. Коло мене жінка буде ходити навшпиньки, на одних великих пальчиках. А як я читатиму або спатиму, то вона повинна замерти на той час і заморить все в домі. Пісень твоїх я не потребую. Жінка повинна бути жінкою. Я голова в домі, а вона моя піддана. Щоб мені було добре їсти, добре пити; щоб мені усе було впору, за часу...

— То тобі треба наймички, а не жінки? — спитав Дашкович. — А я собі наймичку найму, а жінки покірної, рабині не люблю.

Воздвиженський знов занявчав жалібно, підперши щоку долонею.

— От така твоя буде жінка! — промовив Воздвиженський. — А моя жінка нехай не співає й не пхикає: нехай собі буде богомільна, нехай ходити до церкви. І я люблю жінку добру, тиху, але покірну, покірну! Бо як жінка почне верховодити в хаті, то не буде добра.

— Ти деспот! — крикнув Дашкович.

— Ні, братику! Жіноче діло кочерга та колиска. Я для неї й грошей не даватиму до рук! Сам справлятиму одягу, яку треба буде. Я не люблю, як жінки швендяють по балах.

— А я подивився б, як моя жіночка танцюватиме, як метелик, гратиме, співатиме, — марив Дашкович.

— О, якби моя жінка вдалась такою Іродіадою, то я б її запер в хаті, ще й двері підпер би. Нехай би сиділа, не рипалась та хати стерегла!

— Воздвиженський! — промовив Калімері, — ти зовсім по-монгольській дивишся на жінку. От моя жінка буде не така! Моя жінка носитиме кинджала при поясі, вмітиме полком командувати і турків бити. Моя жінка буде, як калина з молоком! З вогнем в очах, з грудьми високими, як гора Олімп. Я хочу, щоб моя жінка танцювала, як баядерка, співала пісень, як соловейко, припадала коло мене не рабинею, а гарячою коханкою. На далекому Сході, на гарячому березі Середземного моря, а може, з гарему якого турка я вихоплю собі такі чорні очі, таку палку любов, що не схоче мені акафістів читати.

— А буде в магазині сидіть й тютюном торгувать, — обізвався Дашкович.

— Нехай торгує! Але вона буде моїм коханням, моєю щирою душею! — говорив палкий грек, облитий світлом місяця. Його очі блищали іскрами проти місяця; червоні губи й рум'янець на щоках розгорілись. В такому запалі він був і справді трохи схожий на героя «Іліади», а не на крамаря.

— Куди-то оце нас порозсилають, як ми скінчимо курс, — промовив Дашкович.

— Я зостанусь тут, у Києві, — одрізав Воздвиженський.

— А в Тулу не хочеш? — крикнули усі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський.

— Але ж там гарно! — промовили усі сміючись.

— То що, що гарно! Я зостанусь тут, на Україні, і в Києві; і оженюсь тут! — додав Воздвиженський. — А ти, хохле, катай до Тули!

— Розкажи батькові своєму! — одказав Дашкович. — Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України нізащо в світі!

І знов розмова натрапила на переднішу тему: знов молоді хлопці заговорили про молодих дівчат. Місяць ще ясніше виливав всю силу свого проміння. Густа тінь під липами ще гірше ворушила думи й фантазію. Далека голосна пісня з гори Кисілівки, ще далі пісня з гори Щекавики знов викликали охоту до співу. Дашкович почав тихесенько «Гриця», а Воздвиженський і незчувся, як став йому вторувать. І знов тиха пісня, як шелест листу, пішла по монастирі. Під самою церквою спало на землі покотом кільки сотень богомольців з усієї України. Вони спросоння почули пісню, підводили голови й дивувались, що серед монастиря співає хтось сільську пісню, ніби в селі на вулиці.

На темних алеях зачорніла чорною хмарою висока чернеча постать. Червона палиця з золотою головкою заблищала, як блискавка. Студенти зачули ректора й побігли до корпусу. Там уже дзвонив дзвоник на молитву.

І довго ще після молитви, сидячи перед одчиненим вікном, дивився Дашкович на сонний, тихий Київ, на високі гори, де блищали золоті верхи Михайлівського монастиря де на шпилі висів собор Андріївський, а попід горою зеленіли садки, білили стіни будинків. Йому хотілось одного не покинуть Києва, а другого — знайти тиху, добру, як голубка, і співучу жінку.

Вже усі в номері полягали спать. В великі вікна світив місяць. В хаті стало тихо; усі засипали. Коли це Воздвиженський прокинувся і закричав: «Дашковичу! Чи ти спиш?»

— Якого ти нечистого, не даєш спать! — обізвався спросоння Дашкович.

— Чи тобі нічого не снилось?

— А тобі вже встигло й приснитися?

— Вже! Мені снилась моя будуща жінка, — промовив Воздвиженський хрипким заспанним голосом.

— Якою ж вона тобі снилась? Чи таким бовдуром, як і ти? — спитав його Дашкович, і всі знов

пробуркались і почали сміятися при роздражнюючій світлі місяця.

— Одже й я пригадую свій сон: і мені щось верзлось, — говорив далі Дашкович. — Їй-богу, снилось, ніби я сиджу на тій самій лавці, де ми недавно сиділи; і ніч, здається, була така сама; коли це пурх! і з дерева злинула голубка, сіла мені на плече й почала вуркотать на вухо. Я взяв її в руки; коли дивлюсь, а голубки вже нема, і коло мене сидить панна, гарна, як оця ніч, з такими очима і з таким добрим лицем, з таким голубиним поглядом, як у однієї панни в моїй Черкащині. Тільки що я придививсь до неї, а вона знялась павичем, розпустивши розкішний хвіст, і той павич так препаскудно крикнув, якраз, як оце ти!

— Бач, які тобі птиці сняться! — промовив Воздвиженський. — А мені приверзлось, що я сидів на тій самій лавці; мені ніби схотілось води, я й пішов до колодязя, набрав відро води та й дудлю, дудлю! Випив ціле відро, а води все-таки хочеться. Коли обертаюсь, а при світлі місяця стоїть дівчина з відром. Я її ляп по руці! А вона одразу, неначе відьма, обернулась панною в розкішній білій сукні на два сажні кругом. Така панія, ой! ой! В руках у неї були чотки й молитовник, а на плечах крила. Вона взяла мене тихісінько за руку та й каже: «Ходім, серце, до вінця! Нас буде вінчати сам митрополит». От і веде мене просто до церкви. Дивлюсь, а Братство наше все палає свічами. Народу в церкві повнісінько! А на амвоні стоїть претовста черниця в ризах і киває до мене пальцем. Підходжу я з своєю нареченою до черниці, а вона як кинеться до мене, як ухопить мене за чуба! Дивлюсь — а моя наречена і та черниця перекинулись відьмами, сіли на лопати та й полинули з церкви! Ввесь народ зашумів, свічки погасли, — і я прокинувся.

— Цей сон значить, що твоя жінка буде дуже лиха, — промовив Дашкович, і всі почали сміятись. Воздвиженський встав і пішов шукать води, щоб залить загу й жар своєї фантазії.

II

На Братській вулиці, проти самого монастиря, ік полудню, була оселя купця Сидора Петровича Сухобруса. Оселя стояла садом до Братства, а ворітьми виходила з другого боку кварталу на другу вулицю. Половина ґрунту була засаджена добрим садком. Садок був старий, розкішний. Високі стовбури дерева, рівні, як колони, високо розкидали рясне гілля. Дерева було так повно, що садок здавався пишним кошиком, в котрому було накладено букетів так тісно, що вони з усіх боків вилазили аж за край. Яблуні, груші, черешні купами гілля вилазили в чужі двори, стлались на чорну покрівлю возовень і комор, схилялись над тротуаром, зачіпаючи прохожих за голови. Садок був старий, як був старий і його хазяїн Сидір Сухобрус.

Старий мурований будинок стояв не на вулицю, а серед двора проти воріт. Він був так збудований, як будували дома в старовину: з ґанком, з довгими сіннями через цілий дім, з другими дверима в садок. Сіни розділяли його на дві половини: з одного боку була пекарня й велика хата для челяді, з другого боку були хазяйські кімнати. Товсті на аршин стіни показували, що дім був давній. Вже Сидір Петрович сам попрорубував більші вікна, повикидав з вікон залізне перехрестя. Тільки в його кімнаті зосталось старе маленьке вікно, зверху трохи закруглене, з залізним перехрестям, ще й гострими крючками на обидва боки. Здається, хазяїн думав не тільки сховати гроші од злодія, але ще мав злу думку поколоть злодієві руки й лице, щоб не квапився темної ночі на чуже добро.

Сухобрус мав дві дочки. Старша звалась Марта, а менша Степанида. Сухобрус овдовів, і його дочки хазяйнували в господі.

Великий порядок і чистота в хаті й надворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки. Дім був багацько кращий всередині, ніж знадвору. Світлиця була чиста, світла, просторна;

стіни були помальовані ясно-жовтою фарбою; поміст був чистий, вимальований; через світлицю стлався вузенький килим, витканий з чорних і білих ниток. На стінах висіли великі картини на папері, в чорних рамах. З однієї картини виглядало лице Павла I, на другій картині був намальований Кутузов з грудьми, так обвішаними стрічками й хрестами, що нігде було й курці клюнуть; з третіх рам виглядала якась цариця. На другій стіні висів портрет якогось давнього Сухобруса в кунтуші, з прорізними рукавами наодкид. Всю світлицю дуже красила нова картина, вишита гарусом. На тій картині якийсь чорновусий циган, в одежі ясно-синій й червоній, вигравав на гітарі. Рядом з циганом висіла дуже велика картина, де Ной, з бородою до пояса, благословив таких самих бороданів, двох синів, а Хам, чорнявий і з короткою бородою, одвернув зле лице од батька. На одних дверях був намальований вусатий і чубатий запорожець, котрий танцював козачка, держачи в руках пляшку й чарку, — сцена, може, прямо перенесена маляром з Братського плацу, де колись гуляли запорожці по дорозі до Межигірського монастиря й до чернечої рясі.

На стінах світлиці можна було читати історію нещасного Києва, котрого шарпали й перекидали з рук у руки сусіди.

Обидві Сухобрусові дочки жили в дуже чистій й світлій кімнаті. Сам Сухобрус жив у другій кімнаті з маленьким вікном. Його кімната була темна, обставлена двома довгими стародавніми скринями з усяким добром. В кімнатах було чисто, як в келіях у черниць.

Під самими вікнами коло дому цвіли кущі рожі, бузку, жасмину, росли лелії, півонія, пахучий канупер, оргинія, синіли квітки тої, навіть росли кущі любистку, рути й барвінку, неначе під вікнами сільських хат.

Сухобрус умів малювати і став на ноги з свого малярства. Він малював прості образи, що купують тисячі богомольців з усієї України. Ніякий київський маляр не вмів так догодити образами сільським молодцям та дідам, як Сухобрус. Його образи дуже кидалися в вічі своїми ясными червоними й синіми фарбами і принаджували натовп покупців. Ніхто не вмів намалювати такого баского білого коня під святим Юрієм, такого страшного змія під конем, намальованого зеленою й червоною фарбою, з ротом, повним вогню й полум'я! І Сухобрус мав уже свою крамницю з образами проти самого Лева, фонтана, дуже уподобного українським селянам. Забагатівши трохи, він завів вже й другу крамницю, рядом з першою, з усяким крамом. На старості літ Сухобрус почав слабувати на очі й мусив навчити малярства двох челядників, котрі сповняли його крамницю образами.

Під хатою в Сухобруса, під барканом у садку в холодку можна було кожного дня бачити великі мисники, заставлені образами, на котрих протряхали свіжі фарби.

Сухобрусові дочки, Марта й Степанида, були малими дуже гарні дівчатка: кароокі, чорняві, кругловиді, з ямочками на щоках. Вони кожного дня ходили до борисо-глібського дяка з граматками й часловцями під пахвою. Марта була тільки годом старша од своєї сестри. Але, маючи один зріст, запнуті однаковими зеленими хусточками, зав'язаними під підборіддям поміщанській, в однакових котиках, критих ясно-зеленою матерією, вони були ніби однолітки-близнята. Після дякової науки Сухобрус посилав їх до одного пансіону годів зо два, де вони вивчились говорити по-великоруській, вивчились шити, й вишивати, і грати на гітарі, як тоді була мода. На тому й скінчилась наука й просвіта Сухобрусівен. Сухобрус умів читати тільки церковні книжки і часто загадував дочкам читати йому голосно «Житія святих», а найбільше печорських. Їх боротьба з злими духами здавалась йому надзвичайно цікавою! Не раз можна було бачити Сухобруса в садку на лавці з великою книгою «Житій» на колінах. Надівши сині окуляри, в одній сорочці й без шапки, він сидів в свята під гіллястою грушею, дуже рідко перекидаючи товсті й здорові листки «Печорського Патерика».

Ще змалку Марта й Степанида були дуже схожі вдачею. Обидві вони були дуже розумні, чепурні й веселі; обидві були дуже уперті. Коли вони самі хотіли що робить, то не треба було й загадувати, а коли чого не хотіли, то ні батько, ні мати не мали сили їх присилувати. Обидві вони були слухняні, але траплявся час, що Марта або Степанида не хотіли подати матері того, що лежало під рукою.

Ще змалку між Мартою й Степанидою не було прихильності й симпатії. Вони гуляли вкупі, забавлялись, але не було між ними щирої любові.

— Або з вас, дочки, будуть великі хазяйки, або — великі злидні, — було жартує Сухобрус, гладячи по голові своїх дочок.

Сухобрус помилився: з його дочок вийшли розумні й хазяйновиті панни, з великою енергією, з великою охотою до праці, але зате палкі й сердиті. Вони так добре держали дім, так уміли дбати, як їх покійна мати. Але зате часто доставалось од їх і старому батькові. Він був у руках своїх дочок і часто не мав волі випити зайву чарку, як того не хотілось дочкам.

В городянському пансіоні вони трохи вхопили романтизму, разом з тодішніми сентиментальними великоруськими романсами, котрі прибули на Україну з романтичною великоруською літературою. Забравши в руки гітари, вони любили співати жалібним голосом: «Стонет сизый голубочек! Стонет он и день и ночь!» І, розказавши в пісні, як той голубочок втертя милу, як він побивався і, попросту сказати, здох од печалі, вони задумувались, зітхали й довго дивились в одчине вікно, де в садку цвіли квітки, а на коморах купую сиділи «голубочки», що й не думали здихати од любові. Любили вони співати Сковородину пісню: «Бідну птичку вловили і в кліточку посадили», перевертаючи українські слова на великоруський лад. І вони справді жалкували за тією птичкою. І часом, вилаявши добре в пекарні найминок та прикажчиків, покличавши на батька, вони виходили в садок місячної ночі, довго ходили під високим деревом, марили про бідну птичку й сизого голубочка. А марили вони, бо вже наближався час і пора думати про якого-небудь голубчика. І звідкіль він прилине? І який він буде? Чи чорнявий, чи русявий, чи купець, чи військовий, чи, може, вчений?

До Сухобруса почали вчашати молоді паничі з своїх-таки купців. Всі знали, що Сухобрус мав гроші в банку і що він мав їх доволі і в скрині. І панни були гарні. Але якось ні один не припадав їм до вподоби. Були між ними люде й багаті, й гарні, та зате були нерозумні, прості. Марта й Степанида, розумні зроду, хотіли вибрати собі женихів не дуже темних купців, бо й самі були в пансіоні. Сухобрусівни убирались багато: в шовкові сукні, оксамитові бурнуси.

Пишно убравшись, вони приходили кожної неділі до Братської церкви. Молоді люде ставали, при виході з церкви, в два рядки коло великих дверей до самої дзвіниці і без церемонії оглядали кожну панну. Сухобрусівни шелестіли шовком і гордо проходили між тими лавами паничів. Паничі їх знали на лице. Їх помітили там Воздвиженський і Дашкович.

Студенти знали всіх паннів, котрі бували в Братській церкві, і давали кожній прізвище або по одежі, або по лиці. Одних паннів звали чорненькими, других — біленькими, інших — гвоздичками або чорнобривцями. Сухобрусівен вони звали пальмами. Між усіма паннами на Подолі не було рівніших, показніших од їх. Великі на зріст, пишні й горді на ході, лицем щирі українки, чорнобриві й кароокі, вони справді здавались розкішними пальмами Індії між дрібними дівчатами.

Раз у неділю, літнього теплого вечора, була гулянка в царському садку. На першій алеї, недалечко од теперішнього царського дворця, трудно було протиснутись: так було багато народу. Музики весело гриміли. Цілі купи міщан сновигали по менших алеях. Багато людей

сиділо на горах понад Дніпром: вони дивились на пишну картину тихого Дніпра, закиданого барками, байдаками й плотами, дивились на зелені острівці, на темний задніпрянський бір. Марта й Степанида, одягнуті в легкі білі сукні, гуляли на першій алеї. Вони примітили, що слідком за ними ходило три паничі. Чи повертали вони на бокові алеї, чи спускались вони в долину, де тепер Шато, чи виходили на гору, паничі ходили за ними слідком і часто забігали назустріч. Вони примітили велику постать Воздвиженського, присадкуватого Калімері, чорнявого Дашковича і зараз впізнали студентів. Сідали вони, сідали й паничі; вставали вони, вставали й паничі. Паннам це сподобалось, і вони почали зумисне крутитись по алеях, манячи слідком за собою паничів.

Сухобрусівни вернулись додому на заході сонця, посідали коло вікон, одчинених в садок, і, напившись чаю, забрали гітари й почали грати та співать «Сизого голубочка» і «Бідної птички». А співаючи тих пісень, вони не спускали з думки тих молодих студентів, котрі так довго бігали слідком за ними. «А може, то моя доля знайшла мене цього дня в садку?» — так думала кожна з їх. А чудовий тихий вечір, а синє небо, палаюче вогнем на заході, а зелений садок з густою тінню — все те роздражнявало нерви, ворушило серце, котрому прийшла своя черга.

Постлалась ніч над Києвом; вже погас червоний одлиск, на високих верхах Андрея й Михайлівського монастиря, а Марта з Степанидою все сиділи коло вікна. Резеда розливала тонкі пахощі й сповнила ними всю хату. Вони знов заграли й заспівали «Звук унылый фортепьяна». І голоси їх були дуже гарні, і пісня наче сама співалась в чистім повітрі, але думи брали перевагу. Кожній хотілось марити мріями.

Обидві панни пішли гулять по садку. В чорній тіні білили їх ясні сукні, і між деревом вони й справді були, мов ті пальми, рівні й високі. Батько кликав їх вечерять і не діждався; мусив сам вечеряти. Вже на дзвіницях продзвонило дванадцять. На сході почало яснішати й червоніть небо: сходяв місяць. А панни все гуляли, неначе ждали своєї долі до себе в гості.

— Чи ждете кого в гості, чи кого виглядаєте? — спитав старий Сухобрус своїх дочок, вийшовши з хати в садок. Надворі була така розкіш, така тиха радість, що старий нахилився й почав рвать резеду, левкої, барвінок; його старі пальці стулили букетики, і, закрившись до дочок, він кинув на їх тими букетиками. Живущий, цілющий вечір його розохотив до гульні.

Тільки що Сухобрус пішов до хати, як через баркан перескочило в садок щось дуже велике й довге, а перегода і друге перескочило слідком за ним. Марта й Степанида нарobili крику й кинулись бігти до хати. Батько вибіг їм назустріч.

— Що там таке? Чи пожежа, чи що? — питав він дочок.

— Ой тату! Щось перелізло у наш садок, та таке велике! — кричали обидві дочки.

Спершу йому здалось, що нечистий перекинувся звірюкою й плигнув у садок. Потім мигнула в його думка про злодіїв.

Він вибіг у садок. Дочки стояли коло хати. В садку двоє людей блукали між деревом і чогось стукали в мисник з образами, що стояв під барканом коло черешень. Сухобрус був спокійний за свій священний крам і не приймав образів на ніч.

А діло було таке. Студенти з царського садка пішли у гості до знайомого купця, котрий жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок, і не дуже гарних. Він закликав до себе усяких студентів, годував, поїв їх, і чимало дочок повидавав вже заміж за світських і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім через стіну Братського монастиря. Двері у корпусі часом не запирались, а як були заперті, то студенти

лазили через вікна.

Саме того вечора Воздвиженський і Дашкович вертались од того купця пізньої доби. В їх головах вже добре шуміло, хоч вони й не були зовсім п'яні. Але часом, як кажуть, неначе хто чоловіка обійде або обворожить. Ніч була темна, місяць ще гаразд не зійшов. Стіна Братства була біла, і Сухобрусів баркан на тій самій вулиці був так само білий.

І за Братською стіною росло дерево, і за Сухобрусів барканом росло дерево. Замість соб, наші студенти повернули цабе та й перелізли в Сухобрусів садок, де до півночі гуляли й марили молоді Сухобрусівни.

Переплигнувши через баркан, Воздвиженський і Дашкович пішли, як їм здавалось, ніби по алеї просто до свого корпусу, але швидко почали стукать лобами об дерево і наткнулись на мисник з образами. Вважаючи на його білий колір, вони думали, що то корпус. Воздвиженський стукнув, ніби в двері, а образи посипались йому на голову.

— Ой братику! Де це ми? Куди це ми зайшли? — питав Дашкович, підіймаючи з землі образи.

— Чи не потрапили ми замість корпусу та в церкву? — говорив Воздвиженський, роздивившись на образи.

Притвор великої Братської церкви не замикали літньої пори. Там спала сотня-друга прочан. Студентам здалось, що вони доконче застрягли у тім притворі.

— Ой, стережись, брате, щоб часом не наступить якійсь бабі на лице! — промовляв Дашкович.

Крик Сухобрусівен навів його на думку, що він настоптав яку-небудь богомолку.

Вони почали озиратись і побачили над головами густе гілля. Хоч у їх головах і шуміло, одначе вони примітили, що то не Братські алеї і не академічний корпус.

— Чи не перескочили ми часом у ректорський садок? — промовив Дашкович.

— Може, й так, — додав Воздвиженський, — треба якось вилазить звідсіля. Але що це за образи? Де б вони набрались у ректорськiм садку?

— Може, тут ректор уночі Богу молиться, як Степан Воздвиженський, — жартував Дашкович і з тим словом стукнув лобом в грушу.

— Ой! Хтось мене вдарив кулаком по лобі, — сказав Дашкович.

— Хто там ходить? — гукнув з усієї сили Сухобрус, стоячи під хатою.

— Ой! Ректор вийшов з хати! — промовив Дашкович так голосно, що якби то справді був ректор, то в його вуха влетіли б не дуже приємні йому слова.

— Так що, що ректор! Велике горе — ректор! — кричав басом Воздвиженський так голосно, що якби ректор гуляв навіть у своєму садку в той час, то почув би його баса через улицю.

— Хто то ходить у моїм садку? Чого вам там треба? — гукав Сухобрус.

— Та свої! — обізвались студенти.

— Хто такі — свої? — спитав Сухобрус.

— Не питай, бо старий будеш! — промовив Дашкович не дуже тверезим голосом.

Сухобрус по голосі догадався, що хтось ненароком заскочив у його садок; одначе була тоді неділя.

— Та виходьте, не бійтесь! Я вас виведу на вулицю, — запрошував їх Сухобрус.

— Еге, так і вийдемо оце! Щоб ви нас повигонили, отець ректор! — обізвався Дашкович.

— Та я не ректор! Я Сухобрус! — говорив Сухобрус сміючись. Він догадався, що то були студенти. Марта й Степанида повиходили з хати й сміялись.

— Коли ви Сухобрус, то ми й вийдемо. — І вони справді вийшли обидва й наблизились до Сухобруса.

— Еге, паничі, мабуть, не потрапили через Братську стіну та зайшли до Сухобруса в гості. Просимо ж до господи! Будьте в мене гістьми, коли зайшли до моєї оселі, хоч і поневолі.

Дуже чудна й несподівана притичина протверезила студентів. Вони почали прохати вибачення, просити вважити на їх студентське життя. Сухобрус втішав, просив не тривожиться. Він казав, що сам бачив не раз, як студенти цілою купою плигали через Братську стіну, і вважав те за звичайну річ.

Марта й Степанида притаїлись за кущами рожі в той час, як батько повів студентів до світлиці. Вони пішли слідком за ними, дуже цікаві подивиться, які то студенти: вони знали на вид сливе кожного.

Сухобрус звелів подати до світлиці світло й запросив їх у хату. Студенти переступили поріг незнайомого дому й побачили у вічі незнайомого чоловіка. Чиста велика світлиця, з поодчиненими вікнами, дуже добре освічена, свіжа од повітря ночі, повна пахощів резеди, зовсім вигнала їм хміль з голови, їм стало сором й совісно; вони почали рекомендуватись.

— Нічого, нічого — те! Бог з вами! Чи я ж кому розкажу, чи що? Ніхто в академії не знатиме про те, — так втішав їх хазяїн. — Прошу ж сідати в моїй господі. А от і мої дочки. Це старша, Марта Сидорівна, а це менша, Степанида Сидорівна! Я вас добре знаю, бо ви півчі.

У світлицю ввійшли обидві дочки, високі, рівні, чорняві, в тих самих білих сукнях, у котрих вони гуляли в царському садку. Студенти зараз їх упізнали, а вони студентів. Студенти почали рекомендуватись й червоніли, неважаючи на хміль у голові.

— А ми сьогодні бачили вас у садку, — заgrimів басом Воздвиженський. Панни хотіли сказати, що й ми, мов, вас бачили, але не сказали.

— О, ми сьогодні дуже довго гуляли в царському садку, а оце й досі гуляли ще у своєму садку, — обізвалась Марта Сидорівна.

— Яка гарна погода сьогодні, — ледве промовив Дашкович.

— Дуже добра погода! — обізвалась Степанида.

— Зрання було тихо і серед дня тихо, — говорив Дашкович.

— І вечір був тихий. Ми й досі з сестрою гуляли в садку, — говорила Степанида, спустивши очі вниз.

— А вас звать у нас пальмами, — одрубав Воздвиженський басом.

— Якими пальмами? — спитала Марта.

— Пальмами! — одказав Воздвиженський. — Бо ви такі високі й гарні, як пальми.

— Далеко нам до пальм, — обізвалась Степанида, — спасибі за комплімент!

Обидві панни сиділи, згорнувши руки й дивлячись додолу. Вони обидві почервоніли, як Воздвиженський назвав їх пальмами. Дашкович смикнув його за рукав, але і так незручно, що було видно на всю хату. Панни стиха і осміхнулись.

Тим часом батько звелів наставити самовар і готувать закуску. Він був дуже радий тому випадкові й гостям. Між міщанами й купцями на Подолі студент академії має високу репутацію, як людина з великим розумом і з просвітою. Вони знали академістів по проповідях у Братському монастирі, а найбільше в п'ятниці великого посту, коли збирались на пасію сотні киян. Стара, давня репутація Могилянської академії залишила велику силу впливу на киян і до нашого часу. Давши загад у пекарні, Сухобрус увійшов до гостей. На йому був новий синій довгополий сіртук з великими гудзиками й ряба жилетка. Шия була зав'язана чорною блискучою шовковою хусткою, з-під котрої розлягались широкі білі викладчасті комірчики, неначе великі вуха.

— Дуже радий я, що ви заскочили до мене в гості, хоч і пізньої доби. Мабуть, були десь в гостях? Чи, може, в театрі? — казав Сухобрус.

— Були в гостях... та випили по одній та по другій... — промовив Воздвиженський.

— Молодим людям і молода річ. І ми колись були молоді, то й подвизалися, а тепер, як старість налягла на плечі, то й не до подвигів.

Сухобрус приспособлявся до вчених людей і силкувавсь говорити по-вченому. Начитавшись «Патерика» і «Житій», він закидав на церковний язик.

— Як ваш хор гарно співає, — несміливо промовила Марта.

— Ви, мабуть, співаєте? — спитав Сухобрус Воздвиженського.

— Співаю басом, як можете догадуватись по моїй розмові, — промовив Воздвиженський і гуркнув басом зумисне голосніше, щоб показати свій голос.

— Який концерт буде цієї неділі, чи «Возведох», чи «Гласом моїм»?-спитав Сухобрус, як чоловік, розуміючий діло, і навіть закинув ногу на ногу, приймаючи академічну позу.

— Здається, «Возлюблю тя, Господи», — обіззався Дашкович.

— Чи не будете коли співать двухорного концерту? Як я люблю такі концерти! — говорив Сухобрус. — От, як у семінарії на «вербу» крикнуть на два хори «Кто Бог велій!»! Чудо, диво! Один хор загримить «Кто!»! А другий знов підхопить «Кто!»! Та ще й підправить. Ой! Господи, як гарно!

— Ми співаємо тихіші концерти, — промовив Дашкович, натякаючи проти двухорних, крикливих концертів.

— І я люблю тихі, мелодичні концерти, — промовила Степанида, ледве підіймаючи вії і знов

спустивши їх на щоки.

Тим часом принесли самовар. Панни вийшли до другої кімнати наливають чай і незабаром принесли стакани для гостей. Свіжа ніч, міцний чай зовсім провітрили паничів. Вони навіть були раді, що так негадане прийшлося познайомитися з пальмами.

Всі посідали коло стола на канапі. В одчинені вікна заглянув червоний, великий, як діжа, місяць, підіймаючись з Дніпра ніби прямо на печорські гори. Сухобрусівни в хаті були багато кращі, ніж у церкві в своїх старомодних капелюшах, схожих на кошики. Степанида мала лице щиро київське: більше кругле, ніж довге, з повними рум'яними щоками, з ямочками на щоках, маленьким круглим підборіддям, з невеликими темними очима. Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорими ніздрями. Брови були високі й на кінчиках дуже тоненькі, як шнурочки.

Старша, Марта, мала багато грубіші пружки лица, скидалась на сільську молодицю. В неї брови були товсті, очі великі. Таке лице буває дуже гарне на сцені, здалеки, при світлі ламп. У червонім намисті, зав'язана великою хусткою, Марта була б дуже гарною молодицею.

Розмова стала веселою, неважаючи на пізню добу. Панни держали себе смирно, трохи пишались, спускали очі додолу і очевидячки хотіли вдати з себе дуже добрих і спокійних. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену.

— Чи весело гуляли сьогодні в садку? — спитала Марта Воздвиженського й блиснула очима, як блискавицями, і так швидко спустила вії, як швидко блискавка ховається за чорними хмарами. Воздвиженський розтав од того блиску, як віск.

— Дуже було тісно на першій алеї! Так тісно, хоч людей розпихай, як у церкві, — одказав він. І йому дуже хотілось, щоб вона знов одслонила віка й блиснула очима.

— І чом би пак не гуляти всім на бокових алеях! — промовив він знов до неї. — Ні! Лізуть усі на першу алею та й годі!

— Коли ж на бокових алеях гуляють самі міщанки та наймички, — обізвалась Степанида. — Якось ніяково туди мішаться, бо всі сміялись би.

— Нехай сміються! — одрубав Воздвиженський. — Я, будши вами, гуляв би й на бокових алеях.

— Коли ж вам не можна бути нами, — лукаво промовила Марта і знов скося блиснула очима.

— Чи багацько наук читають у вас в академії? — спитав Сухобрус Дашковича, маючи його за розумнішого.

— Ой, багацько! Так що й полічить трудно! — І Дашкович почав перелічувати деякі науки, само по собі для звичайності.

— Ой, як багацько! І якої треба голови, щоб знести все те! А чи є в вас така наука «Печорський Патерик»? Я дуже люблю його читати! Та наука повинна бути у вас...

Сухобрусівни, побувши в школі, постерегли, що така наука навряд чи й є на світі, хоч Дашкович назвав їх багацько й дуже чудних, їм стало ніяково.

— Є! — сміливо одказав Дашкович, — тільки не наука, а книжка.

— Книжка! Книжка! В мене вона є! — Сухобрус хотів йти і принести «Патерика».

— Тату! Нехай тим книжкам! Хіба ж їм ті книжки й так не обридли в академії? — говорила Марта. Сухобрус сів і знов хотів почати розмову про «Патерика». Студенти зам'яли його слова.

— Як багато квіток в вашім садку! — промовив Дашкевич до Степаниди, заглядаючи в вікно на квітник.

— Ми з сестрою дуже любимо квітки; так і копаємось тут у садку, — промовила Степанида й стала коло вікна, розмовляючи з Дашковичем. Вона йому сподобалась. Місяць освітив її лице, і воно здалося йому ще делікатнішим, ще добрішим. Брови чорніли, як шнурочки. Дашкович приглядався до неї, і якась радість все більше та більше наливала його серце. Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкоїв запахли неначе вперше; йому здалось, що вони лились од тих очей!

«Яке в неї миле лице! — думав він, — Які тонкі брови, який рівний, тоненький носик. Яка вона повинна бути добра, гадаючи по тонких чистих пружках її обличчя».

Місяць навів на її вид ідеальну блідоту, сховав гарячий рум'янець на щоках, замалював матом блиск гострих очей. Вона стояла, згорнувши руки, і розмовляла мелодичним голосом.

«Яка вона тиха! Мов та голубка! — подумав Дашкови. — Як вона згорнула руки й очі спустила, зовсім неначе свята!»

І він згадав свій давній сон, як його суджена у сні злинула з дерева голубкою, сіла йому на плече й потім стала тихою панною. Той давній сон, вже забутий, знов вплив в його душі проти волі, несамохіть.

— Чи співаєте ви? — якимось само вихопилось у його з рота. Зірвала те слово його давня думка.

— Співаю, тільки не дуже гарно, — одказала Степанида. — Ми вивчилися у пансіоні трохи грать на гітарі.

— Співаєте й граєте! — знов зірвалось у його з язика так не до ладу, що Степанида одслонила віка й глянула на його. «Моя суджена», — ледве-ледве подумав Дашкович. Але та думка так глибоко заворушилась в його серці, що він сам ледве постеріг її.

Тим часом подали на стіл закуску, а з закускою й напитки. Сухобрус попросив гостей до столу. Час був пізній, їсти схотілось добре. Паничі їли й випивали добре й стали веселіші й сміливіші. Сухобрус перестав бадьориться, приймає академічну позу й сміливіше розмовляв з студентами.

— Скажіть мені, паничі, — ви люде вчені — як то можна розумом збагнуть так багацько наук? І все те позамічати напам'ять, повиучувать! Я був у вас в академії, на митрополитанському екзамені, й слухав усякі науки. Господи! І де в чоловіка стільки розуму набереться!

— Нічого нема дивного для того, хто змалку вчиться. Потрошку воно все повлазить в голову, — говорив Дашкович.

— Що то за уми? Що то за розуми? А ті професори! Страх та й годі! — дивувався Сухобрус, випивши немало. — Які ж то ті уми та розуми за границею, у тих німців, що все повідумували!

— О, за границею ще багато розумніші од нас! — говорив Дашкович.

— Ой, не вірте йому! Куди ж тій німоті стать врівні з нами! — заговорив Воздвиженський. — Ми перший народ в світі! Нігде нема більшого царства од нашого, нігде нема кращої віри, чистішої віри, як наша.

— А в Єрусалимі! А на Афонській горі? Як пишеться в «Житіях», — почав диспутувати Сухобрус. — І там були великі святі, такі, як і в нашій Лаврі, і там святі боролися з злими духами, як і наші печорські, київські.

— Наші московські святі боролися ще більше і полатали боки самому сатані! — сказав енергійно Воздвиженський, котрого національне чуття було трохи зобижено. — Святий ваш Київ, святий Єрусалим, а наша Москва ще святіша. Думаєте, що в вас мощей більше! Та в нас мощей такого, що хоч греблю ними гати! — говорив уже сердито Воздвиженський і трохи вже не загнув лайкою, коли б Дашкович не штовхнув його ліктем під бік.

— Ой! Хто ж видав так говорити про святі мощі, — благочестиво промовив Сухобрус і перехрестився. — Святий Київ, свята і Москва. Хто ж проти того що говорить.]

Сухобрус поналивав чарки, і всі випили й стали ще веселіші.

— Ой ви, уми-розуми! — промовив сміливо Сухобрус, — але, мабуть, не одгадаєте: що після чаю! А ну-те! Хто одгадає? — Студенти дивились на його й почали одгадувати. Один казав, що після чаю треба випити, другий казав, що треба покурить, що треба подякувати.

— Ні! ні! — казав Сухобрус, тріпаючи головою.

— Треба додому йти! — обізвався Дашкович.

— Ні! — тріпнув головою Сухобрус. — От тобі уми-розуми! Одже й не всього ви навчились в академії. Після чаю — слідує — воскресення мертвих і житні будущаго віка, амінь! — промовив Сухобрус слова символу віри.

Всі засміялись; навіть панни осміхнулись і запишались.

— А хто не родився й умре? Хто родився і не умре? — знов загадав загадку Сухобрус.

Ця загадка була не така мудра, як перша, її швидко одгадали, що не родивсь і вмер — Адам, родивсь і не вмер — Ілія та Енох, бо обидва були взяті живими на небо, як написано в Біблії.

— О уми! Ото розуми! Одгадали! — хвалив їх Сухобрус. Воздвиженський встав з-за стола, пройшовся по хаті й спинивсь коло картини Ноя з синами.

— Що це в вас таке? Чи попи, чи дякони, чи сліпі Велізарії? — промовив Воздвиженський і за тим голосно прочитав напис: «Святий праотець наш Ноє».

— Е! В вас, бачу, гітара є! — промовив Воздвиженський і зняв з стіни гітару. — А заграйте, будьте ласкаві, або й заспівайте, — сказав Воздвиженський, сівши коло Марти.

— Я колись співала, та вже позабувала, — промовила кокетливо Марта. — Просіть сестру.

Воздвиженський зняв з стіни другу гітару й поніс Степаниді. Вона так само соромилась й одсилала до сестри.

— Коли ви не хочете, то ми будемо співать з Дашковичем. — Ану! Починай українською!

І Дашкович сміливо почав тенором «Вийди, дівчино! Вийди, рибчино!» Воздвиженський підтягав басом і так ламав українські слова, що панни не могли вдержатися од сміху. Одначе і Марта почала акомпанувати на гітарі, а за нею й Степанида на другій. Пісня вийшла дуже гарно, бо її співали вмілі голоси. Сухобрус аж умилився серцем.

Паничі скінчили й просили співать самих паннів. Вони мусили заспівать «Сизого голубочка». Голоси їхні були добрі, але не дуже тверді й сміливі. Вони співали й пишали губи, а од того пісня виходила дуже вже сентиментальна.

— Годі вже того голубочка! Заспівайте лишень «Горлиці»! От пісня! — говорив Сухобрус, розвеселившись. Дочки вдарили «Горлиці» дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців.

— Заспівайте ж іще нашої пісні, та жалібної-жалібної, — просив Сухобрус.

І всі разом заспівали «Чи я в лузі не калина була, чи я в лузі не червона була?»

— Ой, не співайте, бо буду плакати! — просив Сухобрус, переслухавши пісню. — Що мені згадала ця пісня? Яку давню давнину пригадала вона мені! І мою молодість, і мою покійницю, і мої літа давні, навіки минувші!

Вже на сході небо зачервоніло, а гості все співали та співали, та випивали. Нарешті, сам Сухобрус став серед хати і почав співать церковних пісень. До його пристали студенти, а за ними мусили співать і панни. Вже надворі стало розвиднюваться, а вони все співали «Взбранной воеводи» та «Многая літа!»

В Братському монастирі задзвонили на утренью. В той час одмикали монастирську браму.

— Дашковичу! чуєш? — промовив Воздвиженський.

— «Час додому, час! Забарилися!» — зотягли всі, і паничі почали прощатися з хазяїном і дочками. Всі випровадили їх у двір і розпрощались з ними. Хазяїн і дочки просили студентів не забувать їх і одвідувать якнайчастіше, тільки не через баркан, а просто через браму.

Ранок, свіжий і росяний, саме розгорювався. На самих вершечках усіх золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явились червоні, як жар, проміння, а Поділ лежав сонний під горою в глибокій темній тіні.

Студенти ввійшли в монастирську браму, де стрілось їм кілька перекупок з кошиками в руках. Двері в корпусі були вже одчинені. Вони благополучно пройшли до номера й повалилися на ліжка, змучені днем і ніччю, так багатою на притичини.

А Сухобрус, вернувшись з дочками до хати, став серед кімнати, приклав палець до лоба, довго думав і сказав:

— Щось воно та недурно! Щось та буде! І треба ж було цим паничам потрапити перелізти доконче в мій садок, зайти до моєї господи несподівано й негідано в таку пізню добу! Це все недурно! Щось та повинно быть!

Так говорив Сухобрус під впливом «Печорського Патерика», начитавшись за спокуси од злих духів. Йому і в голову не прийшло, що діло сталося дуже просто й випадком.

— Щось буде! — все говорив Сухобрус сам до себе, стоячи серед хати з пальцем, притуленим

до лоба. — Дочки! Готуйтеся до весілля! Ось що буде! — промовив батько весело до своїх дочок і пішов спати.

Вплив «Печорського Патерика» з батька перейшов і на дочок. Вони не лягли спати і пішли в садок стрічати схід сонця, їм так ясно малювалась вечірня сцена в садку!

Роса падала їм на коси, на лице, на одягу; великі краплі дощем падали з листя й обсипали їхні білі сукні. Сонце викотилось з-за Дніпра й освітило їхні зблідлі лица й трохи червоні очі. А вони все ходили по садку й дивувались. В кожній в голові стриміла батькова думка: щось буде! щось повинно бути!

В обіди батько прийшов з магазину до господи, і за обідом розмова йшла все про студентів.

— Як же вам показались вчорашні гості? Чи сподобались хоч трохи? Я дуже вподобав Дашковича! Такий тихий, спокійний і дуже розумний панич! — говорив Сухобрус. — А той другий щось дуже дикий та грубий! Чистий парубок!

— Одначе він з себе дуже показний, здоровий, має гарного баса, — сказала Марта, — а Дашкович вже геть-то розумний, хоч і дуже гарний з лица.

І батько все хвалив Дашковича, а дочкам чомусь більше сподобався Воздвиженський. І Марта, й Степанида знаходили Воздвиженського здоровшим; їм обом сподобався його бас, його сміливість, хоч і дуже груба. Тільки одна другій не признавалась в тому і таїла ту думку про себе. Марта знала, що Воздвиженський більше звертав увагу на неї, й була рада; Степанида завидувала й почала цуратися сестри. З того часу між ними почався ще більший нелад. Одна поглядала на другу скоса.

Не так було між студентами. Воздвиженський вподобав Марту, а Дашкович — Степаниду. Дашкович не хвалив Марти.

— Тямиш ти! Ти подивись тільки на Марту! Які в неї брови, які губи! Очі, як огонь, губи, як корали! А твоя Степанида... Ну що в неї гарного? Все тонке, дрібне: і брівки, і носик, і зубки.

— А в твоєї Марти брови, як у молодиці, очі, як сливи.

— Коли б пак у неї брови були ще товщі, очі ще більші, то вона була б ще краща! Марта — то краса східна, щира українка, показна, чорнява! В нас в Россеї нічого такого не знайдеш! Вона щира пальма Сходу! — говорив Воздвиженський.

Ніхто не знав, як вони познайомились з пальмами. Начальство навіть не дізналось, що вони тієї ночі не ночували дома. Тільки першої-таки неділі всі студенти дуже здивувались, побачивши, що Воздвиженський і Дашкович йшли з церкви поруч з Сухобрусівнами й провели їх додому. Воздвиженський щось розказував Марті, так розмахував руками, що зачепив якогось пана п'ятірнею по голові й скинув з його шапку. З того часу Воздвиженський і Дашкович почали навідуватися до Сухобруса, ходили з його дочками гулять в царський садок. Старий купець був певний, що вони посвтають його дочок, і раз не втерпів, захопився перед паничами, що в його «є, і ще й буде, ще й до того роздобуде!», що для своїх дочок він зоставить кожній по домові. Того ж таки літа Сухобрус заклав новий мурований дім, на вулицю вікнами й на два етажі. Для другої дочки він купив ґрунт проти свого-таки дому через улицю, в другому кварталі, й обіцявся збудувати такий же самий дім. Студенти дуже ясно постерегли, до чого воно йдеться, і кожний мав на думці заручитися, коли тільки настане тому час.

Настав останній рік академічного курсу. Воздвиженський почав дуже часто записуватися в Лавру, в печери, щоб показати ректорові свою віру. Він ставав на молитвах осторонь, од других окроми, й інспектор бачив, що він не пропускав ніколи молитов. На молитвах він все хрестивсь, кланявся дуже низько, бив поклони й так лицемірно підіймав очі до неба, що інспектор навіть подумав, чи не пострижеться часом він у ченці. Він ходив до церкви на ранню службу навіть в будень і прикладався до чудовної ікони Братської богородиці, де ректор читав акафіст. В той час він уже став зовсім іншим чоловіком, не молився Богу вночі. Перед професорами гнув спину, низенько кланявся ченцям, бо знав, що вони те дуже люблять, та все терся коло тих професорів, котрі мали багацько дочок. Репутація його йшла все вгору та вгору.

[Студенти видержали вже екзамен у професорів. Настав день останнього екзамену для старшого курсу, в котрому були Воздвиженський і Дашкович. Той екзамен робив сам митрополит, повіряючи екзамен по всіх науках разом. Приїзд митрополита оповістили в десятій годині. Всі студенти, одягнувшись в свою вже професорську форму, зібралися у великій залі в старому корпусі. Зала та велика — на два етажі, з двома рядами вікон, з хорами. Вона вся розмальована в класичнім стилі. Великі стіни обвішані портретами всіх вчених старої Київської академії і портретами нових руських імператорів. Проти самого митрополичого крісла висів великий, на цілий зріст, портрет Петра Могили, чорнявого, з гарним грецьким класичним лицем, хоч і трохи аскетичним, в архієрейській мантиї і з жезлом. З інших золотих важких рам у два ряди виглядали лиця і в клобуках, і в митрах, і простоволосі. Там виглядало негарне широке лице Кониського, з веселим усміхом і здоровою бородавкою на носі. Там дивилося на залу повне, гарне, з червоними ситими губами лице Феофана Прокоповича, котрий неначе тільки що випив і всмак закусив; з другого боку дивився св. Димитрій Туптало, митрополит Ростовський, намальований святим, протоєрей Леванда з тонким орлиним носом, Гізель, Смотрицький, всякі київські митрополити. Тільки нігде там не було видно портрета ні одного українського гетьмана! Навіть Богдана Хмельницького і благодотворителів монастиря і академії Конашевича-Сагайдачного і Мазепи.

В десятій годині ректор і всі професори в орденах вийшли до Братської дзвіниці, стали на східцях під гарячим літнім сонцем і ждали митрополита. Вже минула година, а митрополита не було. У декого з професорів заболіли ноги, а найбільш у старих. Сонце шкварило, як огонь. А митрополита не було. Коли аж через годину з Олександрівської ulиці вилетіла митрополича карета, запряжена чотирма сірими жеребцями, блискучими і гладкими, як печі. Професори стріли митрополита, цілючи його в руку. Два архімандрити взяли його попід руки і повели до конгрегаційної зали. Митрополит був здоровий, кремезний дід з червоним лицем, але, йдучи на сходах, він удавав такого в'ялого, такого старого, такого аскета безсильного, що, здається, його архімандрити не вели, а мусили нести.

Митрополит вступив у залу. Студенти і хор півчих проспівали «Царю небесний». Митрополит поблагословив членів конференції і студентів і потім сів на першому місці. Вся конференція з кількох десятків духовних і світських осіб довгенько постояла, поки митрополит кивнув їм рукою сісти. Архімандрити і протоєреї сіли кожний по чину, неначе хто їм порозписував місця, а світські професори, хоч далеко розумніші од них, тулилися позаду, як школярі. Секретар висипав на стіл білетів, і митрополит почав викликати до стола студентів. Він так тихо промовляв ймення, так розтягував слова, неначе зовсім навіки спостився. Ректор мусив голосно промовляти ті ймення, обертаючись до студентів.

Студенти почали виходити, брати білети і говорити, що кому припадало. Всі ченці, й професори, й митрополит, здається, слухали, понагинавши голови. І на стінах давня академія дивилась на все те своїми тінями, поважними і сумними. Але мало-помалу митрополитові все те

спротивіло: він позіхнув і почав жартувати, перериваючи одвіти студентів і балакаючи про сторонні речі. Голос його був тоді зовсім не слабкий, не аскетичний: він реготався зовсім полюдській.

— Ану, виходьте екзаменуватися, мої земляки! Гей, туляки! Виходьте! — викликав митрополит вже не по спискові.

На середину зали вийшло чоловік п'ять студентів і між ними, як колос родоський, Воздвиженський.

— О! — промовив митрополит до Воздвиженського, — одвічай ти поперед усіх.

Воздвиженський взяв білет, йому вийшов Геґель. Він почав розказувати його систему, дуже темну, і почав збиватись.

— Годі, годі! — промовив митрополит. — А розкажи, як учив Геґель про Христа і християнство?

Воздвиженський почав розказувати, що Геґель мав філософію за найвищий ступінь абсолютної ідеї, що релігію він ставив нижче, а Христа мав за чоловіка, котрий перший на світі зрозумів собі тосамість Бога з чоловіком, і почав знов збиватись.

— Ну, чого ж ти плутаєшся? — сміявся митрополит. — Аджє ж Геґель був єретик?

— Єретик, ваше високопреосвященство, — потакав Воздвиженський.

— Значить, він був дурень!

— Був дурень, ваше високопреосвященство.

— От і добре! За це одно я тобі запишу найбільший бал. — І митрополит насправді записав йому найбільший бал.

— А молитву Христову знаєш? — питав далі митрополит.

— Знаю.

— От це найвища філософія! А ваші німці — Геґелі, Канти, Шеллінґи — все то єретики, все то легкодуми! — промовив митрополит, обертаючись до професора філософії.

— Геґель був останній філософ ідеального прямування, — знов почав одвічати Воздвиженський.

— Останній, — перервав його митрополит, — ну, слава тобі господи, що останній, і коли б їх уже більше й не було. І чи вмер уже?

— Вмер...

— Вічний покой його душі, коли вона того заслужить, — промовив митрополит, засміявшись, і за ним засміялася вся конференція, а за нею і всі студенти.

І Кониський, моргаючи своєю бородавкою на носі з золотих рам, здається, сміявся своїм польським лицем з тієї конференції. І Феофан Прокопович, з своїм матеріальним лицем і ситими губами, неначе сміявся разом з конференцією і студентами. А Петро Могила грізно і гнівно дивився на ту сцену, роблячи своїм аскетичним лицем великий контраст з академічною

конференцією. Його лице неначе зажурилося.

В той час ректор нагнувся до митрополита і почав йому шептати. То він хвалив Воздвиженського за його побожність і розказував, що він дав обіцянку йти пішки на богомілля в Почаївську Лавру. Лице митрополита просіяло. Він дуже ласкаво поглянув на свого земляка.

— Буде з тебе! Добре! Дуже добре! — промовив митрополит. — Ану, хто там іще. Прославляйся по-єврейській.

Студент узяв єврейську книжку і розгорнув хто його зна і навіщо. Він зовсім не вмів читати по-єврейській і держав книжку догори ногами.

— Ану, прочитай і переложи!

Студент мовчав. Професор єврейського языка приступив до його, заглянув у книжку і засміявся.

— Він, ваше високопреосвященство, держить книжку догори. Певно, так трудно читати.

— А переверніть йому книжку! Може, він і прочитає. Книжку перевернули, одначе він все-таки не прочитав. За його прочитав с'як-так його товариш.

— Що ж з тебе такий поганий гебраїст? А поспробуй по-грецьки!-говорив митрополит. — А дайте і мені книжку!

Професор грецького языка подав митрополитові грецьку книжку. Ректор і собі взяв грецьку книжку і хотів слідити за читанням. Але довго придивлявся і не міг розібрати і слова. Коли зирне він на листа, аж він держить книжку догори ногами. Йому стидно було перевернути, і він так і держав її до кінця, ніби слідячи за словами, та все затуляв книжку широкою рясою. Краска виступила на його щоках, а піт на лобі.

— Буде з тебе по-грецьки! Бери ще білет по другій науці!

Студент вийняв білет по церковній археології і почав розказувати про старинні будовання в Азії й в Європі, назвав їх кельтськими і циклопськими, і собі на біду прикинувши ще кілька научних німецьких заграничних термінів.

— І яких ви кельтів познаходили в древності, коли найстаріший народ на світі — євреї! Нащо вам брати ці вигадки німецькі! Нащо вам ті заграничні терміни!

Студент мовчав, і професори мовчали. Митрополит грізно окинув оком молодих професорів, ніби лібералів, і надувся. Він побачив, що старий класичний дух академії вже почав падати, що туди входить європейський. Одначе потім розбалакався, розвеселився і викликав першого студента. То був Дашкович. Він дуже добре і розумно розказував свій білет, і митрополит розхвалив і академію, і професорів, і студентів.

Вже довгий літній день наближався до вечора, а митрополит ще держав на екзамені, бо поснідав пізно і добре, а всі вмирили з голоду. Всі потомилися, були бліді, а екзамен все тягся та тягся. Вже на вечірнім опрузі знялися всі з місця. Студенти і півчі проспівали молитву, і митрополита знов ледве поволокли попід руки до ректора, де був готовий обід. Велика академічна зала спорожнилася. Тільки на стінах з золотих рам виглядала вся стара Київська академія на спорожнені крісла, на стіл, де валялись на столі і під столом пом'яті білетики. Дуже сумно і грізно поглядав Петро Могила, закладач академії. Його тінь, прикована до

полотна, ніби думала: «І що то за люди прийшли й вийшли з моєї академії? І на яким язиці все те говорило, екзаменувалося, жартувало і виявляло научну темноту? Чи то орда налетіла, чи то Литва набігла і запанувала моїм ділом, моїм твором?» І чорні очі Могили ще грізніше, ще смутніше поглядали на простору залу, куди вже вибігли миші і шелестіли між пом'ятими папірцями. Широко одслонені очі св. Димитрія ніби дивувалися, чи не грали всі ті люди якоїсь чудної містерії чи комедії? Всі тіні значних учених давньої академії, всіх писателів, всіх оборонців українського народу, його віри і народності цілими рядами смутно недоумівали, що то за люди тут говорили, жартували, держали книжки догори ногами — ніби й справді діло робили!

У ректора був розкішний обід для митрополита і конференції, куди пішла не одна копійка з студентських сум. Вино лилося річкою. В одчинені вікна вже запахло вечором, засяли зірки на небі, а за столом все пили, їли та ще пили. Вже пізно встав митрополит з-за стола, і всі заспівали йому: іс полла еті, деспота⁽¹⁾! При світі ясних зірок виїхали гості з Братства. Пізній захід блищав на стінах церкви, на золотих верхах. Тополі й липи стояли тихо і мліли в благодатному теплі, не ворущачи ані листочком. І Братство, і корпус академії, і з його вікон грізні сумні очі давніх українських учених дивилися на той чудний поїзд і чудували, що там, де вони колись були свідками боротьби за віру й Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедії на науку і просвіту. Тільки небо та земля були такі чудові, як і за давніх часів; так само сяли зорі на небі і в повітрі віяло теплом і пахло квітками й тополями... Тільки гори кийвські стояли так само, як і в той давній козацький час; так само заглядали в широкий Дніпро, як за давніх минулих часів... Другого дня пішла чутка між студентами, що Воздвиженського за його благочестіє дуже повисили в списках і мали навіть замір zostавити при академії бакалавром.]

Тим часом ректор справді поиняв віри Воздвиженському і, закликавши до себе, почав намовлять його постригтись в ченці.

— Не можу, — одмагався Воздвиженський, — бо маю вже наречену. Вона дочка одного кийвського протоєрея.

Воздвиженський дурив ректора. Він, правда, був знайомий з дочками того протоєрея, але жениться там не думав, бо протоєрей був небагатий. Зате ж він був земляк і товариш ректорів по школах.

— Ви зробили вибір непоганий, хоч і не хочете своєю власною особою піддержувать руської церкви в сані ченця.

— Я насмілюсь просить, щоб мене zostавили в Києві, — просив Воздвиженський.

— Добре! — промовив ректор роздумуючи. Воздвиженський вийшов од ректора зовсім спокійний.

Йому треба було тільки трохи пограть комедію, частіше ходити до ректорового товариша і вдавать з себе жениха його старшої дочки. Всі заговорили, що він на їй жениться. І він і справді посватався й заручивсь там. Сухобрус дуже стривожився, почувши про сватання Воздвиженського, а Марта трохи не зомліла. Швидко Воздвиженський довідався, що його не тільки zostавили в Києві, але навіть професором в академії, разом з Дашковичем та ще з одним студентом. Як тільки його зовсім затвердили на тім місці, він і покинув увиватись коло дочки протоєрея.

А тим часом про сватання Воздвиженського на протоєреївні вже усі говорили. Протоєрей

запросив вже до себе родичів на весілля з Калузької губернії. Сама наречена, його дочка, вже налагодила все до вінця. Протоєрей закупив багацько вина й усяких наїдків, пошив дочці виправу. Коли рознеслась чутка, що Воздвиженський вже заручився, що він вже давно має собі молоду. І протоєрей, його дочка, і ректор, і все начальство тільки пороззявляли роти з того дива, почувши про заручини Воздвиженського з Сухобрусівною!

Воздвиженський, побачивши, що вже сталося, як йому бажалось, що дорога в житті посталася перед ним так, як його думка того хотіла, просто покинув протоєреївну і, не сказавши й слова Дашковичеві, побіг раз раненько до Сухобруса.

Сухобрус пив чай з своїми дочками й тільки що збирався йти до магазину. Несподіваний прихід Воздвиженського дуже вдивив батька й дочок: вони вже чули про його сватання.

— Добридень вам, Сидоре Петровичу! — промовив Воздвиженський і кинувся обнімати й цілувати старого.

— Доброго здоров'я вам, Степане Йвановичу! — обізвався знехотя Сухобрус, ледве відповідаючи на його цілування.

Воздвиженський подав руку паннам. Марта й Степанида сиділи мовчки, ледве привітались до його. Марта дивилась у свій чай; її чорні брови дуже насупились над стаканом, стали навислими, як чорні хмари. Степанида ледве осміхалась і копилила свої тонкі губи.

— Давно я був у вас в гостях! — промовив Воздвиженський.

— Давно! — знехотя промовив Сухобрус і замовк, прийнявши академічну позу і дивлячись на швидку пару, що вискакувала з-під покривки самовара.

Марта колотила ложечкою чай, у котрому вже давно не було й грудочки сахару і котрий був холодний, як вода.

— Ваш чай, Марто Сидорівно, зовсім прохолоне, — зачіпав її панич.

— Нічого — те! Я люблю холодний чай, тільки не люблю холодних людей.

Такий прямий і різкий одвіт дуже вдивив і засмутив Воздвиженського. Він бачив її завжди тиху, спокійну, добру і вгадував, що причиною того була обида. А Марта усе колотила чай і ледве мочила ложечкою губи. Її великі очі були повні сліз. Вона була сердита і ледве здержувала себе. Не стільки гірка кривда, як злість налила її очі сльозами.

— В мене було такого діла! Так багато діла! Я оце скінчив вдатно екзамени, мене zostавили бакалавром при академії. Вибачайте мені, що я так нечасто навідувався до вас! — просив Воздвиженський, і в його голосі й справді почувалась м'якість і жалібність.

— До нас то й не було часу, а як до кого іншого, то й час знайшовсь, — промовив Сухобрус, дивлячись у вікно проз Воздвиженського голову.

— От як Дашкович, то й діло робив, і нас не забував, — промовила Степанида.

Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні, неначе їх хто пообкладав кригою. Одначе йому не стало совісно анітрошки! Його великі сірі очі так само дивились сміливо. Він просто міркував, як купець у крамниці перед покупцями, з котрого боку пристать і як почати річ, так почать, щоб усе загарбать в свої руки з прибиллю, щоб нічого не втратить.

А Марта все сиділа непорушне та колотила холодний чай. Здавалось, що вона думала його колотити, доки Воздвиженський не вийде з хати або поки не переговорить про заручини, її лице було бліде, брови й губи, трохи втягнуті, виявляли велику енергію. Вона не змогла, не зуміла здержати злості, і сльози закапали з очей.

«Треба починати діло або втікати!» — шепотіла Воздвиженському думка. Він хотів уже говорити, тільки якось не знаходив слів. Він побачив сльози на Мартиних щоках і тільки подумав: «Яка вона добра! Яке в неї м'яке серце! Вона буде доброю жінкою! — треба приступати!»

І він приступив. Просто й ясно, голосно на всю хату, він оповістив, що його справа в академії скінчена, що йому час приступати до сватання, і він нікого більше не вибирав, ні про кого більше і не думав, окрім Марти Сидорівни.

— Тепер за вами черга, Марто Сидорівно! — промовив Воздвиженський.

Марта розридалась. В неї набралось сліз повнісінькі очі; вона була рада, що трапився випадок вилить їх, і більше не держала їх.

— Дайте мені хвилинку подумати, піти в садок! — промовила вона й вийшла в садок. За нею вийшла сестра. Воздвиженський зостався з Сухобрусом. Задля його випав найкращий час поговорити з батьком за придане, і він почав говорити без всякої церемонії.

— Як же ви, Сидоре Петровичу, розпорядитесь з своїми домами, з садком, з ґрунтом? — почав будущий зять.

— А так! В мене дві дочки, як ви знаєте. Більше роду й не маю. Марті дам новий дім, що стоїть на вулицю, а Степанида тим часом житиме зо мною у цім флігелі! А по моїй смерті Степаниді зоставлю флігель...

— Чи ми ж помиримось?

— Треба мириться... Тільки ви знаєте, що я своїх дітей не зобіжу. Що маю, те усе їх. Для меншого зятя я купив через улицю ґрунт і на тім ґрунті збудую новий дім, а флігель запишу пополовині на двох. Схотять, продадуть чи поділяться, — про мене.

— Розумні ваші слова, Сидоре Петровичу, гарно й слухать, — промовив Воздвиженський, очевидячки радий тому. — Чи не можна, Сидоре Петровичу, всі ваші слова записати на папері? Ваші слова — золото! Шкода буде, як вони так і полинуть в повітрі...

Сухобрусіві очевидячки не сподобалась така річ.

— Коли ви мені, старому батькові, не ймете віри, то я й запишу на папері. Не забери ж я всього на той світ. — І тут же Сухобрус записав на старшу дочку новий дім, а решту — так, як він казав. Воздвиженський сховав той папір у кишеню й прожогом покатав у садок. Марта дала йому своє слово, як того ждав Воздвиженський, як знав про те і старий батько. Всі вернулись до хати. Всі неначе переродились, були веселі, жартували. Марта була рум'яна, все спускала очі у землю, як жених брав її за руку, й ніби крадькома тільки насмілювалась глянути на його. Одна Степанида була невесела тим, що Дашкович не просив і досі її руки, а може, й тим, що не її сватав Воздвиженський.

— А ми чули, що ви посватались у протоєреївни? — спитав Сухобрус.

— А де там! Хто його там думав свататися. Так тільки туманив людей.

— Навіщо? Недобре! Їй-богу, недобре! — тихо промовляв Сухобрус, просячи всіх за стіл і сідаючи обідать.

Після обіду, веселий і щасливий, як купець, що дуже добре вторгував того дня, Воздвиженський прибіг на квартиру до Дашковича.

— Чи ти чув новину? — гукнув Воздвиженський.

— Яку новину?

— Що я посватав твою Степаниду!

— А ти ж женишся на протоєреївні?

— На якій протоєреївні? Схаменися ти! Я сьогодні посватав твою Степаниду Сидорівну — Сухобрусову дочку! От що!

— Неправда твоя!

— Бреши сам, коли не ймеш віри. Вже й моє весілля швидко буде, і той новий дім, що на вулицю, буде мій. От подивись!

І Воздвиженський показав йому папір з підписом Сухобруса. Там Дашкович побачив ймення Марти, і в його одлягло од серця.

— А що, налякав тебе, га? — промовив Воздвиженський. — Йди ж мерщій, заручайся, коли хочеш, а то й справді втеряєш свою пальму. Так і вхопить якийсь купчик! Ходім-таки сьогодні ввечері, то й весілля будемо справлять разом.

Дашковичеві все те здавалось сном. Так все те було несподівано, негадано. Він ждав сватання у протоєрея. Воздвиженський своїми устами просив його навіть за шафера, а тепер скоїлось зовсім інше діло.

— Одже ж ти й справді капосний! То було перше слово Дашковичеве, як він опам'ятався.

— Та чого ти стоїш, роззявивши рота! Вбирайся та ходім на твої заручини, бо втратиш дівчину. Що б мені завгоріло й справді сьогодні посватать твою Степаниду?

— Ой капосний же ти, нехай тобі всячина! — шепотів Дашкович, хапаючись убиратися. В його була думка, щоб хто й справді не одбив у його дівчини.

Того ж таки вечора обидва вони пішли до Сухобруса. Тепер тільки Дашкович пересвідчивсь у тім, що Воздвиженський засватавсь: його вітали як зятя. Недовго думаючи, Дашкович пішов з Степанидою в садок на прогуляння й переговорив з нею. Він вернувся з садка женихом.

Сухобрус не знав краю своєму щастю. Світлиця його освітілась свічками й лампадками. В кухні палало велике полум'я: там готували вечерю. Самовари не згасали. Стіл був заставлений наїдками й напитками. Сухобрус надів новий синій сіртук і найрябішу шовкову жилетку. Його очі блищали од вина і щастя. Він обнімав та цілував дочок і зятів.

— Ой ви, мої дочки, як голубочки! Грали ви й співали «Сизого голубочка», доки не принадили до себе пару голубів, та й яких голубів! Ой ви, зяті мої, уми-розуми! Чи я ж думав та гадав мати

зятів таких розумних, ще й професорів? Зате ж я вас обзолочу, обсиплю золотом та сріблом. Дам вам обом по дому, по саду. А з магазинами... як самі знаєте. Певно, ви будете писати книжки, а не образи малювати, як батько ваш колись малював. Ой ви, мої уми-розуми!

І старий батько не міг натішитися своїми вченими зятями: все обнімав та цілував їх.

— Та годі вже цілуватися! — промовив Воздвиженський. — Давайте ще будемо пити!

— Давай, зятю, й пити! І пити — вмерти, і не пити — вмерти. Лучче ж пити і вмерти! Ну, дочки! Випийте до мене, а я до вас.

Марта й Степанида мусили забрати у руки чарки з вином і випили до самого денця.

— Я думав, що ви вже мене покинули! А ви таки будете мої. Недурно ж мені цієї ночі снився чудовий сон! Снилось мені, ніби я стою в себе серед двора. Надворі ні день, ні ніч, але якось ясно й світло, ніби сонячний день злився з місячною ніччю. Коли це як зашумить повітря, як загромить грім! Дивлюсь я, на небі й хмар нема. А з Лаври, з Михайлівського, з Братства летять янголи, та все по парі та по парі; такі рядки, що й полічити трудно, та все знімаються з бань та з золотих хрестів! Оглядаюсь я, а всі три рядки летять просто у мій двір. Кожний янгол держав по зеленій гілці всякого садового дерева. І котрий оце прилетить, то і застромить гілку в моєму дворі. І ті гілки перед моїми очима росли, розпускали на всі боки зелене гілля; дерево підіймалося вгору та вгору, цвіло перед моїми очима. Я чув пахощі цвіту. На дереві спіли овочі, вкривали рясно дерево, аж гілля гнулося додолу, й обсипались перед моїми очима. Дивлюсь я, аж янголи засадили вже весь мій двір, потім засадили садками ще й вулиці коло мого двора! Все так і зазеленіло перед моїми очима. Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш та й думаю: «Понесу же я своїм дочкам». Та й на тім і прокинувся!

— Чи не читали ви того вечора «Патерика Печорського» або «Житій святих»? — спитав Дашкович.

— Е, уми-розуми! То не од «Патерика»! То од Бога і святих печорських!

— Чом же ви, тату, не попоштували нас тими райськими яблуками? — питали дочки. — Ми були б і гостям залишили на сьогодні.

— Якби пак сподобив Господь, то чом би й не попоштувати. Та ми, грішні люди, не уподобні Богу, — промовив Сухобрус напутюючим тоном.

Тим часом надійшло два купці, близькі сусіди. Перед образами засвітили лампадку й свічі. Дві пари молодих стали на килим і побили поклони. Батько й гості поздоровляли їх з заручинами.

Після заручин була багата вечеря. Після вечері обидві молоді грали на гітарах і співали. До їх пристали й паничі. До пізньої ночі було в Сухобрусових горницях весело, до пізньої ночі грали й співали.

Незабаром Сухобрус встиг обробити верхній етаж нового дому. Вже був призначений день двох весіллів разом. Воздвиженський і Дашкович вінчалися разом в Гліба-Бориса. Серед церкви поставили високі підмостки, огорожені штахетами і застлані килимами. Марта й Степанида були убрані в білі прозорі сукні і в білі гірлянди. Високі, чорняві, рум'яні, з розкішними чорними кісьми, вони були дуже показні й оригінальні своєю красою. Біле убрання було їм дуже до лиця. Ніколи до їх не приставало прізвище східних пал'ям, як тепер під вінцем. Як шафери поклали на голови вінці, вони стали схожі на цариць Шехерезади, так багато було сценічного в їх зрості, в їх оригінальній полуденній красі. Навіть товсті брови, великі очі й губи Мартині здавались

делікатнішими й тоншими при світлі свічок, при свіжому фантастичному білому убранні.

Старий священик, вважаючи на вчених женихів, виніс з вітваря прездорову книжку проповідів і пошанував їх словом якогось святого отця церкви третього віку, де дуже часто промовлялось, що супруг повинен любити свою супружницю і супружниця повинна боятися супруга. Женихи найняли митрополитанську півчу. Хор гримів концерт. Якийсь бас трохи не луснув, викрикуючи останні слова апостола: «Жена да убоїтсья свого мужа». Народу було в церкві такого багато, що свічки в кінці вінчання почали гаснуть. Все було як слід, велично й пишно. Сухобрус був наче на сьомому небі.

Бучне весілля розвернулось в просторних кімнатах нового дому. Гостей було дуже багато, а найбільше вчених. Гості пили й їли, але позаочі звали Воздвиженського недобрим чоловіком за те, що він зрадив одну дівчину й женився на багатій купчисі. Старий батько не знав, де стать, де сісти: йому прийшлося не тільки познайомитися з вченим миром, але навіть породатися!

Вже світом роз'їхались гості по домах та все тихенько говорили, як то на світі не до ладу буває, що одну ніби кохає, а другу бере за жінку. Все тягли стару пісню про зраду дівчатам, про матеріальну жадобу при сватанні. Тільки Воздвиженському було байдуже за те, що б там люде не говорили. Його план так удався, його діла так йшли до ладу, що він був щасливий, вигравши право на дуже вигідне місце між людьми.

Після весілля Воздвиженські помістились жити на верхньому етажі, а Дашковичам Сухобрус опорядив тим часом нижній етаж. І того ж таки місяця він проти дому Воздвиженського заклав новий дім для Дашковичів.

Молоді жили спочатку мирно й щасливо. Сестри приходили одна до одної в гості. Гітари часто бренькали то внизу, то вгору. Марті й Степаніді не зовсім минув романтичний період життя: часто можна було почути в їх домі співи. Тонкі жіноцькі голоси зливались гарно й до ладу з чоловічими в піснях великоруських й українських. Старий батько часто навідувався до дітей, щоб послухати веселих пісень. На противнім боці новий дім ріс вгору, а між двома молодими хазяйками в одному домі росла незгода. Передніше почали лаяться наймички згори й знизу, а за наймичками — й хазяйки. Часто, поодчинявши вікна, вони голосно й дрібно перекидались словами про хазяйські речі... Сухобрус чув те і звелів майстрам поспішати з новим домом.

— Дочки мої, не сваріться! В мене вас дві: не поле вами засіяно. Добра мого буде доволі для вас обох. А коли вмру, то все моє буде ваше — пополовині. — Так вговорював Сухобрус своїх дочок, сидячи в старому флігелі коло одчиненого вікна з великим «Печорським Патериком» в руках.

Сухобрус усе ходив до магазину, не кидаючи купецтва. Новий дім тим часом вже був готовий. Сам Сухобрус посадив своїми руками перші деревця в новому садку. Він більше любив меншого зятя й меншу дочку, мав їх за добріших людей, а зятя — за розумнішого чоловіка. Старша пара догадувалась за те й почала озиратися на всі боки і скося поглядати на батьківську прихильність до молодшої пари.

Тимчасом як Сухобрус опоряджував нове хазяйство своїх зятів, Воздвиженський і Дашкович склали собі професорську репутацію. Дашкович швидко визначився між професорами своїми лекціями по історії філософії і піддержав репутацію тієї науки, котра все стояла в академії дуже добре. З кожним роком його лекції були луччі та луччі, з кожним роком росла його репутація. Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось надзвичайного. В старім академічному корпусі з темними вікнами, з чорними партами, в його аудиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли коло порога, прийшовши з інших курсів. Дашкович входив, сідав на кафедрі і не дивився ні на кого: його очі

десь ніби ховались, входили десь глибоко, де ворушились думки. В очі слухачів кидався тільки чистий широкий лоб. Його високе чоло ніби займало місце очей для слухачів: так на йому багато виявлялось думок. Кожний легенький і тоненький зморшок між бровами здавався тим місцем, де забгалася дума й світилася звідтіля. Коли-не-коли він підіймав одну руку й пальцем ніби показував на абстрактну мисль. Не можна забути впливу його одної репутації на молодих студентів! Всі зібрались вперше на лекцію й сиділи лавами кругом аудиторії, держачи голови рівно, як під шнурок. Дашкович промовив перше слово, і всі рядки голов, неначе по електричній течії, раптом і разом схилились уперед, насторочившись слухать. І цілу лекцію так держались голови, коли б хто поворушився хоч трошки! Тільки карандаші скобзались швидко-швидко по папері! А його думка лилася чиста, ясна, як кришталь! Не було там ані одного слова зайвого, що не стосувалось до діла. Вся система будлі-якого філософа випливала з його уст, ніби з голови самого філософа; така вона була чиста, ясна, суцільна, не штукowana з уривків.

Не в одну голову запала крапля світу й думок од його лекцій, не одна голова стала світліша й ясніша.

Дашкович недовго й був в академії. Його добра слава пішла скрізь; і його запросили перейти в Московський університет. Але, скучаючи додому й за Києвом, він потім перейшов в Київський університет.

[Воздвиженський не любив науки, не поважав її, мав її тільки за спосіб прокласти собі дорогу в житті і як можна витягти з неї через це грошей, їжі, напитек і всякого добра! Де можна було все те дістати іншим способом, він не жалів себе, не розбирав доброго і недоброго способу і досягав до цілі, кинувши на бік науку.]

В аудиторії одчинялись двері, й входив Воздвиженський. Ступивши три ступені через аудиторію, він ставав на підмосток кафедри, одну ногу держав якомсь на повітрі і, повернувшись круто товстими плечима, блискав на аудиторію товстою широкою потилицею й сідав на кафедру. Потім він виймав старі листки своїх лекцій і клав їх перед собою. Ті лекції були написані кілька років передніше, і він не зміняв у їх і словечка! Листки були старі, з жовтими круглими плямами, ніби од якоїсь страви. Нитки, котрими вони були позшивані, вже пообривались і теліпались. Ззамолоду він просто читав лекції з тих листків. Але, не зміняючи їх ніколи, хоч наука і змінялась, він вивчив їх напам'ять од дошки до дошки; часом силкувався імпровізувать. Розпустивши цілу річку фраз, гарних, але пустих, він аж заплющував очі, неначе півень в час свого крику. Фрази лились, зчіплювались, і він переливав з пустого та в порожнє, говорячи те ж саме, тільки іншими словами.

Студенти, як звичайно буває, почали записувати його лекції, але швидко покинули, бо котрий було запише, то й побачить, що там нема думок. Тільки один туляк, земляк Воздвиженського, сидів коло самісінької кафедри, щоб його роботу було видко, і записував ту нісенітницю, маючи надію піти стежкою свого красномовного земляка.

Аудиторія Воздвиженського спорожнялась. Студенти перестали ходити на його лекції, а щоб аудиторія не була зовсім порожня, вони ходили по черзі по п'ять душ. Воздвиженський не вважав на увагу чи невагу своїх слухачів.

Зате ж він дуже вважав на ректорську ласку. Ніхто з професорів не запобігав так його ласки! Він умів підступити до кожного ректора, вмів улізти в його душу, прислужиться, притакуючи кожному його слову, постерегаючи кожний його замір. І виходило так, що ні один ректор не обходився без його. Тоді ще не було виборів ні на кафедри, ні на побічну службу в академії. І Воздвиженський при кожному ректорові встигав зайняти скрізь перше місце і розпоряджався академічними грошима. І за все це він доставав добрі гроші. При кількох ректорах

Воздвиженський, з орденом на шиї, мав право сказати: «Академія — то я!»

IV

Дашковичі жили в новому домі. Чистий і гарний був їх новий дім на два етажі, з здоровими світлими вікнами. Він стояв просто проти дому Воздвиженського, так що з вікон одного дому можна було дивитись в вікна другого, і не тільки дивитись, але навіть перекидатись словами. Степанида Сидорівна обвішала вікна гарними завісами, обставила вазонами з квітами. Кращі картини з батькового флігеля дочки перенесли до себе ще передніше. У батька зостався на стіні тільки праотець Ноє з трьома бородатими синами [та якась цариця в фіжмах, дуже заляпана мухами.]

Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками. Він зібрав писання всіх давніших, нових і найновіших філософів і все, що тільки стосувалось до його науки. Він любив науку для науки і все закріплював в філософію глибше й глибше. Більше й більше він засиджувався над книжками до пізньої ночі. І не раз Степанида пізньою добою входила в кабінет, просила його кинуть книжки, виривала навіть з рук і, розсердившись, гасила світло. Або часом вона входила з сестрою з гітарою в руках і давала йому несподівану серенаду. Обидві сестри починали грати, співать, починали балакать, сміятись. Дашкович знехотя мусив одривать очі од книжки, сварився, але, забалакавшись з ними, вставав од стола, курив сигару, ходив по кабінеті й слухав музику.

— Та вийди-бо в залу! — говорила до його жінка. — Дивись, яка в нас зала просторна, чисто опоряджена. Чи вже ж пак тобі нема де походить?

— Та одчепись собі! Хіба ж ти не бачиш, що я маю діло.

— Не діло нам голова, а ми голова ділу! — І Степанида без церемонії брала його за руку і витягала в залу. Марта помагала їй. Філософ мусив виходить в залу, хоч через силу, і гуляти. Побалакавши, погравши на гітарах, сестри одпускали Дашковича до кабінету, а самі розходились до свого хазяйства.

— Коли б пак була знала, що то за людина філософ, то була б не йшла за тебе заміж, — говорила Степанида, сидячи з роботою в руках на софі в кабінеті свого мужа.

І часом до півночі вона сиділа в його кабінеті, вишиваючи що-небудь або плетучи. А він не звертав на неї ніякої уваги. Степанида тільки поглядала на його гладенький високий чистий лоб, нахилений над папером або над грецькою книжкою, на брови, що все були трохи стягнуті посередині лоба і насуплені над очима.

— Одже життя моє не дуже веселе з таким вченим чоловіком. Моя сестра щасливіша з Воздвиженським. Він, хоч і хамулуватий, і зателепуватий, але говорючий, веселий. З ним життя було б трохи миліше. Він накричить повну хату, пожартує з жінкою. — І її знов взяла зависність до своєї сестри, як позавидувала вона в той день, коли та заручалась з Воздвиженським.

— Розкажи мені, Василю Петровичу! Що ти думаєш і пишеш? — спитала раз Степанида, побачивши, що її чоловік покинув перо й оберся об спинку стільця в спокійній позі.

— Я думаю те, що тобі в голову не поміститься, — одказав він, осміхаючись.

— А може, й поміститься! — промовила Степанида, дивлячись на його задуманий лоб, обрямований густим чорним волоссям, на його спокійну й поважну постать.

Тихо осміхаючись, Дашкович почав розказувати їй про філософа Канта. Жінка слухала, слухала, роззявила рота, позіхнула з усієї сили й зареготалась на всю хату.

— Ой, не говори! Не гай надаремно часу! Коли б тобі одно слово втямила! Чи й твої студенти так тебе розуміють, як я?

— Мабуть, трохи більше! Може, тобі ще розкажуть що-небудь про Спінозу або Локка?

— Ой, не говори, а то засну отут-таки в тебе на софі. Чи в тебе голова не крутиться од тієї філософії?

— Ні, хвалить бога.

— А в мене б запаморочилась, якби я послухала хоч півгодини. Потривай! Я тебе таки витягну з твого кабінету!

Щоб витягти з кабінету свого мужа, Степанида задумала дати в себе вечір з музиками й танцями. Вона знала, що Дашкович колись танцював змолоду, навіть любив танці, хоч все те якось не гармонізувало з його філософською думкою й поважним прямунням його розуму.

Тоді була вже пізня осінь. Степанида найняла на цілий вечір чотири музики й напросила до себе гостей. Просторна, світла зала блищала чистотою й огнем свічок і канделябрів. Знайомі професори, урядовці й купці поприходили з жінками й дочками. Марта прибралася, як на весілля, в гарну білу сукню. Сухобрус, сивий, аж білий, розмовляв з знайомими купцями. Молоді професорівни й купцівни не схотіли навіть пити чаю та все ждали, щоб музики швидше заграли до танців. Дашкович мусив покинути свій кабінет, поховати своїх грецьких й німецьких філософів, вийшов до гостей і розмовляв з молодими дамами.

Степанида намовила свою сестру взяти до кадрили Дашковича. Проти його став один купець з молодою купчихою. Музики весело й голосно вдарили сигнал; пари посідали скрізь попід стінами просторної зали. Дашкович дуже одмагався, не хотів ставати, але Марта таки потягла його в танець.

Музики почали кадрили. Пари заворушились і розпочали танець. Дашкович просив свою даму показувати йому, казав, що він за своїми книжками зовсім, мабуть, забувся танцювати. Раз і другий він перейшов залу, як треба, але зараз-таки почав збиватись. Дами почали подавати одну другій руки й переходить, а Дашкович ткнув і собі туди свою руку. Друга фігура пройшла гаразд, а на третій Дашкович знов збився. Всі розійшлись вбік, а він сам зостався серед хати, не знав куди притулиться, чи на той, чи на другий бік, і вертівся сюди й туди. Марта покликала його до себе, а Дашкович, нахиливши голову трохи вниз і піднявши вгору палець, зовсім як на кафедрі, поплівся до своєї дами і перекрутився з нею нащось. Далі, врешті всього, заплутавшись між довгими сукнями Марти й молодої купчихи, він так шарпнув ногами, що стяг з купчихи сливе половину тонкої сукні, одідравши великий шмат од самої талії аж додолу. Побачивши таке лихо, Дашкович знов підійняв палець угору й нахилив голову додолу. Купчиха з обідраним боком втекла в другу хату. В думці вона кляла Дашковича і всіх філософів і зарікалась з того часу танцювати з філософами, хоч би вони були й європейські генії! З червоним, злим лицем вона вийшла з кімнати і цілий вечір ставала в танцях якнайдалі од Дашковича.

На другу кадрили Степанида поставила Дашковича танцювати з собою, правувала ним, показувала йому стежку і, таки присилувала його знов вивчити забуті танці.

— Ой, як низько мусила спуститись моя філософська думка! — промовляв Дашкович, утираючи

піт з лица. — Одже за найважчими філософами Німеччини я не втомлявся так, як за цими танцями, — говорив він, ледве одсапуючи.

Вже готували на стіл вечерю, як Дашкович тільки згадав, що він не перепросив купчихи, котрій обдер цілий бік. Він нахилив голову, насупив брови, підняв один палець вгору. Всі ждали од його якогось дуже цікавого слова. А він, постоявши трохи на однім місці, простягся до того кутка, де сиділа купчиха, і почав просити в неї пробачення. Купчиха осміхалась, говорила: «Нічого, нічого — те! То в танцях звичайна річ». Але в думці вона кляла філософів. Сукня була дуже дорога й модна; її уста осміхались ласкаво, а очі лаяли, аж горіли!

— Що це ти так пізно схаменувся? — спитала в його жінка.

— Коли я тоді якось задумавсь! — промовив Дашкович. — Мені зовсім не в думці оці танці! Більше я тобі не танцюватиму! Нехай танцюють молодші за мене!

Одначе, невважаючи на своє зарікання, він мусив після вечері знов танцювать, бо його силувала ласкою й проханням молода й гарна жінка, а перед такими чарами ледве чи встоїть яка найтвердіша філософія. Степанида таки так вганяла свого філософа, що піт лив дощем з його високого чола, а чорні кучері аж поприлипали до висків.

Тим часом поважні гості, встаючи з-за картечного стола, сміялись з Воздвиженського, що він страшенно програвся в карти. Марта почула те, і її почало розбирать; вона знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти, одначе квапиться грати. Марта підступила до Воздвиженського й шепнула йому на вухо: «А що, чи багато карбованців продув у карти?»

Її різкий, неспокійний голос, її насуплені густі брови дуже вразили Воздвиженського. Він давно вже постерегав тверду вдачу своєї жінки. Сміливий, розпоряджаючий голос зобідив його.

— А тобі нащо? — тихо, але сумно спитав він у Марти.

— Як нащо? Хіба я не маю права тебе спитать? — сказала вона тихо й одійшла од його. Вона сіла невесела та все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський.

Як на тотеж Воздвиженському дуже не йшла карта. Він сердився, вгонивсь в азарт і тим ще більше програвав. Партньори почали сміятись, що Воздвиженський знов нагнав на себе на карбованців десять. Марта не пропускала й слова з розмови коло того стола. Вона не видержала.

— Степане Івановичу! Пора нам додому! Мені чогось нездорово.

— То йди собі, а я трохи пограю.

— Не піду я сама; йди разом зо мною. Партньори твої вибачать за твою жінку.

Воздвиженський зирнув на її лице. Її брови, очі, стулені міцно губи показували, що вона хоче постановить на своєму.

— Нехай тебе, серце, батько проведе; попроси батька, а я прийду незабаром.

— Я прошу тебе йти зо мною, бо я не зовсім здорова! — промовила вона, і голос її проти волі став твердішим і звернув увагу гостей. Дехто підступив ближче до стола і прислухався.

— Чого ти причепилась до мене! — промовив Воздвиженський до неї.

В Марти лице спажнуло рум'янцем од тих слів мужа.

— Не піду я сама, й з місця не рушу, доки ти не підеш зо мною! — промовила вона, аж трохи крикнула.

Воздвиженський спересердя встав, кинув карти й мусив йти з нею додому.

Дашкович бачив ту сцену і тільки думав: «Ну, Марта! Ну, характер. Слава тобі, господи, що моя жінка не така!» Воздвиженський тільки що переступив поріг свого дому, а Марта вже й накинулась на його мокрим рядом.

— І скажи ти, на милость божу! І нащо ти граєш в карти, коли ти більше програєш, ніж виграєш? — спитала вона так сміливо й наважливо, неначе судила його судом.

— А тобі яке діло, що я там в карти граю, чи що? — обізвався Воздвиженський.

— Як то, яке діло! Як то так! То мені нема діла до того, що мій муж робить?

— А нема тобі діла! Твоє діло он! Дитина, колиска та кухня!

— Мені нема діла! — крикнула Марта, і її великі очі стали ще більші, а лице зблідло. — Є мені діло! — промовила вона голосно і з тим словом так стукнула по столі рукою навідлі, що ніби тому не можна було ні кришки не вірити. Вона стояла серед зали, висока, рівна й люта.

Воздвиженський вперше догадався, що його жінка має не тихенький голосок, не дівочий, медовий, а здоровий, енергичний голос і велику силу характеру. Він хотів зломить її.

— Чого ти кричиш на мене? — гуркнув він басом.

— Кричу, бо ти винен! Де твоє жалування? Чи ти давав мені його до рук? Чи я знаю, що ти маєш і скільки маєш?

— Нащо тобі моє жалування?

— На те, що я твоя жінка, а ти мій чоловік. Я повинна знати, що ти заробляєш і що маєш. Я й досі за твої гроші й одежини собі не справила, гостинця собі не купила! Я не бачила й які твої гроші, а ми живемо на мої гроші, що наймаємо нижній етаж.

— Чого ти до мене причепилась! Я тобі не буду ні в чому давати одвіта!

— Ба будеш! Ба мусиш! — промовила вона так твердо, наступаючи до його, що він мусив оступитися назад. Він побачив, що не перемає її словами й криком.

— Йди спати! — промовив він спокійніше. — Завтра буде доволі часу. Наговоримось, коли схочеш.

— Спати я піду, а ти в карти грошей не програвай, а коли програєш, то потроху. Свої гроші давай мені до схованки, бо я господиня в домі, я хазяйную; мені треба розміркувати, скільки стратить.

— Еге! То ти собі понашиваєш дорогих суконь, та сього, та того!..

— Не видумуй! Я маю розуму більш за тебе! Я знаю, що пошить і без чого можна обійтись.

— Ну, Марто Сидорівно! Візьми лучче гітару та заспівай мені «Сизого голубочка» або «Соловейка»!

Ці слова допекли їй до живого серця. Вона вийшла з кабінету і пішла до своєї кімнати. А Воздвиженський довго ходив по хаті та все думав, як то трудно постерегти жіночу вдачу. «А я думав, що вона добра, як янгол, що вона буде покірненька, богомільна, як купчиха, буде грати та романтичні пісні співать».

Вже перед світом заснув Воздвиженський. Сон його був важкий, тривожний. Думка про те, що він дуже помилився в характері своєї жінки, не виходила з його голови навіть у сні. Вперше тільки після вінчання вона так вимовилась прямо, виявила свою потайну вдачу. Йому було дуже цікаво побачить, яка-то вона буде завтра?

Воздвиженський встав рано. Надворі сіріло осіннє небо, закрите важкими темними хмарами, сірів рідкий туман над мокрою землею. Наймичка принесла шипучий самовар і поставила на столі. Двері з Мартиної спальні одчинились, і вона вийшла в широкій сукні й білій блузі. Чорна густа коса обкручувала голову по-сільській і була пришпилена великими шпильками. Воздвиженський глянув на її лице: воно було спокійне, але люте, як і вчора. Великі очі дивились сміливо й неласкаво, великі брови не підіймались вгору і нависли на очі. Ямочка між бровами не розгладжувалась. Вона сміливо підступила до стола, налила стакан чаю й посунула, а не подала Воздвиженському. Краплі чаю перескочили через криси і полились на мисочку. В руці не простигло вчорашнє завзяття. Воздвиженський заговорив до неї; він боявся, що вона не буде говорити. Але Марта була не з таківських: вона говорила, й говорила багато, а як більше сердилась, то більше давала волі своєму язикові. Голос її був твердий, неласкавий, він все переходив на самі нижчі тони.

— Чи ти й досі на мене сердитися після вчорашнього?

— Нема мені часу сердитися, — промовила вона рівним твердим голосом.

В другій кімнаті писнула дитина. Марта побігла туди й забавила дитину. Звідтіль вона побігла до пекарні, переговорила з куховаркою, вислала її на Житній базар. З пекарні вернулась знов до стола й налила на ході чоловікові другий стакан чаю, не присідаючи до стола. Потім вона покликала горничну й звеліла їй прибирати в покоях. Вона ходила по хатах і командувала слугами, мов той воєвода військом. Під її оком, під рукою все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці. Порядок виникав, де тільки ступала її нога кілька ступенів. Вона не присідала до стола й не пила чаю.

Напоївши чаєм свого мужа, вона вскочила в його кабінет. Безладдя в кабінеті пригадувало ту нечистоту, яка колись була за студентського життя в Воздвиженського в номері. Все лежало не на своєму місці. Книжки валялись на постелі й на подушках; одна подушка валялась на землі.

— Не зачіпай лишень там нічого! Я не раз просив тебе, щоб ти не перекидала моїх паперів.

— Як же не зачіпать, коли тут гидко глянуть.

— Нехай буде гидко, що тобі до того! І не прибирай там, і не зачіпай! Ото яка чепуруха вдалась.

Невважаючи на його слова, вона почала стирати пил, збирати книжки, складати їх до купи на стіл. Воздвиженський вбіг до кабінету.

— Не зачіпай, кажу тобі! в мене все лежить на своєму місці. Ти мені помішаєш папери!

Змахнувши рушником подекуди порох, Марта вийшла з кабінету.

Упоравшись, вона сіла до стола й пила чай. Воздвиженський прибрався і йшов на лекцію, запихаючи в кишеню свої жовті лекції, од котрих обсипались шматочки потертого паперу. Марта окинула його оком, як і завжди вона робила, коли він куди виходив. В його на шиї не було галстука, а з-під жилетки виглядав шматок білої сорочки.

— Подивись лишень на себе в дзеркало та тоді вже вийдеш з дому, — сказала йому Марта.

Воздвиженський зирнув у дзеркало, плюнув, поправив дещо й зав'язав шию.

Воздвиженський пішов на лекцію. На лекції з його думки не виходило гнівне й люте жінчине лице.

«Так оце та смиренна, богомільна купецька дочка! — вертілось у його на умі, — так оце та Марта, що виросла під впливом "Печорського Патерика" й чудовної Братської ікони богородиці?»

Того дня лекція його була така погана та поплутана, що студенти слухали та й трохи не послули, а туляк-земляк позаписував таку нісенітницю, що сам аж за боки бравсь од сміху, переписуючи її начисто.

Воздвиженський вернувся додому на обід не зовсім спокійний. Він все назирив над жінкою за обідом. Вона більш мовчала, ніж говорила, і обзивалась дуже знехотя. Настав час вечірнього чаю. Марта знов посунула до мужа стакан чаю так здорово, що чай хлюпнувся й розлився трохи на стіл. Вона не сідала пити з ним чаю та все чогось вешталась по хатах, ніби за ділом. Воздвиженський примічав, що не все вчорашнє скінчилось і що жінка має собі щось на умі.

Того ж вечора, розпорядившись у пекарні, заколихавши дитину, Марта ввійшла в кабінет мужа. Хода її була тверда, очі сміливі. Воздвиженський стривоживсь.

— Степане Івановичу! Дай мені грошей, та ще й чимало! Вчора на вечоринці у сестри я одна була у старомодному чіпкові й старій сукні, тоді як ти там-таки програв не один, може, десяток карбованців.

— Ет, вигадала! Носитимеш і по старій моді.

— Якби ж пак що було! Коли вже й старомодне батьківське поносила, що мала. Степане Івановичу! Не видумуй казна-чого та давай гроші, бо треба!

— А як я не дам! — сказав Воздвиженський трохи сердито.

— А як мені треба? — одказала йому Марта ще сердитіше й голосніше. — Я не дитина, зайвого не прохатиму. Ти знаєш, що в мене в хазяйстві зайва крихточка не пропадає.

— То добре робиш! Коли б у тебе і на моди не пропадала зайва крихточка...

Марта зблідла. Очі її з блискучих стали матові. Вона випросталась на весь свій високий зріст.

— То ти хочеш, щоб я одягалась на батьківські гроші? То ти хочеш, щоб твоя жінка ходила, як та обірівана циганка! То ти хочеш, щоб я була сміховищем для людей!

Її голос перервався. Од великого гніву їй захоплювало дух в горлі. Матові очі знов стали блискучі й сипали іскрами, губи зблідли. В очах, в лиці світилась така енергія, проти котрої насмілився б йти тільки той, хто не зумів би того прочитати на її лиці.

У Воздвиженського самі ноги подалися назад. За кожним словом вона підступала до його ближче, а він все оступався назад до стола.

— Ти мені не віриш! Хіба я не хазяйка в домі? Хіба я не маю права стратити на те, що мені треба?

І з тими словами вона вийшла з кабінету й побігла в спальню. Мабуть, в самім повітрі розійшлась од неї сила й енергія, бо дитина без ніякого шуму прокинулась й закричала несвоїм голосом.

Воздвиженський стояв і довго думав, потім одімкнув камоду, витяг гроші й одніс жінці.

— На тобі на твої капелюші! — промовив він і оддав їй гроші.

«От і вибрав богомолку!» — думав Воздвиженський, одходячи в свій кабінет.

Другого дня вранці, наливши чай Воздвиженському, Марта не посунула до його по столі, а подала йому в руки. Чай не хлюпнувся в стакані. Зате ж Воздвиженському невесело пився чай того ранку.

Упоравшись, Марта пішла до магазинів, набрала собі на нову сукню доброго шовку, купила гарний білий капелюш, зроблений по моді, з рожевими букетами; купила собі модний чіпок з жовтими розкішними квітками, котрі дуже приставали до її чорних кіс і темних очей. Між тими рожами були пришпилені золоті колоски пшениці.

Вертаючись додому, Марта не втерпіла; забігла до сестри похвалитись новомодним убранням. Обидві вони убирались перед дзеркалом, приміряли, оглядали й знаходили, що все те було куплено й недорого, і було дуже гарне, і до лиця їм обом. Степаниді так сподобався чіпок з жовтими рожами й золотими колосками! Той чіпок так приставав до її лиця, що вона вдвоє покращала. Вхопивши в одну руку капелюш, настромивши на палець другої руки чіпок, Степанида прожогом полетіла в кабінет до свого чоловіка. Вона так само докоряла йому недавно, після вечеринки, що всі купчихи були убрані по моді і що вона одна аж почервоніла перед ними в своєму допотопному чіпку.

Дашкович сидів коло стола й щось випишував з Канта, як Степанида вбігла в кабінет. За нею ввійшла Марта з лицем гетьмана, що оце тільки що взяв ворожий город і розбив вороже військо.

— А що! Чи бачиш, як у людей буває! — говорила Степанида, тикаючи Дашковичеві то тією, то другою рукою з поначіплюваними квітками. — А бачиш? Тепер я вже, мабуть, найостанніша між людьми! Дивись!

— Дивлюсь і бачу! — промовив Дашкович, не кидаючи з рук пера. Він зрозумів, і нащо вона принесла все те, і чого вона бажала.

— Ти тільки подивись, які колоски, які рожі! — казала Степанида й розгортувала перед його очима золоті колоски, котрі аж шелестіли.

— Бачу! Бачу колоски й рожі, жовті й червоні.

— Тямиш ти! — і з тим словом Степанида наділа перед дзеркалом той убір, що незвичайно гарно приставав їй до лица.

— А що? Бачиш?

— Бачу! — обізвався Дашкович, знехотя задивляючись на свою гарну жінку, котра з золотими колосками на голові чогось пригадувала йому єрусалимлянку, невісту «Пісні над піснями».

— Ой ви, дочки Єви! — сказав Дашкович, зітхнувши й обертаючи очі на Канта. Невідомо, чи йому було шкода Канта, чи грошей.

— Щоб мені купив зараз такі золоті колоски! Чуєш? Давай гроші, та ще й зараз, бо не видержу!

І філософ мусив кидать Канта; він довго й не сперечавсь, потерся, пом'явся та й мусив доставать гроші. Жінка побігла до магазину за золотими колосками, а Дашкович хотів читати Канта, але в його в очах манячили колоски, а під тими колосками чорні коси, а під кісьми чорні брови й очі жінчині. Він спробував писать лекції і замість Канта втирив — Степанида, засміявся до себе та й покинув роботу.

Справившись в магазинах, Марта вернулась додому й застала там чоловіка. Вона сховала всі свої покупки, не похвалившись навіть перед ним.

— Хоч покажи, чого накупила? — сказав до неї Воздвиженський.

— Нехай іншим часом. Як уберусь, то й побачиш! Ти не дуже квапишся показувать мені, що купуєш, розказувать мені, що робиш, — одказала йому Марта Сидорівна, вештаючись по хаті й не дивлячись на його.

Воздвиженський вгадав, що не вдоволив її, одначе все-таки сподівався од неї ласки й сякої-такої дяки.

— Марто Сидорівно! Я оце думаю покликать до себе сьогодні ректора, інспектора, деяких архімандритів і професорів.

— Ти думаєш, а я не думаю, — тихо обізвалась Марта.

— Чом же ти не думаєш?

— Тим не думаю, що сьогодні й сама не маю часу, і слуги не гулящі. Нехай лишень передніше впораються.

Воздвиженський постеріг, що не вблагав своєї жінки.

Йому стало прикро й досадно. Злість підступила йому під саме горло.

— Марто Сидорівно! — крикнув він. — Я велю... я попрошу на сьогодні гостей!

— Степане Івановичу! Я не велю! Не проси на сьогодні тих ченців, бо я не буду коло їх панькатися. Нап'ються чаю та й додому поїдуть! — Марта промовила ці слова, дивлячись вбік, зумисне одвертаючи очі од чоловіка. Вона хотіла тим показать, що має його слова ні за що.

— Клопіт мені з тобою! Я не звик до такого тону! Я не хочу чуть од тебе такого тону! Я не хочу слухать од своєї жінки нічого такого!

— Коли не хочеш слухать, то позатикай вуха! — сказала Марта, подивившись йому бистро в вічі, і так задзигоріла язиком, що він ледве встиг розібрати ті слова.

Воздвиженський побачив, що вести далі діло було б і недобре, та й надаремно.

Марта довго терпіла, як Воздвиженський обходився з нею, вважав її за нижчу од себе, ніколи не радився з нею, робив по-своєму все, ніколи й слова не сказавши про те своїй жінці. Горда, розумна й завзятуша, як щира українка, Марта зовсім не була зугарна по своїй вдачі кориться деспотизмові чоловіка, а навпаки, їй бажалось всім правувати в домі і в хазяйстві.

Воздвиженський вивіз з Тули зовсім інший погляд загалом на всіх жінок. Мартина енергія й злість зовсім збили його з пантелику. Воздвиженському заманулось зломить її: він попросив до себе того ж таки вечора ректора, інспектора й ще кілька архимандритів, котрі колись могли стати йому в пригоді.

Того ж вечора підкотила під дім Воздвиженських одна й друга карета. Звідтіль вилізли архимандрити з хрестами на шиях, в дорогих шовкових та оксамитових рясах. [Вони придержували бороди й хрести на грудях лівими руками, як-от придержують сільські молодиці намисто з дукачами, нахиляючись часом низько. Архимандрити ввійшли в залу Воздвиженського, всі гладкі, червонолиці, причесані, облиті пахощами.] Вся зала сповнилась неначе ароматами Лівану й Аравії.

[Вони сподівалися встрінути в гостях багато прекрасного полу. У ректора коси були позакручувані в дрібні локони. Архимандрити посідали в фотелях, на дивані і заговорили енергічними, зовсім не аскетичними голосами. Деякі весело і дуже голосно реготались, ждучи гарних дам і столів, заставлених всякими напитками й наїдками.] Воздвиженський вертівся коло їх, присідав коло ректора та все поглядав на двері. Марта не виходила. Горнична внесла тільки чай і до чаю не дуже празникову паляницю.

Воздвиженський пішов в жінчину кімнату. Марта, бліда, як стіна, поралась коло самовара й бистро зирнула на його своїми великими очима.

— Та вийди, будь ласка, до гостей!..

— Не вийду! — тихо промовила вона, бо здержувала голос, її лице одразу налилось кров'ю. Великі очі блищали. Од неї аж пашіло вогнем! Здається, ніби вона вся стояла в полум'ї з головою.

Воздвиженський почув те полум'я в кожному пружку її лица, в кожній фалді її одежі. Вся його енергія хто його зна де й ділась; він побачив, що шкода й заходу, і мовчки вийшов з кімнати, куди долітав регіт товстих і веселих архимандритичих голосів.

— Йди сам, регочись там з ними! — промовила Марта йому навздогінці.

Воздвиженський вийшов до гостей, як опарений. Він хотів розмовлять, але слова зникали з його пам'яті, десь зслизали з язика.

Архимандрити випили чай, пореготались, потім заскучали. Гостей більше не приходило, бо Марта навіть не просила Дашковичів. Воздвиженський просив вибачать за свою не зовсім здорову жінку, і архимандрити встали мовчки й невесело попрощались з хазяїном.

Воздвиженському було сором. Йому хотілось піти й сказати докір жінці, та він тепер її постеріг... Він ходив по залі, терся коло порога, та боявся переступить. Кільки разів він уже підіймав на поріг ногу, але все неначе з-під порога вискакувало полум'я й пекло йому ногу.

Він таки переміг себе і вступив в жінчину кімнату. Од моральної втоми він не зміг стояти і спустився на стілець. Глянув він на Марту, кругом неї пашіло таке саме полум'я, як і недавно перед тим.

— Наробила ж ти мені сорому! — сказав Воздвиженський, і в голосі його задзвеніла жалість; його голос був якийсь прохаючий, багато м'якший.

Марта зараз постерегла ту зміну, і полум'я кругом неї поменшало.

— Не бійся! попросимо іншим часом, то й приїдуть, і нап'ються, й наїдяться.

— Як же я буду після цього дивитися їм в очі?

— Прямісінько й простісінько; подивишся в очі та й годі.

— Добре тобі таке казати отутечки в хаті. Але стань ти на моє місце!

— Хто його зна, яке там твоє місце! Живу з тобою в парі, а од тебе не чула про твоє місце.

Мартин голос затремтів, але дуже-дуже легенько.

— Тільки живу з тобою, я не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і скільки грошей достаєш, і де їх діваєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і правуєш, і редактором.

В словах її почувся докір, але голос став тихий, звичайний. Вона почувала, що вже зігнала злість, провчила чоловіка.

— Яка ти чудна! Хіба ж тобі не все одно, чи я там редактор, чи економ.

— Ти чудний, а не я чудна! А якби ти завтра став старцем-прохачем? Чи скажеш, що мені було б усе одно?

— А мені здається, що мої діла зовсім тобі не потрібні й не цікаві для тебе.

— А мені здається зовсім інакше! Якби ти був добрий, ти б мені усе розказав, ти б у мене попросив у всьому поради... Ти б мені розказав хоч з самої цікавості!.. А то ти ховаєшся од мене, мовчиш, маєш мене за наймичку, чи що, не варту вваги й поради. Чи я знаю, що ти заробляєш? Чи я знаю, де ти все те діваєш? Чи ховаєш його дітям, чи гайнуєш, пускаєш на вітер? Так недобре робить, хоч ти людина вчена, а мене маєш за темну купчиху... Та потривай! І я не така темна, як тобі здається!

Ці останні слова вона знов вимовила з злістю, і вогонь знов купиною схопився кругом неї. Завзяття знов блиснуло блиском з її темних очей.

Воздвиженський вже був роззявив рота, щоб оборонятися, але, почувши те полум'я, знов стулив його. Язик сам прилип до піднебіння.

— Ой ти, боже мій! — крикнув Воздвиженський і схопився з місця. — До цього часу жінка була як жінка! Скажи ти мені, що з тобою сталося? — спитав він у Марти, згорнувши руки й дивлячись їй в вічі.

Марта навіть не глянула на його й поралась коло колиски.

— Скажи ти мені, на милість божу, що з тобою сталось? — спитав в неї Воздвиженський

удруге, ближче приступивши до неї.

— Йди спати! — одрубала вона йому, сердито зиркнувши на його.

— Але скажи ж мені, чого ти од мене хочеш? Що з тобою трапилось?

— Те сталося, що й було! Йди та передніше винеси гроші на харч, бо тих, що ти дав, вже не стало!

Воздвиженський вийшов і промовив з великою досадою:

— Ти камінь, а не жінка!

Він довго ходив по своєму кабінеті та все думав та думав... Він почував і бачив, що жінка не тільки що не покорується йому, але командує ним, чинить свою, а не його волю. Він почував, що все нижче й нижче спускається й падає під Мартин черевик. Вважаючи на її вдачу, на завзятість, він тратив всяку надію перемогти її.

«Чи не вдіє чого з нею батько? Піду пожаліюсь старому, намовлю його... Може, він своїм "Патериком" та патріархальним впливом вижене з неї той дух вередів».

Воздвиженський пішов до флігеля крадькома — жаліться на свою жінку.

Сухобрус, вислухавши його слова, підняв руки вгору і трохи не заплакав. Він добре знав вдачу своїх дочок, але, покладаючись на свій батьківський авторитет, він обіцявся піти другого дня до Марти й уговорить її.

До півночі Сухобрус молився Богу за свою Марту, щоб Господь зм'якшив її серце. Вибравши час, як Воздвиженський вийшов з дому, він пішов до Марти.

Марта сиділа й шила. Сухобрус поздоровкався і, знаючи свою Марту, ніяк не міг приступити до діла.

— Як сьогодні погано надворі... — сказав він, потираючи руки, ніби од холоду.

— Сідайте ж, тату! Чого ви стоїте?

Сухобрус не сів і знов терся та м'явся... Марта догадалась, що він за чимсь прийшов, та не сміє сказати.

— Мабуть, ви хочете мені докорять, що я вчора вас не покликала в гості? Але я й сама до гостей не виходила.

— То-то й лихо, що ти не виходила... не послухала свого мужа...

Марта за все зараз догадалась й осміхнулась.

— Мабуть, жалівся вам на мене? Еге, так? Признавайтесь, тату! — сказала Марта спокійно, навіть весело. Вона уперед була дуже безпечна за свою перевагу, бо добре знала батька, знала й себе.

— Як-таки можна тобі не слухать свого мужа? Він же старший в домі, він голова в сім'ї.

— Нехай вибачає. Він старший, і я старша! Ми в цьому рівня.

Сухобрус прийняв академічну поставу й почав вговорювати ніби по-вченому.

— Марто! Ти єси жона його! Ти повинна покорятися йому, бо сам Бог так звелів: «Жена да убоїться свого мужа», — так глаголе Святе письмо. В домі повинен бути один старший. Двом старшим разом не можна бути.

Марта зараз постерегла, звідкіль віє вітер.

— Я це, тату, давно знаю. А чи була ж наша небіжка мати у вас слугою? Чи не були ви рівні в домі?

— Ми люди простіші, а Воздвиженський людина — не нам рівня. Ти вважай на його розум, на науку. Покорись йому, серце! Ради мене, ради свого батька, не сперечайся з ним. Люде почнуть зараз судить, рознесуть по городі. Про нас і передніше йшла не зовсім добра слава. Він, правда, трохи якийсь цупкий, тугий! Але до всього можна звикнуть.

— Тату! Не гнівайтесь на те, що я маю казати. Ви мене знаєте змалку; ви знаєте, що я й вам, і матері була покірна, бо ви до мене були добрі. Але до всього... не можна звикнуть. Чи можна ж звикнуть до лиха, до сварки?

— Оце вигадала не знати що! Хіба ж він таки підіймає на тебе руку...

— О! якби ще підняв на мене руку, то я б йому руку покусала, і добре-таки покусала б!

— Ой Марто! Ти таки зроду опришкувата й уперта! Ти й малою така була, сказати тобі правду. Але будь же тихіша; знай, коли змовчат, коли й обізвуться, а коли й стерпять, — вмовляв Сухобрус свою дочку.

— Ви, тату, говорите до мене, наче до маленької, — сказала Марта осміхнувшись. — Він, тату, мене зневажає, має мене за невчену людину, нічого мені не говоре, не порадиться зо мною, жалув давать мені до рук гроші. Він од мене таїться, а я од його не таюсь.

— Який тепер світ настав! І все то слідкують, висліджують!.. кмітять! Чи поважає, чи не поважає пак чоловік! А ми за це не знали, а проте прожили щасливо цілий вік. Ой господи! Що то далі буде на цім грішнім світі!

— Добре, що ви так одразу зійшлись й погодились. А от я то не оступлюсь од свого слова ані на ступінь! Я його присилую мене поважати, мене за все питать, радиться зо мною або й попросить.

Голос її піднімався все вгору та вгору. Останні слова Марта аж крикнула.

— Та чого ти кричиш! Я ж ні в чому тут не винен!

— Бо ви, тату, микаєтесь, куди вам не слід! Де два б'ються, третій не мішається, бо й третьому достанеться.

— Цить! цить! цить! Не буду вмикуватись! — промовив Сухобрус, та за шапку, та з хати! Так і майнув через подвір'я до своєї хати.

Йдучи з лекції, Воздвиженський забіг до батька в магазин і розпитав за все. Похнюпивши голову, він пішов до господи, де стріла його Марта. Як не таїлась вона, але її очі сміялись і на губах перебігав осміх. Вона навіть весело дивилась йому в вічі, любенько говорила до його.

Воздвиженський добре розумів, що вона радіє, навіть трохи глузує з його. Його брала злість, бо його принцип деспотизму в сім'ї й послухання жінки — Марта потоптала ногами.

Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що схоче, й буде поти коверзувати і глузувати з його, поки її воля.

Смачно пообідавши, Воздвиженський заговорив до Марти дуже солодким голосом, так що вона й не втямила спершу, до чого воно йдеться і до чого він прямує. То була його прелюдія.

Побалакавши любенько то про се, то про те, Воздвиженський приступив до діла.

— І чого нам, Марто Сидорівно, войдуться? Я й сам не знаю, як воно в нас пішло на нелад! Ми люде, хвалить бога, не вбогі; маємо всього доволі. Нам зовсім нічого ляяться та змагаться.

— Отак і я, Степане Івановичу, думаю. Ми не вбогі, маємо всього доволі. Нам нічого свариться. Чи прийде вечір, чи п'ємо чай, то сісти б та й побалакати любенько, порадиться гарненько про все. В нас є вже сім'я...

— Ще й більше буде, — перебив її розмову Воздвиженський.

— Само по собі, що буде! Чом би пак нам не порадиться, як би лучче хазяйство своє повести, як би якісь плани зробити. В нас же є батько, а що батькове, те наше.

— Ти розумно говориш, Марто Сидорівно!

— Сухобрусів нерозумних ніколи й не було в Києві! Та й таких ніхто й не запам'ятає ніколи! І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів дещо! І ми розведемо, як будемо розуму держаться та підемо сухобрусівською стежкою. От з нашого дому маємо дохід... Час би дещо і в банк покласти, щоб проценти наростали для дочки...

— А ти, Марто, хіба дещо придбала?

— А чом же й не придбать то в сього, то в того? В контрактний ярмарок був за квартири заробіток добрий. А ти ж? Чи придбав хоч трохи з свого редакторства та професорства?

— Є там трохи зайвих грошенят, — промовив Воздвиженський знехотя якось.

— То оддаймо, що маємо зайве, в банк, — сказала Марта.

— Про мене, оддаймо!

І вони разом, неначе змовившись, пішли в свої кімнати й вернулись до зали, держачи в руках капшуки з грішми.

— Ого! Та й ти чимало зібрала з свого хазяйства! — сказав Воздвиженський, трясучи Мартиним скарбом.

— Ого! Та й ти, бачу, не все програв у карти! — весело сказала Марта, підіймаючи рукою добрий капшук з грішми. І вони посідали любенько вкупці та й почали лічити гроші. Полічили вони всі гроші. Грошей було чимало. Вони обоє були дуже раді одно одному і, налічивши чималу суму, зовсім помирились того вечора.

— Завтра я сама одвезу гроші до банку, — сказала Марта.

— Про мене, й одвези! — одказав їй Воздвиженський, оддавши їй до рук всю суму.

— Яка шкода, що купецтво зовсім занедбається в нашій фамілії, як помре наш старий батько! — сказала Марта.

— А справді, велика шкода! Крамарство корисніше, ніж наша наука. Як я завидую, як побачу купчиків за прилавком в магазині! В мене аж руки сверблять, щоб розгортувать крам та мірять матерії аршином.

І Воздвиженський обперся обома руками об стіл, як роблять купці за прилавком, і почав мірять аршином матерії на повітрі. Всі його манери, весь його хист був щиро купецький, неначе він стояв і справді в магазині та міряв аршином матерії.

— Правда, Марто Сидорівно, ми тільки дурнісінько сердились?

— А правда, Степане Івановичу! І чого нам свариться! І нащо нам те здалося! А яка це притичина для миру й спокою в нашій хаті.

Самі руки Мартині налапали гітару. Вона взяла й почала натягувать струни й направлять гітару. Самі пальці почали брати веселі акорди, і незабаром гітара задзвеніла в Мартиних руках, аж стіл затрусивсь. Воздвиженський слухав з великою охотою й почав підтягувать голосом.

— Заспівай, жінко, якої-небудь! Давай на радощах згадаємо давнину!

Марта почала співать: «Катя в рощице гуляла». Її голос, високий та дзвінкий на високих нотах, вже трохи хрипів на низьких, неначе розколота посуда. Дуже радий мирові, Воздвиженський ходив по хаті, позакладавши руки в кишені, й співав чудовим, дзвінким басом. Піснею скінчилась між ними незгода, і настала в хаті мирнота на довгий час.

— Може, запросимо на цьому тижні ректора й архімандритів? — питала Марта. — До того часу слуги будуть вольні.

— А коли ти того хочеш, то й покличмо!

— Бо тоді якось зовсім не випадало! Такий був час... зовсім не добрий...

— Еге! Зовсім тоді не випадало! — сказав Воздвиженський та й замовк.

І довго вони балакали, грали й співали. Марта не втерпіла і того ж таки вечора побігла до сестри.

— Сестро! Чи ти пак знаєш, що мій Степан Іванович став зовсім інший?

— Невже! — сказала Степанида.

— Атож! Тепер зо мною вже й радиться, й гроші дав мені до рук. Завтра одвезу в банк. А твій як?

— А мій такий, як і був... Як почав раз ділитися зо мною своїми мислями та думками, як почав читати якогось філософа, то я трохи не заснула. Все сидить, і од стола трудно його одтягти, а гроші десь ховає, і добре ховає од мене, і дає видавцем, як треба. Як же ти свого загнуждала? Порадь мене, як рідна мати!

— Ой сестрице! Набралась я мороки, а таки на своєму постановила. Я йому виварила воду раз і другий! Тепер мене слухатиме й поважатиме. Причепись і ти до свого, та причепись добре!

Марта розказала, як вона виварила воду Воздвиженському і як з ним погодилась.

— Треба й на свого філософа тупнуть раз та другий! — сказала Степанида. — А то й мій вдався трохи скупий. На філософські книжки то й гроші є, а як для мене, то й нема! Піду оце таки зараз до його!

При тих словах вона пішла в кабінет до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою, наморщивши лоба. Степанида прожогом вбігла в кабінет.

— І скажи ти мені, на милость бога! Чи є в світі така безщасна жінка, як я? — Так почала Степанида Сидорівна.

Дашкович підвів голову й дивився переляканими очима на свою жінку, витріщивши на неї очі.

— Що з тобою сталось? — спитав він її.

— Що зо мною сталось... Я вже не кажу про те, що ти покинув мене задля оцих книжок, що ти слова зо мною не промовиш та все човпеш, що ти зав'язав мені світ. Чи так же буває в других людей? Чи так же живуть Воздвиженські?

— А як же живуть Воздвиженські? — спитав він у жінки.

— Вони не марнують грошей на не знати які філософські книжки. Та в нас же сім'я! Чи вже ж ти даси в придане дочці оцей філософський хмиз? А Воздвиженські сьогодні одвезли вже гроші в банк. Сестра насправляла собі модної одежі. А ти про мене, молоду, не дбаєш; і сам не вбираєшся по-людській, і мене водиш, як бог зна кого! І бог зна, де ти гроші діваєш? Хіба ж я за те знаю? Га? Скажи? Скажи?

Дашкович схопився, висунув з стола шухляду з асигнаціями й сунув в руки жінці.

— На, голубко, тобі гроші! Накупи, про мене, золотих колосків і рож, скільки хочеш, та дай мені спокій, — сказав він і сів знов за стіл.

Степанида побігла з кабінету до сестри лічить гроші.

— А бач! — сказала їй Марта.

— Бачу! — промовила до неї Степанида.

І Дашкович згадав свій давній сон про голубку...

V

Тим часом Сухобрус старівся і впадав у містицизм. Він дуже часто почав їздить в Лавру, часто ходив в печери, кожного ранку ходив знаменуватися до Братської чудовної ікони богородиці і натщесерце в неділі і в празники пив почаївську свячену воду. Він мав багацько знайомих ченців у Лаврі і на печерах, заходив до їх в келії, сповідався, любив розмовлять з ними про святе, сидячи в садку під деревом на печорських горах. В його флігелі все частіше навідувались сиві ченці, русяві й чорняві молоді послушники. Дочки й зяті бачили те й страхались тих ченців, щоб вони не порозносили дечого з флігеля на монастир... Сухобрус часто справляв у себе панахиди і все глибше та глибше зачитувався в «Житія святих».

Раз, начитавшись про спокусу од бісів, Сухобрус ліг спати й прокинувся опівночі дуже переляканий. Тільки що він заплющив очі, а йому уявилось, що хата освітілась, як блискавкою. Вдарив страшний грім, і раптом одчинились двері і всі вікна, неначе якоюсь невидимою силою. В одчинені двері вступив якийсь святий, а за ним янголи. Він очамрив з дива. Коли придивиться він, аж у того святого курячі ноги, а в янголів крила, наче в кажанків, ще й у всіх ззаду тяглися довгі хвости. Оглянувся він на вікна, аж туди заглядали престрашні голови: цапині, і курячі, й собачі, та всі з цапиними бородами і в німецьких ярмулочках. Ще дужче гуркотів грім, і всі чорти поперекидались панками з хвостиками й ріжками і почали стрибать навкруги Сухобруса. Дідьки пищали, вищали, висолоплювали язика, вищиряли зуби, клацали зубами, наче вовки, а навіспля кинулись на Сухобруса й почали його душити.

Прокинувся він блідий як смерть. Піт лився з його лоба. Він був такий втомлений, ніби й справді гацав по хаті з тими дідьками. Спросоння він так голосно закричав, що побудив слуг. Наймички вбігли з світлом і почали з переляку хреститься. Сухобрус трусився, неначе його трясла пропастиця. Йому принесли почаївської води; він напився, помазав собі очі й груди і почав молитися та хрестить вікна й двері. Одна наймичка побігла й збудила Воздвиженського; він прибіг і почав заспокоювать Сухобруса.

Од того часу Сухобрус боявся сам спати і клав у своїй кімнаті одного прикажчика. Зяті й дочки, порадившись, задумали викрасти од Сухобруса всі книжки.

Тільки що Сухобрус пішов до крамниць, Марта й Степанида прийшли у флігель і познаходили прездорові книжки «Житій» та «Патерика». Напнувши на плечі бурнуси, вони позабирали ті книжки під пахви й винесли з хати, так що й наймички навіть того не бачили. Вони ледве дотаскали їх до дому Воздвиженського й сховали в скриню на самісіньке дно.

Вже не швидко оглядівся Сухобрус за книжками. Після того страшного сну він був втратив смак до їх, але якось зоглядівся — і не знайшов книжок. Він почав питать в наймичок, в прикажчиків, але ті одмахувались руками: казали, що ті книжки їм зовсім ні для чого не потрібні. На зятів, на ченців він не міг і подумать і впевнився, що хтось чи вдень, чи вночі уліз у вікно і покрав усі книжки.

Сухобрус усе ходив та бідкався, аж дочкам було його шкода. Воздвиженський постеріг, яку вартість мали ті книжки для Сухобруса. Взявши одну книжку «Житій», він пішов до Сухобруса в флігель.

— Тату! Чи ви бачите, що я достав? — сказав Воздвиженський, показуючи йому книжку обіруч.

— Голубчику! Степане Івановичу! І де це ви її достали? До смерті буду молитися за вас Богу!

— Купив на точку! Мабуть, її продав той, хто вкрав у вас.

— Буду ж я кожного ранку забігать на точок, може, й інші книжки набачу.

— Не бігайте, тату! Нехай вже я сам бігатиму молодшими ногами.

— Спасибі вам, дай вам, Боже, здоров'ячка! — говорив Сухобрус, обнімаючи його й цілуючи.

«Добре діло йде! — подумав Воздвиженський. — Може, старий одпише флігель мені одному...»

— Степане Івановичу, найму за вас акафіст Братській богородиці.

— Про мене, тату, найміть, тільки не дуже лиш читайте ці книжки, бо знов снитимуться янголи

з пазурами.

— Еге! Смійтесь, смійтесь! Ви добре знаєте, що не до кожного дідьки приступають... Бо не кожного Бог благословить... Хто недобре робить, до того, певно, вже й дідькам не треба приступать.

Сухобрус свої сни вважав за милість Божу й думав, що то він вже присвятився. Він почав ще частіше їздить в Лавру; ще більше ченців і слимаків приходило до його в гості.

Тим часом Воздвиженський радився з Мартою, що було б дуже добре, якби батько одписав на їх самих флігель. Марта почала підлещуватися до батька, дуже часто бігала до флігеля і таки не втерпіла: попросила одписати флігель їм самим. Батько вволив її волю: одписав в духовниці Воздвиженському флігель, а все, що було в флігелі, і всі гроші, які мав, він звелів розділити пополювині.

Вже Сухобрус часто думав про свою смерть. Трохи не кожного місяця він готувався до смерті, говорив, сповідався, наймав акафісти, подавав на часточку, роздавав милостину старцям і часто годував і напував ченців та послушників. Він так вірив в свою добрість, в свою чистоту, що як заслаб, то спокійно дожидав смерті. Всі його думки давно покинули землю. В останній час він линув думкою вже на тім світі, десь в безкрайному небі. В неясних, в розлитих формах йому з'являвся той світ, ніби безкрає, глибоке синє небо, де ніби плавали цілі полки прозорих янголів в легеньких яснорожевих, золотих і зелених убраннях, — де на чорних хмарах стояли дідьки на митарствах. Митарства здавались йому якимись поліцейськими конторами, повними рогатих і хвостатих дідьків. В надзвичайній красі з'являвся йому рай з якоюсь брамою з щирого золота й срібла, обсіпану дорогими камінцями, а за тією брамою він неначе бачив якийсь пишний садок з надзвичайним деревом і овочами, з райськими птицями, з зеленими левадами, де текли ріки з кришталю в золотих та срібних берегах. Він неначе вже бачив золотий престол на хмарах над тим чарівничим садком, а од того престолу, наче од сонця, лився світ, як од тисячі сонців. Як той пишний сон, що часом зоставляє в душі справдішнє почування навіть після того, як людина прокинеться, той чарівний рай манив його до себе якимись надзвичайно солодкими пахощами, надзвичайною гармонією музики, святих пісень, шуму кришталевих рік. Сухобрус заслаб, а те дивне диво втишувало його муки, не виходило в його з голови, з серця. Почались передсмертні муки, і душа його стривожилась. Він усе брав за руки то дочок, то зятів, неначе боявся випустить чужу руку, неначе шукав чиєїсь помочі. Він усе просив позаслонять вікна. Його голова все одверталась до стіни. Зяті й дочки не одступали од його, поки він і вмер.

Поховали діти батька та й недовго журились. Дочки трохи поплакали, але швидко втерли очі й забули про його. Зяті таки зовсім не тужили. А тим часом діти заспівали іншої пісні, як настав час ділитися батьківськими спадками. Ця діляниця вийшла трохи чудна.

В залі Воздвиженського зібрались зяті й дочки і прочитали батьківську духовницю. Все було гаразд, доки не дочитались до флігеля. Тільки що Воздвиженський прочитав, що флігель оддається самим Воздвиженським, як Степанида зблідла, трохи не зомліла і насилу опам'яталась.

— То це так, сестро? — промовила Степанида до Марти, — то це така твоя добрість? То це ти так направила ще за живоття небіжчика нашого батька, царство йому небесне, вічний покій! Я не знала, що так буде.

— Сестро! Чим же я тут винна? Така була воля нашого батька ще за його живоття, вічний покій його душі! Я тут і сном, і духом невинна.

— Не знаю, хто й винен. Хіба стіни та вікна винні. Воно пак добре ближче жити, частіше до батька ходять, піддобрюються, підлещуваться, — говорила Степанида Сидорівна, похиливши голову.

— Може, хто піддобрювався і підлещувався, тільки не я. Чим же я винна, коли Бог навів нашого батька, царство йому небесне, на таку путь, на таку думку.

— Навів Бог на таку думку, якої треба було Воздвиженським, а не на думку Дашковичів.

— Я не знаю, як воно буде. Я не пристаю на це. Все пополювині та й годі! І дім нехай буде пополювині! — сказала Степанида, махнувши рукою і піднявши голос з останньою фразою.

— Так, сестро, буде, як хотів наш батько, легко йому лежать і землю держати! Дім буде наш, бо й стоїть на нашому подвір'ї.

— А я кажу, що не ваш!

— А я кажу, що наш!

— А я-бо кажу, що не ваш! — крикнула зопалу Степанида, неначе од тих слів так би і сталось, як вона скаже.

— То надаремна річ. В духовниці не так написано. А рештою поділимось, як в духовниці написано. Я на те пристаю.

— Ще й на те, сестро, не приставай!

— Ба пристаю! Що правда, то не гріх!

— Була колись правда, та заіржавіла.

— Годі тобі домагаться, бо нічого не поможеться, коли в духовниці так написано, — обізвався Дашкович, — що ж маємо діяти, коли так розпорядився небіжчик. Маємо собі опрічне житло, та й житимемо яюсь.

— Розпорядились живі, а не мертві, — сказала Степанида й вийшла з хати. За нею вийшов і Дашкович.

Як не сердилась Степанида на Воздвиженських, одначе треба було мириться з ними, бо ще не було розділене між ними батьківське добро.

Колись світлий, чистий, веселий Сухобрусів флігель був тепер закиданий, наче хамлом. Все добро, що було сховане в скрині, в кімнаті, в пекарні, в хижці, в коморі, навіть на горищі, — все те було знесене в залу й кімнату, все те було кинуте й валялося жужмом, купами по столах, на підлозі, по вікнах. В одному кутку лежали пухові подушки й перина, на столах і на вікнах стояли купи тарілок і всякого посуду. Де колись на вікнах стояли вазони з квітками, там тепер стояли горшки, кострулі, лежали сковороди. На стінах стирчали цвяшки, де колись висіли картини й образи. Павуки встигли вже позасновувать усі кутки, перекидаючи павутиння на цвяхи, навіть на розкиданий посуд. Не стало хазяїна в оселі, і почала панувать за його слідом пустиня. Миші бігали по помості, а мухи покинули хати і своїм гудінням не ворушили мертвої тиші. Все натякало на смерть, скрізь зник дух живоття. Тільки велика картина Ноя з синами стояла на перині і своїм стародавнім сюжетом ще більше натякала на смерть і спустошення.

На те кладовище, в ту не кімнату, а ніби в комору, що так недавно була світла й очепурена, ввійшли Сухобрусові зяті й дочки. Воздвиженський держав у руці цілий листок паперу, навкруги списаний; там були записані всі небіжчикові речі. Зяті й дочки почали ділитись. Найбільше завзяття показувала Марта. Дашкович примостився на скриньці, згорнув руки й довго дивився на дам, котрі бігали по хатах, підіймали дещо з підлоги, говорили, кричали й махали руками.

Вже сонце високо піднялося над київськими горами, а вони все ділились; вже минув час обіду, а вони все ділились. Воздвиженський спочатку вмикувався в цю справу, але швидко втомився й сів собі на скриньці попліч з Дашковичем. Дашкович думав, думав та під шум і лепетіння жіноче зовсім задумався і перелетів думкою в трансцендентальний світ філософії. Вже сонце пішло за київські гори на захід, а невтомленні сестри все гомоніли, сперечались та все ділились.

— Киньмо та ходім обідать! Нехай йому нечистий! — крикнув Воздвиженський і вже хотів вийти з хати.

— Потривай трошки! Ще й зосталось тільки, що подушки та перина, — промовила Марта.

— Діліться вже до кінця; діліться та кінчайте сьогодні, бо завтра я сюди вже не прийду: так обридло, — сказав Воздвиженський і знов сів на скриньці.

Марта і Степанида приступили до подушок і почали їх ворушити. По хаті пішла страшна суха курява, наче густий дим валував клубками, підіймаючись проти сонця.

Всі закашляли й затулили носи.

— Як же ми теперечки поділимо постіль? — спитала Марта.

— А так поділимо! — одказала Степанида, — ти, сестро, візьмеш перину, а я візьму три подушки.

— Е, ні! Потривай! Так, сестро, буде недобре! — сказала Марта. — Коли мені припадає перина, то нехай же буде моя й одна подушка.

— Е, ні, сестро! для тебе вже буде занадто, а для мене буде кривдно! — сказала Степанида.

Подушка й перина були дуже гарні й великі, ще й до того з чистого м'якого пуху. А обидві сестри дуже любили гарну постіль і м'які подушки.

— То як же це воно буде? — спитала знов Марта.

— А так буде, як я кажу, — промовила Степанида. — Ти, сестро, бери дві подушки, а я візьму одну подушку й перину.

— Нехай-бо не так буде! Лучче ти, сестро, візьми дві подушки, а я візьму одну подушку й перину, — сказала Марта.

— Сестро! Гріх тобі Бога гнівить і мене кривдить. Ти взяла флігель, ще й перину хочеш загарбать, — сказала сердито Степанида.

— Сестро! Сама ти гнівиш Бога й тривожиш батьківські кістки! Чи то ж я узяла флігель? Хіба ж не батько небіжчик, царство йому небесне, одписав мені його? — сказала Марта.

— Годі тобі, Марто, сперечаться та все на батька звертат! Може, скажеш, що й перину одписав тобі батько? — промовила з запалом Степанида.

— То як же воно оце буде? — сказала Марта. — Або ти бери дві подушки, а я візьму перину з подушкою, або я візьму перину з подушкою, а ти бери дві подушки, — промовила Марта, не постерегаючи помилки свого язика.

Дашкович підвів голову, почувши такий надзвичайний рогатий силогізм, якого навіть не вигадала давня Греція. Його дуже це вразило, і він почав гадать та міркувать, по якій-то формі стулила Марта таку штуку.

— Або ти, тату, їдь у ліс, а я зостанусь дома, або я, тату, зостанусь дома, а ти їдь у ліс, — сказала Степанида. — Та чого ти сидиш та думаєш? — гукнула вона на Дашковича. — Ми самі морочимось, а тобі й гадки нема! — І Степанида потягла Дашковича до перини. — Дивись! Що це? — спитала вона його.

— Перина, — промовив він спокійно, піднявши один палець угору.

— Перина! — передражнила його жінка, — Сам ти перина! Поділи лиш між нами оту перину, тоді скажеш — перина!

Дашкович задумався і згодом промовив: «Нехай буде вам обом по півтори подушки і по одній половині перини».

— Хіба ж пак подушки цифри? Хіба ж їх можна ділить так? — промовила Степанида з серцем.

— А чом же й не можна? Хіба ж перина й подушка, хоч і реальні самі по собі речі, не можуть бути ідеями, котрі можна мислить, ділить й докупити складать?

— Бог зна що верзеш ти язиком!

— Яке бог зна що? Хіба ж не ви вдвох недавно склали з подушок і перини дуже цікавий силогізм?

— Кидайте ви ваші перини й подушки та ходім обідать, бо вже вечір близько, — сказав Воздвиженський і вийшов з хати. За ним вийшов і Дашкович, а за ними мусили вийти й їх жінки.

І знов стало тихо в Сухобрусових покоях. Знов смерть запанувала там, де недавно був гармидер і колотнеча. Курява, остання признака життя й ворушіння, вляглась; сонце освітило червоним промінням руїни Сухобрусового добра, а павуки знов забігали по закутках. І смутно дивився праотець Ноє з синами з картини на людську суєту і корисність, на руїни недавнечко помершої навіки жистності.

На другий день після снідання знов одчинились двері у флігель, знов увійшли дочки й зяті. Воздвиженський так само держав у руці великий листок, списаний навкруги, і писав значки карандашем над тими словами, котрі назначували розділені речі. Дашкович так само примостився на скриньці, не стерши пороху. Сестри знов почали діляницю й приступили до постелі. Перина, як на злість, лежала, як та гора! здорова, повна дорогого та свіжого пуху, а подушки, що лежали нарізно, були роздуті і такі повні, неначе всередині були напхані не пухом, а набиті питльованим борошном. Марта підняла одну подушку; подушка була легка, як пір'їна! Степанида підняла другу подушку; подушка сама аж підскочила вгору, наче м'яч. Вони неначе дратували їх обох.

— Як же ми, сестро, поділимось постіллю?-спитала Марта.

— Не знаю, сестро! треба якось ділитися, — одказала Степанида.

— Треба ділитися, — машинально промовила Марта ті самі слова. — Бери-бо, сестро, дві подушки, а я візьму перину й подушку! — аж просила Марта.

— Нехай-бо вже, сестро, буде мені перина й подушка! — просила Степанида.

Воздвиженський слухав і бачив, що тому змаганню кінця не буде, і сказав:

— Коли вже вам обом так трудно розділитися пуховиками, то ви зробіть так, як радив Василь Петрович. Бо що філософія скаже, то проти того нема чого суперечить.

І вони розбили всю постіль пополювині: перетягли шнурками перину й одну подушку й сокирою розрубали якраз пополювині.

Розділивши батьківське добро, обидві сестри посердилились. Кожна з їх постерегала, що багато дечого з батьківського добра не прийшло до рук, що його нишком переполовинили. Сестри скося дивились одна на одну й перестали ходити в гості одна до одної. Зате Дашкович і Воздвиженський не вважали на непомирливіх своїх жінок і жили в згоді так само, як і передніше.

Дашкович все глибше закопувався в книжки. Для своїх університетських лекцій йому треба було дуже добре познайомитися з наукою. Він був цікавий не до однієї філософії, і другі науки звертали на себе його увагу. В його шафах і на столах лежали товсті купи паперу, списані його рукою.

Раз була чудова тепла година. Вечір був пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що весь Київ, все мале й велике, бідне й багате, висипало з домів надвір. Царський садок, шосе над Дніпром, гори — все те було засипано народом, котрий гуляв, балакав, веселився, роєм вився по алеях садка, де грав оркестр. Воздвиженський ходив у садок, на гори і, вернувшись з гулянки, зайшов до Дашковича. Дашкович сидів над німецькою книжкою і виписував деякі місця. Вікна в його кабінеті були позачинені. В хаті тхнуло папером і книжками. Вся краса вечора, сонця, неба й Дніпра неначе була десь захована для його під землею.

— Чи вже ж ти оце сидиш в кабінеті? — крикнув Воздвиженський і плеснув в долоні, вступаючи в хату.

— Адже бачиш! сиджу! — обізвався Дашкович і засміявся. Воздвиженський, не розуміючий його, здавався йому зовсім смішною людиною.

— Ти смієшся з мене, а я з тебе! — сказав Воздвиженський. — Та й я ж не романтик, не поклоняюсь квіточкам та пташечкам, але глянь, як здорово, як гарно надворі!

І Воздвиженський пхнув рукою одно вікно й друге. Повітря, свіже, як ліс, здорове, як степ, так і полилось по кабінеті. В мертву хату влетів шум, гам, розмова живих людей, ворухіння живого життя. Сонце падало на межигірський бір і заглянуло червоним, кров'яним промінням в кабінет, облило рожами утвори давніх, померших філософів Греції й Германії. Бліде й схудле лице Дашковича помолодшало під тим лиснючим свіжим промінням, навіть повеселішало. Веселе сонце зігнало густу тінь дум з його поважного чола.

Дашкович заглянув у вікно й промовив: «І справді, надворі гарно!»

— Чом би пак тобі не піти та не проходиться? І чого ти все човпеш, засиджуєшся? І нащо ти мордуєш себе? Чи тобі не доволі того, що ти знаєш? Чи од тебе хто вимагає, щоб ти світ вдивив своїми думками?

— Мені мало того, що я знаю... Мені треба більше! — сказав смутно Дашкович.

— І на бісового батька все те тобі здалось? Бач, пообкладав себе усяковими книжками! Чого тут нема! — І Воздвиженський почав переглядати порозгортунані на столах книжки. Там було багато усяких філософських, і слов'янофільських — московських, і всяких книжок.

— І се, і те! І філософія, і релігія, і народні пісні, і московські писання, і українські збірники! І що ж оце за збірники! І нащо вони тобі? Чи ти з цього хліб їстимеш?

— Я, бач, задумав писати дещо своє... а тим часом складаю собі свої пересвідчення, — промовив Дашкович несміливо.

— Нащо тобі ті пересвідчення? Чи ти з їх чоботи пошиєш, чи ти їх на гроші переведеш, чи ти їх з'їси або вип'єш? — питав його Воздвиженський.

Дашкович мав його за легкодума і на його слова вважав, як на жарти.

— Степане Йвановичу! Ти жартуєш... І ти ж належишся до категорії людей вчених. Ти ж професор!

— Я професор божою милостью і волею начальства, але якби мене хто прив'язав вірьовками до цього стола в такий вечір, як оце сьогодні, то я б зубами перегриз вірьовки, а таки б не сидів!

— Кому про що ходиться. Як до людини! А я сиджу, як бачиш, і складаю собі свої власні пересвідчення. І я, і ти, і всі ми живемо чужим розумом, жуємо чужі думки. Я хочу мати свій погляд на все, свою філософію, свій світогляд.

— Ого-го! Отак наші! Вдивляй світ. Боже тобі поможи! Честь і слава Києву й Дніпрові, коли об'явиться тутечки новий філософ! А мені здається, навіщо тобі крячкою сидіть, мордувати себе? Адже ж батько твій прожив вік без пересвідчень, і я живу так само, і всі живуть так само. Одначе якось живемо, хвалить Бога, і земля нас держить.

— Що ж маємо робити, коли мені так забажалось.

— Знаєш що, Василю Петровичу! Чи не вчитав ти чого в філософії проти жінок? Чи пам'ятаєш, як ми колись романтизували про наших будущих жінок в Братському садку, ще як вчилися у школі? Чи такі ж вийшли голубки — наші жінки?

— Що не такі, то не такі! Але, мабуть, така вже доля філософів, бо й Сократова жінка не раз наминала йому боки.

— Нехай так! Ти філософ, але я! Нащо вже мені судилась така доля?

— Ти жартуєш і мене не розумієш. Я навіть і не гадав про такі нікчемні речі. Я гадаю про вищий погляд на вищі ідеї. Я хочу виробити власний філософський світогляд.

— Так жінки наші вислизнуть з-під того високого погляду? — сказав Воздвиженський сміючись.

— Коли так, то шкода й заходу; ходім лучче гулять та байдики бити.

— Тобі все жарти. Я хочу постерегти ті ідеї, які колись виявляться в нашому плем'ї і в твоєму великоруському, коли вже ваші давні царі встигли збудувати міцне царство, — і передніше в українському плем'ї, а потім ідеї миру слов'янського... Яка-то філософія засвітить на берегах Неви, Москви, Дунаю і на берегах Дніпра й Чорного моря?

— Ой-ой-ой! Нащо ж тобі вже ті слов'яни? Чудні ви люди вдалися! Тут, голубчику, руські солдати істинно ті філософи! Тут москаліки більше варті, ніж всі ваші філософи од Фалеса й до Дашковича! Чи вже ж не краще за мільйоном списів сидіти нишком та хліб жувати! А прийде час, то ми тих німчиків пхиць у Атлантиду! А слов'яни... Ет! Та що й казати! З їх в три дні можна поробити таких філософів, як і я, як і ти! Коли тебе мордують такі ідеї, то ти, їй-богу, йди гуляти, то краще зробиш!

Дашкович сміявся, що Воздвиженський так химерно розв'язав його питання, котрі так довго турбували його душу.

— От такого філософа, як ти, я не знаходив ще ні в якій книжці!

— І які то ідеї вилинуть з голов твоїх черкасців? — сміявся Воздвиженський.

— А може, й вилинуть. От подивись, які чудові пісні українського народу позаписувані оце недавно? От прочитай, коли ти зугарний! Яка висока поезія!

Воздвиженський взяв у руки збірник українських пісень і почав читати голосно, дуже чудно й смішно перевертаючи слова на руський лад. Його лоб зморщився. Було знати, що йому українське слово в книжках, в літературі, дуже й дуже не подобалось! Він читав далі, і його брала злість.

— І пишуть же чортзна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувати, вигубити з корінням і насінням, — промовив Воздвиженський.

Його широке й плисквате лице почервоніло. Він схопився з місця, налапав цілу коробочку сірничків, тернув цілою коробочкою об дверці груби, другою рукою ухопив збірник і вкинув у грубу, розгорнувши книжку й посипавши її листки огняним дощем. Листки зашкварчали й спалахнули полум'ям. Дашкович не стерпів, одняв од його книжку.

— Що це з тобою сталося?! — крикнув він.

— Повикидай собі, брате, оці ідеї з голови!

Дашкович не сердився і тільки сміявся: він знав Воздвиженського як профана, як людину, зовсім не поважаючу науки й принципів.

— Потривай же! Розкажу я твоїй жінці, що ти тут робиш якісь чари, що ти хочеш спротивитися самому Богу!

При тих словах Воздвиженський вийшов з кабінету і вистрів Степаниду.

— Степанидо Сидорівно! Чи ви пак знаєте, що там діється в тому кабінеті? — сказав їй на вухо Воздвиженський.

— А що? — спитала вона, розтягнувши лице, й вирячила широко очі.

— Та то ваш чоловік в себе, в кабінеті, мабуть, робить якісь чари. Таке, таке оце мені плескав,

що я аж злякався! Каже, що й того нема на світі, й того ніколи не було. Перехрестіть лиш йому лоба та повезіть його в Лавру та в печери.

Воздвиженський мерщій вибіг з покоїв, а Степанида прожогом побігла в кабінет до Дашковича.

— Василю Петровичу! Що тут у тебе діється? Що ти тут робиш, запершись з цими книжками?

— Адже бачиш! читаю.

— А це що?-промовила вона, кинувшись до обсмаленої книжки.

— Книжка! хіба не бачиш?

— А чого ж вона обсмалена?

— А тим, що Степан Іванович обсмалив її жартуючи.

— Щось воно та не так... Чого ж це в тебе в горниці тхне смалятиною?

— Бо навіжений Воздвиженський смалив книжку.

— Та нащо ж ви тут її смалили?

— Оце! Нащо та нащо? Причепилась причепа! На те, що треба було! — сказав Дашкович, аби одчепиться од неї.

— Гляди лишень! Чи це в тебе в кабінеті й образа нема? — сказала Степанида, оглядаючи стіни.

— Нема, бо ти не почепила.

— Бо ти не сказав! Мабуть, тобі не дуже його й треба, Василю! Ти з великого розуму та в голову заходиш! Ті філософські книжки не доведуть тебе до пуття. Чи молишся пак ти Богу? Скажи мені по правді? Ти хочеш запагубить себе, чи що?

— Молюсь, а тобі навіщо? Тебе я не запагублю ж!

— Та я так собі спитала... Завтра я поїду в Лавру в печери; їдь і ти зо мною, прошу тебе!

— Їдь сама! чого я поїду. Хіба на Подолі нема церков та чудовної ікони?

— Бач! Я й кажу, що так! Я доти не буду спокійна, доки не побачу, що ти молишся Богу.

— То ходім завтра до Братства. Про мене, подивись, як я буду молитися.

І на другий день Дашкович мусив проводити її на ранню службу в Братстві, де була повнісінька церква прочан з сіл. Він приклався до чудовної ікони і тим заспокоїв свою жінку. Вона на свої очі бачила, як філософ хрестивсь, моливсь, цілував чудовну ікону Богородиці.

— Це тобі наговорив на мене Воздвиженський? Еге, так? — казав Дашкович. — А сказати по правді, сам Воздвиженський навряд чи вірує в Бога, хоч колись і моливсь Богу серед ночі. Ти присікайся лишень добре до його.

В Степаниди Сидорівни почало боліть серце і за родичем. Як вона не сердилась на сестру,

одначе діло здалось для неї таким великим, що вона не втерпіла й побігла до сестри, бажаючи спасти од вічного вогню Воздвиженського душу.

— Здорова була, сестро! — сказала вона, вбігаючи до сестри в горницю.

— Здорова була, сестро! — обізвалась до неї Марта, роблячи якесь діло й ледве повертаючи до неї голову.

— Вже чи сердься, чи не сердься, а я мусила прийти до тебе, бо наші вчені чоловіки з великого розуму та в голову заходять.

— Та мій не дуже-то вчений! Йому нікуди заходить. Може, то твій великорозумний заходить за розум! — сказала Марта.

— І мій, і твій! Обох я застала в кабінеті... Чогось змагались, порозкидали книжки, навіщось палили якусь книжку... Щось у тій книжці та недобре написано, коли вони наважились потаенці спалить її в грубі, так, щоб і ми не бачили.

Марта насторочила вуха й почала ласкавіше слухать сестрину розмову.

— Може, вони що погане задумали, щось недобре писали... Бо ті вчені люде тепер часом і справді за розум заходять, — промовила Марта й попросила сестру сісти. — Борони Боже чого! Часом воно виявиться! Чи не знаєш, сестро, що вони там писали й палили? Може, що проти губернатора або...

— Якби пак проти когось! А то проти Бога! — сливе нишком сказала Степанида, озираючись до дверей.

— Ох, мені лихо! — аж плеснула в долоні Марта Сидорівна.

— Чи молиться пак Богу твій чоловік? Чи ходить до церкви? — питала Степанида Сидорівна.

— Щось не бачила, щоб він коли молився... а молитовника в його... й заводу нема! Хіба напам'ять.

— Еге! Напам'ять! Я свого насилу, аж сливе через силу помолила, водила до чудовної ікони... Тільки, сестро, нікому не кажи. Повези лишень, сестро, свого в Лавру та в печери!

Сестри розпрощались і ніби навіть помирились, перелякані страшним лібералізмом своїх чоловіків.

Тільки що Воздвиженський переступив через поріг, як Марта глянула на його невеселими очима. Він одразу почувив кругом неї страшне полум'я, вже йому відоме.

— Скажи мені, на милость Божу, що ви там з Дашковичем пишете таке страшне, що аж треба було палить в грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досі в голові грає? Та в вас жінки, та в вас же купа дітей! Борони Боже якої напасті! Та тоді ж ми пропащі з дітьми.

Воздвиженський стояв і дивився на неї.

— Де це ти нагляділа таких пропавших людей? Слава Богу, всі сидимо дома й хліб жуємо. Що це ти верзеш?

— Ти сам верзеш! Що ви палили в грубі з Дашковичем? — присікалась до його жінка.

— Українські пісні.

— Та не дури мене, бо я ще не зовсім дурна! Сухобрусів не було дурних ні в Києві, ні поза Києвом.

— Кажу тобі, що палили пісні! Дашкович щось собі забрав у голову...

— О! Бач! Я ж кажу, що було щось: він забрав щось у голову, а ти й ні!

— А я ні.

— А перехрести лиш свого лоба! — промовила Марта.

— А то навіщо? Дідьків не бачу кругом себе, нема од чого одхрещуватися.

Воздвиженський бачив, що його ж зброю проти Дашковича повернуто на його ж, та не знав, звідкіль воно повернуто. Хоч він сам і встоював дуже за патріархальність, одначе вже далеко одійшов од неї і хотів її накинути на шию комусь іншому.

— Чого це такі думки прийшли тобі в голову? — спитав він у жінки.

— А того, що я завтра їду в Лавру і в печери і хочу, щоб і ти їхав зо мною на прощу та помолився.

— То й поїду, коли тобі того заманулось, бо самій тобі їхать не випадає: ніяково буде.

На другий день вранці Воздвиженський мусив їхать з жінкою до Лаври, йти з нею в печери. Він прикладався до всіх мощей, хрестився, бив поклони, підіймав очі вгору до Бога, найняв кільком святим молебні, подав на часточку. Марта приїхала додому весела, добра, спокійна. Через те пілігримство до Лаври дуже пом'якішало її серце. А Воздвиженський, поїхавши до Лаври без снідання і дуже виголодавшись, уплітав на всі застави печеню та все розмовляв за святих печорських якраз так, як колись любив розмовлять Сухобрус, начитавшись «Патерика» й «Житій».

— От хто був людина богобояща! Наш небіжчик батько, — говорила ласкаво Марта Сидорівна, п'ючи чай з пухкою лаврською проскурою. — Скільки він попоходив до Лаври, до печер! Скільки раз їздив він і в Почаївську Лавру! Як він молився, як він постив! На цілий Київ нема таких богобоящих людей, як Сухобруси!

— О! Що нема, то це правда! Небіжчик наш батько був просто-таки святий! Я вірую, що він в раї! — промовив Воздвиженський ніби широко й щиріше уплітав печеню, запиваючи чаєм.

VI

Закопавшись в книжки в своєму кабінеті, працюючи для професорської кафедри, Дашкович давно не був у свого батька, в своїй рідній Черкащині. Жінка, діти, книжки — все те не пускало його, не давало йому вирватися на село. Тепер йому дуже схотілось поїхати на село, подивиться на життя свого народу оком вченого чоловіка, прислухатися до його мови, до пісні. Настали вакації, і він поїхав на село до батька, в свої рідні Сегединці.

Того року петрівка була дощова. Люде спізнались косить сіно, дожидаючи сухої години. Черкаські степи зеленіли, як море. Дашкович виїхав на степ, і його обвіяло свіже степове повітря. Після тісного кабінету, після пахощів од цвілі на старих книжках, поточених шашлями,

після міської душної куряви степи здалися йому земним раєм. Повітря було таке чисте й легке, що, здається, груди не втягали його, а само воно лилося в груди. Здавалось, ніби саме живоття напувало тіло, як вода напуває губку, проймало всього чоловіка до самої душі. Дорога стлалась по зеленому степу широким килимом між двома окопами, на котрих росло високе бадилля петрових батогів, обсипаних синіми зірками, молочаю, сизих миколайків, круглоголових будяків. Широколистий подорожник й оксамитовий шпориш наче силкувались вкрити всю дорогу, хотіли одвоювати її од важких коліс сільських возів. Уся зелена степова скатерть, скільки можна було скинути оком, була ніби заткана квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тюльпанами, фіолетовим соном й чебчиком. В траві ворушилась і тріщала сила коників і всяких кузок. Над степом в синьому небі вились та щебетали пташки. Край дороги бігали проворні ховрашки і, побачивши людей, втікали в нори й сміливо виглядали звідтіл, піднявши вушка вгору. Ввесь зелений степ і синє кругле небо заливало проміння гарячого золотого сонця. Прозорий воздух розширяв небокруг далеко-далеко на всі боки, скільки можна було скинути оком.

Давно бачив Дашкович свій рідний степ. Йому здалось, що він побачив його вперше. Він не міг одірвати очей од трави, од неба, встав з воза й пішов пішки. Самі ноги несли його все далі й далі. Він звернув з дороги на траву і, забувши свою філософію, почав рвати квітки. Побачивши себе на самоті, серед такого простору, Дашкович почав філософствувати, але через хвилину нічого вже не знайшов в своїй голові. Він знов силкувався думати і знов почув, що думка вислизнула з його голови. Він тільки знав, що бачить зелений степ, синє небо, шлях, птиці у небі, чує сотню голосів навкруги. І знов силкувався він перемогти себе, а думки все-таки не йшли на ум. Йому хотілось тільки дивитись й милуватись красою розкішної степової природи.

Далеко-далеко на південь засиніли смугою гори, вкриті лісом. Та смужка здавалась на краї неба сизою хмарою, котра ледве-ледве висовувалась скраю над степом. Там, у тих горах, стояло велике село Сегединці.

Дашкович наближався до тієї синьої смуги. Гори виступали з туману. Вже можна було бачити яри й долини між горами; було видно ліси, села, розкидані на шпильях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали в тумані проти сонця, як алмази з-під тонкої матерії. Ліси виступали ясніше. Темні й невисокі гори здавались вищими серед гладенького рівного степу, роблячи чудовий контраст з зеленою широкою скатертю. Здавалось, ніби якийсь величезний звір лежав на степу, підняв спину й настовбурчив на спині темну сизу щетину. Вже сонце скотилось до заходу, вже степова трава лисніла червоним одлиском. Дашкович наблизився до тих гір. Степ кінчався. Балагула ледве примітно підіймалась на пригорки, то знов спускалась в неглибокі долини. Вже на горах можна було бачити дуже виразно й ліси, й села, й церкви на горбах. Звідтіл потяг вітрець, свіжіший й мокріший од степового. Можна було навіть лицем почути, що десь недалечко є вода, ліс, дерево, тіль; є долини, яри з ставками й садками.

— Поганяй лишень швидше! — сказав Дашкович погоничеві.

— Нащо вам швидше? Доїдемо ще сьогодні до Сегединець, — обізвався жидок, не обертаючись до Дашковича, і хвисьнув батогом по конях, сухих, як тріски. Коні підтюпцем побігли з пригорка на долину, а з долини знов на пригорок. Гори з лісами й селами то виринали, то знов ховались за пригорни, і часом з-за горба було тільки видно верхи та хрести церкви ближчого села. Перед очима разом розгорнулось село під горою, над великим ставом. Коні збігли дуже прудко на греблю, і балагула засіла в грязь по самісінькі маточини. Жидок затріпав руками й віжками, закричав, засвистав. Коники розтягли свої сухі ребра, мов хорти, й винесли балагулу з багна, наче на руках.

З ставка повіяло холодком. Коні побігли попід густими садками. Незабаром балагула знов

піднялася на вищу гору й сховалась в густий старий ліс. Який знайомий був той ліс Дашковичеві! Дорога йшла по самій спині довгої гори, а по обидва боки лежали глибокі долини. Ліс застеляв гору й долини гіллястими дубами та грабами. Понад шляхом росла ліщина, де так часто Дашкович малим хлопцем любив рвать горіхи. Ще вище виїхала балагула на гору, і з тієї гори стало видно всі Сегединці, що розсипались на двох шпильх і на долині понад двома великими ставками. Дашкович почував, що в його немолодому серці заворушилась радість школяра, котрий вертається з школи до рідного дому. Те почуття обвіяло його ніби пахощами ранньої весни, пахощами білого цвіту вишень, черешень, рясту та молодої першої травиці.

Довго котилася балагула з гори й збігла на широку греблю. В кінці греблі під вербами стояв знайомий млин, зчорнілий од негоди. Колеса й тепер крутились так само, як і за часу Дашковичевих молодих літ, навіть так само на чорних колесах блищало кілька нових білих лопатнів, неначе латок. На високому шпилі, на чолопочку, проти самої греблі біліла церква з п'ятьма банями. Один став, великий, аж на дві верстві, огортав той шпиль сливе навкруги, а другий, ще більший, по другий бік, розливався круглим озером серед чималих зелених гір. Коло самого ставу, край левади, на горбочку стояла друга церква з однією банею й високою дзвіницею. Коні повернули вулицею до тієї церкви й заїхали у двір священика. Старий сивий священик вийшов на ганок і спершу не впізнав свого сина.

— Чи це ти, Василю? — спитав старий батько, зблизька придивляючись до сина, й трохи не доторкнувся до його лица.

— Добровечір вам, тату! Це я! Чи я так постарівся, що ви мене не впізнали?—питав Дашкович, цілюючи батька в руку, а потім цілючись з ним у губи. Батько тричі поблагословив свого сина та все придивлявся до його.

— Чого ти, сину, став такий блідий та худий? Й очі тобі якось позатягало. Чи тобі яка недогода, чи недостача її чому? Чи, мабуть, тобі та наука позатягала очі?

— Старість приходить, тату! Така вже людська доля.

Син придивлявся до батька, котрий вже стояв однією ногою в могилі. Очі його дивились якось дуже спокійно, байдужно, а лице вже померхло й ніби припало землею між глибокими зморшками; його голова й борода були білі, неначе вишневий цвіт.

Вони увійшли в хату. Покої були дуже старі: в їх тхнуло трухлятиною. Син побачив, що в покоях нічого не змінилось од часу його дитячих літ. Світлиця з сволоками, з образами була така сама, як і кілька десятків год передніше. В кімнаті стояла та сама зелена велика скриня, скляна шафа; була та сама довга лежанка, груба з зелених кахоль, те саме ліжко. Оглядівши хату й сіни, Дашкович потім вийшов у садок. Тут природа панувала всею своєю силою. Де колись Дашкович поробив своїми руками квітники, де він колись сіяв астри й левкої, там тепер росли калачики та лопух. Чорнобіль доріс вже до самої хати й заглядав у вікна. Яблуні й черешні росли й посихали, пускали молодняки, як хотіли, між густими бур'янами. Дереза набігла, як татарська орда, аж до середини садка. Все заростало, як заростало й помирало саме людське живоття в господі.

Дашкович пішов подивитися на хазяйство старого батька. І там він побачив, що все осіло, все руйнувалось. Клуна була обдерта. На купах соломи й мерви, де колись стояли великі скирти й ожереди, вже росла кропива. Дашкович бачив, що природа була вже наготові поглинути самий слід того кубла, звідкіль він вилинув на світ. Для неї ще треба було ступити кілька ступенів, і він не впізнав би й сліду рідної оселі. Йому стало важко й сумно на душі.

Син побалакав з батьком і побачив, що старому вже байдуже про цей світ. Розмова навіть втомила стару людину.

Надвечір Дашкович пішов знайомою вулицею подивиться на село. Там ворушилось життя не глибоке й не широке, але живе, живе, робоче життя села в гарячий літній час! Женці весело вертались з поля; дівчата йшли цілою юрбою і співали свіжими голосами пісню. За ними йшли парубки й зачіпали їх жартами. Сміх і жарти, веселі слова й смутні пісні лилися течією, неначе люде не працювали, а десь гуляли цілий день. Десь недалеко жінки змагались та лаялись через город, стоячи за тинами. Косарі зтягли пісню так голосно, що аж луна пішла понад ставом. От і череда пустилась з поля до села й заглушила пісні, й сміх, і жарти, навіть дзвінку, як дзвони на дзвіниці, жіночу лайку. Село закричало, заклекотіло тисячею усяких голосів, зашуміло, як ліс на великому вітрі.

Дашковича вразило таке кипуче, ворушке життя українського села. Після города, після кабінету, після філософії все те здалось йому таким новим, таким оригінальним, таким живучим, що він сам собі здавався мерцем серед тисячі пульсів сільського життя. Йому прийшла на думку велика вулиця в великому місті, де кипить, хоч вище й інше, але так само кипить життя.

Дашкович ішов серед улиці, задумавшись; коли це одразу в ту вулицю наче посипалась череда! Попереду бігли, хапаючись, свині, потім — вівці, а потім поважно йшли круторогі воли й корови. Череда бігла просто на його і не думала звертатись до філософів. Він оступився під тин, але важкі рогаті животини, не звикші поважати вчених людей, йшли просто на його. Улиця була вузька, і Дашкович мусив вилізти на тин і зовсім не по-філософському стрибнуть у садок. Висока кропива достала до вух і пожалила йому лице. Він через тин дивився на вулицю, де дівчата й молодіці займали додому товар і вівці, тягаючи за шиї неслухняних овець до дворів. Густа курява полягла на садок, і його здавило в грудях. Дашкович хотів перелізти через перелаз у другий садок, а тут напала на його зла собака, які бувають на селах. Собака скакала на перелаз і досягала до його поли. Філософ сидів на перелазі, поки прибіг чоловік з ломакою та прогнав собаку.

Через садок, через невеличку пасіку Дашкович перейшов на левади, що простягались до самого ставка. Чудове зелене бадилля на городах брало в себе очі, аж лисніло під косим червоним промінням сонця. Дашкович пішов через левади на довгу косу, що клином вганялась далеко в ставок. Уся коса була вкрита садками, а понад водою — густими вербами. Під тими вербами не було очерету ні комишу. Вода була чиста. Піскувате дно світилось і жовтіло. Те місце було дуже добре для купання. Дівчата з відрами бігли в берег по воду і співали пісень, перебігаючи Дашковичеві дорогу.

— Добри вечір, дівчино! Що ти несеш? — спитав Дашкович, жартуючи, в однієї чорнявої дівчини.

— Доброго здоров'я! — тихо обізвалась дівчина, і її лице так і спануло соромливим полум'ям. Вона пішла далі й слова не промовила.

— А ти, дівчино, що несеш? — спитав він у другої, ще кращої дівчини з довгою чорною косою й карими очима; вона йшла з відрами на коромислі.

— А хіба не бачите! Моркву! — сказала сміливо дівчина і неначе срібло посипалось й задзвеніло об кришталь, так задзвенів її чудовий голос.

— А де ж ти набрала тієї моркви?

— В криниці нарвала! — сказала дівчина й засміялась так, неначе соловейко защебетав. Вона

одступила, може, на два ступені й почала веселої пісні таким голосом, якого мають перворядні оперні артистки. Дашкович став і слухав та слухав, доки дівчина не зайшла за верби, а її голос все лився та дзвенів, аж одляски йшли по садках. Його потягло слідком за тим голосом: така була в йому чаруюча сила, така була чудова та пісня! Він пішов попід вишнями, поза вербами і побачив, як через рідкі гілки вишняка зачорніла розкішна коса, зачервонило добре намисто на шиї. Дашкович впізнав чорнобриву сміливу дівчину. Вона замовкла, стояла з відрами й тихо розмовляла з парубком. Парубок був молодий і гарний. Дашкович бачив тільки його чорні рівні брови, що дуже виразно чорніли на лиці серед зеленого листя. Дівчина стояла й голову схилила, а правою рукою все нащось перебирала на шиї разки намиста. Її щоки ніби палали вогнем, і вона все спускала очі додолу. Вечірнє сонце обливало тихим світлом молоду щасливу пару, що балакала про кохання. Лице в дівчини червонило проти сонця, як півонія, а парубок все щось говорив тихим голосом та не зводив очей з її лица. Прив'яле серце в Дашковича якось радісно заворушилось; він милувався тією парою, тими пахощами сільського кохання, що нагадували йому пахощі зеленого степу й степових квіток. Він легко зітхнув і пішов до ставка, перескочивши через перелаз. На самому кінці коси, що ніби плавала на ставу з хатами й садочками, він скупався. Погожа вода була чиста й здорова. В воді на дні білів пісочок. Над його головою висіло зелене гілля верб і кидало тінь на воду. Свіжий і веселий, набравшись житності й свіжості з самого джерла й глибини природи, Дашкович вертався назад, а перед його очима все манячила щаслива рум'яна дівчина й чорнобривий парубок.

От іде він проз одну хату. Коли чує він, аж в тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий. Молодиця кричала так страшно, наче її катували. Дашкович дуже злякався. Його взяв жаль, і він увійшов у ту хату.

Серед хати стояв здоровий, таки знайомий йому чоловік, Остап Дубовій, і бив налигачем свою жінку. Жінка верещала, кляла його й тільки шулилась у кутку та оборонялась голими руками. На руках було видно сині й червоні попруги од вірьовки, її очіпок валявся на землі, коса розсипалась по плечах. Вона гвалтувала не своїм голосом, а чоловік бив її, по чому тільки влучав. Вона лаялась і штапувала поганими словами. Чималі діти юрбою збилися в другому кутку аж на полу, вищали й голосили. Чоловік, як звір, махнув налигачем по дітях, тупнув на їх обома ногами й кляв, щоб їх живцем земля поглинула. Жінка кинулась боронить дітей, вхопила чоловіка ззаду за чуприну обома руками.

Дашкович почав вговорювать Дубовія, а розлютований чоловік почав його лаять: «Не микайся, пане, не в своє діло! А то я й тобі дам такої ж прочуханки! Я не подивлюсь тобі в зуби!» І професор побачив, що лучче швиденько втекти з хати. Вийшовши надвір, він бачив, як жінка й діти, вигадавши собі час, прожогом кинулись з хати й поховались по бур'янах, як курчата ховаються од шуліки.

Вже Дашкович минув Дубовійову хату, перейшов через два садки, через дві левади, а та страшна картина не сходила з його думки. Йому так схотілося ще раз подивитися на щасливу пару, що стояла під вербою, на милуваться щастям кохання молодої дівчини і хоч трохи зігнать з душі смуток.

Тільки що він став під тією самою вербою і вглядів ту саму дівчину з парубком, коли дивиться, аж там стоїть якийсь ще другий парубок та все поглядає на молоду дівчину й молодого хлопця. Той парубок все крутив свій довгий вус та все дивився злими блискучими очима на дівчину. Його синя спідня губа одвисла й трусилась, а лице було смутне й зле. А молода дівчина все перебирала разки намиста, все спускала очі додолу та стиха промовляла до чорнявого хлопця; чорнявий хлопець поклав на її плече руку й не зводив очей з її червоного лица. Дашкович побачив, що він тут зовсім зайвий, втямив, до чого воно йдеться, та швиденько почимчикував через садки й огороди до села.

Недалечко од батьківської оселі його перестрів знайомий сусід Топилка. Дашкович впізнав його.

— Чи впізнаєте мене, Топилко? — спитав він у чоловіка. Топилка довго придивлявся, а потім крикнув: «Чи вже ж це ви, Василю?»

— Як бачите, я!

— Які ж ви стали худі та бліді! — промовив Топилка од щирого серця.

— Може, вам погано жить у Києві, то переходьте до нас священиком на панотцеве місце, — сказав Топилка згодом.

— І вже годі, Топилко!

Топилка попросив Дашковича зайти до його в хату, і він зайшов. Топилчиха й собі дуже здивувалась, що він став такий худий та блідий. Чоловік був дуже радий, зараз поставив на стіл пляшку горілки; жінка кинулась до комори, принесла щільник липового меду, достала хліба й солі, накришила сала, покраяла цілий хліб, поставила на стіл сметану. І Топилка, й Топилчиха вешталась по хаті, ставили на стіл, що тільки можна було знайти в їх небагатій господі.

Жінка метнулась до печі і неважаючи на те, що втомилась на полі, хотіла розпалювать соломую й смажити смаженю. Топилка налив чарку горілки, випив сам і почав частувать Дашковича.

— Та випийте-бо хоч чарочку! Випивайте-бо всю до дна! Та закусіть, будьте ласкаві! Оце, господи! Нема чим вас і приймать, і вітати. Ми вже оце й повечеряли.

— Не турбуйтеся! Бога бійтеся! Що це ви! — заспокоював Дашкович добрих людей і мусив сам вирвать вогонь з рук в Топилчихи, котра хотіла вже підпалювать в печі соломую й тріски.

— Та випийте-бо ще хоч чарочку! Оце, боже мій! Коли б пак було знаття, що такого гостя матимемо! — знов бідкався Топилка, — А ми ж вас знаємо змалечку! А ми ж малими колись гуляли з вами і в хрещика, і в жельмана, і веснянок співали. Та ти б таки, жінко, зачавила курча! Де ж пак, не бачили вас стільки год! — так згадував Топилка давню давнину та все припрохував.

Топилчиха принесла сиру й масла, поставила солоних огірків та все бідкалась, що нема чим приймать гостя.

Дашкович почав розказувать про Дубовія, як він недавно катував жінку й дітей, і спитав:

— Скажіть мені, за що Дубовій так катує свою нещасну жінку?

— О! Хіба ж ви не пам'ятаєте? Та вони так б'ються од того часу, як побрались. І він закатований та упертий, і вона така сама. І він хоче верховодить в господі, і вона хоче верховодить, ніколи не змовчить йому, та й войдуються цілий вік. Чи ви пак знаєте, що в неї кістки, мабуть, нема цілої! Вона вже раз кидала його, але швидко вернулась і тепер оце нахвалялась, що знов покине, — промовив Топилка.

— І, господи, скільки раз вона переховувалась по чужих хатах, по клунях, поки в йому було не прохолоне той пекельний вогонь! — промовила Топилчиха, зітхнувши.

Ще вони всі троє сиділи за столом і розмовляли, як у сінешні двері ввійшла дівчина з відрами і почала виливати воду в діжку. Дашкович зараз впізнав ту гарну співучу дівчину, що стояла недавно з хлопцем під вербами.

— А бач, дівчино, я тебе й випередив, хоч я й старіший за тебе! — промовив Дашкович.

Дівчина почервоніла, як маківка, затулилась рукавом і не знала, де дітись.

— Це наша дочка Настя! Чого це ти так опізнилась? — промовила Топилчиха.

— Оце! Побалакала трохи з дівчатами. Хіба не можна постоять та поговорити! — сміливо промовила Настя і скося, й гарно, й лукаво зиркнула очима на Дашковича.

Її чудовий голос так і задзвенів по всій хаті, а вид так і пашів червоним соромливим вогнем, хоч у хаті було вже не дуже видко. Вона прожогом вискочила у двір і заспівала веселої пісні.

— Як виросла ваша дочка! Я б зроду-звіку не впізнав її! — сказав Дашкович, пригадуючи, яка була Настя мізерна, та заниділа, та миршава, як була маленькою дівчинкою.

Вже сутеніло надворі, як Дашкович вертався до батька. Топилка з жінкою випровадили його за ворота та все дуже дякували, що він не погордував ними, простими людьми, й не забув давніх своїх сусід. Дашкович не міг надивуватися, які були добрі, ласкаві ті прості люде, котрі з дорогою душею були раді вітати свого гостя.

Дашкович увійшов у батьківський двір і побачив довгий рядок косарів, що вечеряли під хатою й весело балакали то про се, то про те. Старий батько сидів у ґанку і перемовлявся словами з косарями, дожидаючи сина. Швидко потім наймичка винесла на ґанок столик і подала вечерю. Вечір був такий теплий та тихий, що їм обом не хотілось йти в покої вечерять. Косарі все балакали та їли похапцем з таким смаком, якого Дашкович давно не зазнав. Повечерявши, косарі перехрестились до церкви, подякували за вечерю, позабирали коси й пішли гуртом з двора.

Дашкович довго ще сидів на ґанку, вже як старий втомлений батько пішов спочивати. Вже поночіло. Над Сегединцями постлалася ніч, темна, тиха й зоряна. На селі вже затих гомін і шум, тільки дівчата й хлопці не втихали навіть після важкої польової роботи та все співали на вулиці. Скрізь на селі співало разом кілька вулиць. Парубочі голоси обзивались піснею десь далеко за ставком та все наближались до того місця, звідкіль лилися свіжі дівочькі голоси десь під вербами. За голосом кожного парубка можна було вухом вислідкувати, кудюю прямувала смілива парубоча нога, де була чия мила, на яким кутку обзивалась вона піснею. Хори вулиць змішувались, перепинялись, часом зливались до купи в один тон, часом різнили в дисонанс. Співуче українське село співало до півночі, і до півночі під зорями сидів Дашкович на ґанку та все думав свою думу. Його причарувало сільське життя, не глибоке, але співуче й живуче; його причарувала рідна мова, рідна пісня, чисте повітря рідного краю, й синє небо, і погожа вода, і тиха зоряна ніч.

Вже Дашкович встав і хотів йти спати, як коло самісінького двора дівчина заспівала пісню. Дашкович зараз впізнав той голос: то співала Настя Топилківна. Голос був такий чудовий, що його одразу можна було впізнати, хто його раз чув. Пісня весела, з щасливого серця, дзвеніла тихої ночі неначе під самим його вухом. Настя верталась з вулиці додому і, певно, була щаслива, що постояла, й наговорила, і намиливалась з милим. Голос замовк коло самого Топилчиного двора, і Дашкович пішов у хату.

На другий день старий батько просив сина вивезти косарям обід.

Дашкович поїхав на луки в ранні обіди. Косарі косили толокою; вони стояли дуже довгими рядками. На луках під гарячим сонцем дуже пахло свіжою травою й польовими квітками. Невважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень; їх голоси змішувались з пташиним щебетанням, з тріщанням трав'яних коників. Гаряче повітря аж кипіло хвилями всякої гармонії. Наймит розпалив багаття, повісив на тагани казанок і почав варить куліш. Сонце стало серед неба, і косарі зійшлись полуднувать, посідавши кругом мисок. Дашкович сів поруч з косарями до кулішу. Затовчений свіжим салом з зеленою цибулею й кропом, куліш той здався філософові смачнішим од усякої страви. Між косарями так і пересипались жарти, приказки. І пісні, і приказки, й прислів'я — все те вразило Дашковича надзвичайним багатством поезії, жарту, юмору, практичного розуму. Він вийняв книжечку й позаписував пісні й приказки.

Надвечори наймити взяли волок і пішли до ставка ловить рибу. Дашкович пішов з ними й носив відро. Наймити забрели попід берегом і витягли повний волок баговиння, карасів, лінів, раків та жаб. Підводне царство, обплутане нитками, кидалось, ворушилось, лазило на зеленому березі. Сам Дашкович, забувши свою філософію, обіруч вибирав раки й рибу з жабуриння та куширу. Риба тріпалась, підскакувала на траві; раки плазували й ляскали шийками; жаби тікали з усієї сили до води, раді, що не звернули на себе людської уваги. На березі запахло риб'ячою сирістю, баговинням. Дашкович так розходився, що підняв палець угору, подумав, потім роздягся й сам поліз у воду ловить рибу волоком. Швидко вони знов витягли волок, повний дрібної плітки.

— А зайдім іще волоком на ваше щастя, пане! — промовив наймит.

— Про мене, й зайдім! — сказав Дашкович. Вони закинули волок і витягли черепаху, котра з переляку підгорнула під черепки лапи й голову і лежала, наче мертва. Всі засміялись з такого Дашковичевого талану.

— А закиньмо ще на щастя вашої панії! — сказав знов наймит, охочий до жартів.

— То й закиньмо! Тільки не ловімо знов черепахи, — сказав Дашкович і швиденько поліз у воду.

Щастя професорші було, знать, не велике, бо на той раз вони витягли дуже багацько раків та жаб і не впіймали ані однісінької рибини.

Небагато вони заходили волоком, а вже риби було повне відро. Раків було так багацько, що не було куди їх брать. Надвечір косарі почали підвечіркувать, а Дашкович все записував пісні, що розказували йому чоловіки. Вже луки почервоніли під промінням заходу, скошена трава ще дужче запахла. Тихий західний зітер обливав лице неначе літеплом, лашився до лица, поки зовсім не вмер, як червоне сонце сіло за лісом. Дашкович вертався до села й почував, що його груди багато легше дихали пахучим свіжим повітрям рідного села, ніж в місті.

Настала неділя. Дашкович був у церкві, старій, дерев'яній та темній. Після обіду йому було невесело сидіть дома, і він пішов по селі.

На великому вигоні стояла корчма, а коло неї була велика купа людей. Там грали музики. Професорові забажалось зайти подивитись, як тішиться простий народ. В корчмі сиділи чоловіки й молодіці й пили горілочку; вони всі говорили разом та так голосно, що од того клетоту не було чуть ні одного слова. Розмова клетотіла, як окріп в казані. Під корчмою танцювали хлопці й дівчата. Дашкович знехотя задивився на танці селян.

Між дівчатами він зараз примітив Настю Топилківну. Вона пішла у танець з тим молодим хлопцем, з котрим Дашкович бачив її під вербами. Дашкович ненароком був свідком їх женихання й знав про їх кохання; він дивився й милувався молодою гарною парою. Настя

виробляла дрібушки, спустивши очі додолу. Рум'яна й щаслива, вона вся дихала щастям. Добре намисто легенько бряжчало на її шиї. Коли це з гурту кинувсь до неї один парубок, вхопив за разки намиста і рвонув з усієї сили. Намисто так і пороснуло на землю! Всі перестали танцювати; музики перестали грати. Настя залилась слізьми, а вся громада загомоніла. Дашкович впізнав того негарного парубка, що, закравшись, підглядав з-за верби крадькома, як Настя стояла з милим. Дашковичеві стало шкода бідної дівчини.

Всі дівчата кинулись збирати розсипані намистини, а обидва парубки вхопили один другого за барки й почали лаятися, а потім битись. Волосся з голів летіло, наче пір'я; з порозбиваних носів потекла кров на білі сорочки. Вони подерли на собі сорочки, бились навкулачки, потім міцно зчепились і почали кидати один одного на землю. Потім один надушив другого, сів на грудях, набрав порошу з дороги в жменю й почав забивати порохом рот, ніс, очі. Другі парубки кинулись розбороняти і насилу їх розвели. На обох було страшно дивиться, такі вони були покривавлені й обшарпані! Настю ледве повели додому. Вона за слізьми й світу не бачила. Дашкович сам трохи не заплакав, так йому було важко дивиться на ту страшну картину. Вертаючись додому, Дашкович зострівся з Топилчихою.

— А що, Топилчихо, правда, недобре мати гарних дочок? — промовив Дашкович. — От і правда, як співають: «На городі квітки в'ються, а за мене хлопці б'ються».

— А що ж тут винна дочка, що якийсь пройдисвіт порвав намисто?

— Ви б хутчій видавали її заміж, а то ще не один хлопець обскубоче чуба другому.

— Ото й я так казала своєму старому. Та, мабуть, таки доведеться в жнива весілля справляти. Але чого це ви такі худі та бліді? Їй же богу, аж страшно на вас глянуть, так позатягало вам очі, так ви помарніли. От умивайтесь та обливайтесь до сходу сонця непочатою водою та втирайтесь сорочкою, тільки, борони боже, не пазухою, а спиною! Побачите, як усе пропаде й піде на очерета, та на болота, та на недобрих людей. Я вам принесу зілля... — вже тихіше промовила сільська лікарка, — од цих ліків і слабість мине.

— Спасибі вам, Топилчихо! Я буду лічитись дома, як тільки прибуду до Києва, — сказав Дашкович, аби одчепитись од настирливої сільської знахурки.

Дашкович зайшов по дорозі подивитись на церковно-приходську школу, що колись його батько ще ззамолоду завів у селі. В тій школі він вчився в дяка з кількома хлопцями. Він ледве впізнав ту хату, бо тепер дяк зробив з неї повітку й заганяв туди свої гуси та качки. Ніби зумисне орендарева коза виглядала з дверей, виставивши свою рогату голову.

Дашкович посидів у батька ще з тиждень і почав нудитись за книжками. Він обшукав всі кутки й не знайшов нічого, окрім молитовників, житій святих та метрик. Не маючи чого читати, він все ходив по селі, по садках, по левадах, прислухався до пісень, записував усе те й навіть їздив по ярмарках слухати сліпців та лірників.

Раз у суботу надвечір Дашкович почув, що в дворі співають дружки весільної пісні. Він заглянув у вікно й побачив, що то Настя Топилківна йшла з дружками. Кругом неї вилося з двадцять дружок. Всі дружки були гарно повбирані, в білих сорочках, в горсетах, в стрічках та квітках, але найкраща між усіма дівчатами була Настя. Вона ввійшла в горниці, неначе зозуля вплинула! Вся так і цвіла квітками, так і дихала щастям! Її молоде рум'яне лице з чорними бровами, з карими очима змагалось красою з квітками та стрічками. Вся голова була затикана квітками; а голови на плечі падали жмутами стрічки; в руках вона держала білий вишиваний рушник. Коло правого вуха були пришиті з заплочі два віночки. Весела й щаслива, вона

сміливо тричі поклонилась низенько Дашковичеві, просила на весілля й тричі поцілувалась з ним. А потім, сміливо повернувшись в світлиці до великого дзеркала, почала ніби поправлять на голові квітки, розкидати по плечах стрічки, неважаючи на Дашковича. Те велике дзеркало так і притягло до себе других дівчат. Вони кинулись до молодії буцімто поправлять на її стрічки, а самі все зиркали ніби ненароком у дзеркало та все пишались. Дашкович не міг одірвать очей од тієї картини, котра одбивалась у дзеркалі, де була ніби намальована купа гарних дівочих заквітчаних голов, а між ними, як та зоря, гарна Настина голова.

Рипнули двері з другої кімнати, і всі дівчата метнулись до порога од дзеркала. Ввійшов старий священик. Молода поклонилась йому низенько тричі, поцілувала в руку, а старша дружка поклатла на стіл шишку, і потім молода з друзками пішла до церкви.

Зараз-таки прийшов і молодий. Дашкович впізнав того гарного парубка, що стояв з Настею під вербами.

— Як тебе звуть? — зумисне спитав Дашкович.

— Лук'ян Павличок, — сміливо сказав молодий. Другого дня Настя повінчалась з Павличком. Зараз-таки після того Дашкович почув, що Дубовія покинула жінка. Передніше пішла чутка, ніби хтось бачив, що в лісі на дереві повісилась якась молодиця. Дубовій обходив усі ліси навкруги села і не знайшов нічого. Дубовійові діти плакали за матір'ю щодня, як за мертвою. Незабаром приїхали до Сегединець чумаки й розказали, що бачили Дубовію аж під Одесом, говорили з нею й розпрощались. Дубовіюха переказала своєму чоловікові, щоб ждав її в гості, як виросте в його у світлиці трава на помості. Вона кляла чоловіка, що зав'язав їй світ, знівечив її, так що в неї кістки не було цілої. Тільки за дітьми, казали чумаки, так плакала, що аж об землю побивалась.

Час минав та минав, і Дашкович збирався вже до Києва. Старий батько наклав йому харчі повний віз, надавав кавунів та динь на гостинець жінці й дітям. Прощаючись, батько промовив:

— Коли ти, сину, швидко не приїдеш до мене, то, мабуть, ти мене бачиш в останній раз. Час мені до Бога.

Батько промовив ті слова так спокійно, неначе мова мовилась про когось іншого, а не про його.

Виїхав Дашкович за село, глянув на поле. По обидва боки дороги стояло так багато полукупків, що як глянуть, то й полів було не видно! Поля жовтіли, як золото, до самого лісу то копами, то стернею, то незжатим хлібом. Женці стояли рядками суспіль до самого лісу.

— Чиє жнете? — спитав Дашкович у женців.

— Панське! — одказали йому люди, і Дашкович трохи не вдарився об землю, як Дубовіюха за своїми дітьми. Невесело було йому, як виїхав він за село. Їдучи степами, він усе думав про свої Сегединці, про пишний край, родючі поля, про народ добрий, поетичний, гордий, багатий своїм самостійним національним життям, своєю поезією і оригінальними музичними глибокими мелодіями. Й ті думи не виходили з голови, не випадали десь у траву, а зливалися з гармонією степових голосів, з синім небом, теплим вітром, з пахощами степових квіток, бо ті думи самі були поезією й почуванням.

Дашкович приїхав додому й застав усіх своїх живих і здорових. Жінка навіть не впізнала його, так він поздоровшав, загорів, повеселішав. Він навіть перестав на якийсь час засиджуватись в кабінеті, бо його обвіяла свіжість степів та лісів, розважила сільська пісня, сільське життя й краса природи.

— Чого ж доброго навіз з своїх Сегединець, з своєї Черкащини? — питає у його Воздвиженський.

— Дуже багато дечого доброго я навіз! Я оглядав народ оком вченого, переслухав його пісні, бачив його звичаї. Поетичне й естетичне його життя дуже багате! Його мова, поезія незабаром може розвинути в самостійну літературу, книжну поезію. Я навіть записував багато пісень і дечого іншого.

— Ото б варто було послухати, як київські та черкаські філософи заспівають лірницьких пісень! І треба було за тим їхати на село, шкваритися на сонці, швендять по мужицьких хатах. Чудна ти людина!

— Я навіть думаю-таки справді до ладу вивчити життя свого народу, і його мову, і його пісні і навіть думаю дещо написати про свій народ.

— І хочеться тобі марно час гаяти, здоров'я запугублювати! Сидів би нишком та хліб жував! А пересвідчення ж ти стулив вже там на селі? Чи помагала ж тобі там яка баба Сопунка або дід Сторчогляд? — сміявся Воздвиженський.

— З посміху люде бувають, — сказав Дашкович і замкнув замком зібрані пісні, знаючи поганим звичаєм в Воздвиженського — шпурляють в огонь, що не припадало йому до вподоби.

— Найкраще, що ти привіз з села, то кавуни та дині. Я б не проміняв їх ні на яку філософію баби Сопунки й діда Сторчогляда, — промовив Воздвиженський.

VII

І Воздвиженський, і Дашкович мали чимало дітей, та все дочок.

Старша Дашковичева дочка звалась Ольга, а старша дочка Воздвиженського звалась Катерина. Обидві вони були перевесниці, тільки Дашковичева Ольга родилась на кілька місяців передніше, і Марта Сидорівна ніколи не пропускала прикинути слівце, що її Катерина менша од Ольги. Ольга й Катерина вже не ходили до глибо-бориського дяка вчитись грамотки та часловця: їм найняли гувернанток, котрі вивчили їх читати й навіть трохи говорять по-французькій. Батьки постановили оддати дочок в Інститут благородних дівочих, переговорили з ким було треба, й одного разу Марта й Степанида, забравши дочок, поїхали з ними в інститут.

Вони під'їхали під височезну залізну браму. Брама була замкнута. Довго вони дожидали, поки їм одчинили, і вони в'їхали на інститутське подвір'я. Високий швейцар з позолоченою булавою на дверях заступив їм стежку. Він сказав, що генеральша так рано нікого не приймає. Марта й Степанида мусили сісти в екіпаж і проїздитись без діла по місті. Через півтори години вони знов вернулись в інститут. Та сама залізна брама, той самий швейцар, потім ще якась дама спиняли їх, доки повели через довгий коридор в залу, де вони знов просиділи дуже довго, дожидаючи начальниці.

Нарешті, в залу вийшла якась дама й попросила їх до начальниці. Так як Дашкович читав кілька лекцій в інституті, то генеральша Турман, уроджена маркіза де Пурверсе, сподобила їх, щоб побачитися з ними й познайомитись.

Незнайома дама повела їх через рядок покоїв, розкішно убраних. Скрізь блищали дзеркала, бронза, дорога мебіль, скрізь були розстелені дорогі килими. Степаниді, й Марті, і малим дівчаткам було трохи якось ніяково. Всі вони поправляли на собі одягу, оглядали своє убрання, котре хоч було й гарне, але не було підхоже до обстави. Незнайома дама привела їх в

просторну світлицю. На софі сиділа начальниця Турман й, очевидно, їх дожидала. Вже вони підступали до мраморного стола, за котрим сиділа Турман, а вона все сиділа й не ворушилась. Вони побачили пристаркувату панію, убрану в дорогу шовкову сукню; на її плечі була накинута дорога велика турецька шаль. Її лице з легеньким оливковим сутінком показувало її провансальський полуденний рід. На руїнах того лица ще було видно сліди колишньої краси, як по руїнах Колізея можна догадуватися про його давню славу. Чорні брови, рівні, од кінця до кінця не товщі й не тонші, ледве згинались над чорними великими очима. Тонкий, рівний, як у грецьких статуй, ніс був дуже в пропорції з довгеньким лицем. Решта кругом носа й брів вже обвалилась, позападала, полиняла. Турман, уроджена де Пурверсе, кахикала сухим кашлем, як тільки стрічалась з людьми. На самоті й при слугах вона ніколи не кашляла тим модним петербурзьким кашлем, котрий ніби натякав на великі перебути турботи життя, тоді як таких турбот та горя ніколи зроду й не було в неї, вона їх не зазнала в житті.

Її батько, маркіз де Пурверсе, приїхав до Петербурґа з Прованса з двома дочками. Старша дочка була чудом полуденної краси. Через знайомих чужоземців він увійшов в значні дома петербурзької аристократії й навіть був вхожий до двору.

Одна висока особа видала заміж старшу маркізу за генерала німця Турмана, котрий достав пишні руїни. Генерал прожив недовго і вмер, зоставивши маркізу удовою. Та ж таки сама висока особа з Петербурґа через своїх знайомих вислала генеральшу Турман виховувати молодих паннів аристократії в полуденній Росії, на місце начальниці Інституту благородних дівичь. Її менша сестра, зоставшись назавжди маркізою де Пурверсе, за рекомендацією другої високої петербурзької особи, достала місце класної дами в тім самім інституті і так само повинна була виховувати «благородних дівичь полуденної Росії».

Марта й Степанида наближались до софи, де сиділа начальниця. Коло їх шулились перелякані діти. Тоді тільки Турман встала так помаленьку, неначе її підводили цупкі пружини канапи, котра й справді підіймалась і росла під нею, ніби найм'якіша подушка. Турман встала на цілий зріст свій, високий, рівний. Дорога шаль падала кругом її сухого стану широкими хвилями. Вона хотіла дати своїй постаті щось начальницьке, генеральське. Марта й Степанида були убрані в чорні шовкові сукні і в капелюші з золотими колосками. Вони обидві були однакові на зріст з Турманшею, котра окинула їх сміливим оком од ніг до голови і зараз спустила очі додолу. То було знаком насміхання: Турман сміялася з їх капелюшів, що дуже різали очі червоними трояндами й золотими колосками. Марта й Степанида зарекомендувались до Турман,

— Ah, ah, charme de faire votre connaissance... prenez places mesdames; essayez-vous, mes enfants!⁽²⁾ — промовила Турман. Марта й Степанида почервоніли, як мак: вони не вміли говорити по-французькій. Турман знов спустила очі додолу. Марта й Степанида заговорили про своє діло й рекомендували начальниці своїх маленьких дочок.

— О, я вже знаю за ваших дітей! Я дуже рада, що буду їх виховувати в нашім інституті, — промовила Турман і почала кахикати сухим кашлем, неначе вона от-от хотіла богу душу оддати. — Я дуже дякую вашому мужеві, що він надарував нас читанням своїх лекцій в нашім інституті, — говорила вона далі, обертаючись до Степаниди.

— А ми маємо за найбільше щастя, що наші діти будуть вчитися в інституті під такою високою рукою, під таким уважливим доглядом, як ваш, — сказала Марта й справді рада, що діти будуть в інституті.

— О, будьте певні! Ваші діти будуть так поведені, як слід шляхетним фаміліям. Вони матимуть добрий догляд, вони говоритимуть по-французькій, як французи, вони знатимуть науку й матимуть делікатну, вищу впадобу у всьому; матимуть гарні манери й будуть сміливі й

звичайні з людьми. Про те нема що й казати.

— О, певно! Ми чули тільки одно хороше про ваш інститут, і найбільше з того часу, як ви приїхали сюди з Петербурґа, — сказала Степанида.

— Chez nous a Petersbourg⁽³⁾... Мій близький приятель, один міністр, дуже просив мене зостатися начальницею в Петербурзькому інституті, але міністр просвіти просив, щоб я доконечно їхала сюди, щоб, бачте, розносити з центру на далеку країну просвіту й цивілізацію, бо тут... — Кахи-кахи-кахи! — знов закашляла Турман й затулила рот хусточкою, вдаючи, ніби вона од того й достала чахотку, що розсипала цивілізацію з центру на країни.

— Яке велике щастя задля наших степів! — промовила Марта. — Нам би треба ще більше таких діячів з столиці! Наша провінція така глуха, така темна!

— О, quelle rude tache qu'est celle de propager la civilisation⁽⁴⁾ кхи-кхи-кхи!.. Часом і ночі не доспиш, і не доїси... кхи-кхи-кхи!.. Я вже давно не зазнаю, що то за спокійний сон! Ще з самого Петербурґа не зазнаю.

— Як ми будемо дякувати вам за всі труди, що ви приймаєте задля наших дітей! — сказала Степанида трохи з боязким лицем перед такою особою, що вхожа до міністрів.

— Мій брат у первих, маркіз де Пурверсе, посол при одному дворі, писав мені, щоб я їхала за границю на води, але я, вважаючи на діло просвіти країн, не думаю й з місця рушити. В цім Києві такі чуда творяться, громадянство таке дике, люди такі, що не вміють навіть до ладу говорити по-руській, не то що по-французькій.

При тих словах Турман знов спустила очі, почувши дуже примітну українську вимову в розмові киянок.

— Я не поїду, бо мушу розносити світ на далекі країни... кахи-кахи-кахи! Яке важке завдання бути діячем на далекій стороні.

— О, певно! Для того, хто зріс у великому світі, така жертва повинна здаватися ще важчою! — промовила Марта.

Турман не мала ніяких родичів послів і навіть не водилась з міністрами, а розводилась при Марті й Степаниді тим, що знала про той чималий вчений кружок, в котрому були їх чоловіки. В той час одчинились бокові двері, і в залу ввійшов ще один діяч на країні. То була дуже немолода класна дама; по лиці й по зросту не трудно було впізнати рідну сестру начальниці, петербурзьку дівственицю, мадмуазель де Пурверсе. Гості встали. Начальниця порекомендувала їм свою сестру. У старої дівулі брови були вже не такі гарні, очі були не такі блискучі, як колись у начальниці; тим-то вона й генерала не достала за чоловіка і виїхала на провінцію меншим діячем, ніж її сестра.

— Quelle charmante eleve que nous aurons!⁽⁵⁾ — промовила мадмуазель де Пурверсе, дивлячись на Дашковичеву Ольгу. — Ходи, душко, до мене.

Ольга, аж червона, спустила очі й не рушила з місця.

— Ходи ж до мене! Ой, яка ти дикуночка! — промовила класна дама. Ольга підійшла до неї й присіла. Класна дама взяла її за підборіддя й за руку. Ольжині голі ручки були налиті, як огірочки; її очки блищали, як у матері; чорні кучері були довгі, зовсім не по її зросту. Ольга віщувала й теперечки велику красуню.

— Ой, яка ж ти гарна дівчинка! Які в неї очки, брівки, ручки! — промовила класна дама, перебираючи ручки й кучері, неначе то була кукла, а не дівчина.

А Воздвиженських Катерина сиділа й головку похилила. Вона була дуже негарна з своїм широким лицем, з широким ротом, з кісьми, схожими на конопляні пачоси, з ясними очима. Класна дама й начальниця, милуючись Ольгою, поглядали на Катерину й ніби говорили очима: «Яка ж ти погана!» Катерина ждала, що, оглядівши Ольгу, потім покличуть і її на розгляд. Одначе її не покликали, і в її маленькому серці заворушилось недобре почування.

— *Souvenez-vous des enfants de l'ambassadeur de Rome. Son ainee c'est comme deux gouttes d'eau la petite* Дашкович!⁽⁶⁾ — промовила маркіза де Пурверсе.

— Еге! — сказала Турман...

Вони говорили чистою французькою мовою, наче парижанки.

— Будьте ж ласкаві, просимо вас якнайпокорніше, доглядайте наших дітей, щоб вони вчилися і не пустували, бо вони дома любили-таки пустувать, — сказала Марта, обертаючись до обох маркіз.

— *O, comment donc; soyez tranquille!*⁽⁷⁾ — сказала Турман тоном трохи зобіженим, — у нас усі діти не пустують і вчаться, бо на те ми й живемо в інституті. Наш інститут — найвища панянська школа... все одно, що університет... еге ж, інститут — то дівочий університет, бо в нас і програма сливе університетська, і багато маємо вчителів з професорів університету. Як побачите колись своїх дітей, то й не впізнаєте! — сказала Турман, націлюючись просто в очі провінціальним дамам.

— В нас є такі інститутки, що навіть вміють писати вірші, і не руські тільки, а навіть французькі, — додала маркіза де Пурверсе.

— Скажіть! Ото диво! — промовила Степанида і так хитнула головою з такого дива, що аж золоті колоски й огняні рожі зашуміли й затрусилась на голові. Обидві маркізи знов спустили очі додолу. А Степанида подивилась на свою Ольгу, і матиному серцю чогось забажалося, щоб дочка вивчилась в інституті писати вірші не тільки руські, але й французькі.

Начальниці той візит здався довгим аж надто! Щоб показати провінціальним паніям їх незвичайність, вона почала закутуватися у шаль і тихесенько підійматься, неначе хто підкручував пружини під канапою. Ті пружини підіймали її вгору, ніби ляльку. Марта й Степанида посхоплювались з місця й почали прощатися.

— Будьте ласкаві, доглядайте наших дітей! Ми надіємось на вас, як на себе; сподіваємось, що наші діти будуть вміті, не голодні й не холодні, не забудуть молитися Богу... — промовила Марта.

— Чи можна буде нам брати своїх дітей будлі-коли, хоч на празники, часом в неділю, абощо? — питали дами в начальниці.

Турман подумала, глянула на сестру й сказала: «Вибачайте, будьте ласкаві! По наших постановках нам не можна пускати дітей до батьків... І вам, і дітям треба буде понудитися трохи. *Pour le reste n'ayez pas d'inquietude. Quoique d'origine francaise, de religion — je suis orthodoxe.*»⁽⁸⁾

При тих словах дами вийшли од начальниці, зоставивши своїх дітей. Вступаючи в прийомну

залу, вони зостріли ще зо три діячі, котрі прибігли подивитися на нових інституток. То були класні дами. Одна була дівуля сорока год, друга була так само дівуля сорока п'яти год, а третю, розведену з чоловіком, одна висока особа настановила за доглядачку коло аристократичної молоднечі.

— En voila des draquons!⁽⁹⁾ — промовила Турман, зоставшись сама з сестрою.

— Des veritables ogresses, Dieu me pardonne!⁽¹⁰⁾ — обізвалась маркіза де Пурверсе.

— Et les coiffures, grand Dieu!⁽¹¹⁾

— В їх на головах цілі снопи пшениці!

— Де там снопи! ціла різа пшениці! Ще й колоски шуміли, неначе на вітрі!

— Які в їх талії! Чи ти, сестро, примітила? Їй-богу, неначе бані на Софійському соборі. А які нотації вони встигли прочитать нам! Й щоб діти були не голодні й не холодні... Неначе в нас тюрма, а я начальниця тюрми.

— А самі, як дзвіниці! Чи ти, сестро, бачила, які на їх рябі убори на шиї? Й по-французькій коли б тобі слово! Так мене засоромили, що я думала от-от провалюсь крізь землю. А знаєш, сестро, що вони сиділи з візитом трохи не од самого ранку! Ну, дракони! А ще просять, щоб я пускала до їх дітей на святки! А дзус!

— Поки-то виполіруємо їх дітей!.. Які манери! Яке дикунство! Ой боже, боже!

Тимчасом як Степанида з Мартою виходили, за ними скрізь зачинялись двері. Вони поминули позолочену булаву в швейцара й виїхали з двора за залізну браму. Брама слідком за ними зачинилась.

Аристократична обстава в інституті, аристократичні маркізи, розмова їх про міністрів, послів, врешті швейцарова булава — все те обвіяло Марту й Степаниду якимсь віянням аристократизму, їдучи проз інститут, вони все думали про аристократичну обставу: їм здавалось, що з одного інститутського вікна виглядає константинопольський посол, з другого — британський посол, з третього — міністр, з четвертого — маркіза де Пурверсе. Приїхавши додому, Степанида навіть почала копіювати маркіз. Дашкович увійшов у кімнату, як вона сиділа на канапі, і йому кинулось в очі, що жінка вставала з канапи зовсім якось інакше, ніж було передніше: неначе її з-під споду підводило пружинами, і потім вона випросталась на весь зріст. І Воздвиженський, прийшовши додому, примітив, що і його Марта встала з канапи помаленьку, неначе її хтось підводив пружинами, а потім одразу витяглась, ще й голову підняла. Йому так і здалось, що коло неї от-от схопиться полум'я купини, добре йому відоме.

Ольга й Катерина, зоставшись в інституті, почутили й на собі аристократичний вплив маркіз і інших діячів. А найбільше Ольга підпала під той вплив. Дуже гарна своєю вродою, ще й до того нагадуюча дочку італійського посла в Петербурзі, вона стала коханою вченицею в начальниці, в її сестри і в усіх класних дам. Як суха губка, вона всисала в себе той дух, що був розлитий діячами в інститутських стінах. Класною дамою в тому класі, де вчилась Ольга, була маркіза де Пурверсе. Ольга бігала за нею слідком. Де Пурверсе мазала її й пестила перед очима цілого класу. Ольжині товаришки знали, хто найлюбіший маркізі й Турманші, і обожували Ольгу. Вони чули, як класні дами хвалили Ольгу за красу, та й собі хвалили її в вічі, звали її красунею, бігали за нею слідком, догоджали їй, щоб запобігти ласки в маркізи. Тоді як Ольга сідала за рояль, її подружки, пустуючи, ставали перед нею навколішки й складали долоні, звали її янголом, святою й іншими інститутськими ласкавими словами. Ольга знала, що вона гарна, що перед її красою

все схиляється, і думала, що й усі, і все мусить схилитися перед нею.

— Яка велика, яка блискуча роль у світі жде нашу Ольгу! — часто казала Турман до дам так, що ті слова долітали до Ольжиних вух. І Ольга вже звикла думати та марити, що її жде велика, показна роль у світі. Той світ вона постерегала вже по-інститутському: той світ здавався їй великим балом, з музикантами, з танцями, з кавалерами в золотих еполетах, з послами турецькими й британськими, котрі здавались їй молодесенькими, надзвичайної краси панічами, з руськими кучерями, як у янголів. А скільки раз вона, потай од самої Турман, читала про такий світ в французьких романах! І часто Ольга, заглядаючи в вікна високого інституту, ніби бачила в думках в городянських домах, за завісами вікон, доконче такий світ! Про інший світ вона й не гадала і не хотіла знати. У маркіз тільки й розмови було, що про міністрів, генералів та про двір, як звичайно буває в Петербурзі. Ольга чула ту розмову і якось думкою породалась з тією сферою, про котру тільки й торчали маркізи. Італійський посол здавався їй рідним дядьком, якийсь старий князь виріс у фантазії ніби її дід. Руський британський посол здавався їй будучим тестем, котрого син, гарний, як сонце, та молодий, багатий, як подобає лордові, буде її женихом. Сама Турман вже давно заступила в її фантазії місце матері, а двірських дам вона мала за своїх тіток.

Ольга чула дуже часто, що інститут все одно, що університет. І вона звикла ставити себе врівні з студентами університету. Вона вважала себе просто за вчену людину і думала, що кругом неї в світі буде все нижче од неї розумом і просвітою, окрім послів та двірських дам.

Ольга й Катерина зросли взаперті між стінами інституту. Їх рідко возили по городі на гулянку, та й то в закритих екіпажах, кругом котрих скакали на конях жандарми!

Раз Ольга побачила з вікна карети сільських українських прочанок в білих намітках й українських селян в чорних смушевих шапках.

— Що це за люди? Що то в їх на головах? Ой боже! Що то вони несуть на плечах у торбинках?
— питали цікаві дівчата в маркізи де Пурверсе.

— Не знаю, не знаю, не знаю, — обзивалась до їх маркіза, задивляючись на гарного панка в високім капелюсі. І вона справді не знала, що то за народ, і по-якому він говорить, і що то баби несуть в клунках на плечах.

В закритих стінах інституту в Ольги почала рано розвиватися фантазія. Вона почала, інститутським звичаєм, обожувати: обожувала спершу Турман і свою класну даму, потім пробувала обожувати вчителів, але їх старі й жовті види швидко одбили в неї охоту до обожування. Інститутки ніколи не водили гуляти по вулицях і в царський садок. Мов ті птиці з залізної клітки, виглядали вони на вулицю крізь залізні штахети садка. Раз Ольга нагледіла через штахети молодого чорнявого панича з довгими кучерями. Його лице так вразило її, що вона цілий рік «обожувала» його! І після того часто її тягло до залізних ґраток.

Турман і класні дами не звертали уваги на Катерину Воздвиженську, хоч вона вчилася навіть краще за Ольгу, лучче грала й мала дужчий голос. Катерина рано постерегла, що вона негарна, ще в перший свій прихід до інституту, тоді, як Турман і де Пурверсе хвалили Ольгу й не вважали на неї. Тоді як інститутки обожували Ольгу, Катерини ніхто не любив. Тим-то вона зосталась по душі лучча од Ольги. Вона була добріша, ласкавіша. Фантазія не заносила її так далеко, в невідомий аристократичний світ; вона навіть не марила про послів і двірських дам, бо менше про їх чула.

Прийшов час виходу Ольги й Катерини з інституту. Турман, де Пурверсе, класна дама,

розведена з чоловіком, і всі діячки голосно жалкували за Ольгою, ходили за нею, пестили, цілували. Турман шкодувала, що вона повинна вернутися до матері.

— Наша Ольга зробила б честь навіть при дворі! — часто казала Турман.

— Яка шкода, що вона вернеться до своєї страшної мами! — казала де Пурверсе. — Я боюсь, що ми через рік, через два навіть не впізнаємо нашої Ольги!

Степанида й Марта приїхали в інститут і, подякувавши Турманші й її сестрі за науку й працю, забрали додому своїх дочок. Ольга плакала, неначе її розлучали навіки з рідною матір'ю та з рідними сестрами. Вона обійшла з Катериною й зо всіма класними дамами весь інститут, заглянула в усі закутки, перецілувала все і всіх і, ридаючи, впала на руки Турман. Сама Турман все кахикала модним кашлем та затуляла рот хусточкою. Навіть Катерина трошки заплакала, покидаючи навіки інститут. Ольгу вивели до екіпажа попід руки і в сльозах посадили коло матері. Турман просила її навідуватися до інституту й навіть писати до неї.

Степанида й Марта привезли своїх дочок додому. Батьки стріли їх на порозі й поблагословили. Ольга ввійшла в залу, де вже окрасою зали був куплений для неї гарний фортеп'ян. Вона обійшла всі батьківські горниці з очима, червоними од сліз. Батьківські покої, просторні й гарні самі по собі, довго ще здавались їй, після дуже високих і світлих інститутських покоїв, дуже низькими й тісними. Ольга приїхала додому зрання в будень.

Дашкович зараз поїхав на лекцію, а Степанида пішла до малих дітей, а потім господарювала в пекарні. Ольга зосталась сама в залі. Вона довго сиділа й думала. Заплакані очі трохи обсохли. Вона спробувала грать, але музика не йшла на її збентежену душу. Ольга пішла в батьків кабінет і почала переглядати книжки: взяла в руки філософську книжку, розгорнула, читала, читала, слова не втямила й поклала; потім достала другу книжку з червоним корінцем, з золотим написом. Вона думала, що то якийсь цікавий французький роман, а то був Декарт. Ольга розгорнула його, читала, читала, нічогісінько не розібрала й знов поклала на полицку. Потім їй попалась в руки історія і так само не прийшлася їй до смаку. Врешті всього, їй влізли в руки українські пісні. Вона розгорнула, подивилась, і їй здавалось, що то писано по церковнослов'янському, абощо.

— Які все чудні книжки в бібліотеці мого тата, та все на якихсь чудних мовах, — подумала Ольга, передивляючись написи на корінцях книжок.

Швидко їй надокучило те; вона вернулась до другої кімнати і почала гратися з маленькими сестрами, але й те їй швидко остогидло. Ольга вскочила в пекарню, де куховарка сікла м'ясо на столниці, а її мати, скинувши празникову одіжку, в простенькій буденній сукні вешталась коло якогось пирожного.

— Може, дочко, допоможеш нам? — спитала мати, жартуючи, в дочки.

— А ви думаєте, що нас в інституті не вчили куховарить? Ми діжурили в пекарні всі по черзі, — сказала Ольга. Одначе куховарська справа й обстава в пекарні з димом, з духотою, з високою куховаркою, в котрої позакачувані рукави одслоняли здорові чорні й товсті руки, зовсім не сподобалась Ользі. Вона постояла, швиденько вискочила звідтіля і побігла в садок. В садочку було багато квіток. Кущі бузку й рожі розрослись попід барканами і закривали їх навкруги од очей. Доріжки були чисті й посипані піском. Ольга довго ходила по садку, нарвала пучок квіток. На свіжому повітрі швидко обсохли її інститутські сльози. Сонце почало припікати їй в голову. Вона почала нудитися, звикши в школі до товариства молодих подруг, і вийшла з садка на подвір'я. Там погонич вичищав станю.

— Пхе! — аж приснула Ольга, подивившись на таку прозу, і побігла додому, трохи не наткнувшись на корову. Вона увійшла в покої, і знов її обхопило прозаїчне, буденне життя. Ольга почала нудитись й побігла через вулицю до Катерини.

Катерина сиділа з матір'ю й шила сорочки для маленьких сестер. Ольга прожогом вскочила в покої з червоними очима.

— Чи ти, Ольго, й досі ридаєш за інститутом? — спитала її Катерина.

— Чи вже ж ти так швидко забула його? — спитала в свою чергу Ольга. — Яка ж ти прозаїчна!

— Забула, бо нема про що й пам'ятать; а плакати, то й зовсім-таки нема за чим.

— А мадам Турман? А маркіза де Пурверсе? — спитала Ольга.

— Нехай вони собі здорові будуть, — промовила Катерина так спокійно, наче те все було давно минуше.

— Чи вже ж тобі не жаль за такими добрими людьми?

— Може, вони й добрі, тільки не задля мене, — сказала Катерина. — Сказати по правді, я зовсім не обожувала їх; вони мені аж обридли своїм чванством, своєю брехнею про послів і за свою небувалу аристократичну рідню.

— Але ж їх обожував увесь інститут!

— Може, й усей, тільки не я, — тихо сказала Катерина, приміряючи сорочечку на маленьку сестру.

— Одже ж я ніколи не згоджусь з тобою! — сказала з досадою Ольга. — Як швидко ти впала в прозу! Яка ти стала черства!

— О, я хочу мерщій вибить з голови інститутський романтизм, — сказала Катерина.

— Ходім хоч пограємо в чотири руки, бо мені так важко, так тяжко на серці! — сказала Ольга, важко зітхнувши.

Сестри посідали за рояль і почали розбирати нову п'єсу, часто спинялись, вилічували такт, міркували, морочились та й годі сказати! Одна звертала провину на другу, і швидко вони побачили, що обидві не винесли з інституту путнього розуміння музики! Вони потомились і покинули грать.

— Годі вже з нас тієї поезії! Давай браться знов до прози, — сказала Катерина, сідаючи знов за шиття.

— Що ж ми теперечки будемо робить? — спитала Ольга.

— Будемо обідать, а по обіді будемо гулять в царському садку, і вже не в інститутських сукнях.

— А в якій одежі ми підемо в царський садок? — спитала Ольга, дуже цікава убраться в довге убрання, в котре вона ще зроду не вбиралась.

— Для мене все одно, в яке б не одягтись, — сказала Катерина.

— Серце! Душко сестричко! Прийди до нас та будемо вбираться вкупі! — просила Ольга, і її думка розвеселилась тим, як вона буде одягаться в довгу сукню.

По обіді Ольга й Катерина почали вбираться в довгі сукні, довго вертілись перед дзеркалом і надвечір вийшли з своїми матерями гулять. Їм було дуже незручно йти в довгих сукнях, в котрих шлейфи плутались і спиняли їх на ході. Обидві вони говорили по-французькій. Їм чудно було, що вони ходять попросту на вулицях, між усякими людьми, котрі сновигали поруч з ними і часом не звертали їм з дороги. Один міщанин ненароком штовхнув Ольгу в лікоть на тротуарі.

— Ой, лишко мені! Яке мужицтво! Які киргизи! — пищала Ольга, обертаючись до матері, котра йшла слідком за нею. Жалобними очима оглядали молоді дівчата прохожих, неначе вони бачили їх вперше. Вони повернули на гору до пам'ятника князя Владимира, де ввечері гуляло дуже багато людей. Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб перевести трохи дух. Над самісіньким краєчком гори стояли рядками гуляючі люде й дивились на широку картину, котра полотном розстелялась сливе під самісінькими ногами. Внизу був спуск з Хрещатика на Поділ, по котрому валкою їхали екіпажі, рядками йшли й на гору і з гори проходжі. Ще нижче вилось шосе над самісіньким Дніпровим берегом, ховаючись за високою горою ік полудню. І там тяглись екіпажі й прості волові вози. Ще нижче протікав широкий синій Новий Дніпро попід самим Подолом. На Дніпрі стояли й плавали барки, плоти. Плисковаті широкі острівці, поділені самовілками й рукавцями, зеленіли лозами й сінокосами. На їх цілими купами жовтіли, синіли й червоніли лучані квітки. За Дніпром, за білою смугою піску, на всі боки чорніли бори до самого краю обрію, скільки можна було засягти оком, ледве підіймаючись в далеку Чернігівщину. Ближча смужка лісу була зелена, дальша смуга була синя, а ще далі синів і чорнів ліс, неначе накритий тонким синім покривалом, і зливався з синім небом. На північ од Владимирового пам'ятника глибоко внизу лежав Поділ з церквами й золотоверхими монастирями, вганяючись далеко плисковатим клином в Дніпро. На південь од пам'ятника підіймались гори, де був розкинутий царський садок, а під горою, в глибокім яру, коло самого шосе, стояла висока колона старого пам'ятника Владимира. Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший, а далекі озерця на оболоні під тим бором і річка Почайна горіли, наче розтоплене золото. На тій картині блищали всякі фарби, якими тільки можна було закрасити її: там було й синє небо, і синій Дніпро, і біла смуга піску, чорні бори й зелена оболонь, і зелені острівці, і червоне небо на заході, і червона, як жар, вода під чорними межигірськими борами. Судна на Дніпрі, екіпажі й проходжі на шосе, на спуску, на подільських вулицях — все те давало живність тій великій картині й зганяло а неї мертвий спокій природи.

Вечір був тихий та ясний. На тротуарі, котрим були обвиті самі крайки гір, обсаджених тополями, стояли рядками гуляючі люди й милувались чудовим виглядом. Степанида й Марта й собі стояли з дочками проти самого пам'ятника. Хто тільки виходив на гору, то дивився на молодих паннів, а найбільше на Ольгу. Ольга вже хотіла обернутись, щоб глянуть на свій інститут, на те вікно, де пройшли її дитячі літа, але не встигла вона знайти того вікна, як її вразила дуже оригінальна картина коло пам'ятника.

На широких і високих східцях п'єдесталу сиділи рядками молоді паничі. То були студенти університету. По їх блідих лицах і очах, дуже веселих, по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадать, що та компанія тільки що скінчила екзамени і, мабуть, щасливо скінчила. Постава їх постатів на східцях була дуже вольна і через те дуже граціозна. Дехто трохи не лежав, дехто сидів, підобгавши ноги, дехто простягнув їх на всю довжину. Деякі поскидали картузи й порозкидали по східцях. Більша половина з їх курила, лузала насіння, кусала горіхи, обсипаючи лушпинням чавунні східці й траву.

Ольга обернулась, вгляділа той гурт і повернулась до матері, промовивши: «Пхе! як вольно держать себе студенти!»

— Пхе! — сказала й Катерина.

— Пхе! Неначе інститутки нижчого класу! — сказала Ольга.

— Нема на їх нашої маркізи! — писнула Катерина.

— Наша молоднеча так розпустилась, що й ходить по вулицях небезпечно! — промовила Марта Сидорівна.

— Ще й насіння лузають! Чи ти ба! Неначе сільські парубки! — прикинула Степанида.

— Мамо! Який то бриль на одному студентові! Чи провансальський, чи тірольський! — аж крикнула Ольга.

— Де там! То український бриль, мужицький! — сказала їй мати.

— Пхе! Мужицький! А я думала, що тірольський, — промовила Ольга.

— Якби пак тірольський, то ще б нічого! — знов прикинула Степанида з філософською міною.

— Мамо! Що то на одному студентові? Така одежа, як на мужиках! — аж крикнула Ольга. — І такі широчезні...

Ольга не насмілилась назвать тих широчезних шароварів і зупинилась.

— То мужицьке українське убрання, — промовила Марта Сидорівна. — Бог зна, що буде далі! Швидко не можна буде по вулицях ходити! — сказала вона, важко зітхнувши, неначе її на вулиці ждала смерть од тієї української свити й бриля.

— Але вони їдять надворі! — крикнули обидві інститутки. — Ой, mon Dieu!⁽¹²⁾ Ото якби побачила наша маркіза! Поїдьмо в інститут та розкажім все чисто! Ото буде сміху!

Жахаючись трохи демократичної групи молодих паничів, обидві панни одначе в душі милувались нею і милувались щасливими й веселими молодими видами. Вони самі так недавно скінчили екзамен, скінчили інститут; так недавно гуляли на вольному світі, що та веселість приставала до їх, переливалась в їх душі. Їм обом заманулось пристать до того гурту, весело побалакати, пожартувати, але інститутська наука маркіз паралізувала їх душі, придавлювала молоду потребу молодого серця і все наводила на їх думку про інститутську дисципліну.

Ольга спинилась на одному лиці, перевела очі на друге, на третє. Для неї було миле кожне молоде лице. Вона поминула одно повне, щокате лице з веселими очима, з широким ротом, з безневинним сміхом на губах. Те лице ніби говорило: «І нащо мені та краса картини, що розстелилась внизу, те небо й земля, ті люди! Хоч би вони й крізь землю пішли, мені було б байдуже! Я б їх виміняв на одну добру сигару!»

Ольга поминула й те лице і спинилась очима ще на одному: те лице було молоде, рум'яне, виразне. Його рамами обхоплювали чорні кучері.

Ольга тільки що глянула на ті високі чорні брови, тільки що придивилась до чорних очей, і зараз впіймала самим серцем, самою душею їх промінь, її молода голова аж запаморочилась. Вона ледве встояла на ногах і тільки соромилась сісти на обтесані каменюки, що були покладені рядком коло тротуару.

Молоді паничі з східців сміливо оглядали паннів, котрі проходили повз їх. Вони не поминули й

інституток. Всім їм кинулась в вічі Ольга своєю красою, своїми чорними локонами й блискучими очима. Кільки з їх встало й побігло навперейми поза пам'ятником. Між ними був і той панич з широким лицем. Вони раз пройшли коло їх, потім, як дами рушили з місця, вони знов забігли уперед і пішли їм назустріч. Ольга й Катерина бачили ті маневри, але не бачили між паничами тих високих брів і чорних кучерів.

Весела група молодих студентів знялась з п'єдесталу пам'ятника, наче згряя птиць, і почимчикувала з гори по кручених стежках, викладених цеглою. Студенти перебігли через возвіз і побігли ще нижче, до старого пам'ятника, так швидко, що на їх брилі й картузи тільки манячили. Вони збігли на шосе, і більша половина сіла на човни. —Гребці одчалили од берега, і три човни, повні молодих хлопців, полинули по воді, доганяючи й переганяючи один одного. Випливши на середину Дніпра, студенти заспівали хором українські пісні, їх молоді, свіжі голоси долітали дуже ясно й виразно до гуляючих на горі. Студенти перевезлись через Дніпро, кинулись на зелені сіножаті: деякі полізли на гімнастичні драбини й стовпи, деякі почали гойдатися на гойдалках. Інституткам дуже сподобалась така вольність, така веселість, про яку вони й не чули і навіть не гадали в інституті. Вони й самі почували, що їм хотілось і побігати, і поспівать.

Друга половина студентів вернулась од Дніпра й пішла до царського садка. Ольга й Катерина слідком за ними водили очима; їм бажалось впізнати ті чорні кучері й високі брови, та вони не змогли впізнати. То їм здавалось, що ті кучері попливли на острів і що найкращий голос в пісні, високий і дзвінкий тенор, виходив од чорних кучерів; то їм здавалось, що голова з тими кучерями повернула в царський садок на прогуляння.

Ольга й Катерина з матерями пішли на Хрещатик і попростували до царського садка, де в Шато вже грав оркестр, а по широкій долині ворушилились юрби публіки. Ольга й Катерина йшли несміливо; їм здавалося, що їх не минає ні одне око.

В Шато була велика гулянка. На афішах було оповіщено, що того вечора співатимуть в садку тірольці, потім пускатимуть шар, а в кінці всього будуть запалені бенгальські вогні й фейєрверк. Народу зібралось велика сила! Все Шато на долині було залите масою публіки. Дармова публіка так завзято лізла в Шато через частокіл, що поліцейські москалі ледве встигали стягувать її за ноги. Вже смеркло надворі, а Ольга все озиралась, все оглядала всіх панів і паничів, які тільки йшли назустріч, шукаючи очима знайомого милого лиця, та все-таки не вгляділа його. На терасі дерев'яна платформа, де мали співати тірольці, вже горіла вогнями. Дзвоник дав сигнал, і публіка почала збиратися до платформи й розсаджувалась по лавках, хто встигав зайняти місце; решта стояла цілими купами. Вийшли тірольці й почали співають більше чудно, ніж гарно, нагадуючи своїми дуже довгими трелями неестетичне ревіння альпійських коров або перегукування людей, що заблудились в горах і згукувались. Публіка давала браво, а студенти сміялися і свистали. Тірольці зійшли з підмосток; там з'явивсь якийсь німець і почав лагодити свій шар з помагачами. Шар прив'язали вірвовками як слід і почали сповнять його газом. Вже шар надувся й почав блищати в темноті. Публіка ждала, що він от-от здійметься й полетить, але шар почав сплющуватися так, що його боки позападали, як у самого німця. Шар луснув з одного боку. Публіка почала сміятися.

Принесли зараз причандали й заліпили дірки. На цей раз справа пішла краще: шар надувся, тихо знявся з місця й почав підійматися вгору. Публіка зашуміла, заляскала в долоні, закричала. Шар підійнявся вгору — і почав осідати додолу якраз над самісінькими лавками, де сиділа сила людей, де сиділи Степанида й Марта з дочками. Вони підвели очі до неба і з великим страхом побачили, що просто на їх летить шар. Публіка по боках реготалась, аж за боки бралась, але на чю голову летіла біда, тому було не до сміху! Молоді інститутки шугнули з лави, мов птиці. Піднявся галас, крик, навіть чути було плач. Дами повскакували й стрибали

через лавки. Шар сів на лавки якраз на тому самому місці, де сиділи Дашковичка й Воздвиженська з дочками. Ольга й Катерина доскакали до краю й стрибнули просто на гурт: то була група студентів, котру вони вже бачили коло Владимирового пам'ятника. Невважаючи на переляк, Ольга й Катерина побачили між студентами те саме веселе, велике лице, з широким ротом і веселими очима. Ольга спотання скочила, сама не знаючи куди, і просто перед собою побачила те гарне, виразне й рум'яне лице, котре так вразило її в серце! Вона впізнала його по кучерях, по блискучих очах, і хоч була перелякана, але примітила, що на тому чудовому лиці був рівний з легким горбиком ніс, чудові повні губи, так виразно обведені кругом, неначе хто обвів їх пензлем. Вона додивилась, що губи були повні, що на спідній губі була малесенька ямочка саме посередині. Ольга додивилась, що на тому молодому лиці не видно було й сліду сміху, але навіть виявлявся жаль, що показували кінці верхньої губи, трошечки підняті вгору. Молодий панич побіг до неї назустріч, подав руку й легесенько зсадив її додолу. Ольга подякувала йому й почула його чудовий голос, свіжий, дзвінкий. Цей голос довго після того вона все ніби чула в своєму серці.

Публіка знов загомоніла, потім стихла й заворушилась, розходячись на всі боки. Оркестр загримів і заглушив шум та гам народу. Молода група, знать, впізнала інститут, бо потяглась за ними слідком і забігала й переймала їх. Інститутки добре бачили того реготуна, котрий кричав «браво» просто їм в лице, як вони втікали й стрибали по лавках, але чорні кучері знов десь зникли, і їх не стало видно.

Просто проти Шато на темному зоряному небі чорнів інститут, підіймаючись на горі, наче темні стіни твердині.

— Чи бачиш, Ольго, наш інститут? — спитала Катерина.

Задумана Ольга підвела голову й глянула на інститут, чорний та темний, з темними рядками вікон, темніший од самої ночі.

— Які ми щасливі, що не виглядаємо з тієї тюрми, а вже вольно гуляємо, як усі люде! — сказала Катерина, і справді повна щастям волі між вольними людьми. — Подумай собі, Ольго, якби ми оце сиділи за тими чорними вікнами й темними стінами!

Ольга підвела голову й справді подумала за те, але та думка обвіяла її таким холодом, неначе на неї повіяв вітер з півночі. Натомісць її всю освітила й обігріла чудова мрія про молодого чорнявого хлопця з темними очима, з свіжими малиновими устами.

«І хто він? І якого він роду? І хто його батько-мати? — такі думки вертілись в молодій голові. — Чи побачу його коли, чи познайомлюсь? Чи любить він мене, як я його?» Так думала Ольга, йдучи попід густими липами, втягуючи в себе пахощі квіток, що росли в клумбах гірляндами.

Тихісінкий західний вітрець, пахощі лісу й ночі, світ од зірок, і веселі музики, і веселі люде навкруги — все те ворушило мрії в молодій фантазії, будило щастя першої любові в молодому серці. Ольга вже дала в думці романтичне ймення незнайомому, в думці уявляла його сином багатого князя, уявляла його розумним і значним, веселим і щасливим. Вона вже не слухала Катерини, забула вже інститут, його темні стіни й темні вікна, забула на цей раз Турман і маркізу та все ніби бачила ті кучері, ті очі, ясні, як зорі, той носик, тонкий і рівний, неначе виточений.

Дзвоник задзвонив до літнього театру, що стояв у Шато під горою. Дашковичка й Воздвиженська зайняли для молодих дочок ложу. Молоді панни були веселі, оглядали ввесь театр. Вже піднялась завіса, вже почали грать на сцені водевіль. Але Ользі було байдуже про

сцену; її очі блукали по ложах, по партері, та все по перших рядках. Їй здавалось, що він повинен сидіти в найдорожчій ложі або в першому рядку крісел в партері, але його там не було. Врешті, вона ледве змогла задерти голову, щоб подивитися на галерею в райок. На тій високості вона зараз впізнала цілий довгелецький рядок веселих студентських голів. Між ними був веселий студент з широким ротом і здоровими зубами, а коло його сидів попліч знайомий красунь. Ольга не йняла віри очам, щоб її мрія, її ідеал сидів так високо в театрі! Вона хотіла б на цей раз помилитися, та серце їй підказало, що вона не помилилась. Ще раз вона насмілилась задерти голову, аж шия в неї защеміла, і, ой лишенько! — її ідеал кусав горіхи малиновими устами перед усім театром! Вона виразно бачила, як веселий студент насипав йому в жменю горіхів! Ольга почувала, що її ідеал трохи стемнів, як темніє скло, коли на його впаде мокра пара. Вона насупила брови й тихо промовила: «Пхе!»

Завіса падала й знов підіймалась. Один актор грав дуже погано, так що в партері почали сміятись. Галерея почала свистати, шипіти і так здорово тупотіла ногами, що Ользі й Катерині стало трохи страшно. Настукавшись досхочу, в галереї почали сміятися й кричать: «Паскудно! Невірно!» Деякі голоси кричали: «Браво! Біс! Браво!» Ольга підвела очі вгору й побачила, що крик, свистіння й тупотіння лилося-таки з того краю, де сиділа валка молодих студентів, де сидів красунь!

— Пхе! — промовила Катерина.

— Пхе! Який сором! — сказала Ольга.

— І сорому нема їм! — голосно промовила Степанида, гордо одвертаючи очі.

— Вони театр завалять і нас повбивають! — голосно обізвалась Марта.

Одначе ж усі вони вийшли з театру живі й здорові. Наостанку в Шато почали запалювати фейєрверки й світить бенгальськими вогнями. Вся долина з публікою, горами, лісом і купами людей на горах блищала то червоним, пекельним огнем, то синім, то снігобілим. Вогні запалювали зумисне на пригорку за купами дубів і лип, котрі світились наскрізь, неначе були вирізані з тонкого паперу або були вилиті з прозорого скла. Купи людей зверху здавались групами духів на високих хмарах, помальованих усякими фарбами. Картина була невимовно ефектна й чаруюча, неначе взята з арабських казок «Тисячі й одної ночі». Обидві панни стояли близько од того місця, де схоплювались огні, і коло самісінького вогню побачили знов ту саму купу веселих студентів. Ольга знов упізнала між ними свій ідеал, облитий чудовим світлом, і не зводила з його очей. Вже вона дивилась не на дерево, не на гори, а на тому виду ловила цікавим оком усі сутінки фантастичного сяєва.

Вже пізно почали розходитися люде. Молоді панни вернулись додому такі щасливі, такі веселі, якими ніколи не зазнали себе в інституті!

Старі батьки ждали їх і не лягали спати. Дашкович почав розпитувати в Ольги про інститут, про науки, а вона все розказувала йому за Шато, театр та бенгальські вогні.

— Що ж тобі казала начальниця на прощання? — питав батько в Ольги.

— Не пам'ятаю, тату! — одказала Ольга.

— Чи дуже плакала ти, як прощалась з подругами, з класними дамами? — питав цікавий батько.

— Не пам'ятаю, тату! — промовила Ольга, а думка її все вертілася коло Шато й чорних кучерів.

— Чи весело ж гуляла сьогодні? — спитав батько.

— Ой, так весело, що я й зроду так не гуляла! Коли б ви, тату, побачили, якими вогнями горіли гори, ліс! Які були фейєрверки, які були музики, якого багато було людей в Шато! Мабуть, увесь Київ зійшовся слухать тірольців! Якого я бачила...

Ольжина мрія про її чорнобривий ідеал трохи не вислизнула словами з язичка. Вона ледве схаменулась і почервоніла. І потім довго вона розказувала разом з матір'ю, як їм було весело, як німець пускав шар, як той шар трохи не спалив їх, падаючи на голови. Всі випадки з початку того дня, прощання з інститутом, і сльози, і подруги, і маркіза — все те одійшло в минувність на кілька років, бо його заглушили музики, театр, залили бенгальські вогні; бо його потопили на дно моря мрії про чорні кучері, чорні високі брови й малинові уста. Ольга спала й бачила все те в сні. Їй снилось, неначе вона все гуляла й бавилась, доки світ нового дня не розігнав її мрій.

Того ж таки дня Степанида Сидорівна, порадившись з Дашковичем, задумала зробити в себе вечоринку, щоб познайомить свою дочку з кружком своїх ближчих знайомих. Їй хотілось і дочку людям показати, і дочці людей показати. Дашкович запрохував гостей, а Степанида Сидорівна розпочала пекти й варить усяку їжу на вечерю. Під впливом вчорашнього веселого вечора, під впливом молодих надій серця Ользі здавалося, що той вечір буде якийсь не простий, буде такий веселий, яким його малювала її фантазія. Їй здалося, що на вечоринці повинно бути багато гостей, та все молодих і гарних; їй чогось здавалось, що доконче буде й той гарний студент, котрого вона вчора нагледіла в царському садку. Зоставшись сама в кімнаті, вона частенько заглядала в дзеркало і трохи засмутилась, що її лице зблякло од не зовсім спокійної ночі. Ольга двічі бігала до Катерини, щоб порадиться за убрання. Вони вдвох пробували перед дзеркалом, як би краще й модніше зачесать голову. А незручні в тому руки погано служили їм обом. Довго й довго вони морочились і скінчили на тому, щоб розпустити коси локонами по плечах.

Настав вечір. До Дашковича почали збираться гості. То були професори, та все не дуже молоді, та все з блідими, засидженими видами. З ними поприходили їх жінки й дочки. Ольга й Катерина привітались до вченого кружка й почали слухать розмову. Розмова та, дуже суха або дуже вчена для молодих дівчат, не зачепила їх цікавості. Вони слухали, слухали й трохи не послули, пригадуючи собі інститутські лекції. Перейшли вони до дамського стола, але й жіноча розмова була не цікавіша для їх. Жінки судили якихсь незнайомих для їх людей і розмовляли про хазяйську справу. Ольга й Катерина почали дуже нудиться та все сподівались, що далі буде щось цікавіше й інтересніше. Вони ходили по залі, побравшись попід руки, і їм здавалось, що от-от одчиняться двері і сюди ввійдуть молоді й гарні паничі, тудою ввіллються згуки якоїсь чудової музики, що там заблищать ті чудові очі й високі брови, котрі вони недавно бачили. А двері не одчинялись: тудою й не думало влітати те щастя, та радість, котрої так бажали їх молоді душі.

Вже після чаю почали приходити молоді паничі: прийшов один чорнявий і негарний урядовець, прийшло кілька купчиків з товстими червоними щоками, потім увійшли в залу зо три серби-студенти. Пізніше прийшли ще три молоді студенти.

Після приходу молодих людей в покоях стало веселіше: почалися жарти, сміх, весела розмова. Швидко потім старіші посідали грати у карти. Одна немолода дама сіла за рояль й заграла кадрили. Студенти попросили паннів до танців. Ользі й Катерині стало веселіше. Але все-таки вони сподівались чогось більшого й кращого од того вечора, ждали більше розваги, веселості і молодих людей кращих, і значніших, і веселіших. Ольга розходилась в танцях. Інститутські мрії загомоніли в її фантазії. Вона згадала розмову Турман про аристократичні бали десь в далекій столиці, про ту розкіш, і її думка понеслась десь далеко, в якийсь фантастичний світ.

Вже було пізно; в покоях стало душно й димно од сигар. Ольга й Катерина, взявшись попід руки, перейшли всі покої й зайшли в Дашковичів кабінет. Там не було й душі. Ольга одчинила вікно; в кабінет полився свіжий вітрець. Обидві сестри, держачи одна другу за сухорляву дитячу талію, сперлись на вікно й виставили голови надвір.

— Але й кавалери! — сказала Ольга.

— Ну, та й кавалери! — додала Катерина.

— Як вони танцюють? Не вміють гаразд навіть протанцювать рондо! Плутаються, як на точку міщанки, — сказала Ольга.

— Мені отой болгарище порвав сукню, і знаєш де? На плечі! — сказала Катерина й показала маленьку розпірку на плечі, роздерту гудзиком од сіртука.

— Вони нас покалічать в танцях! Мені один настоптав на ногу! — аж писнула Ольга. — Я не хочу з ними танцювать!

— Пхе! — сказала Катерина, закопилівши спідню губу.

— Ото, якби побачили Турман і де Пурверсе нашу компанію! Завтра поїду в інститут і все дочиста розкажу! Ото буде сміху! — сказала Ольга.

— Ото буде лементу! — додала Катерина.

— А професори, а урядовці! А жінки їх! За що вони балакають! Як вони повбирані! Які в їх манери! Ота товстуля як поклонилась, то аж присіла, ще й перехнябилась на один бік. Ой, сміх та й годі! — сказала Ольга й засміялась. — Поїду завтра в інститут і за все дочиста розкажу!

— І мені не сподобалась їх компанія! — сказала Катерина.

— Ти тільки придивись, чого вони поначіплювали на себе. Які на їх прості квітки, які рябі сукні! А чого в їх нема на шиях! І шнурочки якісь, і стрічечки, й намиста! На наших інститутських зроду не побачиш нічого такого. Поїду завтра і за все дочиста розкажу! Ото насміємося всмак! — сказала Ольга.

— Що хоч, сестро, кажи, а ті дві купчихи, то, їй-богу, неначе їх годували для різниць! Такі товстулі та червоні! Мабуть, вони їдять дуже багацько.

— Авжеж, тріскають багацько, бо в їх талії... Чи то ж талії! Ти тільки придивись, що то за талії! Я аж злякалась, як одна купчиха скинула мантиль. Якби ми вдвох обняли її руками, то наші руки не зійшлися б! — сказала Ольга, взявши для прикладу за руки Катерину й показуючи, як-то там страшна талія.

— Я зовсім не того ждала! А ти? — спитала Ольга.

— І я так, хоч і думала знайти дещо не підхоже до нашого інститутського. Але вважай, що вони не були в інституті...

— Як і наші матері, що й досі не вміють добре говорити по-французькій.

— Я сама вивчу свою матір, — сказала Катерина.

— І де вже! Трохи опізнилась, — додала Ольга, — так тільки трохи, може, їх обполіруємо.

— Ой! Треба йти туди! — сказала Ольга, показуючи очима просто до дверей.

— А треба, ще трохи потанцюємо.

— І хочеться-таки тобі! — додала Ольга тоном трохи докірливим.

І обидві вони, побравшись за тонкі талії, пішли через покої, де грали в карти, де було душно й димно, де ходили по залі кавалери, що так не припали до вподоби молодим інституткам. Той вечір знов облив холодною прозою життя обох інституток. Вечір здавався їм ще простішим і біднішим після недавньої гулянки в Шато.

VIII

Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк. Він родився в Полтавщині, в селі Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті, але заможні полтавські дідичі й жили в селі Журбанях, котрі були розкидані по степу і по невеличких ярках. Невеличкі хати, між котрими було багато мазанок, скрізь розбіглися, як овечки, і яро одрізнялись од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зілля й високої осоки, котрою були вшиті крокви на піваршина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишняками високо вгору підіймались колодязні журавлі. Кругом Журбанів цілими рядками стояли невисокі вітряки, та все з шістьма й восьма крилами, котрі виразно малювались кружалами на синьому степовому небі. Зелений садок коло панського двора, вітряки й біла церква спиняли на собі очі серед рівного степу. Кругом Журбанів на всі боки стлалось ніби степове безкрає море, а над степом розстелялось синє безкрає небо. Очі тонули на всі боки в сизій та зеленій далечі, котрій, здається, й кінця нігде не було.

Панський будинок стояв край села, в садку, недалечко од церкви, підля вигону. Будинок був невеликий і невисокий. Навкруги його була галерея попід стріхами, а в садок виступав круглий ґанок, чи тераса, густо обплетена виноградом. Кругом тераси були повироблювані клумби для квіток. Між клумбами і скрізь по садку вились чисті доріжки, посипані жорствою й піском. Перед домом був широкий двір, такий широкий, що вози ледве встигли протерти кругом його вузьку дорогу. Серед самого двора росла трава й степові квітки, наче в лузі. Косарі косили там сіно, як на сіножаті. На тому дворі далеко з другого боку стояли хати для челяді й станя, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро Радюків батько взяв за своєю жінкою, Надеждою Степанівною Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов з людей небагатих. Він був син козака, і по смерті батька й матері йому достався батьківський хутір недалечко од Журбанів. Він служив в війську в гусарах, покинув службу й спочивав у своєму хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав жениться, бо й не було на кому жениться в цілій околиці. Кругом в хуторах і селах було дуже багацько паннів, але хуторянки не подобались йому. Він дуже багацько на своєму віку бачив усяких людей і не міг вподобать собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. Зате ж він сам був ідолом для сусідських паннів.

Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, з чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець, і мав силу причаровувать до себе серце кожної молодої панни. Сміливий, як козак запорожець, трохи причепливий, як москаль, він мав надзвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, смішні, повні жарту й юмору, знав їх без ліку, міг розказувать цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набирав, неначе

витушував з якогось безоднього мішка. Пробиваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухався їх од народу, між панами й духовними, між селянами й городянами, і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою, повною квіток поезії, чому позавидував би найкращий оповідач. Він умів так смішно, розказувать, що всі реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він незабаром розворушив усю околицю й розвеселив її. На хуторянських вечорах, де було по кілька десятків паннів і ні одного панича, його ждали, як бог зна кого. Всі сідали кругом його, роззявляли роти, сміялись і слухали його оповідання, доки він не договорювався до анекдотів, трохи сороміцьких. Тоді панни червоніли, втікали, а Радюк починав розказувать пресмішні оповідання про жінок та чоловіків, про циган, про москалів. На хуторянських вечорах Радюк поводився трохи по-сільській, мов на вечорницях, любив часом ущипнуть будлі-яку панну за палець або здавить за руку, часом грався з паннами горіхами в чіт та лишку, кидався насінням і гальками з хліба. Панни не сердились на його, бо всі любили його, і кожна мала надію вийти за його заміж. Де на вечері не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки ж його вороний кінь влітав у браму і його чорнобриве лице з'являлось перед вікнами, всі гості ворушились, веселішали, а панни червоніли, побачивши його чорний гусарський вус і чудові, веселі, блискучі очі.

Радюк любив сусід таких, як сам: веселих і говорючих, і страх як не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цікавим язиком подавав прізвища усім сусідам: одного продражнив посмітюхою, другого печеною морквою, одну панію назвав макухою. Такі прізвища й zostались за ними в околиці. І незважаючи на те, сусіди не сердились на його, бо знали його як людину добру, хоч і цікаву на язик.

Саме тоді скінчила харківський інститут Надежда Степанівна Іскра й приїхала в Журбані. Кільки років минуло, як до неї присватувалось багацько женихів, але всі вони взяли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи бліда й сухорлява. Лице її було щиро класичне, очі темні. Вона трохи вередувала, вибираючи женихів. За неї почали говорити в хуторах і судили та обносили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбані з харківського інституту? — питали в Радюка хуторяни.
— Чи вже ж пак ви не насмілитесь приступити до неї?

— А давай спробую приступити! — гукнув Радюк і, причепурившись, вбравшись в офіцерський мундир, він поїхав в Журбані подивитись на ту інститутську цяцю.

Приїхав Радюк і... зараз заповнив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив-наказав, насмішив старих своїми веселими оповіданнями і причарував серце молоді чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по-французькому й по-московському, слухала й не могла наслухатись українських юмористичних оповідань, розказаних червоними устами, приправлених жартами й смішками, ще й блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима, вона сподобалась Радюкові, а Радюк їй, і незабаром вона вийшла за його на великий смуток всім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселився в жінчиному домі, в Журбанях. В їх родився старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя як сина, обнімали, цілували його, нудились за ним, як його довго не було в господі. Він розвеселив їх на старості літ, смішив своїми оповіданнями до самої смерті, його жінка трохи аж сердилась, що всі так липли до чоловіка. Породивши кілька дітей, вона стала нервозна, часом сердилась без причини, ні з сього ні з того починала гримать на

Радюка. На її білих висках почали світитись тонесенькі сині жилки; лице її стало бліде й змізерніло, а ніс став ще тонший. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувати їй анекдоти. Вона тоді підіймала очі, прислухалась і зараз-таки починала осміхатись. Цілий вік Радюк манив її такими жартами й наводив на неї добрий юмор.

Радюк дуже любив свого сина Павлика! До дочок якось не так горнулось його серце. Він не спускав його з колін, няньчив його, як найпильніша нянька. Павлик скуб його за волосся, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину! Пустуй по хаті! — казав Радюк синові, і син пустував, бігав, а батько тішився, любив цілі години дивитись на його пустування, садовив його собі на шию, бігав з ним по горницях. Син почав переймать од батька деякі анекдоти.

— Боже мій! Що ти витворяєш? Ти зовсім збавиш дитину! — починала гримати Радючка.

— Не бійся! Я твоїх інституток не зачіпаю; не зачіпай і ти мого гусарина! Правда так, гусарине? — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарине! — промовляв хлопець, щипаючи так само батька за щоку.

— Чи ти малий, що не тямиш, як треба обходитись з дітьми? — бідкалась жалібним голосом Радючка й починала сердитись скривившись.

— От слухай сюди! Ото була собі така жінка, що ніколи доброго слова не сказала чоловікові. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіт. Чоловік каже — образи, жінка каже — луб'я! Він каже — ячмінь, вона каже — гречка. Ото сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю, сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла свіжого хліба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те та й каже: «Гляди ж, жінко, хоч сьогодні не кидай мені в мішок свіжого хліба!» — «Ба вкину, трясця твоєї матері!» — «Та не кидай же хоч тієї печеної курки!» — «А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість!» — «Та хоч не кидай же пляшки з горілкою!» — «Ба вкину! Таки вкину! Сім болячок тобі на печінки!» — сказала жінка, ще й кулак об кулак ударила і все те вкинула чоловікові в мішок.

«Та хоч не піддавай же на плечі!» — «А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! Таки піддам тобі на злість!» — і вона вхопила мішок, піддала чоловікові на плечі й випхнула його з хати в потилицю.

Радючка потроху прислухувалась до того оповідання й потім забувала про свій гнів і починала сміятись.

Тим часом Павло підростав. Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час; вміли розмовляти по-французькій і по-руській і не вміли гаразд і слова сказати по-українській. Не так було легко для матері доглядати свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й мужицькими хлопцями. Синочок ніяк не хотів стерпіти тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручався з їх, викручувався, все втікав потаємці з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився од їх українських пісень, вивчився чудово говорить по-українській, на диво й на жаль матері, і часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дриветні. Мати загадувала няньці привести його, прибирала його, чепурила, зачісувала, а Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там в

гилки, в цурки, дер горобці в повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька й приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! Ось я тобі гостинця приніс — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матері.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк брав сина на руки вкупіз з горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, неважаючи на його волосся, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамитову куртку, замазану смолою. Саме тоді ввійшла в кімнату Надежда Степанівна.

— Боже мій! Що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки й оглядаючи синка. — Боже мій! Що це в його в руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на підлогу й цвірінькали, роззявляючи червоні дзьоби з жовтими заїдами.

— А це що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! — От нате, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе боже! Не їж! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки замажеш! Надінь рукавички! — казав Радюк, подаючи їй й справді рукавички.

— І що вийде з того хлопця!

— Гусарин вийде, як його батько! — промовив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько навчив. «Був собі котик та півник. Вони жили собі в лісі в хатці, як рідні брати. Ото раз котик пішов у ліс та й каже півникові...»

Мати прислухалась і витріщала з дива очі: хлопець розказував українською мовою мужицьку казку.

— Розкажуй, сину, далі! Ну, що він казав півникові?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсім зіб'єш з пантелику дитину! — кричала жінка на Радюка. — Дай його сюди.

І вона брала Павлика, загадувала няньці надіть на його чисті штанці, вмить та зачесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втікав до хлопців в надвірню, опрічню хату, переймав пісні й казки і ганяв з пастушками. Село, сільське народне життя втягнуло в себе дитину. Не дуже великі достатки не давали матері обставити сина гуверньорами й зовсім одлучити од народу, як то буває в наших багатших панів.

Павлик підбільшав, і його одвезли в київську гімназію. Там вже не було ні Журбанів, ні журбанських наймитів, ні пастухів. Там була інша сфера, інше життя. Великоруська мова панувала в школі. Павлик вернувся додому на вакації, стративши й самий слід Журбанів, слід

української національності й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — казала Надежда Степанівна, вітаючи сінка. — Тепер гарно й подивиться на хлопця! І говорить, як треба, і до пастухів не горнеться.

— Ти б одвезла його в інститут! — обізвавсь Радюк.

— А ти б хотів, щоб інститутки горобців дерли та вчились мужичих казок?

— Та хоч би й горобців лякали на городі, як опудала, то все б таки була якась користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшись з київського пансіону, пішла на тік, побачила там граблі та й питається в молотників: «Що це таке чудне та смішне? Я й зроду такого дива не бачила?» — «От наступить, панно, на зубці, то воно само скаже, як його звуть», — каже молотник. Вона й наступила, а граблі, як підведуться та лусь її в лоб! «А, прокляті граблі! Як мене здорово вдарили!» — крикнула вона. «А бачте, само сказало!» — казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивиться, аж на стіні висить сито. От вона й питається в наймички: «Що це в вас таке чудне? Я вперше зроду бачу таке диво! Що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?» — каже вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носі! «Ой каторжне сито! Як же мене здорово вдарило!» Чи не хочеш ти й з нашого Павлика зробити такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести б нам оту опрічну хату для челяді з двора? Може б, діти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робить, то й знесім! Чи не чула ти казки, як було собі три брати; два розумних, а третій дурень. От і поділились вони батьківським добром. Старші й кажуть меншому: «Ми ж візьмемо воли, корови й хату, нащо вони тобі здались? А ти собі візьми ступу». Дурень думає: «І нащо мені й справді ті воли та корови, той клопіт? Візьму лучче ступу; одначе вона не їсть і не п'є». От і взяв він ступу та й поніс, та все носить з нею, та носить, не знає, куди її притулить...

— Бозна-що ти верзеш! — казала жінка осміхаючись. — Нащо й хату переносить, коли ти сам гаразд навчиш сина усьому. Ну-ну! Та що зробив той дурень з ступою? — питала вона, цікава знати кінець тієї казки.

— Що зробив? Носився, носився цілий день і зайшов з нею аж у ліс. Коли це настала ніч, стало поночі, а він і думає: «А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полізу я на дуба та й ступу потягну з собою». А що? Чи хороша моя казочка?

— Хороша-прехороша! — сказала жінка сміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік-нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спині латочка. Чи хороша моя казочка?

— Та хороша! Тільки кажи далі.

— І ти кажеш — кажи далі, і я кажу — кажи далі... Був собі чоловік-нетяжка... — знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забувала про ту надвірню хату, і про челядь, і про мужицький вплив на свого сінка.

Павло скінчив гімназію дуже добре й пішов в університет. В університеті почалось для його нове життя. Європейські ідеї почали вже заходити з наукою і все більше та більше розходились поміж молодими людьми.

Молодий Радюк вперше озирнувся на світ божий своїм власним розумом, вперше почав думати своєю головою і почувив, що він переродивсь.

Павло Радюк наймав собі невеличке житло на Старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно по своїх середніх достатках. Все життя, всі думи молодого Радюка можна було постерегти по обставі його кімнатки. На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок лежало купою під канапою. На всяких місцях лежало з п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї — все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листки паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, бо на столі валялось кілька книжечок для народу й народних шкіл.

Багато дум тривожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинути свої думи між людьми, поділитись ними з своїми товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею й прихильність до людей, до народу, до України. Молодий, говорючий Радюк був ватажком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь встигав побувати й побалакати. Він почував у собі велику силу й завзятість. Здавалось, він був тією силою вітру в природі, що має призначення розносити з собою насіння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори.

Сидячи в себе в кімнаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість. Молоді Радюкові товариші з надзвичайною сміливістю перетрушували весь уклад життя, перебирали, як по пальцях, всі свої передніші старі погляди, позичені в батьків, в дідів, в школі, у вчителів. Їм не було спину в чотирьох стінах, в темну ніч, між душами й серцями, однаково молодими й сміливими. Тоді Радюк складав свої пересвідчення.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях щодня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався вечір, і вся Радюкова сім'я зібралась на терасу пити чай і виглядати Павла. Чимало минуло часу, і велика зміна сталася з старим Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий, аж білий, але його лице було й тепер гарне й свіже. Здається, задля його лица не було старості: такі швидкі були його очі, такі червоні уста, такі рум'яні повні щоки. І тоді, як старість присипала снігом його волосся на голові, вона не насмілилась доторкнутись до чорних великих вусів, котрі мали великий контраст з сивою головою. Радюк анітрішки не стратив веселості та охоти до оповідань і балачки. А його жінка дуже подалась, помарніла, змізерніла, зблідла; її щоки позападали, і колись класичний ніс тепер аж надто видався з лица, загострився по-старечому.

Сонце спускалось. Надворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок, дерева стояли неворушно. На полі на пригорках важкі волотки проса, повні, стиглі вже колоски пшениці понахилялись додолу і ніби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво надворі, ніби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видно шлях, котрий вибігав з зеленого степу й ледве примітне спускався в село возвозом з пригорка. Вже й череда

перейшла; тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди.

Радюк почав розмовлять з жінкою про хазяйство; але розмова його все рвалася. Його думка давно полинула в степ шляхом — виглядять сина. Він пив чай і очей не зводив з того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомлені очі повернулись до степу, до синього неба, туди, де стояв Київ. Навіть малі дівчата не пустували й вгамувались, неначе й їх думки злились до купи з думкою батька й матері.

Наливаючи чай, Надежда Степанівна щовечора ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всім по стаканові й поставила один порожній; навіть вкинула туди грудочку сахару.

Радюк подивився й промовив:

— Для гостя наготувала!

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очі знов потягло в степ, туди, де ховався й зникав битий шлях, де стояв Київ. Вона тихесенько зітхнула.

Замість жартів Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одно почуття. Мати думала-гадала про долю сина: яка-то колись буде його жінка, і де він її візьме, і які в неї колись будуть унучата, і чи буде він щасливий в парі з молодою жінкою. А батько думав, як-то там синові вдалися экзамени, і як він скінчить курс, і яку собі службу дістане, і як йому вдається на тій службі: чи осміхнеться до його доля, чи, може, недоля буде слідком ходить за ним на довгій ниві життя. І всі ті думи вони обоє ніби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливався ніби туманом з синім небом. Туди тягло й поривало їх очі й їх думи.

Коли це з степу неначе впливла жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулі стриміло з десять голів, натиканих по всьому возі вздовж і впоперек. Балагула скотилась в ярк і наробила своїми брязкалами багацько шелесту серед тихого села. Серце в батька й матері швидше закидалось. Одначе балагула загула проз панський двір, і швидко не стало чуть ні гудіння, ні брязкання.

— Мабуть, жиди поїхали в Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть!.. —ще тихіше обізвалась Радючка й зітхнула. Вже сонце стало на вечірньому прюзі над самим степом. Коротке гостре проміння завітчало його навкруги, неначе кругом його стирчали натикані ножі, розпечені в огні. Тихий світ лився по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним туманом, і той туман неначе широкими завісами спадав з сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі якимсь чудовим оком, котрому нема нічого рівного в світі!

З гори знов почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми. Піддурене серце батьків якомсь не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози поминуть Журбані й не привезуть коханого сина. Вози стали на подвір'ї, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусід-дідичів, щирих приятелів. Вони знали, що в Журбанях сподівались молодого Радюка, і приїхали навідатися, розпитати про Київ, про новини. Вони привітались до хазяїна й хазяйки й почали розмовлять, але розмова якомсь не йшла на душу Радюкам: їм обом так бажалося думати й ждати на самоті.

— Чи нема й досі сина з Києва? — спитав один сусід.

— Нема. Ждемо й не діждемось. Дай боже, щоб ви були добрі на почин в цей вечір, — промовив Радюк якомсь смутно.

Тимчасом як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди навпростець через садок. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через садок до тераси сміливо йшов якийсь сільський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, неначе на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда, проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. Зате ж сорочка була вишита заповолоччю з шовком. Всі груди й комір були залиті червоними мережками. Червона стьожка й застіжка були оксамитові, на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаровари були широкі. Чудовий парубок з такою красою лиця, про яку розказують в казках, йшов просто й сміливо до тераси, як людина, дуже вхожа й близька до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він схожий на нашого Павла! — промовила Радюківна. Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не вірили. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинувся поперед усього батькові на шию й тричі поцілувався з ним, потім привітався до матері й сестер, а потім до гостей. Його убрання так вразило всіх, що батько зараз спитав його про одягу, а не про здоров'я.

— Що це на тобі за убрання? — спитав батько.

— Одяга! Хіба ж не бачите? український народний костюм, — промовив син чистою українською мовою і тим ще більше вдивив свою матір і сестер. Материне лице так і розтяглось вповдовж. Вона тільки руки згорнула й вирячила очі на сина.

— Нащо ж ти так убрався? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть, тепер така поведенція, чи що? — питав батько.

— Яка чудна в вас мода: зовсім мужича! — сказала мати.

— Та й ваша мода часом буває не краща, — промовив Радюк до жінки. — Одначе студентська поведенція не погана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лиця! Ти тут поводиш з ума всіх наших хуторянок.

І батько задивився на свого сина, бо йому й справді дуже приставала до лиця вишивана сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стьожка. Він поклав свою міцну руку на синове плече й придивлявся до його: «А признайся, сину, хто тобі вигаптував оцю мережану сорочку, га? Ану, признавайся!» — і всі засміялись.

— З чого оце в тебе ця свита? — питала мати, лапаючи своєю делікатною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужицького сукна.

— Боже мій! Я собі руки обшмульгала об твою свиту! Скинь, будь ласка, її! Зараз скинь! Боже мій! Ти собі шию обшмульгаєш, ти себе покалічиш.

— А селяни ж носять, та й не калічать же себе, — сказав син.

— То ж мужики! А ти не звик до такої товстої, шерсткої одягу!..

— То треба звикать. Мало чого, що не звик! — сказав син.

— Та навіщо ж тобі звикати? — крикнула Надежда Степанівна. — Чи тобі нема в чому ходить, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходить. А є такі студенти, котрим і справді ні в чому ходить. А, опріч того, нам треба у всьому ділити долю з своїм народом, починаючи хоч би од свити...

При таких словах у деяких гостей лица розтяглися вздовж, а в деяких — впоперек, як кому подобалось.

— О, багацько, сину, поможеш їм тим, що носитимеш свиту! — сказав батько осміхаючись. Батьків жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали! [Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу всіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ!..]

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надежді Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастухів і всієї журбанської челяді. Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент, — все те не тільки вдивило матір, але й злякало. Гості ще більше порозтягали вид і руки попускали.

— Боже! Що з тобою сталося? Як ти говориш? Чого ти так багацько говориш? — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син неначе не бачив нічого та все говорив, доки й чай прохолов.

— Ми носимо народну одєжу, бо чим же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим же ми дамо ознаку, коли нам рот затулений, коли нам зв'язали руки й ноги. Що ж ми маємо робить, доки народиться наша наука, поки виробиться наша мова? Що ж маємо робити? — говорив Павло, набираючись вогню й обертаючись до матері.

— Та пий чай, голубчику мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — прохала мати, присовуючи до його стакан. — Та не кричи, бо ти собі горло порвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомився, здоровивсь, припав пилом, а тут треба доконче розмовляти й кричать!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись й наїстись, — сказав молодий студент, хлиснучи похапцем трохи чаю й укинувши хапки в рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапався кудись йти, щось робить. Після університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Києві йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось в диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові й дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидкої Не хапайсь-бо так. Часу буде доволі, — здержувала його мати, на що син не звернув ніякої уваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько. Син покинув пить і їсти й підвів голову.

— О! Нас є чимало! Ми кланяємось новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас. Чи ви пак знаєте, що ми всі зараз терпимо і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. [І народ терпить, і ми всі терпимо, куди не глянь. У нас що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти і не сміє голосу подати.] Ще то наше велике щастя, що народ наш вже визволений од панщини, вирваний з рук польської шляхти, котра держала наш народ в своїх руках у неволі.

— Та що ж маємо робить? З ким маємо битись і войдуваться і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому й скінчити.

— З темною силою треба войдуваться! Нам не треба ні землі, ні води. Нашою водою можна світ потопить; нашою землею можна засипать волю всіх людей на цілому світі. Нам не треба солдатчини! [Нам не треба кадила й кропила! Ми й так темні й глухі; ми й так маємо більма на очах! Нащо нам великі дзвони? Нащо нам золотoverхі монастирі? Нащо нам топити віск перед образами?]

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожалій себе! — здержував його батько, а сам несамохить милувався сином, його завзяття, палка вдача, розум, розвятий наукою, — все те тішило батька так, що він задивлявся на блискучі синові очі, на палаючі щоки. Він був гордий сином перед сусідами.

— Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народна пісня поетична й чудова, як утвори перворядних геніїв; наша поезія, наша мова багата, як щире золото. І все те марно занапащається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба просвіти! [Нащо нам земля й вода? Нащо кропило й кадило? Грека й латина? А нас тільки тим і годують і не дають нам нічого луччого, держать нас і народ наш в темноті, не дають народові навіть св. письма на його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просвіти.]

Павло встав і почав махать руками. Його червоне лице палало, як в огні, очі блищали завзяттям і надзвичайною красою сміливості. Він почував у собі таку любов до нової ідеї, що старий батько своїм серцем, несамохить, почувив, що в синових словах є щось нове й правдиве. А син все говорив та говорив. Його язик, такий легкий, як і в батька, ледве встигав вигортать і виявлять силу думок, всю силу гарячого почування, котре наче кипіло й клекотіло в його серці. Мати одсунула од його холодний недопитий стакан і присунула другий, гарячий. Син не доторкнувся до його й не переставав говорити. Нове убрання, нова мова, якісь ідеї, котрих вона добре не втямила, хоч трохи й постерегала, надзвичайний запал і навіть злість, з котрою злітали слова й думки з синового язика, — все те дуже здивувало матір, котра до цього часу за ніякі ідеї нічого й не чула. Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і перш од усього злякалась. Інстинкт материнський найпередніше заговорив в її серці. А гості все сиділи мовчки та тільки дивились.

[— Де наша минувшість, де вона ділась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестану, не треба солдатчини, не треба панів!]

— Та чого ж нам треба? — спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком.

— Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо! І Павло витяг з кишені жмут паперу, писаного й літографованого, й твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості — всі жажнулись й одхилились од стола. Велике завзяття, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір

— все те впливало на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів: [Ренара, Бюхнера, Фейєрбаха, Прудона, деякі заборонені цензурою твори Шевченка і багато дечого іншого.]

— Нехай же це все полежить до завтраго, бо тепер не буде часу читать. Ти все говориш, — сказав батько, — а я мовчу. Мені обридло вже мовчать. Мовчи ще ти, а я говоритиму! Я тобі тим часом розкажу, як були собі дві молодичі, та обидві такі цокотухи, такі лепетухи! Якраз такі, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорить! Одна другій щось розкажує. Обидві разом своє товчуть, і одна одної не слухає. Ото раз вони пішли в заклад, хто кого переговорить.

— Ет, тату! Нам не треба анекдотів! Нам не треба балакання; не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Отуди ік бісовому батькові! Я говорив цілий вік, а оце при тобі доведеться мовчать! То я вже й не знаю, чого тобі треба. Як ми вчились, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і в голову прийшло! Ми хочемо все перетрусить, передивиться. Ми не хочемо жить навмання, йти навпомацки, говорити, думать і робить по чийомусь там розумові чи по баб'ячих давніх переказах.

— Боже мій! Що з тобою сталося? Що там у вас діється в тих школах, коли ти так змінився, зовсім не той став! — бідкалась мати й ніяк не могла втямить, а тільки догадувалась, що з ним сталась якась зміна, котра дуже не припадала їй до серця. — Не п'є чаю, не їсть, сердиться, верещить! Ти собі груди порвеш! Що там у вас скоїлось таке безглузде по школах? Я не спатиму цієї ночі.

— Про мене, мамо, й не спить, а зо мною сталося те, що бачите.

— Бач, жінко, було його малим не пускать горобців дерти з мужицькими дітьми, — промовив батько, — а все то в тому винні горобчики!

Той жарт розсмішив усіх. Всі засміялись, навіть молодий студент осміхнувся, а гості не знали, що думать, що й казать. Одначе всі вони кинулись до заборонених творів [Шевченка], і дехто почав їх голосно читать. [Всі слухали з великою охотою й цікавістю, не згірше, як слухали й молодого Радюка.]

Павло тим часом замовк і пив чай. Його пульс кидався дуже швидко, лице горіло. Він утомився й мовчав. А з-за вуглів і кущів виглядали дівчата й молодичі. По дворі пішла чутка, що приїхав панич з Києва й привіз з собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати і не змалювать! Всі дівчата й молодичі, одна за одною, добігли дивиться на того парубка, що пішов слідком за паничем і втирився в панський ґанок. Одначе зараз вони впізнали в тому парубкові свого панича й не могли одірвать од його очей.

— Та й гарний же наш панич в парубоцькому убранні! — сказала одна наймичка до дівчат.

— А яка на йому сорочка! Неначе золотом шита; а яка застіжка! Ой гарний же, як сонце, як місяць! — промовила друга дівчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодичі.

Тим часом почали налагоджувать стіл для вечері.

— Оце прошу тебе, сину, за одну річ! Ти передніше наїжся, напийся, а потім будеш говорити, про мене, й до світу, — просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукава свити, він почав уплітати печене й варене, та так швидко, неначе хапався, ніби йому треба було от-от зараз бігти на лекцію, щоб не опізниться. Батько тим часом розказував йому за хуторянських паннів та про одну сусіду, панію Макуху.

— Як приїде до нас завтра панія Макуха, то ти, сину, побалакай з нею і про волю, і про долю. От хто заговорить з тобою! — сказав старий Радюк, і всі гості зареготались разом.

— І таких треба навчати, як ваша Макуха, і таких треба просвічувати сьогочасними європейськими ідеями. Бо звідкіль же вони наберуться тих ідей? Газети до їх не доходять, людей просвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городі, як той степовий бур'ян.

— О, вибачай! Панія Макуха зовсім не хуторянський лопух! Вона часом і філософствує. Раз мені казала: «Що то пак бог дав! Як-от курка, то й птиця, і несеться; а як кішка, то вже й звір, і навіть не несеться, а котиться. Так вже, мабуть, дав господь милосердний». Ти, сину, таки її просвіти! Вона тебе зрозуміє і втямить твої ідеї.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали потроху його розуміти, з дечим почали згоджуватися, хоч в дечому й суперечили йому.

— Ти часом то ніби й правду видумуєш, — казав батько, — а часом то вже й не знаю. Чи ти дуже розумний, а я вже надто дуже старий, чи ти брешеш, а я сливе йому тобі віри.

І батько поцілувався з сином надобраніч. Гості виїхали з двора, запрошені на другий день на іменини. Але й батько довго не спав. Його стурбували нові ідеї, привезені сином; його збентежила палка синова розмова, промкнута завзяттям і щирістю. Вже не час було йому ламати свою сиву голову, переіначувати те, що лежало в голові кільки десятків год, що зляглося, як верстви снопів в старому стіжку.

А син не міг спати. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його тіло розгорілось, а молода голова, вперше розпустивши хвилі свіжих ідей за стінами школи, розтривожилась, розпалилась. Мислі, картини — все те опало його зо всіх боків, ніби сіпало, смикало його. Він сів на ліжку, обмахувався од жару руками, потім встав, убрався й вийшов у садок.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмухнути вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гущавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигон у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітрецем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли в чистому небі, миготіли й бризкали світлом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огнюною водою, то ніби огняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що весь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобіль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживати під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум.

І по степу неначе перед його очима перелетіли на баских конях, мов ті птиці, орди давніх

народів, пересунулись важкі орди татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те посунулось, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він згодом неначе побачив, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки. Він так очевидячки роздивлявся на їх коні, баскі та прудкі, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли од вітру, на їх лица, гарні й сміливі, на кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. От ніби перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-лицарі, а за ними вигравали козаки на конях, мов хвилі на морі, манячили червоноверхими шапками, — і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле вкрилось трупом.

Потім заворушилось по степу велике, як самий степ, військо московське, посипались крупами москалі, полізли степовими мишами й сараною. Ще ясніше заблищали зорі, частіше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху донизу й освічували ясно весь степ. І перед його очима розістлався степ, весь облитий людською кров'ю, весь червоний, увесь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, укритий диким гайворонням. Вся степова трава, всі степові квітки були неначе обмочені в кров, вирости політі тією кров'ю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили попід небом пахощі, витягнуті з українських душ, то козацьких, то дівоцьких, замордованих за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі. Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини українського минулого часу, що він подивився собі під ноги, чи не хлюпається кров під його ногами.

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало свіжіше. Край неба почав червоніть. І степ ще далі стало видно. Роса вкрила траву й біліла проти сходу, неначе хто потрусив степ ізумрудами й прикрив павутинням. На степу було так тихо, неначе вся земля з селом, хатами й садками замерла на той час в міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на живоття, давав надію, що незабаром все знов оживе й почне віковічну незмінну роботу. Трохи згодом на селі заспівали півні. Радюк почував, що його голова вже прохолола, що його пульс кидався рівно. Він вернувся додому, впав на ліжко й заснув міцним сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав додому на спочинок на вакації. На другий день сонце високо підбилося вгору, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по кімнатах, не гуркали дверима, щоб не збудить дорогого гостя.

Того ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і старий Радюк був навіть радий тому, що приїдуть деякі сусіди. Йому дуже хотілось похвалитись перед ними своїм сином.

Вже сонце стало на вечірньому прюзі, як почали з'їжджаться ближчі сусіди, котрі знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий. В покоях було душно. Хазяйка попросила гостей вийти пити чай на терасу. Вона сіла коло самовара й наливала чай; кругом стола й на лавках сиділи хуторянки й хуторяни. Тераса була без покрівлі, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косоного проміння сонця. Над терасою синіло вечірнє небо. Старий Радюк балакав з сусідами, а дами сиділи коло стола поруч з хазяйкою. Між дамами кидалась в очі одна немолода удова капітанша. То була Лекерія Петрівна, на прізвище Висока. Старий Радюк продажнив її Макухою. Панія Висока й справді трошки скидалась на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, котре од духоти почервоніло й лисніло од поту. Панія Макуха ледве встигала обтирать його білою хусточкою та все жалілась на духоту. Невважаючи на свою дохожалість, вона любила чепуриться, була вбрана в ясну сукню й мала на голові рожі, які були б до лица молоденькій панні. Хоч непросвічена й проста, але вона любила вдавать з себе світську панію й була з претензіями. Меж гістьми було чимало паннів, але одна між ними була найкраща, хоч була і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку,

бо недавно була в Полтаві і вгляділа там нову моду. Почувши од знайомих сусід, що молодий Радюк приїхав з Києва в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була небагатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. Вона була ще дуже молода. Довгеньке Масюківнине личко з чорними бровами, з рум'янцями на щоках, з великими карими очима пригадувало цвіт червоної зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов знов в українському убранні, тільки замість важкої свити на йому був легенький літній сіртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортував його тонкий стан. Він привітався до гостей по-українській. Панни очевидячки якомсь зам'ялись, а панія Макуха осміхнулась, закрутила головою та ще гірше почервоніла й частіше обтирала хусточкою лице.

— Як гарно ви, Павле Антоновичу, убралися по-сільській! — сказала панія Висока тоном, в котрому була думка надвоє.

— От так, як бачите! — сказав молодий Радюк і сів на східцях тераси, якраз спиною до панії Високої, так що його потилиця була проти її очей. А для неї дуже хотілось надивитися на його очі!

— Просто неба на землі сіли, Павле Антоновичу? — зачіпала його панія Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши на час лице до неї й знов одвернувши очі до молоді Масюківни, що сиділа в куточку окроми й почервоніла, як мережки її рукавів.

— Прошу покірно сісти на стільці! — знов сказала Лекерія Петрівна, показуючи на порожній стілець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послухав її, але сів на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни, й почав говорити до неї по-українській. [Панна почервоніла й одказувала йому тією страшною мішаниною, котру на Україні звать великоруською мовою.]

— Як ви до нас говорите по-модному! — промовила панія Висока й собі по-українській.

— Ото в нас така поведенція настала! — одказав їй Радюк.

— Може, ви й насіннячко лузатимете по-нашому, по-сільському? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому панія Висока жартовливо, але сміливо, як людина дуже знайома і вхожа до Радюків.

— Шкода, що ви забули.

Всі засміялись, а Радючка осміхнулась якомсь гірко, і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! все сільська та сільська. І убрання носять сільське, і говорять по-сільській, — говорила панія Висока, ніби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою, бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Панія Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла, чи то щось добре, чи щось погане, і, щоб не вшелепаться, затерла, зам'яла розмову, попрохавши в хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до

неї молочничок з молоком.

— Дякую вам! Я понеділкую! — промовила трохи гордо панія Висока. — Сьогодні понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас в Києві поведенція на все сільське, а не знаєте, як на селі поводитьсь в нас. Од Великодня до св. Духа ніхто не понеділкує.

— Чи не доволі ж вам тих серед та п'ятниць?

— Що це ви говорите про середи та п'ятниці, неначе про вівці та кози? — промовила панія Висока.

— А мені здається, якби ви сьогодні оскоромились, то не великий був би гріх. Скільки скорому, стільки й гріха, — кажуть у приказці.

— О, панію Високу не підведеш, сину! — обізвався старий Радюк. — Чи ви пак знаєте, як раз сповідалась молодиця в Лаврі? Питає чернець в неї на духу: «Чим ти грішна, молодиче?» А вона каже: «Ой батюшко! Великий маю гріх на душі. Раз у святу п'ятницю годувала дитину молоком, та забула, що п'ятниця, та й облизала ложку». А чернець каже: «Лиж ж ти сухого макогона щоп'ятниці до самого Великодня».

Всі засміялись, а панія Висока промовила: «Смійтесь, смійтесь! З посміху люде бувають, як приказують селяни, та глядіть, щоб навісла не плакали!»

Радючка не держала постів, але їй здалось це не до ладу, що син з батьком неначе змовились кепкувать над постами перед її гістьми, котрі поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк. — У вас у піст і грибки й опеньки, і рибка й варення, і узвар і кутя, й пиріжки з усякою начинкою. Давай тільки, боже, апетиту.

— От я хоч і держуся сільської поведенції, але не дуже люблю сільське понеділкування й усякі сільські забобони, — промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько дечого, що й вам, вченим, не по голові. Не дуже лишень потріпуйте село, коли любите сільську поведенцію.

— Пані Висока, — промовив Радюк, і кров кинулася йому до голови, — ми любимо що є луччого в селі, але село має багато дечого темного, бо туди ще не прийшов світ науки. Хто ж буде любити відьом, знахарок з їх ліками безтолковими, з їх виливанням на лопаті, на порозі, з їх завірчуванням, підливанням? Хто ж любитиме Лису гору а хвостатими відьмами і всяку сільську нісенітницю? І кому потрібне все те? І хто ж такий розумний, що йнятиме віри?]

— Павле Антоновичу! Говоріть, та не проговорюйтесь! — сказала панія Висока. — Що ви мені кажете, коли я дещо на свої очі бачила...

— Чи не бачили ви часом, як баба витягла підсакою шуку, а вона стала телям та й побігла в ліс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а дещо мудріше од того.

— А що ж? Як відьми доять молоко, підставивши дійницю під стріху або одіткнувши в дверях кілочок? — обізвався старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в світі такого, чого ви, вчені люди, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу вилічить од пропасниці симпатією! — промовила стара Радючка й дуже здивувала свого молодого сина.

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм вухам, щоб його мати, що вчилась в інституті, вірила в такі способи ліків.

— А так! Напишу кілька таких слів на склянці, потім змию водою й дам ту воду випить слабому, то він і одужає.

— Хто ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інституті, одна графиня з Петербурґа, — сказала мати дуже поважно, вважаючи на такий авторитет.

— Мабуть, вона була спіритка або масонка, не згірше наших сільських спіритів, що літають на днищах на Лису гору, — промовив молодий Радюк. Молода кров вдарила йому в голову. — Оце, як голова в мене чогось заболіла! — вихопилось у його несподівано.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови св. Івана многострадального, що в печерах. Тільки ви народ молодий... Ой, лихо з вами та й годі! — бідкалась панія Макуха, важко зітхнувши.

— Носіть вже ви шапочки, а я не буду, — промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота того товариства, серед котрого він хотів проповідувать свої ідеї, і він засмутився недоброхіть. — Мені треба доктора, бо шапочка нічого не pomoже, — сказав він.

Вже смеркло. Надворі було так тихо, що як принесли світло, то свічки горіли, неначе в горниці. Всім не хотілось йти в покої, всім було тепло, гарно й весело. Розмова про страхіття нагнала трохи страху на паннів і паній; вони втихли й сиділи мовчки. Пані Високій здавалось, що от-от якесь страховище з рогами просуне руку через виноград і вхопить її за шию. Вона навіть оступилась, аж одскочила й сіла серед ґанку, ближче до Павла, котрий тим часом одсунувся од неї й пішов до паннів. Батько хотів почванитись перед сусідами сином і почав його зачіпать.

— Так що, сину? Панія Висока вірить в сільські чуда? — спитав він сина.

— Якби пак тільки панії вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю дечого того, що тобі не подобається. І в мене вже давненько почала спадать з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас, старих.

— Коли б пак ви сиділи нишком та не перебаранчали! — промовив син трохи сердито, зирнувши на одного понурого сусіда, що колись служив в Полтаві в поліції.

При тих словах молодий Радюк пішов і сів коло Масюківни. Її великі карі очі блищали, як зорі. Одні її очі освітили й пригріли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясных очах, що пісня сама наvertsалась йому на думку. Місяць на підпівні глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української пісні чистим горьовим басом. Панія Макуха зараз-таки пристала до його, бо співала дуже гарно. Мелодія, наче пошесть, заметила й гостей. Старий Радюк зараз зтяг і собі, а за ним деякі гості. Павло почув, що Масюківна, червона яр-маківка, почала співати чистим

чудовим голосом.

Тим часом місяць піднявся високо. Після вечері близькі сусіди почали прощатись, щоб зарані вернуться до господи. Панія Висока дуже просила молодого Радюка не забувати її й завертатись частіше до її двора.

— А як ви часом мене причаруєте, що я тоді на світі божому робитиму? — казав молодий Радюк.

Панія Висока засміялась, бо його слова були дуже підлесливі задля неї.

— О, я двір свій обсную і дорогу вам зіллям переллю. Тільки приїдьте та вступіть в мою оселю, то спроста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас таким зіллям до любощів, що всі наші сусідські панни помруть од кохання: так ви будете всім до вподоби.

— Ви, мабуть, така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, а Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива, — сказав старий Радюк.

Той комплімент дуже сподобався Високій, бо вона почервоніла, неначе молоденька дівчина. Всі хуторянські панни сміялись з неї в вічі. Молодий студент щиріше й привітніше попрощався з Галею Масюківною. Панія Висока запримітила те і якимось цілим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив в гості до сусід, був навіть у Лекерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, котрі не давали йому спокою, неначе муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах. Всі загомоніли за молодого Радюка. Радюк зумисне дражнивсь з Високою й іншими провінціалками і розказував їм страшні речі про вчених німців-безбожників. Раз він так наговорив Високій про тих німців, що вона теж добре стурбувалась. Їй здалось, що швидко буде кінець світу або що на землі починається щось страшне. І їй раз приснився страшний сон, неначе ті німці поперекидались усякими звірами й дідьками, рогатими й хвостатими, та все дражнились з неї. Такий страшний сон снівся їй цілу ніч до самого світу.

Одпочивши добре на волі, молодий Радюк почав думи думати молодою головою. Наймилішим місцем його молодих дум був старий садок. Наниз од дому Радюка колись давно була посаджена алея з лип та дубів, але натура давно попсувала діло людських рук. Старі липи та дуби росли вже давно по своїй волі; деякі виступили за алею й широко розкидали своє гілля на всі боки. Два дуби вигнались вище за липи серед самої алеї. Колишнясь алея стала вже лабіринтом старого дерева, під котрим росла зелена трава, рівна й гладенька, як килим, а за алеєю на низині блищала ясно-зелена осока, така зелена й ясна, що в найсумнішу негоду здавалось, неначе на неї світило сонце. Молодий Радюк любив ходити поміж тим старим деревом, між липами та дубами, любив саму гущавину, де серед сонячного дня було сливе поночі.

[Радюк побув рік в університеті і вже скинув з себе той космополітизм або великорущину, якою надаряє нашу молодіж великоруська гімназія.]

Європейські ідеї й наука показали йому новий світ, нове життя. Його давні дитячі літа в Журбанях, з українською мовою й піснею, між челяддю й селянами, тепер неначе вертались знов.

Чудове, пишне українське село в літній час, зелене й пахуче, все в квітках! Чудовий, богом благословенний і богом забутий край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той повік його не забуде.

В Журбанях ввечері на вулиці до півночі співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в алеї, по садку, доки не стихала остання пісня на селі, доки не засипали дівчата й хлопці разом з співучим птаством. На чистому повітрі до його долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну budouщого часу. Вона вся вставала перед ним, гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією. І він неначе почув душею, як та поезія розвивається, мов рожа в садку, в розкішну, багату й вольну літературу. І перед його очима неначе розгортувалась театральна сцена, де він і бачив все те уявки. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну.

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходити і рости само, не полите водою й росою, без усякої помочі, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим зверху. Молодий хлопець почував, що в його душі виникають все невеселі, смутні думи. І як він більше думав про і свій народ і Україну, то його душа ніби тонула в якійсь темній безвісті, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитися, хіба за одно повітря.

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло. В його душі була мета, ясна й проста — народ й Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї мети! І од чого почать? І за що взятися? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню, де не було й дна, де доводилось вхопитися хіба за проміння сонця.

А зорі так пишно сяли на синьому небі! А земля й небо мліли так солодко в теплом повітрі, що будили сподівання, навівали якесь щастя, якийсь спокій на кожную душу і, здається, були ладні загоїть смертельні рани кожної душі, а тим більше — душі молоді.

Невважаючи на все, Радюк був дуже щасливий в ті університетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селі. І в свої молоді літа він почував у себе стільки сили й волі! Його життя здавалось йому таким довгим, без кінця, що всі сумні й чорні думи почали зсовуватися й ховались десь далеко. Його не лякала ніяка притичина і не перепиняла його на стежці життя. Йому здавалось, що він усе перемаже й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора молодого життя й думок. Щасливі літа, щасливий час, повний надіями! Це не буває двічі в житті, бо людина не цвіте двічі.

Молодий Радюк часто вертався спаті з такими сміливими мріями, що весела пісня й пісня козацька сама намагалась. І часто його пісня зливалась з піснею будлі-якого парубка, що дуже пізно вертався городами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадала постать молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, з чорними бровами, котра не розуміла ні добра, ні зла, і спадала, як роса на квітки, як поезія, як пісня, що повеселить серце та й пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трапилось свято. На вигоні, на вулицях ворухився народ, убраний по-празниковому. На призьбах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата й хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селі, подивитися на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсім по-сільській, він пішов довгою вулицею через село.

Дивиться він, аж на одній хаті стримить застромлена в стріху довга хворостина. На хворостині

зверху стриміла чорна дощечка, а на дощечці була намальована біла пляшка й чарка.

Йому закортіло заглянуть в той шинок, бо таких шинків давніше не було в Журбанях. Він увійшов у шинк і побачив там жидівську сім'ю. В Журбанях він не бачив і досі жидів, oprіч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток і там побачив такий самий шинк, на котрому в стрісі стирчала на палиці дощечка з намальованою пляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинк і там побачив жидівську сім'ю. Людей було повнісінько.

Радюк вийшов на вигон і побачив сільську школу. То була невеличка хата, не більша од шинків. Вона стояла на вигоні окроми, далеченько од хат. Коло школи було пусто, бо вона була необгороджена тином. Стіни були не опоряджені; около було оббите дощем, облуплене. Корови й свині чухались об стіни, об угли. На вуглах були сліди свинячих спин, замазаних грязюкою. З обсмиканих стріх висіла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсім не було тахоль в шибках.

«Ану, зайду, подивлюсь, хоч тепер час робочий і школярів нема в школі», — подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сіни й заглянув у клас, малий, тісний, з облупленою глиною на стінах. На долу були бакаї, неначе на шляху. На лавках лежав порошок, як на вигоні. Радюк думав, що в школі нема й живої душі, й одхилив двері з сіней в кімнату. В кімнаті на ліжку спав москаль в червоній випущеній сорочці, в крамній чемерці з жовтими блискучими гудзиками. На голові волосся було розкудане; в вусі теліпалась срібна сережка. То був вчитель журбанської школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжку й хріп на всю хату роззявивши рота. Мухи так і вп'ялись в очі, ніздрі й губища. В хаті так смерділо мархоткою й цибулею, що Радюк мусив затулити носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинувся, схопився й сів на ліжку, витріщивши заспані очі. Рій мух знявся з його лица й загув попід стелею.

— Чого тобі треба? Ей ти, хахол! Чого ти сюди лізеш? — крикнув москаль, ще й загнув дуже погано по-московській. Радюк ледве вдержався й прикусив язика, згадавши, що він у світлі.

— Та я хотів подивитися на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопився, гуркнув дверима й защеппнув заціпкою. Радюк пішов далі по селі.

Поминувши кільки хат, він знов побачив на одній стрісі на високій палиці чорну дощечку. Під шинком стояли жиди й селяни.

— Чи є ще й четвертий шинк в Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один, ондечки! За вербами! Мабуть, ти, хлопче, не журбанський?

— Ні, не журбанський! — обізвався Радюк і пішов до тих верб, де він і справді побачив четвертий шинк з тичкою на самому гребені, бо шинк стояв осторонь, аж на городі, далеченько од улиці.

«А дай загляну!» — подумав Радюк і пішов у шинк. Шинк був перероблений з простої хати. В одній половині сиділи люде й пили горілку; в другій жила жидівська сім'я. Через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, застелене білим

простирадлом з зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто. Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хаті й знадвору. Жиди вже позичили в народу трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов єврей. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, неначе дротяне, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледве держалась на кучерях, ніби на пружинах. Чорні хитрі очі блискали, бігали, крутились, як вертівся й сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий, як оса, чіплявся до всіх. Він говорив по-українській, не шепеляючи, говорив чистою народною мовою, навіть з народним жартом, з сіллю народної мови. Дувид неначе грав роль мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши надвір, Дувид вглядів купку чоловіків.

— Та зайдіть же в мою хату! Не цурайтесь-бо мого хліба-солі! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

— Геть, невіро! Не пхайся! — одказав чоловік.

— Оце недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдіть-бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька ззаду в спину обома руками просто в шинк. Чоловік торсонув плечима Дувид.

— Ще й грається хирний Дувид! — сказав дядько й пішов у шинк.

— Пиймо горілку, поки живі, бо як помремо, то вже не питимемо! З мого шинку беруть горілку і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут хилить. Проти Дувидової горілки нема добрішої ні в одному шинку. Нуте-бо, дядьки, я вас почастую! Які-бо ви прохані! Чи наливають?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькові! Та не пхайся-бо!

— Дай же, боже, нам здоров'ячка на многі літа, а помершим душам легко лежати й землю держать! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам. — Який-то врожай дасть нам господь милосердний на те літо, — бідкався Дувид.

Радюк сидів за столом спершись і дивився. Дувид углядів Радюка, і його чорні, як терен, очі закрутились,

— Мабуть, не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів... — знехотя обізвався Радюк.

— Мабуть, з нової школи, з школярів? Чи, може, з двірських? — спитав Дувид і насунув на голову ярмулку, котру все підіймало вгору волосся.

— Авжеж, з нової школи... — ледве обізвався Радюк. Дувид не зачіпав Радюка, не пхався й не жартував. Він обминав ти й ви, бо догадувався, що може помилиться. Дувидові очі бігали, бігали і не знали, де дітись.

— Чи почастувать? — якимсь-таки Дувид наважився, врешті, спитать Радюка.

— Нехай потім; трохи одпочину.

Дувид перестав пхаться з людьми та все скося та скося поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепотів на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, запнута під бороду шовковою білою

хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, з чорними рівними бровами; блиснула вона карими очима й знов мерщій одхилилась за двері, аж золоті сережки заколивались.

Чоловіки й молодиці входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли це в шинк увійшов молодий парубчак в крамній сіренькій козачині, в чоботях на колодочках. Чорне густе волосся на голові було примазане, аж лисніло. Проділь був розділений збоку, шия була зав'язана червоною з квітками хусткою під викладчастий комір. Козачина була застебнута на грудях жовтим блискучим витертим ґудзиком. З-під козачини виглядала на грудях ситцева жилетка. З темного смуглявого виду темні очі поглядали згорда на селян. Парубчак увійшов у шинк, скинув картуз і подав Дувидові руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувіда. Вся постать парубчака пригадувала трошки Радюкові вчителя в школі.

— Шулемехом, Дувиде! — промовив парубчак до Дувіда й ляпнув його по долоні та й подав руку.

— Шулемехом, пане Терешку! — обізвався Дувид і зирнув скося на Радюка.

— Як ся маєте, Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі... живемо до котрого часу.

— Моє поштеніє! — гукнув парубчак до Радюка, піднявши вгору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкові в очі й зараз схаменувсь.

— А мені чомусь здалось, що це наш Авксентій! — промовив парубчак якоюсь покаліченою мовою, бо він силкувавсь говорити по-великоруській, хоч говорити до ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешні, здешні, — промовив парубчак, хитаючи головою. Те «ви» він почув вперше на віку. Воно його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно заслуговував те «ви».

— Чи не з міщан ви часом або чи не з козаків?

— Може, з міщан, а може, й з кращих од міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сірий мужик; його в селі дражнять Бубкою, — гукнув один чоловік до Радюка. Парубчак почервонів, насупився й промовив: «Може, мого батька й дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть».

— Ба будуть, бо ти таки Бубка й Бубчиного кодла й хову, — промовив чоловік.

— Бо мій батько хахол, то й Бубкою дражнили, а наш вчитель Хвадей Терентєвич казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й балакать! — промовив Бубка до Дувіда, як людини, що могла зрозуміть Бубчині слова.

— А ти, вражий сину! Все брешеш язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорить з такими глечиками, з такими людьми! Чи ти ж, мазнице, вчився в школі? Чи ти ж тямш далі од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив ґудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас, дражнити нас мазницями!

— Авжеж я вам не рівня: я з вами свиней не пас.

— Ой ти, сонливий! Та ти зроду не пас товару, кращого за свиней. Слухай ти, вражий сину, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій вчитель.

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам! — крикнув Бубка.

— Ти?! Мені? В морду мені, хазяїнові?! Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я женився, то ти ще на припічку й каші не їв! То ти смієш мені таке говорить! — кричав дядько, наближаючись до Бубки. — Одколи животію на світі, ні од кого не чув цього; тільки чую оце од тебе, віскривого.

Всі селяни загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері, і в шинк увійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловічок. То був старий Бубка, батько того парубчака, такий смуглявий, як і син. Старий Бубка був нижчий од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, як картоплина, ніс і маленькі чорні очки. На сухому підборідді стирчало зо три пучечки чорного волосся, котре позакручувалось вгору, неначе кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Було знать, що його недурно продражнили Бубкою: в йому й сліду не було вдачі й завзяття. Старий сивуватий Бубка був в постолах, в одній сорочці й держав на плечі старенький кожушок.

Тільки що Бубка ввійшов у шинк, всі чоловіки так і загомоніли на його: «Навіщо ти, Олексю, так розпустив свого Терешка? Та же ж він, блазень, сікається в вічі старим людям, неначе він найстарший в селі!»

— А що ж я маю робити? А хіба ж він мене слухає? От сидить в шинку та горілку п'є, а роботи не хоче робити: сидить дома, все домує, згорнувши руки, або шукає легкої, нечорної роботи. Кажіть вже ви, панове громадо, йому що-небудь. Я жаліюсь на сина громаді. Чого тобі тут треба? Йди додому, та не гуляй! А завтра раненько свиняці хлів загородиш! Одну льоху маємо, та й ту незабаром вовки витягнуть з хліва через дірку.

Терешко сидів коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвався до батька й словом.

— Йди додому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Дувидові в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Йди до роботи, бо швидко з голоду попухнемо!

— Про мене! А я вам городить свинюшників не буду. Хіба я на те вчився в школі? Мені треба роботи по мені. Стану десь за писаря або за лакея та й хліб їстиму. Робіть вже ви, тату, свинюшники.

Всі люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв з кожухом ні в сих ні в тих.

— Йди, кажу тобі, додому! — сказав батько й наблизився до сина.

— Одчепіться! — крикнув син і раптом схопився з місця. Батько одскочив назад.

— Йди, бо я тебе оцією палицею!

— Тату! В палиці два кінці: один по мені, другий по тобі.

— То це він на батька тикає! Хіба ж батько пас з тобою свині! Бери його, бра! В'яжи його, вражого сина, та в холодну! — крикнули люде й кинулись до Терешка. — В некрути поздаваймо їх, оцих вражих школярів, замість хазяйських синів! В москалі їх, оцих ледарів! Бач, вже й солдатського гудзика припнув на грудях.

Терешко оступився за стіл і став за Радюком.

— Коли ви громадян звете «хахлами», то хто ж ви такий! — спитав, нарешті, Радюк Бубку.

Бубка тільки очима закліпав і нічого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

Поза столом, поза людьми Терешко Бубка посунувся до дверей і втік, покинувши на столі горілку.

— Чи ти ба! Вражий син і горілку покинув. Випий же сам, Олексо, синову горілку! — загомоніли люде на старого Бубку.

Бубка почав жаліться на сина, що він, як вийшов з школи, то од того часу не хоче робить чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоєм з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалі, коли він такий! В москалі його, коли він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тим часом старий Бубка обернувся до Дувида.

— Будь ласка, Дувиде! Візьми кожух в заставу та позич хоч два карбованці, бо нема за що й солі купить. Так вижився, так вижився, що вже не знаю й як! До зими далеко. Може, спроможусь та викуплю.

— Хіба ж у вас, дядьку, поля нема? Чи, може, нема де заробить? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле, та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, та й оре голова моє поле оце вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третій рік оратиме.

— А мені здається, Олексо, як вже клепать язиком на голову, то лучче б нарікать на свою голову. Голова наш як голова. Що вже й казать! — сказав стиха Дувид.

— Голова, бач, як голова, а все-таки треба б нам другого голову обрать, бо цей нам не сподобний: вже дуже з шинкарями накладає. І сам розпився, й жінка його розпилась, бо де ж пак! Шинкарі поять його й гроші дають, і громадяни поять! — загули люде.

— Та нехай мене грім поб'є, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли б мені можна хреститься, я б вам отут перехрестився й землі з'їв, що в мене з головою нема ніякої спілки! — божився й клявся Дувид.

— Не бреш-бо, Дувиде! Хіба ж ми не знаємо, що й ти і всі журбанські шинкарі — ви всі даєте голові сто карбованців та й торгуєте горілкою в шинках на громадській землі. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже, мабуть, і людської душі нема, — гукнув один чоловік.

— Слухайте-бо! От послушайте мене, дурного, мене, старого Дувида! Я людина бідна; в мене не

то що сотні карбованців нема, в мене ледве зайва гривня знайдеться. А то ще я б давав голові сто карбованців! Про інших шинкарів не знаю, не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хіба не чоловік? Хіба ж я не шаную громади, дай їй боже здоров'ячка?..

— Та про мене! Але, будь ласка, Дувиде! Позич два карбованці й візьми в заставу кожух тільки до покрови, — прохав Бубка.

— Як тривога, то й до бога, а як по тривозі, то й по бозі. Будь ласка, Дувиде...

— А де ж я в світі божому достану? В кого ж я позичу? — бідкався Бубка.

— Я тобі, Олексю, скажу от що: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам! Тільки дай!

І пішов Бубка з шинку без кожуха... й без поля. Тим часом Радюк побіг з шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип з народу дуже його зацікавив.

Він пішов вулицею попід густими вербами. Там в густій тіні стояла чимала купка хлопців. Деякі поспирались на тин і лузали насіння, деякі стояли купами, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка поминув парубків, дивлячись набік, і навіть не поздоровкався. Парубки почали його навмання зачіпачь.

— Хоч і вбрався Бубка в козачину, а все-таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину. — Терешку! Кланялась тобі Варка й казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? Га? Знаєш, вражий сину, де раки зимують, а гарбуза все-таки потягнеш! — гукнули хлопці здалеки.

Бубка пішов помалу й не оглянувся. Він справді топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатир на селі.

Радюк догадався, що в Бубки є роман, що він залицяється, і йому дуже схотілось вислідить це. Те місце під вербами було місцем задля вулиці. Там найбільш збиралось хлопців і дівчат ввечері. Онойкова хата стояла недалечко од того місця.

Того-таки вечора Радюк одягся зовсім по-парубоцькому, надів наймитову шапку й пішов під верби. Улиця вже збиралась. Дівчата сиділи на горбку під вербами й співали пісень. Парубки потяглись до їх з усіх боків: йшли вулицею, городами, лізли через тини. Деякі вже обстали купу дівчат навкруги й жартували. Радюк минув вулицю; його ніхто не впізнав.

Дойшовши до Онойкової хати, Радюк вглядів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насіння. Варка була висока, рівна, як тополя, чорнобрива й рум'яна. Гарний дорогий горсет, тонка вишивана сорочка, товсте добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сап'янці на ногах — все це показувало, що вона й справді була багатого батька дочка. Вся її голова була в квітках. Варка держала в лівій руці хусточку.

З другого боку вулиці йшов Терешко Бубка. Поруч з ним ішов парубчак в картузі, в крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом: то був приятель Бубчин, що вчився в школі вкупі з ним. Вони вгляділи Онойківну й попростували до неї.

— Моє поштеніє! — промовив Бубка, здійнявши картуза, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насіння й голову одвернула. Можна було дізнатися, що Бубка топче стежку до Варки надаремно.

— Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельківно?

— Хіба ж я свята, щоб мене Варварою звали? Мене звать Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка.

— Оце, ви та ви! Неначе я тітка твоя, абощо! — промовила Варка.

Бубка взявся в боки, і його товариш взявся в боки. Вони позадирали голови, неначе москалі на муштрі. Варка й не глянула на їх обох та все дивилась на ворота.

— Та хоч подивіться-бо на мене! — зачіпав Бубка.

— Хіба я тебе зроду не бачила? Вже поночі надворі: хоч і подивлюсь, то тебе не побачу, який ти з лиця.

— Извольте вам насіння або горіхів.

— Не треба мені твого насіння або горіхів.

— Так от я вам, Варваро Омельківно, купив цукерків. Я знаю, з ким маю діло, — промовив Бубка.

— Не треба мені й цукерків. Як схочу, то й сама куплю.

Бубка достав з капшука тютюну, оддер клапоть простого товстого паперу й зробив папіросу. В повітрі засмерділо смалятиною й мархоткою.

— Чи дозволите ж з вами трохи постоять?

— Про мене, стій тут хоч і до світу.

— Чи дозволите ж побалакати?

— Говорила покойна до самої смерті, та все чорзна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть з хати, то ще й будуть мене лаять.

— Лаяться — то вже материне діло. А ви ж на мене не сердитесь?

— Чого ж мені сердитися? Я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дівчат; там ваше місце.

— Ой, не там-бо наше місце! Чи то ж можна, щоб ми по-парубоцькій гуляли на вулиці з хахлами?

— Шукайте собі кращих дівчат та не топчіть стежки до нашого двора.

— Чи є ж де дівчата кращі за вас?

— Ет, вигдавав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня! — промовила Варка й повернула до двора.

Бубка й справді був нижчий од Варки. Врівні з нею він здавався недорослим хлоп'ям. Бубка розсердився й почервонів, побачивши, що шкода й заходу.

— Чого ж ви оце такі неласкаві сьогодні?

— Бо й ніколи до тебе не була ласкава, та й не буду. Геть, одчепись! Йди додому, бо он мій батько йдуть, — крикнула Варка з двору.

Онойко таки й справді вертався додому й застукав Бубку. Оглянувшись, Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих ні в тих.

— То це Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?

Бубка думав змовчат, але не змовчав.

— А хоч би й думав?

— А ти, гаспидський сину! Чи вже ж ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти ж нікчемний пічкур! Та ти ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, доброго лакея не буде, не то що хазяїна! Чуєш ти, Бубко? — промовив Онойко, показуючи палицею на вулицю, — отуди тобі дорога! Як я тільки ще раз вгляджу тебе отутечки коло мого двора, то обчухраю тобі боки оцією палицею так, що не потрапиш кудю втікати. Ти думаєш, як начепив жупана та зав'язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришем мовчки потягли, повісивши вуха, в шинк до Дувида.

Радюк пішов туди, де зібрались дівчата на вулиці, і стояв до півночі, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дівчат, слухаючи пісні. Сміх і жарти, женихання й залицяння — все те причарувало молодого панича. Синє небо, засіяне зорями, тепло літньої ночі, пахощі з городів — все те одганяло сон од його очей, розворушувало в серці кохання, тривожило мрії.

Той гарний молодий студент, що так сподобався Ользі, звався Павло Антонович Радюк. Він родився в Полтавщині, в селі Журбанях. Його батько й мати були не дуже багаті, але заможні полтавські дідичі й жили в селі Журбанях, котрі були розкидані по степу і по невеличких ярках. Невеличкі хати, між котрими було багато мазанок, скрізь розбіглися, як овечки, і яро одрізнялись од зеленого степу чистими й білими стінами. На хатах покрівля була з татарського зілля й високої осоки, котрою були вшиті крокви на піваршина в товщину. Між білими хатами й зеленими вишняками високо вгору підіймались колодязні журавлі. Кругом Журбанів цілими рядками стояли невисокі вітряки, та все з шістьма й восьма крилами, котрі виразно малювались кружалами на синьому степовому небі. Зелений садок коло панського двора, вітряки й біла церква спиняли на собі очі серед рівного степу. Кругом Журбанів на всі боки стлалось ніби степове безкрає море, а над степом розстелялось синє безкрає небо. Очі тонули на всі боки в сизій та зеленій далечі, котрій, здається, й кінця нігде не було.

Панський будинок стояв край села, в садку, недалечко од церкви, підля вигону. Будинок був невеликий і невисокий. Навкруги його була галерея попід стріхами, а в садок виступав круглий ганок, чи тераса, густо обплетена виноградом. Кругом тераси були повироблювані клумби для квіток. Між клумбами і скрізь по садку вились чисті доріжки, посипані жорствою й піском. Перед домом був широкий двір, такий широкий, що вози ледве встигли протерти кругом його вузьку дорогу. Серед самого двора росла трава й степові квітки, наче в лузі. Косарі косили там сіно, як на сіножаті. На тому дворі далеко з другого боку стояли хати для челяді й станя, за хатами були довгі кошари для овець, широкі загороди й повітки для товару. Все те добро

Радюків батько взяв за своєю жінкою, Надеждою Степанівною Іскрою.

Старий Радюк, Антін Антонович, вийшов з людей небагатих. Він був син козака, і по смерті батька й матері йому достався батьківський хутір недалеко од Журбанів. Він служив в війську в гусарах, покинув службу й спочивав у своєму хуторі.

Вернувшись у свій хутір, Антін Антонович не думав жениться, бо й не було на кому жениться в цілій околиці. Кругом в хуторах і селах було дуже багацько паннів, але хуторянки не подобались йому. Він дуже багацько на своєму віку бачив усяких людей і не міг вподобать собі хоч і гарних, але трохи простих полтавських хуторянок. Зате ж він сам був ідолом для сусідських паннів.

Радюк був колись дуже гарний з себе! Високий на зріст, рівний станом, з чорними кучерями, чорними бровами, блискучими веселими очима й повним лицем, він був гарний, як чорнобривець, і мав силу причаровувать до себе серце кожної молодої панни. Сміливий, як козак запорожець, трохи причепливий, як москаль, він мав надзвичайний дар розмови й оповідання. Він усе розказував українські народні анекдоти, смішні, повні жарту й юмору, знав їх без ліку, міг розказувать цілий вечір, другий вечір, тиждень і все десь їх набирав, неначе витрушував з якогось безоднього мішка. Пробуваючи на Україні по селах і хуторах, він наслухався їх од народу, між панами й духовними, між селянами й городянами, і знав їх більше, ніж Шехерезада знала казок. Він розказував їх чудовою українською мовою, плавкою, повною квіток поезії, чому позавидував би найкращий оповідач. Він умів так смішно, розказувать, що всі реготались, аж за боки брались.

Вернувшись у хутір, він незабаром розворушив усю околицю й розвеселив її. На хуторянських вечорах, де було по кілька десятків паннів і ні одного панича, його ждали, як бог зна кого. Всі сідали кругом його, роззявляли роти, сміялись і слухали його оповідання, доки він не договорювався до анекдотів, трохи сороміцьких. Тоді панни червоніли, втікали, а Радюк починав розказувать пресмішні оповідання про жінок та чоловіків, про циган, про москалів. На хуторянських вечорах Радюк поводився трохи по-сільській, мов на вечорницях, любив часом ущипнуть будлі-яку панну за палець або здавить за руку, часом грався з паннами горіхами в чіт та лишку, кидався насінням і гальками з хліба. Панни не сердились на його, бо всі любили його, і кожна мала надію вийти за його заміж. Де на вечері не було Радюка, там було сумно й невесело. Тільки ж його вороний кінь влітав у браму і його чорнобриве лице з'являлось перед вікнами, всі гості ворушились, веселішали, а панни червоніли, побачивши його чорний гусарський вус і чудові, веселі, блискучі очі.

Радюк любив сусід таких, як сам: веселих і говорючих, і страх як не любив пічкурів і мовчунів! Він своїм цікавим язиком подавав прізвища усім сусідам: одного продражнив посмітюхою, другого печеною морквою, одну панію назвав макухою. Такі прізвища й zostались за ними в околиці. І незважаючи на те, сусіди не сердились на його, бо знали його як людину добру, хоч і цікаву на язик.

Саме тоді скінчила харківський інститут Надежда Степанівна Іскра й приїхала в Журбані. Кільки років минуло, як до неї присватувалось багацько женихів, але всі вони взяли гарбуза. Іскра була гарна, хоч трохи бліда й сухорлява. Лице її було щиро класичне, очі темні. Вона трохи вередувала, вибираючи женихів. За неї почали говорити в хуторах і судили та обносили її таки добре.

— Що там за цяця приїхала в Журбані з харківського інституту? — питали в Радюка хуторяни.
— Чи вже ж пак ви не насмілитесь приступити до неї?

— А давай спробую приступити! — гукнув Радюк і, причепурившись, вбравшись в офіцерський мундир, він поїхав в Журбані подивитися на ту інститутську цяцю.

Приїхав Радюк і... зараз заповнив серце харківської інститутки! Забряжчав підківками, наговорив-наказав, насмішив старих своїми веселими оповіданнями і причарував серце молоді чорними очима й веселою розмовою.

Молода Іскра, вихована по-французькому й по-московському, слухала й не могла наслухатися українських юмористичних оповідань, розказаних червоними устами, приправлених жартами й смішками, ще й блискавкою орлиних очей. Гарна з лиця, з чудовими очима, вона сподобалась Радюкові, а Радюк їй, і незабаром вона вийшла за його на великий смуток всім хуторянським паннам. Радюк покинув свій хутір і оселився в жінчиному домі, в Журбанях. В їх родився старший син Павло.

Старі Іскри любили свого зятя як сина, обнімали, цілували його, нудились за ним, як його довго не було в господі. Він розвеселив їх на старості літ, змішив своїми оповіданнями до самої смерті, його жінка трохи аж сердилась, що всі так липли до чоловіка. Породивши кілька дітей, вона стала нервозна, часом сердилась без причини, ні з сього ні з того починала гримать на Радюка. На її білих висках почали світитися тонесенькі сині жилки; лице її стало бліде й змізерніло, а ніс став ще тонший. Невеличка недогода часом дуже сердила її. Радюк ніколи не вважав на те і зараз починав розказувати їй анекдоти. Вона тоді підіймала очі, прислухалась і зараз-таки починала осміхатися. Цілий вік Радюк манив її такими жартами й наводив на неї добрий юмор.

Радюк дуже любив свого сінка Павлика! До дочок якось не так горнулось його серце. Він не спускав його з колін, няньчив його, як найпильніша нянька. Павлик скуб його за волосся, смикав за вуса, а батько ще підбивав його, підставляючи голову й лице.

— Ну, сину! Пустуй по хаті! — казав Радюк синові, і син пустував, бігав, а батько тішився, любив цілі години дивитися на його пустування, садовив його собі на шию, бігав з ним по горницях. Син почав переймать од батька деякі анекдоти.

— Боже мій! Що ти витворяєш? Ти зовсім збавиш дитину! — починала гримать Радючка.

— Не бійся! Я твоїх інституток не зачіпаю; не зачіпай і ти мого гусарина! Правда так, гусарине? — казав Радюк, щипаючи за щоку свого Павлика.

— Правда так, гусарине! — промовляв хлопець, щипаючи так само батька за щоку.

— Чи ти малий, що не тямиш, як треба обходитися з дітьми? — бідкалась жалібним голосом Радючка й починала сердитися скривившись.

— От слухай сюди! Ото була собі така жінка, що ніколи доброго слова не сказала чоловікові. Що чоловік не скаже, то вона все робить навиворіт. Чоловік каже — образи, жінка каже — луб'я! Він каже — ячмінь, вона каже — гречка. Ото сама жінка сидить дома, а його все шле в поле та дає йому сухарі та цибулю, сухарі та цибулю. Раз чоловік примітив, що жінка напекла свіжого хліба, спекла собі на обід курку й налила пляшку горілки. Бачить він те та й каже: «Гляди ж, жінко, хоч сьогодні не кидай мені в мішок свіжого хліба!» — «Ба вкину, трясця твоїй матері!» — «Та не кидай же хоч тієї печеної курки!» — «А тобі що до того? Вкину, вражий сину, тобі на злість!» — «Та хоч не кидай же пляшки з горілкою!» — «Ба вкину! Таки вкину! Сім болячок тобі на печінки!» — сказала жінка, ще й кулак об кулак ударила і все те вкинула чоловікові в мішок.

«Та хоч не піддавай же на плечі!» — «А тобі що до того! Як схочу, то й піддам! Таки піддам тобі на злість!» — і вона вхопила мішок, піддала чоловікові на плечі й випхнула його з хати в потилицю.

Радючка потроху прислухувалась до того оповідання й потім забувала про свій гнів і починала сміятись.

Тим часом Павло підростав. Сама мати почала доглядати дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час; вміли розмовляти по-французькій і по-руській і не вміли гаразд і слова сказати по-українській. Не так було легко для матері доглядати свого сина. Вона побачила, що мусить вести війну за виховання сина з наймитами, пастухами й мужицькими хлопцями. Синочок ніяк не хотів стерпіти тих форм, в які хотіла вкласти його мати, пручався з їх, викручувався, все втікав потаємці з світлиці до наймитів. Наймити казали йому казок, співали пісень. Він навчився од їх українських пісень, вивчився чудово говорить по-українській, на диво й на жаль матері, і часом цілий день сидів коло парубків, дивився, як один рубав дрова, другий стругав стругом або довбав долотом на дриветні. Мати загадувала няньці привести його, прибирала його, чепурила, зачісувала, а Павлик, вибравши годину, знов утікав до наймитів, бігав по степу, гуляв там в гилки, в цурки, дер горобці в повітках, їв козельки, щавель і раз прибіг до батька й приніс пучок козельків і повне гніздо горобиних голоцюцьків.

— Тату! Ось я тобі гостинця приніс — говорив хлопець до батька.

— Понеси, сину, того гостинця своїй матері.

— Коли я, тату, тобі приніс!

І Радюк брав сина на руки вкупі з горобиним гніздом і козельками, цілував його замурзані щоки, неважаючи на його волосся, де було повно соломи, на штанці, зелені на колінцях, на оксамитову куртку, замазану смолою. Саме тоді ввійшла в кімнату Надежда Степанівна.

— Боже мій! Що то вийде з того хлопця! — казала вона, здіймаючи руки й оглядаючи синка. — Боже мій! Що це в його в руках?

— Пташки! — казав син.

І ті пташки повипадали з гнізда на підлогу й цвірінькали, роззявляючи червоні дзьоби з жовтими заїдами.

— А це що в тебе?

— Козельки! Їх можна їсти! — От нате, мамо, покуштуйте!

— Борони тебе боже! Не їж! — кричала мати, вириваючи козельки з його рук.

— Не бери руками, бо руки замажеш! Надінь рукавички! — казав Радюк, подаючи їй справді рукавички.

— І що вийде з того хлопця!

— Гусарин вийде, як його батько! — промовив Радюк.

— А я, тату, знаю казку про півника й котика! Мене Панько навчив. «Був собі котик та півник.

Вони жили собі в лісі в хатці, як рідні брати. Ото раз котик пішов у ліс та й каже півникові...»

Мати прислухалась і витріщала з дива очі: хлопець розказував українською мовою мужицьку казку.

— Розкажуй, сину, далі! Ну, що він казав півникові?

— Чи є в тебе хоч крапля розуму? Ти зовсім зіб'єш з пантелику дитину! — кричала жінка на Радюка. — Дай його сюди.

І вона брала Павлика, загадувала няньці надіть на його чисті штанці, вмить та зачесати. Але Павлик знов давав гарту тому убранню, втікав до хлопців в надвірню, опрічну хату, переймав пісні й казки і ганяв з пастушками. Село, сільське народне життя втягнуло в себе дитину. Не дуже великі достатки не давали матері обставити сина гуверньорами й зовсім одлучити од народу, як то буває в наших багатших панів.

Павлик підбільшав, і його одвезли в київську гімназію. Там вже не було ні Журбанів, ні журбанських наймитів, ні пастухів. Там була інша сфера, інше життя. Великоруська мова панувала в школі. Павлик вернувся додому на вакації, стративши й самий слід Журбанів, слід української національності й мови.

— Хтось дуже добрий вигадав оту школу! — казала Надежда Степанівна, вітаючи сінка. — Тепер гарно й подивиться на хлопця! І говорить, як треба, і до пастухів не горнеться.

— Ти б одвезла його в інститут! — обізвавсь Радюк.

— А ти б хотів, щоб інститутки горобців дерли та вчились мужичих казок?

— Та хоч би й горобців лякали на городі, як опудала, то все б таки була якась користь! Чи не чула ти, як одна попівна, вернувшись з київського пансіону, пішла на тік, побачила там граблі та й питається в молотників: «Що це таке чудне та смішне? Я й зроду такого дива не бачила?» — «От наступіть, панно, на зубці, то воно само скаже, як його звуть», — каже молотник. Вона й наступила, а граблі, як підведуться та лусь її в лоб! «А, прокляті граблі! Як мене здорово вдарили!» — крикнула вона. «А бачте, само сказало!» — казав молотник. Потім вона заглянула в пекарню. Дивиться, аж на стіні висить сито. От вона й питається в наймички: «Що це в вас таке чудне? Я вперше зроду бачу таке диво! Що ви ним робите? Чи рибу ловите, чи що?» — каже вона та все повертає його на двох пальчиках. А сито лусь її по носі! «Ой каторжне сито! Як же мене здорово вдарило!» Чи не хочеш ти й з нашого Павлика зробити такого митця, як була та попівна?

— Я тобі скажу от що: чи не знести б нам оту опрічну хату для челяді з двора? Може б, діти не бігали до слуг?

— Як не маємо чого робить, то й знесім! Чи не чула ти казки, як було собі три брати; два розумних, а третій дурень. От і поділились вони батьківським добром. Старші й кажуть меншому: «Ми ж візьмемо воли, корови й хату, нащо вони тобі здались? А ти собі візьми ступу». Дурень думає: «І нащо мені й справді ті воли та корови, той клопіт? Візьму лучче ступу; одначе вона не їсть і не п'є». От і взяв він ступу та й поніс, та все носить з нею, та носить, не знає, куди її притулить...

— Бозна-що ти верзеш! — казала жінка осміхаючись. — Нащо й хату переносить, коли ти сам гаразд навчиш сина усьому. Ну-ну! Та що зробив той дурень з ступою? — питала вона, цікава знати кінець тієї казки.

— Що зробив? Носився, носився цілий день і зайшов з нею аж у ліс. Коли це настала ніч, стало поночі, а він і думає: «А що, як я засну, а хтось прийде та вкраде ступу? Полізу я на дуба та й ступу потягну з собою». А що? Чи хороша моя казочка?

— Хороша-прехороша! — сказала жінка сміючись.

— І ти кажеш — хороша, і я кажу — хороша. Був собі чоловік-нетяжка, а на йому синя семряжка, на голові шапочка, а на спині латочка. Чи хороша моя казочка?

— Та хороша! Тільки кажи далі.

— І ти кажеш — кажи далі, і я кажу — кажи далі... Був собі чоловік-нетяжка... — знов починав Радюк, жартуючи, поки жінка не забувала про ту надвірню хату, і про челядь, і про мужицький вплив на свого сина.

Павло скінчив гімназію дуже добре й пішов в університет. В університеті почалось для його нове життя. Європейські ідеї почали вже заходити з наукою і все більше та більше розходились поміж молодими людьми.

Молодий Радюк вперше озирнувся на світ божий своїм власним розумом, вперше почав думати своєю головою і почув, що він переродивсь.

Павло Радюк наймав собі невеличке житло на Старому Києві. Він мав одну невеличку кімнату й жив собі сам не багато, але й не бідно по своїх середніх достатках. Все життя, всі думи молодого Радюка можна було постерегти по обставі його кімнатки. На канапі, на етажерці, на столі й на вікнах були розкидані книжки й ноти. Кілька книжок лежало купою під канапою. На всяких місцях лежало з п'ять розгорнутих книжок і журналів, котрі Радюк читав разом. Там були книжки українські й руські, французькі й німецькі. Європейська просвіта, європейські ідеї — все те разом наплило в його голову, зачепило всі його думки. Він разом хотів усе те прикласти до життя свого народу й України. На другому столі лежали збірники українських пісень, лежали розгорнуті нотні листки паперу, де були початі українські пісні. Радюк заводив їх у ноти, бо вмів грати на скрипці, що висіла на стіні над столом. Він думав і за національну музику, і за просвіту народу, бо на столі валялось кілька книжечок для народу й народних шкіл.

Багато дум тривожило молоду Радюкову голову в тій хатині! І він почував у собі силу й потяг до того, щоб розкинути свої думи між людьми, поділитись ними з своїми товаришами. Товариші часто сходились до його. За стаканом пива або чаю вони багато дечого переговорювали між собою. Часто дуже пізньою добою розходились товариші од Радюка додому, і не один молодий хлопець виносив з собою гуманну ідею й прихильність до людей, до народу, до України. Молодий, говорючий Радюк був ватажком між своїми близькими товаришами, бо його всі любили за розум, добрість і щирість. Його знали й професори, і Дашкович запросив навіть до себе, до свого кружка. Проворний, веселий, говорючий, Радюк скрізь встигав побувати й побалакати. Він почував у собі велику силу й завзятість. Здавалось, він був тією силою вітру в природі, що має призначення розносити з собою насіння всяких рослин і на степи, і на піски, і за моря, і на високі гори.

Сидячи в себе в кімнаті з молодими товаришами, Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей, і на його находив і страх, находила й злість. Молоді Радюкові товариші з надзвичайною сміливістю перетрушували весь уклад життя, перебирали, як по пальцях, всі свої передніші старі погляди, позичені в батьків, в дідів, в школі, у вчителів. І їм не було спину в чотирьох стінах, в темну ніч, між душами й серцями, однаково молодими й сміливими. Тоді

Радюк складав свої пересвідчення.

Було літо, і настали вакації. Радюка ждали в Журбанях щодня. Мати понапікала й понаварювала. Наближався вечір, і вся Радюкова сім'я зібралась на терасу пити чай і виглядать Павла. Чимало минуло часу, і велика зміна сталася з старим Радюком і його жінкою. Радюк сидів коло стола, сивий, аж білий, але його лице було й тепер гарне й свіже. Здається, задля його лица не було старості: такі швидкі були його очі, такі червоні уста, такі рум'яні повні щоки. І тоді, як старість присипала снігом його волосся на голові, вона не насмілилась доторкнутися до чорних великих вусів, котрі мали великий контраст з сивою головою. Радюк анітрішки не стратив веселості та охоти до оповіданнів і балачки. А його жінка дуже подалась, помарніла, змізерніла, зблідла; її щоки позападали, і колись класичний ніс тепер аж надто видався з лица, загострився по-старечому.

Сонце спускалось. Надворі було тихо й тепло, як буває в жнива. Після довгого, як море, літнього дня все на світі ніби потомилось. І сонце ніби знехотя йшло на одпочинок, дерева стояли неворушно. На полі на пригорках важкі волотки проса, повні, стиглі вже колоски пшениці понахилялись додолу і ніби вже дрімали. Птиці мовчали. Було якось тихо й мертво надворі, ніби само небо вже дрімало. Прямо з тераси було видко шлях, котрий вибігав з зеленого степу й ледве примітне спускався в село возвозом з пригорка. Вже й череда перейшла; тільки шляхом ледве плуганились дві корови, одбившись од череди.

Радюк почав розмовлять з жінкою про хазяйство; але розмова його все рвалася. Його думка давно полинула в степ шляхом — виглядать сина. Він пив чай і очей не зводив з того битого шляху. І його жінка держала стакан чаю в руках, а задумані, втомлені очі повернулись до степу, до синього неба, туди, де стояв Київ. Навіть малі дівчата не пустували й вгамувались, неначе й їх думки злились до купи з думкою батька й матері.

Наливаючи чай, Надежда Степанівна щовечора ставила на стіл зайвий стакан. І тепер вона налила всім по стаканові й поставила один порожній; навіть вкинула туди грудочку сахару.

Радюк подивився й промовив:

— Для гостя наготувала!

Радючка навіть не обізвалась, тільки її очі знов потягло в степ, туди, де ховався й зникав битий шлях, де стояв Київ. Вона тихесенько зітхнула.

Замість жартів Радюк і собі легенько зітхнув. В їх була одна думка, одно почуття. Мати думала-гадала про долю сина: яка-то колись буде його жінка, і де він її візьме, і які в неї колись будуть унучата, і чи буде він щасливий в парі з молодою жінкою. А батько думав, як-то там синові вдалися екзамени, і як він скінчить курс, і яку собі службу дістане, і як йому вдається на тій службі: чи осміхнеться до його доля, чи, може, недоля буде слідком ходить за ним на довгій ниві життя. І всі ті думи вони обоє ніби читали на далекому небі, на сизому степу, де він зливався ніби туманом з синім небом. Туди тягло й поривало їх очі й їх думи.

Коли це з степу неначе впливла жидівська балагула, напнута білим полотном. В балагулі стриміло з десять голів, натиканих по всьому возі вздовж і впоперек. Балагула скотилась в ярк і наробила своїми брязкалами багацько шелесту серед тихого села. Серце в батька й матері швидше закидалось. Одначе балагула загула проз панський двір, і швидко не стало чуть ні гудіння, ні брязкання.

— Мабуть, жиди поїхали в Полтаву на ярмарок, — тихо промовив Радюк.

— Мабуть!.. —ще тихіше обізвалась Радючка й зітхнула. Вже сонце стало на вечірньому прюзі над самим степом. Коротке гостре проміння завітчало його навкруги, неначе кругом його стирчали натикані ножі, розпечені в огні. Тихий світ лився по степу. Ввесь степ червонів проти сонця, ніби вкритий червоним туманом, і той туман неначе широкими завісами спадав з сонця й розтягувався все ширше та ширше по степу без кінця. А сонце блищало на вечірньому небі якимсь чудовим оком, котрому нема нічого рівного в світі!

З гори знов почало з'їжджати дві повозки, запряжені добрими кіньми. Піддурене серце батьків якось не вірило й не ждало нічого. Вони думали, що й ті вози поминуть Журбані й не привезуть коханого сина. Вози стали на подвір'ї, і до Радюків на терасу ввійшло кілька сусід-дідичів, щирих приятелів. Вони знали, що в Журбанях сподівались молодого Радюка, і приїхали навідатися, розпитати про Київ, про новини. Вони привітались до хазяїна й хазяйки й почали розмовляти, але розмова якось не йшла на душу Радюкам: їм обом так бажалось думати й ждати на самоті.

— Чи нема й досі сина з Києва? — спитав один сусід.

— Нема. Ждемо й не діждемось. Дай боже, щоб ви були добрі на почин в цей вечір, — промовив Радюк якось смутно.

Тимчасом як гості розмовляли й пили чай, молодий Радюк приїхав у двір і, розпитавши, що вся сім'я п'є чай на терасі, пішов туди навпростець через садок. Вся сім'я Радюків і всі гості побачили, що через садок до тераси сміливо йшов якийсь сільський парубок, але такий гарний, так гарно убраний, неначе на театральній сцені. На молодому парубкові була, правда, проста чорна свита, але пошита не сільським кравцем. Зате ж сорочка була вишита заполоччю з шовком. Всі груди й комір були заліті червоними мережками. Червона стьожка й застіжка були оксамитові, на голові бриль був солом'яний, але не простий. Сині шаровари були широкі. Чудовий парубок з такою красою лиця, про яку розказують в казках, йшов просто й сміливо до тераси, як людина, дуже вхожа й близька до хазяїнів.

— Який гарний парубок! — сказав один гість.

— Який він схожий на нашого Павла! — промовила Радюківна. Радюк і Радючка дивились на того парубка і своїм очам не вірили. То був їх син, молодий студент Павло. Він кинувся поперед усього батькові на шию й тричі поцілувався з ним, потім привітався до матері й сестер, а потім до гостей. Його убрання так вразило всіх, що батько зараз спитав його про одягу, а не про здоров'я.

— Що це на тобі за убрання? — спитав батько.

— Одяга! Хіба ж не бачите? український народний костюм, — промовив син чистою українською мовою і тим ще більше вдивив свою матір і сестер. Материне лице так і розтяглось вповодж. Вона тільки руки згорнула й вирячила очі на сина.

— Нащо ж ти так убрався? — спитала мати.

— Бо тепер так ходять наші студенти.

— Мабуть, тепер така поведенція, чи що? — питав батько.

— Яка чудна в вас мода: зовсім мужича! — сказала мати.

— Та й ваша мода часом буває не краща, — промовив Радюк до жінки. — Одначе студентська

поведенція не погана, сказати правду! Та як тобі, Павле, вона пристала до лиця! Ти тут позводиш з ума всіх наших хуторянок.

І батько задивився на свого сина, бо йому й справді дуже приставала до лиця вишивана сорочка, а до брів, до кучерів приставала червона стьожка. Він поклав свою міцну руку на синове плече й придивлявся до його: «А признайся, сину, хто тобі вигаптував оцю мережану сорочку, га? Ану, признавайся!» — і всі засміялись.

— З чого оце в тебе ця свита? — питала мати, лапаючи своєю делікатною рукою грубу й шерстку свиту.

— З простого мужицького сукна.

— Боже мій! Я собі руки обшмульгала об твою свиту! Скинь, будь ласка, її! Зараз скинь! Боже мій! Ти собі шию обшмульгаєш, ти себе покалічиш.

— А селяни ж носять, та й не калічать же себе, — сказав син.

— То ж мужики! А ти не звик до такої товстої, шерсткої одежі!..

— То треба звикать. Мало чого, що не звик! — сказав син.

— Та навіщо ж тобі звикати? — крикнула Надежда Степанівна. — Чи тобі нема в чому ходять, чи що?

— Добре, що мені є в чому ходять. А є такі студенти, котрим і справді ні в чому ходять. А, опріч того, нам треба у всьому ділити долю з своїм народом, починаючи хоч би од свити...

При таких словах у деяких гостей лиця розтяглися вздовж, а в деяких — впоперек, як кому подобалось.

— О, багацько, сину, поможеш їм тим, що носитимеш свиту! — сказав батько осміхаючись. Батьків жарт зачепив сина за серце.

— Ми, тату, носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націоналі! [Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри, од впливу всіх чортів і бісів, які тільки посміли покласти свою ворожу руку на наше добро, на наш народ!..]

Павло Радюк говорив чистою українською мовою. Надежді Степанівні так і здалось, що він знов попав під вплив наймитів, пастухів і всієї журбанської челяді. Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент, — все те не тільки вдивило матір, але й злякало. Гості ще більше порозтягали вид і руки попускали.

— Боже! Що з тобою сталося? Як ти говориш? Чого ти так багацько говориш? — говорила мати, здержуючи сина. Вона давно налила йому стакан чаю, поставила перед ним масло, паляницю, сухарці, молоко. А син неначе не бачив нічого та все говорив, доки й чай прохолов.

— Ми носимо народну одягу, бо чим же ми викинемо значок про свої ідеї? Чим же ми дамо ознаку, коли нам рот затулений, коли нам зв'язали руки й ноги. Що ж ми маємо робить, доки народиться наша наука, поки виробиться наша мова? Що ж маємо робити? — говорив Павло,

набираючись вогню й обертаючись до матері.

— Та пий чай, голубчику мій дорогий! Пий чай, бо вихолоне зовсім! — прохала мати, присовуючи до його стакан. — Та не кричи, бо ти собі горло порвеш. Їхав так довго, приїхав так здалека, втомився, здороживсь, припав пилом, а тут треба доконче розмовляти й кричати!

— Спасибі, мамо! Встигну ще напитись й наїстись, — сказав молодий студент, хлиснувши похапцем трохи чаю й укинувши хапки в рот шматочок паляниці.

Він так швидко вливав чай у рот і так швидко їв паляницю, неначе хапався кудись йти, щось робить. Після університетського товариства, після палких недавніх диспутів у Києві йому й тепер здавалось, що він розмовляє з молодими товаришами й хоче перемогти когось в диспуті. Нові ідеї муляли йому в голові й дуже займали його, гарячили його кров.

— Не пий, сину, так швидко! Не хапайсь-бо так. Часу буде доволі, — здержувала його мати, на що син не звернув ніякої уваги.

— І багацько вас там носить такий костюм? — спитав батько. Син покинув пий і їсти й підвів голову.

— О! Нас є чимало! Ми кланяємось новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас. Чи ви пак знаєте, що ми всі зараз терпимо і самі того не добачаємо? Бо ми були сліпі, глухі й німі. [І народ терпить, і ми всі терпимо, куди не глянь. У нас що дуже й підле, те панує і жме, а що слабе й добре, те мусить терпіти і не сміє голосу подати.] Ще то наше велике щастя, що народ наш вже визволений од панщини, вирваний з рук польської шляхти, котра держала наш народ в своїх руках у неволі.

— Та що ж маємо робить? З ким маємо битись і войдуватись і за що? — спитав один гість, але Павло не дав йому й скінчити.

— З темною силою треба войдуватись! Нам не треба ні землі, ні води. Нашою водою можна світ потопить; нашою землею можна засипать волю всіх людей на цілому світі. Нам не треба солдатчини! [Нам не треба кадила й кропила! Ми й так темні й глухі; ми й так маємо більма на очах! Нащо нам великі дзвони? Нащо нам золоті верхи монастирі? Нащо нам топити віск перед образами?]

— Не кричи, сину, бо ми чуємо! Пожалій себе! — здержував його батько, а сам несамохіть милувався сином, його завзяття, палка вдача, розум, розвятий наукою, — все те тішило батька так, що він задивлявся на блискучі синові очі, на палаючі щоки. Він був гордий сином перед сусідами.

— Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує. В нас нема промислівства, а про народ ніхто й не дбає, ніхто його не напутить, не вчить, не наводить на розум. Наша народна пісня поетична й чудова, як утвори перворядних геніїв; наша поезія, наша мова багата, як щире золото. І все те марно занпащається, пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме? Нам не треба війни, а треба просвіти! [Нащо нам земля й вода? Нащо кропило й кадило? Грека й латина? А нас тільки тим і годують і не дають нам нічого луччого, держать нас і народ наш в темноті, не дають народові навіть св. письма на його мові, що вже мають дикарі, не дають нам нашого хліба, не дають нам нашої мови, не дають нам нашої волі, науки, школи, просвіти.]

Павло встав і почав махати руками. Його червоне лице палало, як в огні, очі блищали завзяттям і надзвичайною красою сміливості. Він почував у собі таку любов до нової ідеї, що старий

батько своїм серцем, несамохіть, почувив, що в синових словах є щось нове й правдиве. А син все говорив та говорив. Його язик, такий легкий, як і в батька, ледве встигав вигортати і виявлять силу думок, всю силу гарячого почування, котре наче кипіло й клекотіло в його серці. Мати одсунула од його холодний недопитий стакан і присунула другий, гарячий. Син не доторкнувся до його й не переставав говорити. Нове убрання, нова мова, якісь ідеї, котрих вона добре не втямила, хоч трохи й постерегала, надзвичайний запал і навіть злість, з котрою злітали слова й думки з синового язика, — все те дуже здивувало матір, котра до цього часу за ніякі ідеї нічого й не чула. Вона бачила, що чиниться щось нечуване, і перш од усього злякалась. Інстинкт материнський найпередніше заговорив в її серці. А гості все сиділи мовчки та тільки дивились.

[— Де наша минувшість, де вона ділась? Де наша козацька воля і рівність? Нам не треба Туркестану, не треба солдатчини, не треба панів!]

— Та чого ж нам треба? — спитав батько несміливо й тихо, сливе нишком.

— Та чого нам не треба, коли ми нічого не маємо! І Павло витяг з кишені жмут паперу, писаного й літографованого, й твердою рукою кинув на стіл. Мати й батько, сестри й гості — всі жажнулись й одхилились од стола. Велике завзяття, й гаряче слово, і жар серця, і темний вечір — все те впливало на слухачів так, що їм здалось, ніби він кинув на стіл якісь чари, а не пучок паперу.

Між тими паперами було багацько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів: [Ренара, Бюхнера, Фейєрбаха, Прудона, деякі заборонені цензурою твори Шевченка і багато дечого іншого.]

— Нехай же це все полежить до завтрього, бо тепер не буде часу читати. Ти все говориш, — сказав батько, — а я мовчу. Мені обридло вже мовчати. Мовчи ще ти, а я говоритиму! Я тобі тим часом розкажу, як були собі дві молодичі, та обидві такі цокотухи, такі лепетухи! Якраз такі, як ти та я, що одна другої ніяк не переговорить! Одна другій щось розкажує. Обидві разом своє товчуть, і одна одної не слухає. Ото раз вони пішли в заклад, хто кого переговорить.

— Ет, тату! Нам не треба анекдотів! Нам не треба балакання; не треба слів, а треба діла! — крикнув син, перебиваючи батька.

— Отуди ік бісовому батькові! Я говорив цілий вік, а оце при тобі доведеться мовчати! То я вже й не знаю, чого тобі треба. Як ми вчилися, нам і в голову не приходило, чого треба, а чого не треба!

— То-то й горе! А нам от і в голову прийшло! Ми хочемо все перетрусити, передивитися. Ми не хочемо жити навмання, йти навпомацки, говорити, думати і робити по чийомусь там розумові чи по баб'ячих давніх переказах.

— Боже мій! Що з тобою сталося? Що там у вас діється в тих школах, коли ти так змінився, зовсім не той став! — бідкалась мати й ніяк не могла втямити, а тільки догадувалась, що з ним сталась якась зміна, котра дуже не припадала їй до серця. — Не п'є чаю, не їсть, сердиться, верещить! Ти собі груди порвеш! Що там у вас скоїлось таке безглузде по школах? Я не спатиму цієї ночі.

— Про мене, мамо, й не спить, а зо мною сталося те, що бачите.

— Бач, жінко, було його малим не пускати горобців дерти з мужицькими дітьми, — промовив батько, — а все то в тому винні горобчики!

Той жарт розсмішив усіх. Всі засміялись, навіть молодий студент осміхнувся, а гості не знали, що думать, що й казать. Одначе всі вони кинулись до заборонених творів [Шевченка], і дехто почав їх голосно читать. [Всі слухали з великою охотою й цікавістю, не згірше, як слухали й молодого Радюка.]

Павло тим часом замовк і пив чай. Його пульс кидався дуже швидко, лице горіло. Він утомився й мовчав. А з-за вуглів і кущів виглядали дівчата й молодиці. По дворі пішла чутка, що приїхав панич з Києва й привіз з собою якогось парубка, та такого гарного, що й пером не списати і не змалювать! Всі дівчата й молодиці, одна за одною, добігли дивиться на того парубка, що пішов слідком за паничем і втирився в панський ґанок. Одначе зараз вони впізнали в тому парубкові свого панича й не могли одірвать од його очей.

— Та й гарний же наш панич в парубоцькому убранні! — сказала одна наймичка до дівчат.

— А яка на йому сорочка! Неначе золотом шита; а яка застіжка! Ой гарний же, як сонце, як місяць! — промовила друга дівчина, підіймаючись навшпиньки з-за плечей молодиці.

Тим часом почали налагоджувать стіл для вечері.

— Оце прошу тебе, сину, за одну річ! Ти передніше наїжся, напийся, а потім будеш говорити, про мене, й до світу, — просила мати сина.

Син так і зробив. Закачавши трохи рукава свити, він почав уплітать печене й варене, та так швидко, неначе хапався, ніби йому треба було от-от зараз бігти на лекцію, щоб не опізниться. Батько тим часом розказував йому за хуторянських паннів та про одну сусіду, панію Макуху.

— Як приїде до нас завтра панія Макуха, то ти, сину, побалакай з нею і про волю, і про долю. От хто заговорить з тобою! — сказав старий Радюк, і всі гості зареготались разом.

— І таких треба навчать, як ваша Макуха, і таких треба просвічувать сьогочасними європейськими ідеями. Бо звідкіль же вони наберуться тих ідей? Газети до їх не доходять, людей просвічених вони не бачать. Ростуть собі, як лопух на городі, як той степовий бур'ян.

— О, вибачай! Панія Макуха зовсім не хуторянський лопух! Вона часом і філософствує. Раз мені казала: «Що то пак бог дав! Як-от курка, то й птиця, і несеться; а як кішка, то вже й звір, і навіть не несеться, а котиться. Так вже, мабуть, дав господь милосердний». Ти, сину, таки її просвіти! Вона тебе зрозуміє і втямить твої ідеї.

Після вечері Павло таки не втерпів і знов розпочав розмову про нові ідеї з батьком та гістьми. Мати вже давно пішла спати, а вони все балакали та балакали. Син був дуже радий, що батько й гості починали потроху його розуміть, з дечим почали згоджуваться, хоч в дечому й суперечили йому.

— Ти часом то ніби й правду видумуєш, — казав батько, — а часом то вже й не знаю. Чи ти дуже розумний, а я вже надто дуже старий, чи ти брешеш, а я сливе йому тобі віри.

І батько поцілувався з сином надобраніч. Гості виїхали з двора, запрошені на другий день на іменини. Але й батько довго не спав. Його стурбували нові ідеї, привезені сином; його збентежила палка синова розмова, промкнута завзяттям і щирістю. Вже не час було йому ламать свою сиву голову, переіначувать те, що лежало в голові кільки десятків год, що зляглося, як верстви снопів в старому стіжку.

А син не міг спати. Подушка пекла йому голову й лице, неначе вона була насипана жаром; його

тіло розгорілось, а молода голова, вперше розпустивши хвилі свіжих ідей за стінами школи, розтривожилась, розпалилась. Мислі, картини — все те опало його зо всіх боків, ніби сіпало, смикало його. Він сів на ліжку, обмахувався од жару руками, потім встав, убрався й вийшов у садок.

Ніч була гаряча, жнив'яна. Духота стояла сливе як удень. Свіжість півночі не встигла здмунуть вогню з гарячого лица степу. Павло пішов по алеї, і йому здавалось, ніби гілля в гушавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочив через тин і вийшов через вигон у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітрецем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли в чистому небі, миготіли й бризкали світом в сухому прозорому повітрі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що весь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобіль, бузина коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. Павло пішов у степ, і степ почав перед його очима наче оживать під впливом недавньої науки в школі, недавньої розмови й гарячих дум.

І по степу неначе перед його очима перелетіли на баских конях, мов ті птиці, орди давніх народів, пересунулись важкі орди татар з чередою, з верблюдами, гарбами й кіньми. І все те посунулось, полізло на Київ, на Україну, застлавши українським трупом степи, поливши їх українською кров'ю. Він згодом неначе побачив, як розлетілись по степу соколами й орлами козаки. Він так очевидячки роздивлявся на їх коні, баскі та прудкі, на їх довгі чуби, що одставали од голов і маяли од вітру, на їх лица, гарні й сміливі, на кунтуші ясноцвітні, що неначе все те й справді діялось тепер перед його очима на широкому степу. От ніби перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи гетьмани-лицарі, а за ними вигравали козаки на конях, мов хвилі на морі, манячили червоноверхими шапками, — і перед ними оступались дикі орди, падали необережні польсько-шляхетські голови. Все поле вкрилось трупом.

Потім заворушилось по степу велике, як самий степ, військо московське, посипались крупами москалі, полізли степовими мишами й сараною. Ще ясніше заблищали зорі, частіше замиготіли метеори, розпорювали небо блискавкою зверху донизу й освічували ясно весь степ. І перед його очима розістлався степ, весь облитий людською кров'ю, весь червоний, увесь засипаний українськими кістками, засипаний попелом пожежі, укритий диким гайворонням. Вся степова трава, всі степові квітки були неначе обмочені в кров, вирости політі тією кров'ю, пускали коріння в кістки й попіл, розносили попід небом пахощі, витягнуті з українських душ, то козацьких, то дівоцьких, замордованих за те, що вони родились на тих степах, що вдихнули в себе повітря українського неба, української землі. Мрія так ясно малювала перед ним страшні картини українського минулого часу, що він подивився собі під ноги, чи не хлюпається кров під його ногами.

То була не кров, а роса, що падала з холодного неба на гарячу землю. Повітря стало свіжіше. Край неба почав червоніть. І степ ще далі стало видно. Роса відкрила траву й біліла проти сходу, неначе хто потрусив степ ізумрудами й прикрив павутинням. На степу було так тихо, неначе вся земля з селом, хатами й садками замерла на той час в міцному сні. Тільки червоний край неба натякав на живоття, давав надію, що незабаром все знов оживе й почне віковічну незмінну роботу. Трохи згодом на селі заспівали півні. Радюк почував, що його голова вже прохолола, що його пульс кидався рівно. Він вернувся додому, впав на ліжку й заснув міцним сном щасливого студента, що добре здав екзамен і приїхав додому на спочинок на вакації. На другий день сонце високо підбилося вгору, а Павло спав. Батько й мати ходили тихесенько по кімнатах, не гуркали дверима, щоб не збудить дорогого гостя.

Того ж таки дня трапились іменини самої Радючки, і старий Радюк був навіть радий тому, що приїдуть деякі сусіди. Йому дуже хотілось похвалитись перед ними своїм сином.

Вже сонце стало на вечірньому прюзі, як почали з'їжджатися ближчі сусіди, котрі знали про ті іменини. Деякі попривозили своїх дочок, почувши, що приїхав молодий Радюк. Вечір був погожий. В покоях було душно. Хазяйка попросила гостей вийти пити чай на терасу. Вона сіла коло самовара й наливала чай; кругом стола й на лавках сиділи хуторянки й хуторяни. Тераса була без покрівлі, вся обвита виноградом. Виноградний лист закривав гостей од косоного проміння сонця. Над терасою синіло вечірнє небо. Старий Радюк балакав з сусідами, а дами сиділи коло стола поруч з хазяйкою. Між дамами кидалась в очі одна немолода удова капітанша. То була Лекерія Петрівна, на прізвище Висока. Старий Радюк продражнив її Макухою. Панія Висока й справді трошки скидалась на макуху, бо була присадкувата, кругленька, з круглим повним лицем, котре од духоти почервоніло й лисніло од поту. Панія Макуха ледве встигала обтирати його білою хусточкою та все жалілась на духоту. Невважаючи на свою дохожалість, вона любила чепуритися, була вбрана в ясну сукню й мала на голові рожі, які були б до лица молоденькій панні. Хоч непросвічена й проста, але вона любила вдавати з себе світську панію й була з претензіями. Меж гістьми було чимало паннів, але одна між ними була найкраща, хоч була і дуже молоденька. Вона була вбрана в вишивану українську сорочку, бо недавно була в Полтаві і вгляділа там нову моду. Почувши од знайомих сусід, що молодий Радюк приїхав з Києва в українському костюмі, вона зумисне вбралась і собі в національний костюм. Та хуторяночка звалась Галею, а прозивалась Масюківною. Вона була небагатого роду, але гарна, як степова квітка весною. На фоні зеленого листу її чистий профіль був ніби намальований на картині. Вона була ще дуже молода. Довгеньке Масюківнине личко з чорними бровами, з рум'янцями на щоках, з великими карими очима пригадувало цвіт червоної зірки між зеленим бадиллям.

Павло Антонович довгенько не виходив до гостей і вийшов знов в українському убранні, тільки замість важкої свити на йому був легенький літній сіртучок. Червоний пояс дуже гарно обгортював його тонкий стан. Він привітався до гостей по-українській. Панни очевидячки якомсь зам'ялись, а панія Макуха осміхнулась, закрутила головою та ще гірше почервоніла й частіше обтирала хусточкою лице.

— Як гарно ви, Павле Антоновичу, убралися по-сільській! — сказала панія Висока тоном, в котрому була думка надвоє.

— От так, як бачите! — сказав молодий Радюк і сів на східцях тераси, якраз спиною до панії Високої, так що його потилиця була проти її очей. А для неї дуже хотілось надивитися на його очі!

— Просто неба на землі сіли, Павле Антоновичу? — зачіпала його панія Висока.

— Просто неба на східцях! — сказав він, повернувши на час лице до неї й знов одвернувши очі до молоді Масюківни, що сиділа в куточку окроми й почервоніла, як мережки її рукавів.

— Прошу покійно сісти на стільці! — знов сказала Лекерія Петрівна, показуючи на порожній стілець, що стояв саме проти неї.

Молодий Радюк послухав її, але сів на стільці до неї боком, а лицем просто до Масюківни, й почав говорити до неї по-українській. [Панна почервоніла й одказувала йому тією страшною мішаниною, котру на Україні звать великоруською мовою.]

— Як ви до нас говорите по-модному! — промовила панія Висока й собі по-українській.

— Ото в нас така поведенція настала! — одказав їй Радюк.

— Може, ви й насіннячко лузатимете по-нашому, по-сільському? Шкода, що не взяла з собою! — сказала йому панія Висока жартовливо, але сміливо, як людина дуже знайома і вхожа до Радюків.

— Шкода, що ви забули.

Всі засміялись, а Радючка осміхнулась якось гірко, і лице її зажурилось.

— Яка теперечки пішла чудна мода! все сільська та сільська. І убрання носять сільське, і говорять по-сільській, — говорила панія Висока, ніби сама до себе.

— І пісень співаємо сільських, і пишемо книжки сільською мовою, бо ми, пані Висока, демократи. Не знаю, як ви?

Панія Висока не зрозуміла того слова, не зрозуміла, чи то щось добре, чи щось погане, і, щоб не вшелепаться, затерла, зам'яла розмову, попрохавши в хазяйки чаю. Молодий Радюк посунув до неї молочничок з молоком.

— Дякую вам! Я понеділкую! — промовила трохи гордо панія Висока. — Сьогодні понеділок!

— Вибачайте, коли так. І ви цілий рік понеділкуєте?

— От і цілий рік! У вас в Києві поведенція на все сільське, а не знаєте, як на селі поводитьсь в нас. Од Великодня до св. Духа ніхто не понеділкує.

— Чи не доволі ж вам тих серед та п'ятниць?

— Що це ви говорите про середі та п'ятниці, неначе про вівці та кози? — промовила панія Висока.

— А мені здається, якби ви сьогодні оскоромились, то не великий був би гріх. Скільки скорому, стільки й гріха, — кажуть у приказці.

— О, панію Високу не підведеш, сину! — обізвався старий Радюк. — Чи ви пак знаєте, як раз сповідалась молодиця в Лаврі? Питає чернець в неї на духу: «Чим ти грішна, молодице?» А вона каже: «Ой батюшко! Великий маю гріх на душі. Раз у святу п'ятницю годувала дитину молоком, та забула, що п'ятниця, та й облизала ложку». А чернець каже: «Лиж ж ти сухого макогона щоп'ятниці до самого Великодня».

Всі засміялись, а панія Висока промовила: «Смійтесь, смійтесь! З посміху люде бувають, як приказують селяни, та глядіть, щоб навпісля не плакали!»

Радючка не держала постів, але їй здалось це не до ладу, що син з батьком неначе змовились кепкувать над постами перед її гістьми, котрі поважали пости.

— Знаємо й ми вас, постниць! — додав старий Радюк. — У вас у піст і грибки й опеньки, і рибка й варення, і узвар і кутя, й пиріжки з усякою начинкою. Давай тільки, боже, апетиту.

— От я хоч і держуся сільської поведенції, але не дуже люблю сільське понеділкування й усякі сільські забобони, — промовив молодий Радюк.

— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько дечого, що й вам, вченим, не по

голові. Не дуже лишень потріпуйте село, коли любите сільську поведенцію.

[— Пані Висока, — промовив Радюк, і кров кинулася йому до голови, — ми любимо що є луччого в селі, але село має багато дечого темного, бо туди ще не прийшов світ науки. Хто ж буде любити відьом, знахарок з їх ліками безтолковими, з їх виливанням на лопаті, на порозі, з їх завірчуванням, підливанням? Хто ж любитиме Лису гору а хвостатими відьмами і всяку сільську нісенітницю? І кому потрібне все те? І хто ж такий розумний, що йнятиме віри?]

— Павле Антоновичу! Говоріть, та не проговорюйтесь! — сказала панія Висока. — Що ви мені кажете, коли я дещо на свої очі бачила...

— Чи не бачили ви часом, як баба витягла підсакою щуку, а вона стала телям та й побігла в ліс? — сказав старий Радюк.

— Не те я бачила, а дещо мудріше од того.

— А що ж? Як відьми доять молоко, підставивши дійницю під стріху або одіткнувши в дверях кілочок? — обізвався старий Радюк.

— А хоч би й те!

— Є багато в світі такого, чого ви, вчені люди, ще не постерегли. Що ви говорите, коли я сама можу вилічить од пропасниці симпатією! — промовила стара Радючка й дуже здивувала свого молодого сина.

— Як же ви, мамо, її лічите? — спитав син, не ймучи віри своїм вухам, щоб його мати, що вчилась в інституті, вірила в такі способи ліків.

— А так! Напишу кілька таких слів на склянці, потім змию водою й дам ту воду випить слабому, то він і одужає.

— Хто ж вам переказав ту містерію?

— Наша начальниця в інституті, одна графиня з Петербурґа, — сказала мати дуже поважно, вважаючи на такий авторитет.

— Мабуть, вона була спіритка або масонка, не згірше наших сільських спіритів, що літають на днищах на Лису гору, — промовив молодий Радюк. Молода кров вдарила йому в голову. — Оце, як голова в мене чогось заболіла! — вихопилось у його несподівано.

— Як у вас часто болить голова, то я вам пришлю шапочку з голови св. Івана многотрадального, що в печерах. Тільки ви народ молодий... Ой, лихо з вами та й годі! — бідкалась панія Макуха, важко зітхнувши.

— Носіть вже ви шапочки, а я не буду, — промовив Радюк аж сердито. Його дуже вразила темнота того товариства, серед котрого він хотів проповідувать свої ідеї, і він засмутився недоброхіть. — Мені треба доктора, бо шапочка нічого не pomoже, — сказав він.

Вже смеркло. Надворі було так тихо, що як принесли світло, то свічки горіли, неначе в горниці. Всім не хотілось йти в покої, всім було тепло, гарно й весело. Розмова про страхіття нагнала трохи страху на паннів і паній; вони втихли й сиділи мовчки. Пані Високій здавалось, що от-от якесь страховище з рогами просуне руку через виноград і вхопить її за шию. Вона навіть оступилась, аж одскочила й сіла серед ґанку, ближче до Павла, котрий тим часом одсунувся од

неї й пішов до паннів. Батько хотів почванитись перед сусідами сином і почав його зачіпачь.

— Так що, сину? Панія Висока вірить в сільські чуда? — спитав він сина.

— Якби пак тільки панії вірили, а то часом і пани вірять!

— Що вже що, сину, а й я не люблю дечого того, що тобі не подобається. І в мене вже давненько почала спадать з очей полуда. Робіть і думайте вже ви молоді за нас, старих.

— Коли б пак ви сиділи нишком та не перебаранчали! — промовив син трохи сердито, зирнувши на одного понурого сусіда, що колись служив в Полтаві в поліції.

При тих словах молодий Радюк пішов і сів коло Масюківни. Її великі карі очі блищали, як зорі. Одні її очі освітили й пригріли його серед темряви того товариства. Йому так було гарно й тепло при тих ясных очах, що пісня сама наворачталась йому на думку. Місяць на підповні глянув через терасу з неба на гостей, і поезія повіяла крилом над молодими людьми. Радюк почав української пісні чистим горьовим басом. Панія Макуха зараз-таки пристала до його, бо співала дуже гарно. Мелодія, наче пошесть, заметила й гостей. Старий Радюк зараз зтяг і собі, а за ним деякі гості. Павло почув, що Масюківна, червона яр-маківка, почала співати чистим чудовим голосом.

Тим часом місяць піднявся високо. Після вечері близькі сусіди почали прощатись, щоб зарані вернуться до господи. Панія Висока дуже просила молодого Радюка не забувати її й завертатъ частіше до її двора.

— А як ви часом мене причаруєте, що я тоді на світі божому робитиму? — казав молодий Радюк.

Панія Висока засміялась, бо його слова були дуже підлесливі задля неї.

— О, я двір свій обсную і дорогу вам зіллям переллю. Тільки приїдьте та вступіть в мою оселю, то спроста вже й не виїдете. Коли хочете, то й не їдьте, бо напою вас таким зіллям до любощів, що всі наші сусідські панни помруть од кохання: так ви будете всім до вподоби.

— Ви, мабуть, така чарівниця, про яку співають, що вона чарів не знала, а Гриця причарувала, бо була чорнобрива, тим і чарівниця справедлива, — сказав старий Радюк.

Той комплімент дуже сподобався Високій, бо вона почервоніла, неначе молоденька дівчина. Всі хуторянські панни сміялись з неї в вічі. Молодий студент щиріше й привітніше попрощався з Галею Масюківною. Панія Висока запримітила те і якомсь цілим лицем моргнула на молодого Радюка.

Вакаціями молодий студент їздив в гості до сусід, був навіть у Лекерії Петрівни Високої, і скрізь проповідував свої ідеї, котрі не давали йому спокою, неначе муляли йому в голові, доки він не порозносив їх по сусідах. Всі загомоніли за молодого Радюка. Радюк зумисне дражнивсь з Високою й іншими провінціалками і розказував їм страшні речі про вчених німців-безбожників. Раз він так наговорив Високій про тих німців, що вона теж добре стурбувалась. Їй здалось, що швидко буде кінець світу або що на землі починається щось страшне. І їй раз приснився страшний сон, неначе ті німці поперекидались усякими звірами й дідьками, рогатими й хвостатими, та все дражнились з неї. Такий страшний сон снівсья їй цілу ніч до самого світу.

Одпочивши добре на волі, молодий Радюк почав думи думати молодою головою. Наймилішим місцем його молодих дум був старий садок. Наниз од дому Радюка колись давно була посаджена алея з лип та дубів, але натура давно попсувала діло людських рук. Старі липи та

дуби росли вже давно по своїй волі; деякі виступили за алею й широко розкидали своє гілля на всі боки. Два дуби вигнались вище за липи серед самої алеї. Колишнясь алея стала вже лабіринтом старого дерева, під котрим росла зелена трава, рівна й гладенька, як килим, а за алеєю на низині блищала ясно-зелена осока, така зелена й ясна, що в найсумнішу негоду здавалось, неначе на неї світило сонце. Молодий Радюк любив ходити поміж тим старим деревом, між липами та дубами, любив саму гущавину, де серед сонячного дня було сливе поночі.

[Радюк побув рік в університеті і вже скинув з себе той космополітизм або великорущину, якою надаряє нашу молодіж великоруська гімназія.]

Європейські ідеї й наука показали йому новий світ, нове життя. Його давні дитячі літа в Журбанях, з українською мовою й піснею, між челяддю й селянами, тепер неначе вертались знов.

Чудове, пишне українське село в літній час, зелене й пахуче, все в квітках! Чудовий, богом благословенний і богом забутий край! Хто бачив його не очима тільки, а бачив серцем і душею, той повік його не забуде.

В Журбанях ввечері на вулиці до півночі співали хлопці й дівчата. Радюк до півночі ходив в алеї, по садку, доки не стихала остання пісня на селі, доки не засипали дівчата й хлопці разом з співучим птаством. На чистому повітрі до його долітали виразно самі слова пісень, повні високої поезії, простої й пахучої, як квітки зеленого степу. Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну майбутнього часу. Вона вся вставала перед ним, гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією. І він неначе почув душею, як та поезія розвивається, мов рожа в садку, в розкішну, багату й вольну літературу. І перед його очима неначе розгортувалась театральна сцена, де він і бачив все те уявки. Як той чудовий сон, бачив він такою Україну.

І молодий Радюк почував душею, що все те мусить сходити і рости само, не полите водою й росою, без усякої помочі, під гарячим камінням і піском, зумисне накиданим зверху. Молодий хлопець почував, що в його душі виникають все невеселі, сумні думи. І як він більше думав про і свій народ і Україну, то його душа ніби тонула в якійсь темній безвісті, де не було ні дна, ні верху, де не було за віщо вхопитися, хіба за одно повітря.

Думи, як осінні хмари, наполягали на молоде чоло. В його душі була мета, ясна й проста — народ й Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї мети! І од чого почать? І за що взятись? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню, де не було й дна, де доводилось вхопитися хіба за проміння сонця.

А зорі так пишно сяли на синьому небі! А земля й небо мліли так солодко в теплом повітрі, що будили сподівання, навівали якесь щастя, якийсь спокій на кожную душу і, здається, були ладні загоїть смертельні рани кожної душі, а тим більше — душі молоді.

Невважаючи на все, Радюк був дуже щасливий в ті університетські вакації. Він добре здав екзамени, одпочив на селі. І в свої молоді літа він почував у себе стільки сили й волі! Його життя здавалось йому таким довгим, без кінця, що всі сумні й чорні думи почали зсовуватися й ховались десь далеко. Його не лякала ніяка притичина і не перепиняла його на стежці життя. Йому здавалось, що він усе перемаже й перебуде, усе візьме і всього добуде, чого тільки його

душа забажає!

Щаслива, тричі щаслива пора молодого життя й думок. Щасливі літа, щасливий час, повний надіями! Це не буває двічі в житті, бо людина не цвіте двічі.

Молодий Радюк часто вертався спать з такими сміливими мріями, що весела пісня й пісня козацька сама намагалась. І часто його пісня зливалась з піснею будлі-якого парубка, що дуже пізно вертався городами з вулиці од милої. В таку щасливу годину на його думку спадала постать молоденької хуторяночки, з гарним, щиро українським личком, з чорними бровами, котра не розуміла ні добра, ні зла, і спадала, як роса на квітки, як поезія, як пісня, що повеселить серце та й пурхне метеликом на повітря.

Раз якось на тижні трапилось свято. На вигоні, на вулицях ворушився народ, убраний по-празниковому. На призьбах сиділи жінки й чоловіки. Дівчата й хлопці стояли купами під вербами, балакали, жартували, лузали насіння. Молодого Радюка взяла охота піти по селі, подивиться на людей. Накинувши на плечі свиту, вбравшись зовсім по-сільській, він пішов довгою вулицею через село.

Дивиться він, аж на одній хаті стримить застромлена в стріху довга хворостина. На хворостині зверху стриміла чорна дощечка, а на дощечці була намальована біла пляшка й чарка.

Йому закортіло заглянуть в той шинок, бо таких шинків давніше не було в Журбанях. Він увійшов у шинк і побачив там жидівську сім'ю. В Журбанях він не бачив і досі жидів, опріч орендаря в корчмі. В тім шинку було повно людей.

Перейшов він на другий куток і там побачив такий самий шинк, на котрому в стрісі стирчала на палиці дощечка з намальованою пляшкою й чаркою. Заглянув він і в той шинк і там побачив жидівську сім'ю. Людей було повнісінько.

Радюк вийшов на вигон і побачив сільську школу. То була невеличка хата, не більша од шинків. Вона стояла на вигоні окроми, далеченько од хат. Коло школи було пусто, бо вона була необгороджена тином. Стіни були не опоряджені; около було оббите дощем, облуплене. Корови й свині чухались об стіни, об угли. На вуглах були сліди свинячих спин, замазаних грязюкою. З обсмиканих стріх висіла солома. В побиті шибки були позаправлювані лубки. В деяких вікнах зовсім не було тахоль в шибках.

«Ану, зайду, подивлюсь, хоч тепер час робочий і школярів нема в школі», — подумав Радюк і зайшов.

Одчинивши двері, він увійшов у сіни й заглянув у клас, малий, тісний, з облупленою глиною на стінах. На долу були бакаї, неначе на шляху. На лавках лежав порошок, як на вигоні. Радюк думав, що в школі нема й живої душі, й одхилив двері з сіней в кімнату. В кімнаті на ліжку спав москаль в червоній випущеній сорочці, в крамній чемерці з жовтими блискучими гудзиками. На голові волосся було розкудлане; в вусі теліпалась срібна сережка. То був вчитель журбанської школи, захожий одставний москаль. Він задер одну ногу на ліжку й хріп на всю хату роззявивши рота. Мухи так і вп'ялись в очі, ніздрі й губища. В хаті так смерділо мархоткою й цибулею, що Радюк мусив затулити носа.

Як рипнули двері, москаль раптом прокинувся, схопився й сів на ліжку, витріщивши заспані очі. Рій мух знявся з його лиця й загав попід стелею.

— Чого тобі треба? Ей ти, хахол! Чого ти сюди лізеш? — крикнув москаль, ще й загнув дуже погано по-московській. Радюк ледве вдержався й прикусив язика, згадавши, що він у світі.

— Та я хотів подивитися на школу! — промовив Радюк.

Москаль схопивсь, гуркнув дверима й защеппнув заціпкою. Радюк пішов далі по селі.

Поминувши кільки хат, він знов побачив на одній стрісі на високій палиці чорну дощечку. Під шинком стояли жиди й селяни.

— Чи є ще й четвертий шинк в Журбанях? — спитав Радюк у людей.

— Є ще один, ондечки! За вербами! Мабуть, ти, хлопче, не журбанський?

— Ні, не журбанський! — обізвався Радюк і пішов до тих верб, де він і справді побачив четвертий шинк з тичкою на самому гребені, бо шинк стояв осторонь, аж на городі, далеченько од улиці.

«А дай загляну!» — подумав Радюк і пішов у шинк. Шинк був перероблений з простої хати. В одній половині сиділи люде й пили горілку; в другій жила жидівська сім'я. Через одчинені двері Радюк побачив високе жидівське ліжко з перинами й подушками, застелене білим простирядлом з зубцями навкруги. В жидівській кімнаті було доволі чисто. Піч і припічок були чисто помазані, навіть підведені червоною глиною. Червоною глиною були обведені вікна в хаті й знадвору. Жиди вже позичили в народу трохи смаку до чистоти.

З кімнати вийшов єврей. Він був рудий, аж червоний. Шерстке, неначе дротяне, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледве держалась на кучерях, ніби на пружинах. Чорні хитрі очі блискали, бігали, крутились, як вертівся й сам Дувид. Рудий Дувид був в'їдливий, як оса, чіплявся до всіх. Він говорив по-українській, не шепеляючи, говорив чистою народною мовою, навіть з народним жартом, з сіллю народної мови. Дувид неначе грав роль мужика, зачіпаючи селян.

Вийшовши надвір, Дувид вглядів купку чоловіків.

— Та зайдіть же в мою хату! Не цурайтесь-бо мого хліба-солі! — сказав Дувид і штовхнув жартовливо плечем одного чоловіка.

— Геть, невіро! Не пхайся! — одказав чоловік.

— Оце недоторканий дядько, неначе молодиця! Та зайдіть-бо, та побалакаємо! — сказав Дувид і пхнув того дядька ззаду в спину обома руками просто в шинк. Чоловік торсонув плечима Дувида.

— Ще й грається хирний Дувид! — сказав дядько й пішов у шинк.

— Пиймо горілку, поки живі, бо як помремо, то вже не питимемо! З мого шинку беруть горілку і до пана, і до попа, і до голови. І вчитель тут хилить. Проти Дувидової горілки нема добрішої ні в одному шинку. Нуте-бо, дядьки, я вас почастую! Які-бо ви прохані! Чи наливать?

— Та наливай, та тільки одчепись ік бісовому батькові! Та не пхайся-бо!

— Дай же, боже, нам здоров'ячка на многі літа, а помершим душам легко лежати й землю держать! — приказував Дувид, наливаючи горілки чоловікам. — Який-то врожай дасть нам господь милосердний на те літо, — бідкався Дувид.

Радюк сидів за столом спершись і дивився. Дувид углядів Радюка, і його чорні, як терен, очі

закрутились,

— Мабуть, не з Журбанів? — спитав Дувид Радюка.

— Не з Журбанів... — знехотя обізвався Радюк.

— Мабуть, з нової школи, з школярів? Чи, може, з двірських? — спитав Дувид і насунув на голову ярмулку, котру все підіймало вгору волосся.

— Авжеж, з нової школи... — ледве обізвався Радюк. Дувид не зачіпав Радюка, не пхався й не жартував. Він обминав ти й ви, бо догадувався, що може помилиться. Дувидові очі бігали, бігали і не знали, де дітись.

— Чи почастувать? — якимсь-таки Дувид наважився, врешті, спитать Радюка.

— Нехай потім; трохи одпочину.

Дувид перестав пхаться з людьми та все скося та скося поглядав на Радюка, ще й жінці щось шепотів на вухо в кімнаті. Рухля виглянула з кімнати, запнута під бороду шовковою білою хусточкою, гарна, біла, з тонким носом, з чорними рівними бровами; блиснула вона карими очима й знов мерщій одхилилась за двері, аж золоті сережки заколивались.

Чоловіки й молодиці входили й виходили з шинку, балакали, пили, навіть не глянувши на Радюка. Коли це в шинк увійшов молодий парубчак в крамній сіренькій козачині, в чоботях на колодочках. Чорне густе волосся на голові було примазане, аж лисніло. Проділь був розділений збоку, шия була зав'язана червоною з квітками хусткою під викладчастий комір. Козачина була застебнута на грудях жовтим блискучим витертим ґудзиком. З-під козачини виглядала на грудях ситцева жилетка. З темного смуглявого виду темні очі поглядали згорда на селян. Парубчак увійшов у шинк, скинув картуз і подав Дувидові руку.

Парубчак був такою загадкою для Радюка, як Радюк був загадкою для Дувиди. Вся постать парубчака пригадувала трошки Радюкові вчителя в школі.

— Шулемехом, Дувиде! — промовив парубчак до Дувиди й ляпнув його по долоні та й подав руку.

— Шулемехом, пане Терешку! — обізвався Дувид і зирнув скося на Радюка.

— Як ся маєте, Дувиде? — промовив парубчак.

— Так собі... живемо до котрого часу.

— Моє поштеніє! — гукнув парубчак до Радюка, піднявши вгору долоню.

Радюк простяг до його руку. Парубчак зирнув на білу руку, глянув Радюкові в очі й зараз схаменувсь.

— А мені чомусь здалось, що це наш Авксентій! — промовив парубчак якоюсь покаліченою мовою, бо він силкувався говорити по-великоруській, хоч говорити до ладу не вмів.

— Чи ви тутешні, журбанські? — спитав Радюк.

— Ми тутешні, здешні, — промовив парубчак, хитаючи головою. Те «ви» він почув вперше на віку. Воно його так і підняло під саму стелю, бо він думав, що вже давно заслуговував те «ви».

— Чи не з міщан ви часом або чи не з козаків?

— Може, з міщан, а може, й з кращих од міщан.

— Та бреше він! Не слухай його, хлопче, бо він сірий мужик; його в селі дражнять Бубкою, — гукнув один чоловік до Радюка. Парубчак почервонів, насупився й промовив: «Може, мого батька й дражнили Бубкою, а мене вже то й не будуть».

— Ба будуть, бо ти таки Бубка й Бубчиного кодла й хову, — промовив чоловік.

— Бо мій батько хахол, то й Бубкою дражнили, а наш вчитель Хвадей Терентевич казав, що я вже Бубков, а не Бубка. Та що з ними й балакати! — промовив Бубка до Дувида, як людини, що могла зрозуміть Бубчині слова.

— А ти, вражий сину! Все брешеш язиком, як та собака! — крикнув дядько.

— Бреши, дядьку, сам! Та що й говорить з такими глечиками, з такими людьми! Чи ти ж, мазнице, вчився в школі? Чи ти ж тямши далі од свого носа?

— А ти, паскудо! Думаєш, як начепив хустку на шию та почепив ґудзя на груди, то вже маєш право глузувати з нас, дражнить нас мазницями!

— Авжеж я вам не рівня: я з вами свиней не пас.

— Ой ти, сонливий! Та ти зроду не пас товару, кращого за свиней. Слухай ти, вражий сину, Бубко! Та я тобі так чуприну наскубу, як скуб твій вчитель.

Той дядько, жартуючи, простяг руку до Бубчиної чуприни.

— Не зачіпай, дядьку, бо в морду дам! — крикнув Бубка.

— Ти?! Мені? В морду мені, хазяїнові?! Та в тебе на губах молоко не обсохло! Як я женився, то ти ще на припічку й каші не їв! То ти смієш мені таке говорить! — кричав дядько, наближаючись до Бубки. — Одколи животію на світі, ні од кого не чув цього; тільки чую оце од тебе, віскривого.

Всі селяни загули в шинку, як бджоли.

Рипнули двері, і в шинк увійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловічок. То був старий Бубка, батько того парубчака, такий смуглявий, як і син. Старий Бубка був нижчий од сина, мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, як картоплина, ніс і маленькі чорні очки. На сухому підборідді стирчало зо три пучечки чорного волосся, котре позакручувалось вгору, неначе кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голосом. Було знати, що його недурно продражнили Бубкою: в йому й сліду не було вдачі й завзяття. Старий сивуватий Бубка був в постолах, в одній сорочці й держав на плечі старенький кожушок.

Тільки що Бубка увійшов у шинк, всі чоловіки так і загомоніли на його: «Навіщо ти, Олексо, так розпустив свого Терешка? Та же ж він, блазень, сікається в вічі старим людям, неначе він найстарший в селі!»

— А що ж я маю робити? А хіба ж він мене слухає? От сидить в шинку та горілку п'є, а роботи не хоче робити: сидить дома, все домує, згорнувши руки, або шукає легкої, нечорної роботи. Кажіть вже ви, панове громадо, йому що-небудь. Я жаліюся на сина громаді. Чого тобі тут

треба? Йди додому, та не гуляй! А завтра раненько свиняці хлів загородиш! Одну льоху маємо, та й ту незабаром вовки витягнуть з хліва через дірку.

Терешко сидів коло стола, насупившись, як та хмара, і навіть не обізвався до батька й словом.

— Йди додому, кажу тобі! Дивись, ось приніс Дувидові в заставу кожух, бо нема грошей навіть на сіль. Йди до роботи, бо швидко з голоду попухнемо!

— Про мене! А я вам городить свинюшників не буду. Хіба я на те вчився в школі? Мені треба роботи по мені. Стану десь за писаря або за лакея та й хліб їстиму. Робіть вже ви, тату, свинюшники.

Всі люде в шинку зареготались. Старий Бубка стояв з кожухом ні в сих ні в тих.

— Йди, кажу тобі, додому! — сказав батько й наблизився до сина.

— Одчепіться! — крикнув син і раптом схопився з місця. Батько одскочив назад.

— Йди, бо я тебе оцією палицею!

— Тату! В палиці два кінці: один по мені, другий по тобі.

— То це він на батька тикає! Хіба ж батько пас з тобою свині! Бери його, бра! В'яжи його, вражого сина, та в холодну! — крикнули люде й кинулись до Терешка. — В некрути поздаваймо їх, оцих вражих школярів, замість хазяйських синів! В москалі їх, оцих ледарів! Бач, вже й солдатського гудзика припнув на грудях.

Терешко оступився за стіл і став за Радюком.

— Коли ви громадян звете «хахлами», то хто ж ви такий! — спитав, нарешті, Радюк Бубку.

Бубка тільки очима закліпав і нічого не сказав, бо й сам не знав, що він за людина.

Поза столом, поза людьми Терешко Бубка посунувся до дверей і втік, покинувши на столі горілку.

— Чи ти ба! Вражий син і горілку покинув. Випий же сам, Олексо, синову горілку! — загомоніли люде на старого Бубку.

Бубка почав жаліться на сина, що він, як вийшов з школи, то од того часу не хоче робить чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоем з каганця та курить люльку.

— Оддай його в москалі, коли він такий! В москалі його, коли він не поважає батька, кепкує з громади! — гукнули чоловіки.

Тим часом старий Бубка обернувся до Дувіда.

— Будь ласка, Дувиде! Візьми кожух в заставу та позич хоч два карбованці, бо нема за що й солі купить. Так вижився, так вижився, що вже не знаю й як! До зими далеко. Може, спроможусь та викуплю.

— Хіба ж у вас, дядьку, поля нема? Чи, може, нема де заробить? — не втерпів і спитав Бубку Радюк.

— Було поле, та загуло! Позичив у нашого голови десять карбованців ще позаторік, та й оре голова моє поле оце вже другий рік. А як не оддам грошей, то й третій рік оратиме.

— А мені здається, Олексю, як вже клепать язиком на голову, то лучче б нарікають на свою голову. Голова наш як голова. Що вже й казати! — сказав стиха Дувид.

— Голова, бач, як голова, а все-таки треба б нам другого голову обрати, бо цей нам не сподобний: вже дуже з шинкарями накладає. І сам розпився, й жінка його розпилася, бо де ж пак! Шинкарі поять його й гроші дають, і громадяни поять! — загули люде.

— Та нехай мене грім поб'є, коли я маю з головою яке діло! Нехай мене живого земля поглине! Коли б мені можна хреститися, я б вам отут перехрестився й землі з'їв, що в мене з головою нема ніякої спілки! — божився й клявся Дувид.

— Не бреш-бо, Дувиде! Хіба ж ми не знаємо, що й ти і всі журбанські шинкарі — ви всі даєте голові сто карбованців та й торгуєте горілкою в шинках на громадській землі. Скиньмо голову, люде добрі! В його вже, мабуть, і людської душі нема, — гукнув один чоловік.

— Слухайте-бо! От послушайте мене, дурного, мене, старого Дувиде! Я людина бідна; в мене не то що сотні карбованців нема, в мене ледве зайва гривня знайдеться. А то ще я б давав голові сто карбованців! Про інших шинкарів не знаю, не скажу. Чого не знаю, про те не скажу. А я хіба не чоловік? Хіба ж я не шаную громади, дай їй боже здоров'ячка?..

— Та про мене! Але, будь ласка, Дувиде! Позич два карбованці й візьми в заставу кожух тільки до покрови, — прохав Бубка.

— Як тривога, то й до бога, а як по тривозі, то й по бозі. Будь ласка, Дувиде...

— А де ж я в світі божому достану? В кого ж я позичу? — бідкався Бубка.

— Я тобі, Олексю, скажу от що: їж борщ із грибами, держи язик за зубами. А то другий раз і шага не позичу. Як оддаси до покрови три карбованці, то позичу.

— Та оддам! Тільки дай!

І пішов Бубка з шинку без кожуха... й без поля. Тим часом Радюк побіг з шинку навздогінці за Терешком Бубкою. Новий тип з народу дуже його зацікавив.

Він пішов вулицею попід густими вербами. Там в густій тіні стояла чимала купка хлопців. Деякі поспирались на тин і лузали насіння, деякі стояли купами, понакидавши свити на плечі. Один парубок виліз і сів на тину. Терешко Бубка поминув парубків, дивлячись набік, і навіть не поздоровкався. Парубки почали його навмання зачіпати.

— Хоч і вбрався Бубка в козачину, а все-таки од Варки гарбуза потягне! — крикнув той парубок, що сидів на тину. — Терешку! Кланялась тобі Варка й казала, щоб ти сьогодні вийшов на вулицю! А гарбуза не хочеш? Га? Знаєш, вражий сину, де раки зимують, а гарбуза все-таки потягнеш! — гукнули хлопці здалеки.

Бубка пішов помалу й не оглянувся. Він справді топтав стежку до Варки Онойківни. Онойко був перший багатир на селі.

Радюк догадався, що в Бубки є роман, що він залицяється, і йому дуже схотілось вислідити це. Те місце під вербами було місцем задля вулиці. Там найбільш збиралось хлопців і дівчат

ввечері. Онойкова хата стояла недалечко од того місця.

Того-таки вечора Радюк одягся зовсім по-парубоцькому, надів наймитову шапку й пішов під верби. Улиця вже збиралась. Дівчата сиділи на горбку під вербами й співали пісень. Парубки потяглись до їх з усіх боків: йшли вулицею, городами, лізли через тини. Деякі вже обстали купу дівчат навкруги й жартували. Радюк минув улицу; його ніхто не впізнав.

Дойшовши до Онойкової хати, Радюк вглядів Варку. Вона стояла коло перелаза й лузала насіння. Варка була висока, рівна, як тополя, чорнобрива й рум'яна. Гарний дорогий горсет, тонка вишивана сорочка, товсте добре намисто, срібні й позолочені дукачі, червоні сап'янці на ногах — все це показувало, що вона й справді була багатого батька дочка. Вся її голова була в квітках. Варка держала в лівій руці хусточку.

З другого боку вулиці йшов Терешко Бубка. Поруч з ним ішов парубчак в картузі, в крамній сірій козачині, підперезаний червоним поясом: то був приятель Бубчин, що вчився в школі вкупі з ним. Вони вгляділи Онойківну й попростували до неї.

— Моє поштеніє! — промовив Бубка, здійнявши картуза, і простяг до неї руку.

Варка руки не подала, лузала мовчки насіння й голову одвернула. Можна було дізнатися, що Бубка топче стежку до Варки надаремно.

— Чом же не подаєте мені руки, Варваро Омельківно?

— Хіба ж я свята, щоб мене Варварою звали? Мене звать Варкою.

— Про мене, нехай ви будете й Варка.

— Оце, ви та ви! Неначе я тітка твоя, абощо! — промовила Варка.

Бубка взявся в боки, і його товариш взявся в боки. Вони позадирали голови, неначе москалі на муштрі. Варка й не глянула на їх обох та все дивилась на ворота.

— Та хоч подивіться-бо на мене! — зачіпав Бубка.

— Хіба я тебе зроду не бачила? Вже поночі надворі: хоч і подивлюсь, то тебе не побачу, який ти з лиця.

— Извольте вам насіння або горіхів.

— Не треба мені твого насіння або горіхів.

— Так от я вам, Варваро Омельківно, купив цукерків. Я знаю, з ким маю діло, — промовив Бубка.

— Не треба мені й цукерків. Як схочу, то й сама куплю.

Бубка достав з капшука тютюну, оддер клапоть простого товстого паперу й зробив папіросу. В повітрі засмерділо смалатиною й мархоткою.

— Чи дозволите ж з вами трохи постоять?

— Про мене, стій тут хоч і до світу.

— Чи дозволите ж побалакати?

— Говорила покойна до самої смерті, та все чорзна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть з хати, то ще й будуть мене лаять.

— Лаяться — то вже материне діло. А ви ж на мене не сердитесь?

— Чого ж мені сердиться? Я не лиха. Йдіть лишень ви обидва на вулицю. Там багато гарних дівчат; там ваше місце.

— Ой, не там-бо наше місце! Чи то ж можна, щоб ми по-парубоцькій гуляли на вулиці з хахлами?

— Шукайте собі кращих дівчат та не топчіть стежки до нашого двора.

— Чи є ж де дівчата кращі за вас?

— Ет, вигадав! Я дуже висока, а ти проти мене дуже низький. Я Бубці не рівня! — промовила Варка й повернула до двора.

Бубка й справді був нижчий од Варки. Врівні з нею він здавався недорослим хлоп'ям. Бубка розсердився й почервонів, побачивши, що шкода й заходу.

— Чого ж ви оце такі неласкаві сьогодні?

— Бо й ніколи до тебе не була ласкава, та й не буду. Геть, одчепись! Йди додому, бо он мій батько йдуть, — крикнула Варка з двору.

Онойко таки й справді вертався додому й застукав Бубку. Оглянувшись, Бубка вглядів коло себе Онойка і стояв ні в сих ні в тих.

— То це Бубка розмовляє з моєю дочкою? Чи не думаєш ти, вражий сину, до мене за зятя?

Бубка думав змовчат, але не змовчав.

— А хоч би й думав?

— А ти, гаспидський сину! Чи вже ж ти думаєш, що моя дочка тобі рівня? Та ти ж нікчемний пічкур! Та ти ж доброго слова не вартий! З тебе доброго москаля не буде, доброго лакея не буде, не то що хазяїна! Чуєш ти, Бубко? — промовив Онойко, показуючи палицею на вулицю, — отуди тобі дорога! Як я тільки ще раз вгляджу тебе отутечки коло мого двора, то обчухраю тобі боки оцією палицею так, що не потрапиш кудю втікати. Ти думаєш, як начепив жупана та зав'язав шию хусткою, то й до Онойка можна лізти з старостами?

Онойко лаяв та все кивав палицею на Бубку. Бубка з товаришем мовчки потягли, повісивши вуха, в шинк до Дувида.

Радюк пішов туди, де зібрались дівчата на вулиці, і стояв до півночі, спершись на тин, дивлячись на хлопців, на дівчат, слухаючи пісні. Сміх і жарти, женихання й залицяння — все те причарувало молодого панича. Синє небо, засіяне зорями, тепло літньої ночі, пахощі з городів — все те одганяло сон од його очей, розворушувало в серці кохання, тривожило мрії.

Раз молодий Радюк нагадав карі Масюківнині очі, ходячи ввечері по садку. Другого дня вранці він попросив у батька коней, щоб нібито навідається до сусід, до пані Високої. Але його думка прямувала проз двір панії Високої та до Масюкового хутора.

Павло Антонович звелів запрягти пару коней в легенький візок і покатав з двора. Ранок був чудовий, ясний, теплий. Тихий вітер з степу прохолоджував повітря й обвівав лице молодого Радюка. Коні весело несли легенький візок битим шляхом, перебігли село й покатали степом. Радюкові так було легко на серці, так радісно серед зеленого степу, в чистому повітрі, під ясным небом, що він розстебнув одержу, скинув картуз і почав співати пісню.

Незабаром край невеличкого сельця з'явився хутір панії Високої, обсаджений тополями та вербами. Радюк зараз углядів на городі панію Високу, котра стояла між соняшниками, прикривши голову білою хусточкою.

— Не ставай же коло двора Високої! Борони тебе боже! Жени коні, як тільки можна швидше! — промовив Радюк до погонича.

Коні зміями покатали під тополі. Радюк скинув картуза і кланявся до панії Високої. Висока щось кричала до його, аж її роток манячив здалеки, неначе кротяча нора. Потім вона почала махати до його рукою, потім зняла з голови білу хусточку й почала махати хусточкою. Коні понесли візок проз огород. Висока, побачивши, що її зовсім закривають соняшники, вирвала здорову листату лободу й почала нею махати, показуючи на свою хату. Коні повернули вбік, і високі соняшники та бур'яни зовсім закрили од Радюкових очей панію Високу. Радюк сміявся, і парубок сміявся, поглядаючи на панича.

Коні вбігли в ярочок. На тім ярочку вже видно було Масюків хутір. Коло хутора Радюк звелів погоничеві спинити коні коло здорового садка, встав з воза й пішов навпростець через садок, звелівши парубкові їхати кругом оселі на подвір'я.

Старий густий садок розрісся на ярку трохи не до самої річечки. Через гущавину не було видко ні хати, ні загород. Садок ріс собі на волі дико й буйно. Гілля переплуталось так, що здавалось, ніби груші ростуть на вишнях, а вишні червоніють на яблуні, а яблука висять на бузині.

Радюк перескочив через тин, ледве проліз через кущі бузини, трохи не застряг в густому бузку, де кури крадькома неслись і навіть висиджували курчата, потай од хазяйки. Густі вишні скинули з його картуза, били його тонкими гіллячками по лиці. Він мусив розводити руками гілля й затулять лице й очі.

В садку якась дівчина співала пісні. Чудовий голос, чудові поетичні слова пісні так і потягли до себе молодого хлопця.

Радюк почав тихесенько закрадатися, боявся зашелестіть листом, ледве ступав по траві та все йшов туди, звідкіль розливавсь дівочий голос між густим листом, неначе голос соловейка. Йому здалося, що співала якась сільська дівчина, бо голос, мотив, слова — все було щиро сільське. Маючи звичай записувати пісні, Радюк притулився до стовбура груші, витяг книжечку й почав ловити на ноти мелодію.

Записавши пісню, Радюк побачив, що недалечко од його на вишневій гіллячці висіла луб'яна козубенька, почеплена за гіллячку ключкою, прив'язаною до дужки. Через густе зелене листя все просовувалась рука й кидала вишні в коробочку. Рукав був закачаний по лікоть, але ручка була біла, маленька, сливе дитяча. На пальці блищав золотий перстеник. Радюк поклав

книжечку в кишеню й почав милуватися знехотя тією ручкою. Він виглянув знов і побачив, що на зеленій траві стояли два маленькі черевички з ніжками, а на ніжках білили панчішки. Черевички все спинались на самісінькі кінчики, неначе танець танцювали.

Радюк догадався, що то молода Масюківна рвала вишні. Його серце дуже-дуже закидалось в грудях, жар ударив йому в щоки. А пишний дзвінкий голос лився на його через листя так недалечко, що він неначе лицем почував трелі. Він ще раз виглянув з-за груші, і через вишневий лист забіліло личко, зачервонів роток, свіжий, наче стигла вишня. Голос на час замовк, бо біла рука вкинула в рот вишню, але знов пісня почалась, гіллячка нагнулася, і Радюк побачив все Галине лице з чорними тонкими бровами, з тонким, неначе виточеним носиком. Темні великі очі блиснули через лист, як блискавка.

— Ой! ой! ой! — крикнула сполохана Галя, несподівано побачивши якогось панича за грушею. Коробочка з вишнями впала на траву. Вишні розсипались, наче рій бджіл. Гіллячка порснула вгору. Галя спереляку прожогом побігла через садок і сховалась в гущавині.

— От тобі й на! Сполохав пташку в вишневому садочку! — промовив сам до себе Радюк і почав збирати в козубеньку вишні. Стиглі вишні злипались китягами, наче бджоли кругом матки. Радюк назбирав повну коробочку з верхом і пішов через садок до двора.

Виходячи з вишника, Радюк вглядів через молоді вишні й через тин дві кінські голови. Коли дивиться, аж погонич повів вже коней до стані, візок стояв під коморою в тіні, спустивши дишель, неначе на одпочинок, а Іван Корнійович Масюк поніс упряж до комори, кинув за двері та й замкнув двері замком.

— Іване Корнійовичу! Добридень вам! З тим днем поздоровляю, що сьогодні! Але навіщо ви звеліли випрягти коні, ще й упряж замкнули!

— На те, щоб ви zostались в нас на обід, бо ви народ, молодий, непосидячий! — гукнув Іван Корнійович, стукнувши дверима й брязнувши ключами.

Радюк увійшов через хвірточку в двір. Двір був просторний, чистий, зарослий низесеньким зеленим шпоришем. Чималий, але не новий вже дім з ґанком привітно білів проти сонця. Кущі рожі, оргинії зеленіли під самими вікнами, дуже виразно малюючись проти чистих білих стін, мов на папері.

Висока небілена рублена комора з чотирма стовпчиками з фронту, штучно вирізаними, кидала од себе густу тінь на зелений двір. Повітки, загорода, кошари, клуня були добре вшиті, добре збудовані. Скрізь було чисто, скрізь був порядок, скрізь було по-хазяйській. Навіть улики в сінцях під коморою були складені за колонками рівно, як по шнурку.

Назустріч Радюкові йшов Масюк. На йому був солом'яний бриль з широкими крисами й легкий халат. Поли халата ніяк не слухали рук, все одкидались, з-під їх було видно білі, дуже просторні сорочки.

Ще раз вони поздоровкались серед двора й поцілувались. Замість того, щоб запрошувати гостя в хату, Масюк повів його подивитись на хазяйство. Він любив хліборобство, любив воли, вівці, як любить все те простий українець. Радюкові дуже хотілось піти в горниці, побачитись з Масюківною, однак він мусив йти слідком за хазяїном і нести козубеньку з вишнями.

— Де це ви набрали вишень? Чи од зайця одняли? — спитав Масюк.

— Може, й одняв, — промовив Радюк, — тільки не од зайця.

Хазяїн повів гостя через ворота на тік, показав здорову клуню, так гарно вшиту, неначе обстрижену ножицями, показав засторонки, повні пшениці-арнаутки. Потім вони пішли помеж стіжками, помеж скиртами жита, торішнього й сьогорішнього. Возільники возили пшеницю й закладали здоровий стіжок. Масюк не втерпів, схопив вила й почав подавать снопи на стіжок, як простий подавальник, ніби показуючи парубкові; потім взяв важку лопату й почав припліскувать верстви снопів в новому стіжку. Сонце вже добре припікало. З лиця Масюка лився піт, а він усе заглядав на всі боки, то поправляв, то гомонів на робітників. А Радюкові все те не було в думці, хоч він і звик до хазяйства на селі.

— Ото пшениця вродила! Що вродила, так вродила! — гукав Масюк, взявши важкий сніп і поставивши його на тік.

Важкі колоски так і розхилились на всі боки. Масюк взяв колосок, розтер його, дмухнув на долоню й показав Радюкові здорові зерна. Радюк взяв навіщось зерно в рот і розкусив, потім виплюнув і заїв вишнями.

— А які я воли маю, коли б ви знали, Павле Антоновичу! В вашого батька таких нема! Чи повірите! Отакелецькі роги!

І Масюк розіп'яв руки, піднявши вгору. Обидві поли халата так і роз'їхались на обидва боки. Широкі білі штани всі глянули на сонце й забіліли, мов біла хмара. Масюк хотів вести гостя до стані, до возовень, до повіток. Коли це з-за стіжка вийшла Масючка, убрана по-буденному: вона була в чорному горсеті, в хустці на шиї, була зав'язана шовковою, але не новою хусткою.

— Добридень вам! Чи живенькі, чи здоровенькі? А ваш панотець? А паніматка? Чи живі, чи здорові?

— Спасибі вам, Олександрє Остапівно! Як бачите, я аж надто здоровий, та ще й приїхав на село набираться здоров'я, — промовив Радюк.

— Чи довго ти, старий, будеш водиться отут помеж стіжками? Добре приймаєш гостя! Їй-богу, добре! Не просить в хату, та в клуню! Прошу вас до хати! — промовила Масючка до Радюка. — А де це ви нарвали вишень? Чи не в нашому садку? — спитала вона, углядивши козубеньку з вишнями.

— Нарвав хтось, та не я! — одказав Радюк осміхаючись. І вони всі пішли через тік до хати.

— А моя Галя прибігла з садка та й каже, що до нас гість приїхав. Я до вікна та й бачу віз, а гостя нема та й нема! Ледве знайшла вас меж стіжками. Моєму старому, бачите, все на думці хазяйство! — промовила Масючка до гостя.

Саме на стежці стояв віз. Пара волів, залиганих докупи налигачем, паслась коло воза та аж сопла, тереблячи й разом соваючи мордами по траві. Здорові роги чумацьких волів аж черкались кінцями. Масюк не втерпів: торсонув вола за роги, потім взявся рукою за полудрабок воза й торсонув з усієї сили, потім, піднявши трохи воза, став ногою на міцний обід і поворушив колесо.

— Що за добрящі колеса, Павле Антоновичу! Чи ви бачите? Шпиці, як залізо!

Павло Антонович тільки зирнув на шпиці, ради хазяйського слова, й пішов мерщій з Масючкою до хати. «Не дай, боже, як хазяїн здумає потягти мене ще по возовнях та по коморах!» — подумав він та й побіг швидше слідком за хазяйкою.

Перед домком, з обох боків ганку, був квітничок, де панські квітки перемішувались з зеленим зіллям, уподобним сільським дівчатам. Коло лелії й оргинії стлався зелений барвінок, застеляла грядки рута й м'ята. Рядом з фіалками й левкоєм ріс любисток, цвіла проста рожа й своїми великими червоними квітками дуже закрасила горідчик і веселі стіни будинку. Молодого хлопця так і тягло у той горідчик до молодої панни.

Через легеньку хвірточку вони ввійшли в горідчик. Грядочки були чисто виполоті. Гаряче пахуче повітря злилося для його з чудовим голосом за вишнями, з пишними очима, з чорними бровами, котрі він бачив недавнечко в садку. Він знехотя глянув на вікна світлиці. В ясному вікні, як на картині, він углядив Галю. Цікава Масюківна назирала гостя з вікна, невважаючи, що її було видно всю знадвору так ясно, як вона бачила все з світлиці.

Радюк вглядив її великі темні очі, подовжасте свіже личко, тонкі брови й добре намисто на шиї. І її гарний вид так і впав йому на серце серед зеленого зілля й квіток. Душа його ніби зомліла, аж сп'яніла. Але Галин образ так швидко щез, як і з'явився на склі, і він за хазяїнами пішов у світлицю.

Масюків дім був збудований по-стародавньому: з сіней по один бік були двері в пекарню, по другий бік в світлицю. Треті двері, прямо, були новіші й показували, що половину довгих сіней не дуже давно переробили на кімнатку для молодої дочки.

— Ще раз добридень в вашій хаті! — вдруге привітався Радюк до хазяїна й хазяйки. Він озирнувся на всі боки, думав привітаться до дочки, але її не було в світлиці.

— Сідайте ж у нас, щоб старости сідали, та й будьте в нас гостем, — промовив Масюк до Радюка. — А ти, паніматко, по старинному звичаю, винесла б нам по чарці. Час би вже й черв'яка заморити.

— Добре! Але вибачайте, будьте ласкаві, бо мої паляниці й пироги, певно, ще не випеклись, — промовила Масючка до Радюка.

Тим часом Радюк все поглядав на двері в кімнату, все ждав, що от-от вилине звідтіль та пташка, котру він сполохав у садочку, а пташка не вилітала. Натомість вбігла прожогом наймичка, дуже негарно підтикана. Вона держала на долоні здорову паляницю, піднявши її на руці врівні з головою, але, побачивши гостя, — тиць! — та й подалась за двері.

— От і паляниці готові! Давай, небого! Не ховайся за двері! — гукнув Масюк.

Масючка пішла до дверей, взяла паляницю, постукала щиколотками під спідуську, потім поклатала на ліву долоню, простягла руку, а правою почала помалесеньку торкати по лівій руці. Паляниця трошки підскакувала на долоні.

— О, вже випеклись! Вибирай з печі! — промовила вона й хотіла вийти з світлиці.

— Е, паніматко, Олександрє Остапівно! Про мене, йди, а паляницю зостав нам на закуску.

— Та піду наріжу на тарілку, чи що, та принесу пирогів! Де це моя Галя? Хоч би паляниці накраяла. Галю! Галю! Де це ти ховаєшся? — стиха гукнула Масючка, заглядаючи в кімнату.

В кімнаті щось зашелестіло, але Галя не вийшла в світлицю. Десь далеченько забрызкали тарілки й ножі; по світлиці пішов дух од свіжої гарячої паляниці з доброго простого борошна.

— Ой, паляниці пахнуть! Давайте мерщій горілки та закуску, бо не видержу! Я таки нагулявся

на току та по дворі, — промовив Масюк. — Галю! Де це ти? Помагай-бо матері, бо час або снідати, або, про мене, й обідати.

Знов щось за стіною трошки зашелестіло й подибало, як кішечка, через кімнату, але Галя не вийшла.

«Чи не сердиться часом вона на мене? — подумав Радюк. — Чи не злякав я часом її в садку?»

Масючка тим часом сама застелила стіл, винесла горілку, наливку, поставила гарячі пироги, накраяла паляниці, поставила масло й сіла поруч з гостем. Хазяїн налив чарку горілки й подав Радюкові, але тільки що той простяг руку за чаркою, Масюк влив чарку собі в рот. Всі засміялись.

— Вибачайте! Забув, що хазяїн повинен перший випить до гостя.

— О, ти вже багато дечого вигадась! — сказала Масючка. — Але ти сів оце снідати, а вбратсья — то й не вбравсья до гостя.

— Гість наш добрий, вибачить. Коли б тільки не навідалась наша приємна сусіда, Лекерка. Оцієї я боюсь! — промовив Масюк, натякаючи на панію Високу. — Оця рознесе по всій губернії, що застала мене в білих штанях, та ще й широких.

Неголені кілька день щоки й підборіддя, халат, прості чоботи — все те показувало, що Масюк не ждав у жнива щогодини гостей. Навіть його довгі, вже сивуваті вуса були незакручені й нерозчесані й навскоси стирчали на бруснатих сизих щоках.

— Павле Антоновичу! Дозволяйтесь, будьте ласкаві, їжте пиріжки! Чи вже ж мої пироги та недобрі?

— А може, й недобрі! — промовив Масюк, кидаючи в рот якраз по півпирога. — Тільки як будеш другий раз пекти пироги, то роби трохи більші, — не на паняньські роти, а на козацькі.

— Де вже недобрі! — обіззавсь Радюк, поглядаючи на пироги й на масло, жовте, чисте, свіже, ту есенцію з степових квіток. Він спробував пирогів.

— Викушайте ж наливочки хоч чарочку! — припрохувала хазяйка, наливаючи пахучої наливки, чистої й смачної, як вино.

— А! Аж губи злипаються! Ото смачна! — промовив Масюк, випивши чарку й прицмакуючи. — От випийте, Павле Антоновичу! Будете веселіші. Спасибі вашому батькові, було, як заїде до мене взимку або восени, їдучи з Полтави, то ні з ким було не вип'ю так усмак, як з ним. І прикаже, й приговорить, і засміється, і розважить, і вип'є до мене, аж мило подивиться. Ет! Молоді люди вже не такі! Я вже бачу, що не такі. От ви мені вже й не до компанії.

Щоб бути до компанії старому, Радюк випив чарку наливки.

Масюкова світлиця й кімната давно була знайома Радюкові. Не раз і не два він заїжджав з батьком до Масюка, сидів і слухав до півночі їх братерську розмову. Йому давно була знайома трохи європейська й трохи сільська, стародавня обстава Масюкової світлиці й кімнати: ті дві канапи в світлиці, вкриті по спинках гарними килимами, великий образ в шаті в кутку, на котрому висів дорогий вишиваний рушник, скляна шафа коло порога, звідкіль виглядала скляна маслянка, зроблена круторогим бараном, звідкіль колись лякав його великий скляний синій ведмідь, повний настойки; старий годинник коло груби з великим циферблатом, на

котрому були намальовані рожі, червоні пташки.

Але більше од усього він любив, як був малим, кімнату й пам'ятав, як там було тепло, гарно, спокійно, привітно зимньої темної ночі. Було, надворі гуде вітер, порощить у вікна метелиця, стукотить віконницями, гуркає десь у загороді недобре причиненими ворітьми, а в кімнаті тихо й тепло; в лежанці горить огонь, обливає двері в світлицю червоним світлом, бігає хвилями на помості, на стінах. На лежанці стоїть самовар, а кругом лежанки сидять Масюк, Масючка, його батько та все балакають та балакають. Радюк пригадав собі, як на білих клубках, на півмітках та якихсь торбинках на жерточці грав червоний світ од груби, як він придивлявся до чудних торбинок, бавивсь одлисками та все слухав та слухав балакання старих, доки не засипав, сидючи на одному місці. Радюк був зроду пам'ятливий, незабудливий. Якимсь теплом, якимсь домовим щастям повіяло на його з тієї кімнатки, де тепер легесенько, крадькома ходила по хаті Галя й манила його навіть своєю ходою.

— Та вийди-бо! Чом ти не йдеш в світлицю? — промовляла за стінкою Масючка до Галі стиха, але так, що Радюк виразно чув кожне її слово.

Знов щось заворушилось за дверима й почало тихесенько шепотіть. І зараз за тим увійшла в світлицю Масючка, а за нею слідком Галя. Галя почервоніла, як троянда; лице аж горіло рум'янцями. Вона соромилась. Трошечки надуті губки й очі, повернуті до дверей, виявляли, що вона трохи сердилась.

Радюк встав і побіг їй назустріч. Галя вийшла, як зоря зійшла в пишній літній ранок. І сором, і гнів, і червоні губи, і рум'яні щоки, й добре намисто, і троянда з жовтогарячими гвоздичками в косі — все те разом так причарувало молодого хлопця, що він аж очамрів і почував себе винним перед нею, був ладен перепросить її.

— Вибачайте, будьте ласкаві, що я знехотя... незумисне... розсипав ваші вишні... — промовив Радюк, заникуючись перед старими. Йому хотілось перепросить її, що він не зумисне, не крадькома підглядав, як вона рвала вишні, та при старих якось було ніяково.

— Зате ж я позбирав усі вишні до однієї! От подивіться! — знов промовив Радюк, показуючи на козубеньку, що стояла на помості коло шафи в куточку.

— А може, не визбирали-таки до однієї, — ледве насмілилась вимовити Галя, і з тими словами її гнів так і зник з очей, з лица; очі глянули на Радюка прямо й ласкаво, губи осміхнулись, і Галя почервоніла ще більше, її щоки так і пашіли.

Галя сіла на стільці, а Радюк сів поруч з нею й почав з нею розмовлять. Молодій дівчині стало так сором перед батьком і матір'ю, як він дуже близько присунувсь до неї, що вона одсунулась на самий кінчик стільця й соромливо одвернула од панича вид до дверей. Вся її постава, все її лице неначе показувало, що вона налагодилась знятись з місця й утікати. Вона була схожа на маленьку пташку, що вся насторочилась злетіть з гілки, почувши небезпечний шелест між листям.

— Чи вже ж ви думаєте, що я зумисне схотів би підглядать, підстерігать або підслухать? — промовив Радюк трохи тихіше, неначе нищечком.

Галя повернула до його трошечки вид та й знов одхилилась до дверей. Вона тільки й шукала причини, щоб знятись з місця.

— Ой, чи нема рушничка, щоб втерти губи! — промовив Масюк, скінчивши снідання.

Галя схопилась, побігла в кімнату й довгенько не виносила рушничка. Масюк мусив сидіти, піднявши вгору замазані пальці правої руки.

Галя винесла рушничок і була вже спокійніша.

— Дай же боже, дочко, щоб я діждав, як ти будеш виносить сюди рушники на тарілці! — само якось прийшлося до слова старому Масюкові.

На Галю знов неначе сипнуло приском. Вона вибігла з світлиці з рушником.

Радюк не зводив з неї очей. Вся її невеличка молоденька постать була чудово гарна, з тонким станом, з дрібними ніжками, з тонкою шийкою. Горсет, такий самий, як носять сільські дівчата, стягував тісенько стан, і без того тоненький і круглий. Не дуже довгий національний убір зменшував її зріст, так що вона здавалась дівчинкою. Тільки товсті коси, не дрібно заплетені, двічі обвивали голову й склались в корону на молоденькій голові. В косах була одна рожа й дві жовтогарячі гвоздички. Ті гвоздички робили чудо з її лиця, з її очей! Так вони приставали до лиця своїм червонястим листям і жовтими осередками!

«Яка ж вона ще молоденька, і яка вона вже гарна!» — подумав Радюк, дивлячись на тонкий стан і дрібні ноженята.

Довгенько балакали старі, випиваючи по чарці, довгенько не виходила Галя. Їй хотілось вийти, подивиться на Радюка, бо вона його полюбила од того часу, як побачила в Журбанях, але вона сама соромилась свого кохання, соромилась Радюка. Одначе, нарешті, вона таки мусила вийти й сіла коло матері дуже близьенько. Мати окинула її всю оком і почала ніби пригладжувати її голову, і так гладенько прибрану. При людях вона не насмілилась поцілувати й приголубити свою кохану доню.

— Чи ви пак знаєте, Павле Антоновичу, що в мене є вже стиглі яблука? — промовив Масюк.

— Певно, якісь дуже ранні, коли поспіли разом з вишнями, — одказав Радюк.

— Сьогодні сам пообривав; набрав цілий кошик. Масюк вийшов і зараз вернувся з здоровим кошиком невеличких, але зовсім стиглих жовтих яблук. Він поставив кошик серед світлиці. Яблука посипались через край і розкотились по хаті. Нагинаючись, Масюк одслонив обидві поли халата, з-під котрих блиснули білі сорочки. Матері й дочці стало сором.

— Треба було б подати на тарілці, — несміливо промовила дочка й почала накладати яблук в тарілку.

— Та піди-бо та причепурись хоч трохи! — гукнула на Масюка жінка. — Чи вже ж таки можна так ходити при людях!

— А, мабуть, можна, бо мені в сіртуці мулько. Коли б тільки Лекерка не притарабанилась... ота повітова кума.

Чи він в таку годину сказав ті слова, чи що, як у дворі загуркотіло. Собаки забрехали. Всі в хаті кинулись до вікон. Під ґанок під'їжджала панія Висока, та сама Лекерія Петрівна, котрої так страхався Масюк. Простенький візок був застланий жовтим здоровим килимом з червоними лапатими квітками. Килим спустився аж на задні колеса, котрі немилосердно його шмульгали. Лекерія Петрівна обмотала голову білою вуаллю якось по-турецькій. Вона гордовито сиділа на візку і, начепивши окуляри, дуже задирає голову вгору. Цікава панія Висока, побачивши, кудю прямував молодий Радюк попід її городом, таки не втерпіла: звеліла запрягти коні й

покатала до Масюків.

— Їй же богу, Лекерка прикатала в гості, ще й у синіх окулярах! Дивись, жінко, як вона гордовито позирає через окуляри аж на наші виводи, аж через нашу хату! — промовив Масюк, заглядаючи в вікно.

Тим часом панія Висока миттю одкинула вуаль з лица на голову і, невважаючи на свої дуже немолоді літа, легесенько скакнула з візка, навіть не ставаючи на вісь, аж погонич оглянувся й засміявся. Червоняста сукня Лекерина так і блиснула на сонці на весь двір.

В Масюковій світлиці всі заметушились, забігали.

— Та йди-бо та причепурись! Я ж тобі казала, що гості будуть! — крикнула Масючка на чоловіка, котрий стояв серед світлиці й очей не зводив з червонястої сукні панії Високої.

Масюк побіг протовпом в кімнату, аж поли летіли за ним слідком. Масючка з дочкою кинулись разом до стола, щоб трохи поприбирать, потім побігли до кошика з яблуками й не добігли. Двері рипнули, і панія Висока, гордовито дивлячись через окуляри на стелю, увійшла в світлицю. На їй була довга з хвостом сукня ясно-вишневого кольору, котра неначе пашіла вогнем на всю світлицю. Товсто намотаний на голові білий вуаль прикривав чіпок з ярими квітками. В такім оригінальнім уборі вона трохи скидалась на туркеню. Побувавши з своїм капітаном на Басарабії, на Дунаї й навіть за Дунаєм, панія Висока надивилась на волохів, на турків і позичила в їх трохи східної вподоби до дуже ясних кольорів в убранні. Дуже ярі кольори таки добре ґанджували її лице.

Висока йшла по світлиці тихо й пишно, розпустивши хвіст, мов та пава. В малих хуторах вона вважала себе за досить велику панію і часто хвалилась своїм чином, її не дуже за те любили й сміялись з неї поза очі.

— Добридень вам, Олександро Остапівно! Правда, несподіваний гість? Чи не правда моя? — промовила Висока та все чогось поглядала на стелю, а не під ноги, та й спіткнулась на кошик з яблуками.

— Доброго здоров'я, Лекеріє Петрівно! — промовила Масючка разом з дочкою й Радюком.

— Чи це пак у вас їдять яблука до Спаса? — спитала Висока, докоряючи й не дивлячись ні на кого.

Масючка трохи насупила брови й нічого не одказала.

— О, їдять у нас яблука й до Спаса, так само як і після Спаса, — весело промовив Радюк і з тими словами нахилився до кошика, взяв троє яблук; одно почав сам їсти, друге подав Галі, а третє поклав на тарілку і підніс Лекерії Петрівні. Вона зобідилась...

— Що це ви, Павле Антоновичу чи маєте мене за малу дитину, чи що? Чи то ж можна, щоб я до спаса їла яблука? Ще й молодих панянок спокушаєте.

Галя засміялась і зумисне почала їсти яблуко, потім взяла й друге. Панії Високій та річ зовсім не сподобалась. Вона сіла на канапі й почала розвірчувать голову з вуалю.

— Прошу покірно до снідання! — промовила хазяйка до Високої.

— Дякую вам дуже, я вже снідала, — промовила Висока та все розвірчувалась та чепурилась.

Увійшла наймичка, прийняла кошик з яблуками й вишні й поприбирала з стола. Масюк довго чепурився, вбиривсь та зачісувавсь й увійшов у світлицю.

— Де це ви, Іване Корнійовичу, так довго були?

— Та це, правду сказати, все прибиривсь до вас, — промовив, жартуючи, Масюк.

— От і до мене! — кокетливо обізвалась Висока.

— Тільки вибачайте, що не обголивсь, бо тепер саме гарячий час: саме жнива.

Панія Висока трохи прижмурила очі й глянула на Масюкове лице. Вуса були зовсім не позакручувані й висіли, неначе у якогось діда-пасічника.

— Негарно, не до ладу... — неначе до себе промовляла Висока та все прижмурювала очі й скося дивилась на Радюка.

Радюк був дуже радий приїзду Високої. В світлиці з'явилась чужа людина; стало трохи людніше. Йому так забажалося на самоті хоч трошки побалакати з Галею щиро, як балакає молодий хлопець, що вже кохає молоду дівчину. Він сів коло Галі й почав тихо розмовляти з нею.

— А я записав ту гарну пісню, що ви співали в садочку, — промовив Радюк, — і вже вмю її. Я тієї пісні ніколи не забуду.

— Чи вже ж умієте? — спитала Галя несміливо; однак в неї вже не було потягу до того, щоб знятися з місця і втекти.

— Вмю, бо вона в мене записана тут у книжечці, — промовив Радюк і аж двічі показав пальцем на ліву кишеню в сиртуці, котра якраз припадала проти серця.

Галине лице так і засяло, так і зацвіло. Вона повела очима слідком за пальцем, потім бистро глянула йому просто в вічі своїми чудовими карими очима й стріла його очі. Вона вперше так близько дивилась йому в очі. Його краса, якої вона ще й не бачила на хуторах, так і запалила її серце. І жаль, і сміх, і сльози, й пісня так і обняли її душу.

А Радюк тихесенько почав співати, і не так співати, як промовлять ту пісню, що вона співала в вишнях:

*Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі!
І не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.*

— От вже й пісні співають! Їй-богу, співають! — промовила панія Висока, не слухаючи Масюка й моргаючи своїм веселим лицем у той куток, де сиділи молоді.

— Приставайте й ви до нас! — промовив до неї Радюк дуже весело.

— Куди вже мені тепер співати! Як була я з моїм небіжчиком капітаном на Дунаї, то от коли я співала! Було як стану на одному боці Дунаю та заспіваю пісні, то турки по другім боці було збігаються та слухають! Таки так, прокляті, аж у воду один одного спихають та слухають! А моя пісня так було й ллється понад Дунаєм, аж мій небіжчик капітан було мене спиняє.

Всі осміхнулись, бо не дуже йняли віри тому, хоч старі й знали, що Висока й справді мала колись дуже гарний голос і тепер часом співала з молодими з великою охотою.

— То ви, Лекеріє Петрівно, бачу, були й за границею? — спитав Радюк.

— Атож! Була й за границею і таки надивилась на своєму віку на всяких людей. Яких тільки людей я не бачила за Дунаєм! Бо по світі бувають не те, що в хуторі вік звікувать, — промовила Лекерія Петрівна і якомсь напиндючилась і закинула гордо голову, аж у неї на шиї показалось воло.

— Як же ви розмовляли з турками? Чи по-турецькій? — спитав Масюк, жартуючи.

— А цур їм! Хто там з ними став би розмовлять, та ще й по-турецькій. Мій небіжчик «копитан» таки навчився по-турецькій і було як почне з ними булькотать, то я аж вуха затуляю, аж серджусь! По-молдаванській я вміла колись, та вже забула тепер; а поки жив мій капітан, то я часом було й побалакаю з ним. А як вмер, то тільки залишив свою кавалерію та капітанські документи, що тепер лежать за... в мене в камоді.

— Та за образами! — промовив, сміючись, Масюк. — Хіба ж за образами їм не можна лежать?

— От і за образами! Бозна-чого наговорите ви, Іване Корнійовичу! Хіба ж я таки світу не бачила, щоб не знала, куди сховать свої капітанські документи й хрести мого небіжчика.

Панія Висока хотіла піддержати свою репутацію капітанші й часто любила нагадувать сусідам ні з сього ні з того про чин та капітанські документи свого чоловіка. З тієї кавалерії і з тих документів сміялись-таки їй в вічі.

— От коли б ви, Павле Антоновичу, послухали, як Лекерія Петрівна почнуть розказувать за ті далекі краї за границею, так є що послухать! — промовила Галя до Радюка.

Радюк попросив Високу розказать про Дунайські краї, почав її розпитувать, і Висока почала розказувать, почала описувать Басарабію, Молдавію, Дунайський край так гарно, так до ладу, такою плавкою мовою, що зацікавила всіх. І старі, й молоді слухали її, неначе вона казку казала. Галя слухала її й очей з неї не зводила. Не маючи книжок для читання, Галя слухала її, ніби цікаву книжку читала.

— Одначе слово по слову, а день іде, а час минає. Чи не час нам, жінко, обідати? — промовив Масюк.

— Про мене, в мене обід готовий, ще й пироги свіжих наготувала доконче задля Лекерії Петрівни, бо я знаю, що ви любите пироги і вмієте їх готувать.

— І! Де вже вмію! Колись, може, вміла, а тепер, може, й забула.

— Хоч, може, й забули, а ваші пироги перші на цілий повіт, — промовила Масючка.

— Перші на цілу губернію! — додав Масюк. Лекерія Петрівна аж засоромилась і чогось запишалась, бо знала, що її пироги й справді видержать сміливо конкуренцію.

Всі заворушились по світлиці. Лекерія Петрівна встала і, піднявши голову, хотіла проходитись по світлиці. Але вона зирнула через двері в кімнату й побачила там на жертотці клубки, півмітки й основу. Пасма ниток, як шовкове руно, ажгнули всю жертотку.

— Ой, яка ж ваша чудова основа, яке піткання! — аж крикнула панія Висока до Масючки. Вона скинула окуляри, прожогом побігла до клубків, до основи, аж довгий хвіст од її сукні підобгався. Роздивляючись на нитки, на основу, вона сховала окуляри в кишеню і вже більш їх не виймала. З тими окулярами сховалась і пиха панії Високої, і вона вийшла до світлиці якось натуральніше: веселою, привітною, якою вона була завжди в себе вдома.

Тим часом хазяйка з дочкою готували стіл. На столі з'явилися пироги, пухкі, пахучі, прямо з печі.

— А що, чи напечете таких? — спитав Масюк в панії Високої.

— Може, й не напечу, — тихо промовила вона, розломивши пиріг й оглядаючи його з усіх боків, її трохи брала зависність, що сусіді добре вдалися пироги...

Всі сіли за стіл. Масючка вже постерегла, що молодому паничеві сподобалась Галя, не дозволила їй прислужувати і присилувала сісти за стіл. Радюк сів коло Галі. Галя трохи засоромилась, однак вже не одхилялась од його, не дивилась набік, на двері, як роблять сільські соромливі дівчата, а сміливо піднімала на Радюка очі, як він почав до неї промовляти. Радюк почав розпитувати її про хуторянське життя, про сусід.

— Чи не скучно вам жить на хуторі? — спитав він Галю.

— Ні. Я зростаю на хуторі й звикла до села. Як була я малою, то й зовсім мене не брала нудьга. А тепер часом восени та взимку, як настануть короткі дні, а вечори такі довгі, такі довгі, як море, то часом сумую при роботі. Книжок у нас нема де достать. Я й читала б книжки, бо люблю читати, та нема де достать. От я вас попрошу, привезіть мені книжок. Може, ви понавозили з Києва чогось такого, дуже гарного, — промовила Галя, дивлячись на стіл і з останніми словами ледве підвівши очі на Радюка.

— Добре, привезу, доконечне привезу! Я таки й думав за вас, щоб наділити вас найновішими книжками. Треба розкидати по хуторах книжки, бо книжки дуже добра річ.

— Ой, як би я подякувала вам за те! Але ви незабаром поїдете до Києва? Я не встигну, може, й прочитати.

В Галиному голосі задзвенів легесенький смуток. Молоді заїжджі паничі з городів дуже розважали молодих хуторянок і часто були причиною сліз і кохання не для одної хуторянки після свого виїзду.

— В мене є такі книжки, що я можу зоставити вам і на зиму, аж доки приїду з Києва вдруге.

Галині груди легесенько піднялись угору; вона ледве встигла задушити в собі зітхання.

— От літом я ніколи не нуджусь, — додала Галя. — То коло хазяйства, то в садку, а найбільше коло квіток в горідчику, й не стямишся, як той час минає.

— В садочку та ще й з піснею, — промовив Радюк, лукаво подивившись на Галю. Галя запишалась й осміхнулась; вона мала щось на думці, бо вже вгадала, що Радюк її любить.

— А чому це ви нічого не їсте? — раптом спитала їх, аж крикнула панія Висока. — А ще й за стіл сіли. Покуштуйте лиш, який смачний борщ з курятиною, Павле Антоновичу! Чи, мабуть, вам не до борщу? Еге, так?

Павло Антонович і Галя набрали трохи борщу в тарілки, одначе їли мало. Галя тільки спробувала, та й ложку поклала.

— От і погано, коли вам їсти не хочеться, — знов промовила панія Висока, не зводячи своїх маленьких сірих швидких очей з молодої пари.

— Коли ж я недавно снідала, — обізвалась Галя.

— Та й я снідала, одначе, богу прийому, їм, як бачите!

— Бо вам, Лекеріє Петрівно, вже ніщо не заважає мати добрий апетит, а молодим людям часом буває зовсім інше в думці, — промовив Масюк.

— Оце! Хіба ж я вже така стара. Що це ви, Іване Корнійовичу! Хоч небіжчик капітан і давненько вмер, одначе я ще зовсім-таки не баба.

— О, ви б ще й заміж пішли, якби хто добрий трапився, — сказав Масюк.

— Чи пішла б, чи не пішла б, це трудно вгадати.

— Але якби хто добре причепився, та ще щоб і кишені були не порожні, та й брови чорні, й голова не сива, не така, як оце в мене... — промовив Масюк.

— А, певно, за сиву голову не пішла б і за такі незакручені вуса, як ваші, не пішла б, — промовила Лекерія Петрівна й зареготалась дрібноенько.

Масюцці, як жінчині поважній і богобоящій, та річ Високої зовсім не сподобалась. Вона все сиділа мовчки й боялася за недобрий вплив Лекерії Петрівни на свою Галю.

— Викушайте ж наливочки за здоров'я наших добрих сусід і знайомих, — припрохувала хазяйка, наливаючи всім по чарці наливки, навіть своїй дочці, котра осміхнулась і одсунула од себе чарку.

— Нащо ви одсовуєте чарку? Тепер пішла така поведенція, що й дами п'ють, — промовила Лекерія Петрівна. Вона любила випити, бо привчилась у походах випивати в веселій компанії офіцерів. — Вип'ємо за здоров'я хазяїнів! — голосно, на всю світлицю гукнула Лекерія Петрівна й цокнулась своєю чаркою об чарки всіх. Галя ледве вмочила губи осміхаючись. Лекерія Петрівна так і вихилила чарку за одним махом до дна, ще й лікоть підняла вгору по-офіцерському.

За першою чаркою пішла друга, а там і третя. Панія Висока цокалась чаркою з усіма й хилила-таки добре чарку за чаркою, аж її лице стало червоне. Зморшки на лиці трохи поховались; вона стала наче молодша й почала голосніше розмовляти та розказувати.

— Оце мені так і здається, що я на Басарабії або над Дунаєм, між веселими товаришами мого капітана. От було життя, так життя! Хоч я дотерпіла лиха в походах, але ж весело тоді жилося мені. Було коло мене офіцери, як ті бджоли коло меду! Так і припадають, так і липнуть, аж було мій капітан сердиться.

— От і признались в гріхах! — засміявся Масюк.

— Трохи сердився небіжчик, сказати правду! Але ж яка була компанія! Які були там молодці! Ой-ой-ой! Було збереться їх двадцять чоловіка, а я одна між ними верчуся та як та ластівочка

щобечу. А вони всі до мене: «Лекеріє Петрівно! Лекеріє Петрівно! Ви душа нашого товариства; ви богиня! Без вас ми пропали б отут на степах! За здоров'я Лекерії Петрівни!» Та так і обстануть й обсядуть мене навкруги. Я туди верть, сюди верть!.. — І з тим словом Лекерія Петрівна вкинула в рот чарку наливки й разом ковтнула.

Хазяйка насупилась та все скося поглядала на Лекерію Петрівну, а Масюк сміявся та потроху підбивав її, та все наливав наливки в її чарку.

— Ой, годі вже, Іване Корнійовичу! Що годі, то годі, бо душа міру знає. Я й забула, що я вже не на Басарабії і що вже полинули десь за синій Дунай ті давні веселі літа! Ой, дякую вам, Іване Корнійовичу! їй-богу, буде!

— Та випийте-бо, будьте ласкаві! — просили всі.

— Хіба за здоров'я оцієї молодої пари, — промовила панія Висока, показуючи на Радюка й Галю, і випила ще чарочку, але помаленьку, обсмоктуючи швидкі губи.

Всі встали з-за стола й почали хреститися до образів. Висока все озиралась на Радюка, котрий стояв аж позад усіх і не перехрестився.

— А чом ви оце не дякуєте богу, Павле Антоновичу? Перехрестіться-бо, а то бог не дасть вам щастя-долі.

— То й перехрещусь, — сказав Радюк. Подякувавши хазяїнам за обід, Лекерія промовила:

— Але таки ще подивлюсь на ваші клубки та півмітки! — і вона швиденько побігла в кімнату, а за нею пішла хазяйка з Галею.

Висока наділа окуляри і все роздивлялась та розпитувала: на скільки буде локот, і чи двадцятка буде, чи ще й тонше полотно.

— Та скиньте вже окуляри, бо нитки здадуться вам товщі й поганші! — жартував Масюк, гукаючи з світлиці.

Лекерія Петрівна вийшла до світлиці. — Чи не покурите часом?-спитав її Радюк і подав папіроси.

— Чом і не покурить, — промовила вона, обмахуючи лице й обтираючи піт з лоба, з щік, з підборіддя, — як була я на Басарабії, то й сигари курила, не то що. Ой, як же гаряче! — сказала вона й одчинила причілкове вікно. Тоненький синій димок потягло стружечками в вікно, звідкіль лилось свіже повітря.

Сонце вже стало надвечори. Од дому лягла широка тінь на грядки з квітками, на зелену траву, досягла аж до вишень і до високої груші. Та тінь заманила до себе з хати всіх. Всі пішли на причілок і посідали в тіні на килимі, на зеленій траві під грушею. Масюк все позіхав після важкої страви та курив тютюн, а молодим людям і нев'янучій капітанші було дуже весело. Лекерія Петрівна сіла на килимі, ще й ноги підобгала під себе. З круглою головою на круглому й куценькому тулубі, вона вся була неначе кругла, ніби якийсь клубок лежав на килимі. Радюк сів і собі; а Галя довго церемонилась, поки й сама не присіла на килимі.

— Хазяйко! Олександро Остапівно! Вишли нам сюди яблучок, та вишеньок, або варення, або й наливочки.

— Оцієї не треба! Цур їй, пек їй! Що Масюківка, то не Дунай. Олександро Остапівно! Не висилайте тієї, що горілкою або наливкою звать! — гукнула Висока, аж луна пішла по садку.

Вийшла й хазяйка і винесла свіжого варення з вишень; за нею наймичка несла на одній тарілці яблука, на другій — вишні. Всі кинулись до яблук, тільки панія Висока цуралась їх, неначе «трефного» жиди.

— Спробуйте-бо, Лекеріє Петрівно, яблукочок! Таких ви не їли й на Басарабії, — дражнився з нею Радюк.

— Таких, може, й не їла, а їла виноград, пила вино, скільки хотіла, а до Спаса таки не буду їсти яблук, їжте вже ви!

Тим часом надворі вечоріло; жара спадала. З садка, з-під груш і яблунь потягло прохолодою, що навівала вогкість на гарячі лица. Квітки в клумбах, прив'ялені на гарячому сонці, підіймали головки, підіймали лист, зачувши вечірній холодок. Недалечко од Радюка ріс на грядці на самому краю здоровий кущ гвоздичків. Радюк глянув на той кущ гвоздичків, і на Галю, і на ті два гвоздички в її косі, що придавали краси її карим очам і пунсовим губкам, і промовив:

— Ви, мабуть, найбільше любите оці квітки, оцей огняний кущ гвоздичків. Ніякі квітки не пристають вам так до лица, як оті гвоздички.

Галя осміхнулась. Легенький рум'янець налетів і зараз зник з її лица. Вона доторкнулась пальцями до двох гвоздичків на голові, про котрі вона й забула.

— А я ніколи й не поливала гвоздичків! — промовила вона вже сміливо до Радюка.

— Одже ж поливайте їх рано й вечір, — промовив Радюк.

«Буду поливать рано й вечір та тебе споминать», — подумала Галя й легесенько зітхнула, згадавши, що Радюк недовго буде в Журбанях і на довгий час поїде до Києва.

— Нащо ж ми будемо їсти несвіжі вишні, коли в садку ростуть свіжі? Дивіться, як червоніють, аж листя не видно! Аж гілля гнуть, — крикнула Висока й підскочила вмить, неначе м'яч, ще й у боки взялась. Вона побігла в вишняк, а за нею слідком побігла й Галя, а за Галею Радюк. Масюк і Масючка zostались вдвох. Масюк ліг, простяг ноги на килимі, а далі й сам увесь простягся, потягнувся й позіхнув на весь садок, аж собака за тином гавкнула.

Ясна Лекерина сукня червоніла поміж вишнями й миготіла так швидко, неначе пурхала. Радюк почав рвать ягоди з однієї вишні з Галею, їм обом так хотілось подивитися на ту вишню, коло котрої вони стрілись уранці так несподівано, а панія Висока все кликала їх зовсім не туди, але в другий куток садка. Радюкові так хотілось поговорити з Галею насамоті, а Висока все неначе з землі вискакувала, все виглядала з-за вишень на їх, все терлась коло їх.

Але садок був прегустий. Високої стало не видно. Радюк почав розмовлять з Галею.

— Чи не забудете ви за мене, як я поїду з дому, може, й на довгий час? — промовив Радюк. — Бо я вас ніколи не забуду, хоч і поїду, може, й на довгий час. Як тільки я побачив вас у Журбанях, як тільки почув ваш голос, вашу пісню, я почув душею, що вже вас ніколи не забуду.

Галя рвала вишні, але їх не їла і все пускала ягоди на траву. Вона мовчала, але дві сльози виступили на її чудових очах і покотились по щоках. Радюкові стало жаль молодій дівчини, неначе рідної сестри.

— Чи забудете мене, чи не забудете? — знов спитав він, взявши Галю за руку.

— Не забуду, — одказала вона нищечком, як мала дитина, і трохи не розридалась, як мала дитина.

Коли це за вишнею шелеснула панія Висока і зігнала якусь птицю з дерева, її сукня запалала в зеленому листі. Радюк пустив Галину руку.

— Хавав! — крикнула вона з-за гілля й таки справді злякала молодих людей. — А що, злякала вас, садових пташок?

— Не тільки нас, а й ту птицю злякали, що ондечки полетіла, — промовив Радюк.

Галя мусила ніби заспокоїтись при сторонній людині, навіть була рада приходу Високої. Нове почуття кохання, насамоті з милим, в зеленому садочку, вперше на такому молодому віку, трохи злякало її й дуже збентежило.

Незабаром всі вони троє виринули з зеленого, густого вишняка й посідали хто на килимі, а хто на траві. Панія Висока напелехала повну тарілку свіжих вишень.

— А де ж ваші вишеньки, паничу й панно?! — спитала вона в молодих.

— А ось! — сказала Галя, показуючи гіллячку вишні, всю обсіяну й обліплена вишнями, на котрій зеленіло тільки зо три листочки.

Вона гралась тією гіллячкою, нарвала гвоздичків і зеленого листя і обклала ними гіллячку. Вийшов дуже оригінальний букетик.

— Кому то буде букет? — спитала Лекерія Петрівна, навіщось втягнувши губи в рот.

— Комусь буде, та не скажу! — промовила Галя й подала Високій той букетик.

Висока не взяла й затріпала маленькими ручками.

— Не мені, не мені, а комусь іншому! І мені колись дарували букети на Басарабії, та ще й які букети! Такі букети, що було несуть удвох чорнобриві товариші мого капітана! Було несуть мені цілу гору квіток, та ще й зверху на піваршина китях, сплетений з дорогих французьких заграничних квіток та стрічок. От які букети колись мені дарували!

Всі засміялись, а Масючка аж голову одвернула набік. Тим часом наймичка винесла під грушу самовар. Галя побігла за посудом, за чаєм і почала готувать чай. Сонце вже обійшло Масюкову хату й почало виглядять з-за угла. Настав чудовий вечір половини літа. Сонце обзолотило промінням груші, й вишні, і квітки в горідчику, облило золотом Галю всю: лице, білу вишивану сорочку, розкішні коси на голові, білі ручки, що готували чай; обзолотило навіть панію Високу, й Масюкове необголене лице, і поважне лице Масючки; обзолотило Радюкові виразні, наче пензлем обведені, уста і рум'янці на здорових молодих щоках. Галя наливала чай, та все скося поглядала на його чудове лице, та все легенько зітхала, згадуючи сцену під вишнею й ті незабутні слова: «Чи забудете мене, чи не забудете, як і я вас ніколи не забуду?»

Наливши чай, Галя вийшла з-під гілля груші, щоб роздять усім стакани. Сонце освітило її всю. Радюк глянув на неї, всю обліту рожевим світлом сонця, глянув на синє глибоке небо над нею, так само залите світлом до самого далекого краю безодні. І йому здалось, що такі гарні, такі безвинні, такі добрі істоти повинні б жити не на землі, а в тому високому синьому небі. Так

гармонізувала краса природи, краса неба з ідеальною красою молодої дівчини. В його молодій душі чогось з'явилась думка впасти на коліна і поклониться великій красі людини разом з великою красою неба й землі.

Всі почали пити чай і весело балакати. Панія Висока всіх перемагала і всіх забавляла.

— Ой, як же тут гарно! Тут у садочку, між квітками, між вишнями, між добрими людьми, та ще й молодими, та ще й гарними! — аж крикнула поетична Лекерія Петрівна, обвівши усе й усіх очима. — Так тепер тутечки гарно, як було колись на Басарабії. Ото коли б ще сюди двадцять тих молодих товаришів мого капітана, та ще щоб я сама була молоденька! Ой-ой-ой! Як-то було б гарно! Ще було б краще!

— Та ще й ті шампани басарабські, що ви колись випивали з тими офіцерами! — додав Масюк.

— Еге пак! І де то вони тепер, мої дорогі, мої голубчики, наші товариші! Чи живі, чи вже померли, як і мій капітан? А які були гарні, чорнобриві, веселі! А як любили мене всі!

— Чи вже ж таки, Лекеріє Петрівно, любили вас усі двадцять? — спитав Масюк.

— Їй же богу, всі двадцять. Один запобігав в мене ласки перед другим. Колись мене так почастували шампанами, що мені цілісіньку ніч снилось, буцімто я все їду з гори; на горі ніби Басарабія, а внизу Дунай, а коні поганяє бородатий турок, і так пре кіньми, що мені весь світ закрутився! Та все мені здається, що я от-от шубовсну з крутої гори просто в Дунай.

Всі сміялись, а сама Висока аж заливалась.

— Ой, співають хочу! Давайте лиш, молоді й старі, будемо співать! — крикнула Лекерія Петрівна.

— Я до того торгу й пішки! — промовив Радюк. — Правда, й ви з нами? — промовив він до Галі.

— І я до того торгу пішки! — голосно промовила Галя, і її альтовий дзвінкий голос аж задзвенів, їй давно вже хотілось співать, як пташці все хочеться щебетати в гарний вечір в зеленому садочку.

*Вийди, дівчино, вийди, рибчино!
У гай по корови, у гай по корови.
Нехай же я подивлюся
На ті чорні брови, на ті чорні брови!*

Так почали співать Радюк, Галя, панія Висока й сам старий Масюк. Одна Масючка схилила голову на руку й задумалась дуже-дуже, дивлячись на чудові тоненькі брівки своєї єдинички.

*По тім боці вогонь горить,
По цім боці жарко;
Як поїду з Масюківки,
Комусь буде жалко.*

Заспівали всі, і всі вкинули в слова пісні Масюківку, неначе змовились. А Галя довгим, жалібним поглядом подивилась на Радюка й дуже виразно вимовляла: «Комусь буде жалко, комусь буде жалко!»

*По тім боці вогонь горить,
По цім боці душно;*

*Як поїду в Масюківки,
Комусь буде скучно.*

Так співали вони далі, і панія Висока, обернувшись до Галі, просто в вічі промовляла: «Комусь буде скучно, комусь буде скучно!»

— Ой, спасибі вам за все, за все, мої добрі, мої дорогі сусіди! — промовила панія Висока, встаючи з килима. — Ой, загулялася ж я, а в мене дома робота, як і в усіх людей. Час мені додомоньку, забарилася я.

— Та в вас же діти дома не просять їсти, не плачуть! — промовив Масюк.

— Є такі, що їсти просять вже, мабуть, давно, бо я господиня в себе вдома! Вставайте, Павле Антоновичу, та разком холодком і побіжимо до господи, бо ви, здається, цілісінький день загаялись тут у Масюковому хуторі й ладні тутечки й ночувать.

— Як їхати, то й їхать! — сказав Радюк встаючи. — Тільки я попрошу Івана Корнійовича видать мої хомути з комори, бо вже час!

— То й видам, хоч і ще не час! — промовив Масюк.

— О, бачте! Як моїх хомутів, то й не замкнули в комору, — промовила трохи нахабна Лекерія Петрівна й почала обвірчувать білою вуаллю свій квітчастий чіпок.

Тим часом повозки під'їхали під ґанок. Гості почали прощатися.

— Привезіть же мені книжок якнайшвидше! Хоч би й завтра, — просила Галя Радюка. — Бо я вчилась в городі всього тільки рік, а в мене великий потяг до книжок, — тихенько промовила вона до Радюка смутним голосом. — Тут я нігде не достану собі книжок і до страшного суду, мабуть, доки й животітиме Масюків хутір на світі. Я за це вже добре дізналась. Тут навкруги в околиці й панії навряд чи й письменні.

— Та й мені, будь ласка, привезіть оті-о Шевченкові поеми, що ви знаєте! Хоч я давно не читаю, а ті поеми, може, ще й втну, — просив Масюк.

— Добре, привезу, як не завтра, то післязавтра, абощо, — сказав Радюк, прощаючись з усіма.

— Сяду ж я з вами, Павле Антоновичу, бо ваші коні баскі. Підвезіть мене додому. Буде веселіше мені в дорозі: будемо пісень співать на radoщах, — сказала панія Висока.

— Прошу ласкаво! — просив її Радюк і подав руку. Гості виїхали з двора, а хазяїни ще довгенько стояли на ґанку. Галі здалось, що стало так порожньо і в хаті, і в садочку, і на подвір'ї! Вже й сонце сіло за вербами, вже й череда прийшла в хутір, вже й зорі заблищали на темному небі, а вона все ходила між вишнями, між клумбами та все тихенько співала:

*Ой сама ж бо я, сама,
Як билинонька в полі.*

Потім вона взяла коновку й полила всі кущики гвоздичків, а ввійшовши в хату, вийняла з коси два гвоздички, завинула їх у папір і сховала на пам'ятку про той день.

Надворі вже було поночі, як Радюк з Високою вертались з гостей. Небо чудово заблищало, все засіяне зорями, надзвичайно ясними. Вечір догорював на заході червоним потухаючим жаром.

Радюк співав пісні та все думав про Галю. Чи дивився він на ясні зорі, чи на червоне дотліваюче небо, то все думав про неї. Висока додавала йому охоти до співів, жартувала, сміялась Галею. Вже було видно дім панії Високої, в вікна видно було полум'я в пекарні. А в вікнах селян вже було поночі. Робочого часу люди рано полягали спати і вже спали міцним сном. Коні під'їхали під село й схарапудились в царині. Коло царини щось стогнало, неначе хтось або вмирав, або був прибитий. Панія Висока перелякалась навіки. Радюк стривоживсь і зскочив з повозки. А коло царини все щось стогнало, а потім почало плакати.

— Боже мій! Хто це так стогне? Підіть лишень подивіться кругом хати або в тім рову, — промовила Висока до погоничів. Всі почали наближатись до хати і зараз дізнались, що стогне хтось у хаті, а не надворі. Радюк одчинив двері, бо вони були не заперті, і увійшов у хату. За ним увійшла Висока.

— Добри вечір вам! Хто то так стогне? — спитав Радюк.

— Та це я! — обізвалась молодиця.

Радюк дістав з кишені сірнички й засвітив каганець. Слабкий блиск пішов по убогій хаті. Вони побачили на полу слабу молодицю, що лежала розкидавшись, стогнала й плакала. В ногах у неї спав як убитий малий хлопчик. Висока впізнала молодицю й почала розпитувати.

— Що це з тобою, Параско?

— Ой, слаба я, пані! Покарав мене, мабуть, господь. Тепер жнива; пшеничка моя стоїть не дожата, а я удова, одним одна, і нема кому дожати, бо й найнять нема за віщо.

— Коли ж це ти, Параско, занедужала?

— Та ще позавчора! Так мені недобре стало, а я все жала, аж на снопи падала, доки зовсім не звалилась сьогодні; вже й додому не дійшла. Привезли мене на волах добрі сусіди. Ой, пшеничка моя вже сиплеться!

І безщасна молодиця знов застогнала й заплакала на всю хату. Радюк побачив, як горює, як бідує простий народ, і сльози вступили йому в очі. Радюк приклав руку до лоба слабої, лоб аж пашів.

— Застудилась десь, молодице? — промовив він.

— Пам'ятаю, що я жала та напилась дуже холодної води з криниці. Люди добрі! Допоможіть мені, бо я або згину, або хліба шматка не матиму!

— Лекеріє Петрівно! Чи немає в вас часом липового цвіту або малини? — спитав Радюк.

— Будьте ласкаві, напіймо її на ніч, щоб вона упріла.

— То заїдьмо до мене, може, й поможемо бідній жінці.

І вони заїхали до Високої, заварили цвіту, принесли слабій молодиці, напоїли її, втушкували, вкрили кожушиною. Панія Висока все бідкалась, так їй було шкода сусіди.

Молодиця напилась і заспокоїлась, їй стало легше. Радюк просив панію Високу не пускати її на поле принаймні другого дня, а сам почав з нею прощатись, хапаючись додому.

— Одже вам, Павле Антоновичу, буде якась притчина от в тому ділі... — сказала йому на

прощанні Висока, показуючи на Масюків хутір. — Дивіться, який смутний випадок трапився вам на дорозі після такого чудового веселого дня, після такого співучого вечора. От побачите і тоді пригадаєте мене, хоч ви надо мною трохи глузуєте.

— Але ж заєць, здається, не перебігав нам дороги? — сказав Радюк і мусив осміхнутися.

— От побачите! Буде вам заєць! — промовила Висока навздогінці йому.

Радюк поїхав додому засмучений, хоч виїхав з гостей веселим. Перед його очима встала картина народного горя, та ще в таку гарячу робочу пору. Вже лягома приїхав він додому. Мати вже спала, а батько не лягав спати та все виглядав сина.

— Де це ти так забарився? — було перше слово старого.

— В Масюка, — одказав син.

— Де ж ти снідав?

— А в Масюка.

— А де ж ти обідав?

— Таки ж у Масюка.

— А чай пив, а вечеряв?

— Чай пив у Масюка, а закушував у панії Високої.

— Ого! Цілий день у Масюка... Ага! В Масюка гарна дочка! — догадався старий Радюк. — Тільки ти...

— Що, тату?

— Бачиш, молоді паничі люблять дурить молодих паннів. А Масюк мій сусіда й мій близький приятель.

— Я не думаю піддурювать Галю й нікого.

— Та так! Ти в гусарах не служив, але все-таки до кінця курсу тобі ще далеченько. Не дуже там збивай з пантелику молоду дівчину.

— Я, тату, людина чесна; що думаю, те й роблю. І я люблю Галю й ладен женитись, а дурить її та підманювать не буду.

— От про це вже не кажи нікому, ні твоїй матері, ні самій Галі.

— Е, тату: є в нас і студенти жонаті.

— Може, й є! Але доки ти в школі, тобі не випадає женитись. Ти там трошки жартуй і залищайся, але чесно жартуй, а про сватання тобі ще не час думать.

— А все-таки мені завтра треба одвезти й Галі, й Масюкові книжки, бо вони дуже прохали. Галя навіть намагалась.

— Про мене, вези хоч і зараз, та не заїжджай до повітової свахи, Лекери Петрівни Макухи, нашої відомої капітанші й повітової брехухи.

— Добре, не заїду, а книжки треба-таки одвезти, щоб просвітить хоч трохи темні степові хутори.

Батько й син попрощались і пішли спати.

«От якої співає батько! Якої ж то заспіває мати, що ладна й до царя за рушниками слати?» — думав Радюк, засипаючи.

Другого дня Радюк ледве діждався вечора, забрав книжки й поїхав у Масюків хутір. По дорозі він одвідав слабу молодицю. Він увійшов у хату й побачив, що жінка вже ходила по хаті, хоч через силу.

— І спасибі вам, паничику, і простибі вам за вашу ласку, за вашу добрість! — дякувала бідна молодиця, ледве переводячи голос.

— От і слава богу, що ти поздоровшала, а на поле таки не йди, принаймні сьогодні, — сказав Радюк.

— Ой, як же мені не йти, коли й жито вже сиплеться, а в мене в хаті тиждень вже нема й шматка хліба. Вже тиждень їм з дитиною саму кашу, — промовила Параска й заплакала.

Радюка дуже засмутила така гірка доля людська. Край багатий, край хлібний, а народ голодує, хліба не має!

Приїхавши до Масюка й увійшовши в хату, він догадався, що його приїзду сподівались. В світлиці було чисто, як у віночку. Масючка вийшла до його в чорній новій сукні і не в хустці на голові, а в чіпкові з бантами. Зараз за нею вийшла Галя в новому шовковому чорному горсеті, по котрому були розкидані пунсові букетики рож. Біла сорочка й чорний з рожами горсет своїм контрастом дуже надавали їй краси. В розкішній косі знов заблищали два гвоздички, тільки що вирвані. Мати й дочка привітались до його дуже ласкаво!

— Ой, дякую вам за книжки! А я все виглядала вас, чи не везете мені оцього дорогого гостинця.

Радюк подав їй кілька книжок нових журналів і Шевченкового «Кобзаря», переплетеного в червоний сап'ян й золотообрізний.

— Яка це книжка? — спитала Галя.

— Це Шевченків «Кобзар». Цю книжку я вам дарую на пам'ятку, — промовив він тихіше. Галя зарум'янилась, як зоря, і подякувала. — Буду ж часто читати цю книжку, — тихо промовила вона й почала перегортать листки.

— Де ж Іван Корнійович? — спитав Радюк.

— На току, коло возільників, — сказала Галя. Радюк пішов на тік шукать Масюка. Тепер йому кинулось в вічі Масюкове хазяйство. Він милувався круторогими волами, великими стіжками жита й пшениці, порядком на току й на подвір'ї.

— А! Слихом слихати! — гукнув до Радюка хазяїн з-за возів. Він обняв і поцілував Радюка дуже

щиро. Видно було одразу, що його мали за жениха. Вони пішли до хати й напились чаю.

Незабаром Радюк вертався дуже щасливий! Йому сподобалась Галя і її батько й мати, люде з дрібного панства, але чесні, хазяйновиті й працьовиті, близькі до народу, чесні хлібороби, не одрізнені од національності. І сама Галя, з чудовими очима, з народною піснею, з, голосом, як шовк, навіть з манерами, нагадуючими гарну, моторну сільську дівчину, дуже підходила під його ідеал. Старі Масюки і їх напівпанська, напівсільська оселя з домом і хазяйством — все те повіяло на його чимсь рідним, чимсь приємним, ріднішим, ніж дух вищого панства.

«Моя буде Галя, моя! Вона мене любить, і я її люблю. Чого ж мені більше треба? Хоч вона вчилась в місті тільки один рік...»

На вакаціях молодий Радюк ходив по селі, придивлявся до народу, приглядався до його потреб, бачив, як народ тяжко працює й мало має користі. Не раз він важко зітхав, дивлячись на бідність народу серед такої багатой природи. Він записував народні пісні, казки й приказки, звичаї й навіть самі мелодії пісень і заводив у ноти. Часто він їздив і в поле до косарів, до женців, гребців і возіїв, балакав з ними, записував од їх усе, навіть слова мови. Не раз він заїжджав і до панії Макухи, чи Високої, котра на самоті не соромилась своєї мови й чудово говорила по-українській. Вона наказала йому багато казок, наспівала пісень, неначе будлі-яка молодиця, і таки не втерпіла: показала йому «кавалерію» свого чоловіка й його капітанські документи. Радюк мусив їх таки прочитати.

Радюк скрізь проповідував свої сміливі ідеї, доки не дійшла за його чутка до міської поліції... Сусіди почали застерігати батька й матір і просили їх трохи здержувати сина, щоб не добути якого клопоту...

Раз батько сказав своєму синові: «Коли ти, сину, такий прихильний до народу, коли тобі так потрібні пісні й казки, то їдьмо на баштан. Цього року була рання зав'язь на баштані, то, може, й стиглого кавуна надибаємо. Ти попросиш баштанника Ониська, то він тобі наспіває й накаже, скільки хоч! Тільки знай, що Онисько дід гордовитий і гоноровитий. Коло його треба ходити вміючи або й панькатися. Він так дбає про моє добро, що часом і мені молитву читає».

— А поїдьмо справді! може, й пісень добуду, і кавунів наїмся, — сказав син.

Зараз-таки парубок запряг коні в чималий віз, і батько з сином виїхав з двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на небі. Спека стояла надворі, як звичайно буває в спасівку. Повітря було сухе, але здорове й тепле, і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Син і гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покривка. На небі не було ані хмариночки! На степу не було ні смужки туману. Одно пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньому морі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве примітних прикметах суголовка. Незабаром і той суголовок зник, і віз покотився гладеньким степом. З-за густих будяків і всякого зела незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явилися рівні рядки гостролистої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядками. Рядки пшінки мережили баштани вздовж і впоперек. Вже коні наближались до баштана, вже можна було бачити на краях баштана наче рами з довгого гарбузиння, де між листом повивертались боками довгі й круглі білі гарбузи, неначе воли на спашу. Потім відкрилося поле, неначе застлане картатими хустками, де зеленіло дрібненьке, як тюль, кавуняче огудиння, де блищали в ясно-зеленому листі жовті дині, зеленіли й біліли здорові кавуни. Всі журбанські баштани люди сіяли вкупі, щоб легше було стерегти од злодіїв; тим-то вони й займали степ,

скільки можна було осягти оком.

Баштанник сидів коло куреня й щось стругав стругом. Вже можна було бачить оком, як його лікті разом одсувались назад, як він тяг до себе струга, як на руках манячили рукави білої сорочки.

— Знаєш що, сину! Давай вивіримо, чи добре Онисько стереже баштана? Ходім навпростець через баштан, буцімто красти свої кавуни, а погонич нехай їде просто до куреня.

При тих словах батько зсочив з воза, а за ним і син. Вони закралась поза кукурудзою й почали ніби шукать кавунів. Онисько сидів і не обертавсь. Коли це обидва вони побачили, що просто на їх летить через огудиння рябий собака, аж курява піднімається за ним. За Рябком підтюпки біг Онисько.

— А чого вам треба, сякі-такі! Ось я вам дам серед дня лізти на баштан! Джий! Кис, кис! Джий! Уджга, Рябко, уджга! — цькував дід та все лаявсь. А Рябко кинувся прожогом на молодого Радюка й ухопив його зубами за чобіт. Собака була люта, як гадюка, і зовсім здичіла на степу. Радюк дригнув ногою, а Рябко вчепився зубами в закаблук, наче п'явка. Він махав ногою, а Рябко волочився слідком за ногою по баштані, аж огудиння поплутались кругом. Батько кинувсь оборонять, вирвав з корінням здоровий кущ кукурудзи, лупив собаку по спині. Рябко гриз на шматочки бадилля своїми страшними зубами.

— А чого ви тут ходите! — крикнув Онисько і... руки опустив, упізнавши хазяїна.

— Чи це ви? Оце, боже мій! Тільки мене втомили. І треба було вам йти сюдою! Господи! Наче вам стежки нема. Неначе маленькі. А я думав, що злодії. Тут недалечко шлях. Йде багато чумака, й москаля, і всякого народу.

— Та це ми, діду, правди вивіряємо в вас! — сказав син.

— Доконче треба було! І прийде, господи, в голову! Чи не покалічила де собака? — бідкався сивий баштанник. — Та й позбавляли ж ви багато огудиння! Їй-богу, неначе маленькі.

— Не сердьтесь, діду! Ми вам привезли могорича! — сказав молодий Радюк.

Всі вони пішли до куреня, переплигуючи через густе огудиння, неначе переходили через річку, скакаючи з каменя на камінь. Рябко вже лашився до наймита, виляючи хвостом, а на хазяїнів усе гарчав та скалив білі зуби.

— Чи є, діду, стиглі кавуни? — питав молодий Радюк.

— Дині вже давненько показалися, а кавунчика — може, й знайдемо.

Онисько швиденько подибав на баштан і приніс здорового кавуна. Кавун був з одного боку зовсім білий, бо Онисько закопав його в ріллю, ще й зверху притрусив сухим бадиллям, щоб часом хто не вкрав першого кавуна. Взавши складаний ніж, що висів на припоні коло пояса, Онисько розрізав кавуна надвоє. Кавун був стиглий і червоний, як жар. Онисько з гордістю подав кавуна панам, як подають трофеї, добуті на війні.

— Спасибі, діду, спасибі! — дякували пани. Молодий панич порізав кавуна на скибки й поклав на траві. Скибки розпались, і зсередини випав червоний вовк. Всі посідали на землі і з'їли цілого кавуна дочиста!

— Тепер, діду, давайте динь, абощо? — казав панич.

— Е! Де вже пак після кавуна та дині! Треба було їсти передніше диню, а потім кавуна, — промовив дід і виніс з куреня велику жовту диню. Молодий Радюк розрізав диню; насіння не вилилось, а випало довгими зліпленими рядками, — прикмета, що диня була не проста, а дубівка. В повітрі полився аромат. Швидко од тієї дині не зосталось і шматочка.

— Тепер і до роботи можна браться! — промовив дід поважним тоном, обертаючись до панича.
— А нумо, паничу, зносить дині та вибирають огірки!

— Як нумо, то й нумо! — сказав панич. — Давайте, діду, торбину або мішка, я вам поможу вибирати огірки.

— Куди вам там вибирати! То я так тільки жартую, — сказав дід трохи м'якішим голосом.

— Чого ви, діду! Ви думаєте, що я незугарний до роботи?

— Сидіть та лучче люльку куріть!

— Е! Тепер, діду, інший час настав на світі. Годі вже панам сидіти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи браться, розділять працю з простим народом, а вам треба пнутись до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то аж тоді буде на світі добре всім.

— Може, й буде! Дай боже! А ви все-таки ляжте коло куреня та куріть люльку.

Молодого Радюка вразили дідові жарти. Він узяв мішка, прив'язав мотузку до одного узиря, а другим кінцем прив'язав до зав'язки й накинув собі через ліву руку на плече, як звичайно роблять, вибираючи огірки.

— То надіньте ж рукавички, бо руки поколете! — жартував дід.

— Не бійтесь, не поколю!

— Але скиньте чоботи, бо зовсім витопчете отими закаблуками огудиння!

Молодий Радюк мусив скинути чоботи й пішов на баштан в самих шкарпетках. Він почав перегортати огудиння, а воно жалилось, неначе жалка кропива. Деякі огірки були вкриті колючечками й кололи його делікатні руки. Радюк накидав багацько огірків у мішок, і вага почала нагинати йому шию. Мотузок різав в плече, неначе гострим жалом ножа. Радюк мусив перекидати мішок з плеча на плече. А мотузок все-таки шмульгав, а потім почав пекти. Під гарячим небом, на гарячій, як присок, ріллі йому було важко, як у лазні; спина почала страшно боліти. Піт лився з його, як вода, і капав на зелене огудиння.

— Та годі вже вам вибирати! Висипте огірки на траву та лягайте в холодку. Чи бачите, скільки я навибрав слідком за вами!

Радюк подивився на діда, а в діда в мішку було більше огірків, ніж у його!

— Як же ви багацько кидаєте! Не розгортаєте добре огудиння. Коли зігнали оскому, то цур їй, цій роботі. Лягайте на бік та читайте книжечку!

Молодий панич і справді подумав, що цур їй, тій роботі в таку спеку! Він вперше, жартуючи, спробував, яка то важка проста робота.

— Ой, болить спина! — крикнув він, лягаючи в холодку і швиргонувши мішок на траву.

— А що б ви сказали, якби вам довелось нажати копу жита в таку спеку? — спитав дід осміхаючись.

— Не знаю, що я сказав би. Лучче я, діду, піду зривать стиглі дині!

— Чи візьмете просту роботу, а мені оддасте книжки? А коли сказать правду, то це ще іграшка, а не робота, — казав дід.

— Почекайте, діду! Як одпочину, то поможу вам зносить дині. Але за те ви мені заспіваєте пісень. Добре?

— Куди вже мені, старому, до пісень! Нехай молодші співають. Я вже своє одспівав!

Молодий Радюк, одпочивши, пішов рвать дині. Він клав їх у той самий мішок, а проклятий мотузок знов різав його, наче серпом, у плече. Він підмостив хусточку, а мотузок муляв і через хусточку. Тоді він вернувся до куреня. В спині в його судомило. Радюк зрозумів, яка то важка чорна робота простого народу.

— Паничу! А підмостить і мені хусточку під мотузку, щоб не було мулько! — крикнув дід сміючись.

Тим часом дід і наймит вибрали огірки, зсипали їх на купу на траві, позривали стиглі дині й позносили до куреня. Онисько знайшов аж десять стиглих кавунів, у котрих коло хвостика кучерява в'язь поприсихала. Купи зелених огіроків, жовтих динь, кавунів всякої масті веселили очі й старого Радюка, й молодого. Кругом куреня запахло динями, пшеничкою, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплому повітрі. Дід зібрав лушпиння й одніс його далеко в степ, щоб не занадилось на баштан кузки й звірки та оси.

Наймит запряг коні й поклав на віз кілька кавунів і динь. Батько сам швиденько покатав додому, а за рештою приїхав другий наймит простим возом. Молодий Радюк не поїхав додому з батьком, а зостався до вечора на баштані.

Надходив вечір. Сонце вже не пекло косим промінням; надворі було тепло, як у добре натопленій хаті. Од кукурудзи полягла по баштані тінь довгими рядками. Коні паслись по степу хапаючись; їм не надокучали мухи та гедзи. Молодий Радюк роздягся й роззувся. Він навіть скинув картуз і жилетку, неначе одежа давила його серед вольного степу. Сонце спустилось, неначе лягло на степ, і почало засовуваться за зелене море. Молодий Радюк провів очима сонце до останнього променя і задумався. Надворі починало сутеніть. Онисько запалив багаття з сухого бур'яну. Густий дим піднявся, валував та зігнав набік мошку.

— Чи не хочете, діду, мого тютюну? — промовив Радюк, запалюючи папіроску.

— То й дайте, коли маєте!

Дід насипав тютюну в свою зелену люльку й почав пахкать одним кінцем рота, не випускаючи з другого кінця рота цибука.

— І курите ж ви, паничу, катзна-що! Та це вода, а не тютюн! Нічогісінько не чую! Їй же богу, не чую!

І дід плюнув набік, потім витяг з кишені гаманець з своїм тютюном і закадив мархоткою так, що

Радюк мусив оступитися й сісти оддалеки.

— Діду! Я чув, що ви вмієте всяких пісень, та ще й дуже давніх? Чи не заспівали б ви мені, а я б і позаписував в оцю книжечку? — сказав Радюк.

— А вам навіщо те здалося? — промовив дід стиха, глянувши скоса на Радюка.

— Та так.

— Як так, то й нехай буде так... — промовив дід, зирнувши сердито на книжечку.

— Я чув, що ви, діду, вмієте всяких казок?

— Хіба я стара баба, щоб казки казав! — промовив дід ще сердитіше.

Дід дуже не йняв віри паничеві і чогось страхався тієї книжечки. Він бачив такі книжечки в тяжку годину свого життя, як його сина в некрути брали, як його ганяли на панщину й записували панщанні дні.

— І нащо, паничу, вам здалися наші пісні та казки? Ви народ вчений, письменний.

— Ви, діду, людина стара, то зрозумієте мене. Я людина вчена, і я дуже цікавий знати все, навіть пісні, та ще й стародавні, козацькі.

— О, я козацьких пісень багацько знаю! — сказав дід, не втерпівши.

— Бачите, діду, тепер вже пишуть книжки сільською українською мовою, то й сільська мова, й сільські пісні стали дуже потрібні задля вчених людей.

— Може, й правда; може, воно й так. Не знаю! Ви письменні; ви більше за мене знаєте.

Вважаючи на те, що дід трохи подається, Радюк витяг з кишені кілька дрібних книжечок і знайшов між ними ті, де були Шевченкові утвори. Він знайшов Шевченкову «Наймичку» і почав читати. Не вперше він читав селянам українські утвори Вовчка й Шевченка і знав, що ні одна поема не доходить так до серця, як «Наймичка».

— Чи ти ба! Їй-богу, по-нашому написано! — аж крикнув наймит, лежачи животом на траві. І він посунувся на грудях ближче й почав слухать, підперши лице долонями й пацаючи вряди-годи ногами.

Онисько не показував дивування. Він сидів, підобгавши ноги й нахиливши голову, та все слухав та слухав. Його люлька загасла й покотилась на траву, а він і голови не підводив та все слухав, як Марко ріс на хуторі в старого діда й баби, як прийшла до їх молодиця у найми проситься, як Марко оженився й пішов у дорогу, як наймичка перед смертю призналась Маркові, що вона його мати. Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе очамрив і скам'янів, поклавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не кліпнув очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили почування в щирого українця.

А парубок перестав пацать ногами, простяг їх на траві на всю їх довжину, роззявив рота, витріщив очі та все дивився на ту книжку, не мигнув і разу очима, неначе в тій книжці він бачив і той благодатний хутір, де служила наймичка, бачив і саму наймичку, і того Марка, про котрого читав Радюк.

Червоне полум'я багаття світило на ту групу, облило червоним кольором білу дідову сорочку,

сиву бороду, й його темне похмуре лице, і сиві, низько навислі над очима брови.

Радюк скінчив і згорнув книжку. Онисько все сидів і не рушився з місця, а парубок все лежав та дивився на ту книжку, що лежала згорнута на траві. Вплив був такий великий, як був великий Шевченків геній, що постеріг тайну народного серця й поезії.

Сам молодий Радюк задумавсь і сидів мовчки, доки не згас слід того читання в його душі. Онисько підвів голову й обтер рукавом сльозу.

— Я ще зроду не чув нічого кращого од цієї «Наймички», — промовив дід та й знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю.

— Чи знаєте, діду, хоч одну думу козацьку, кращу од цієї «Наймички»?

— Знаю багацько гарних дум, але такої не пам'ятаю. І дід почав сміливо розказувати, а потім і співати думи й пісні. Радюк ледве встигав записувати їх в свою книжечку. Дід не сперечався, йняв йому віри й навіть хвалився своїми піснями, бо зрозумів, що молодий Радюк не мав на думці ніякої кривди для його. Парубок почав був і собі співати, так дід йому й не дав та все співав своїм старечим, але ще міцним голосом козацькі думи й пісні, які тільки пам'ятав.

— Куди тобі, дурню, з твоїми піснями! Ви тепер співаєте все про дівчат, та про вулицю, та про вечорниці, а про козаків і не тямите нічого! А скільки я переспівав їх, як був молодшим, як був ще живий мій батько!

Радюк пішов у курінь і виніс звідтіля пляшку горілки, що він привіз дідові на гостинець. Чарка доброї горілки розвеселила трохи сердитого й поважного діда, у котрого було і в слові, і в лиці щось отаманське.

— Чи не боїтесь, діду, самі сидіть на баштані?

— А якого гаспида мені бояться? Хіба лихих людей! А чортів я не боюсь. Невважаючи на свої літа, я так обшмагав би боки самому чортові, що ну! Нехай би тільки зачепив мене!

— Хто видав таке говорить! — сказав наймитчук. — Ви, діду, тут самі; борони боже чого...

— Поцілуй батька свого тричі в морду! Вчить мене, старого! — сказав дід сердито. — Хіба ж чорти є на світі? Є лихі люди, гірші од чортів, а чортів нема, бо я їх не бачив, які вони на масть! А коли вони є, то, мабуть, дуже дурні.

— А хіба ж ви не знаєте, до кого й тепер у нас на селі перелесник літає?

— Такий, мабуть, перелесник, як ти! Я, будиши батьком тієї дівчини, до котрої вчащає він, впіймав би того перелесника та обскуб чуприну, то він більше б і не літав, а сидів би вдома. Ти, як я бачу, зовсім такий дурний, як і твій батько був, царство йому небесне.

— Ей, діду, шануйтеся! Ви старі, вам би не годилось таке говорити, — казав парубчак.

— Та отут в степу, лежачи на траві, часом бачу, як буває все небо списане такими перелесниками, неначе горобцями! Розкажи вже своєму батькові, а мене не вчи.

— Їй-богу, правда...

— Яка правда? Була колись правда, та заіржавіла.

І дід не скінчив і знов задумався.

Вже порожня пляшка валялась на траві, а надворі почало зовсім поночіть. Наймит запрягав коні, а дід і Радюк склали на віз дині, кавуни й огірки. Всього було так багато, що треба було повикидати з воза соломку. Молодий Радюк мусив сісти на мішки з огірками і поставити ноги на кавуни. Вже висипались зорі на небі, як віз рушив од куреня й покотився по степу. Радюк почав прощатися з Ониськом, котрий стояв коло куреня весь білий, облитий світлом багаття, а коло його сиділа на задніх лапах собака. Віз покотився, і стукотіння далеко розляглося по степу. А дід усе стояв на тому самому місці, згорнувши руки. Радюк усе думав за діда, а огірки страшно муляли; ноги його скобзались по кавунах. Він мусив витягати кукурудзу й підмошувати під себе, щоб хоч трохи було краще сидіти.

Вже пізно в'їхав Радюк у двір, і по дворі запахло баштаном. Вернувшись у свою кімнату, молодий панич одслонив боляче плече і подивився. На плечі було знать червону й довгу, як гадюка, попругу од мотузка. Так він обшмульгав його молоде, м'яке тіло.

На другий день Павло Антонович одвіз на гостинець кавунів і динь пані Високій й Масюкові, і не так Масюкові, як Галі й Іванівні Масюківні.

Тим часом настигли груші, яблука, кавуни й дині. Скінчився гарячий час жнив, і сусіди трохи вже обробились і почали частіше навідуватися в гості до Радюків. Їх дід був веселий, бо в йому був молодий син і молоденькі панни. Гості часто приїжджали до Радюків і до пізньої ночі або й до світу все гуляли та бавились. Той широкий ґанок, оплетений виноградом, що виступав у садок, часто був освічений веселим світлом або ясним місяцем. Там вечорами сиділа весела компанія, там часто молодий Радюк милувався личком молоденької Галі.

Вже кінчались вакації. Павло Радюк почав збиратися в дорогу до Києва. Здоровий і веселий, з великою надією на себе й науку, він виїхав з дому і повіз з собою все, що йому трапилось позаписувати на селі. Широко перед ним розістлався степ, а по степу полягла далека дорога. Широке життя розстелялось перед ним, і стільки дорог розходилося на всі боки на тому просторі людського життя! Молодий Радюк почав вибирати дорогу, і голова в його запаморочилась од дум. І чудовий вид Масюківни до самого Києва не сходив з його думки. Він навіть позабував про все, і тільки чорні брови і повне личко все миготіло перед очима, чи дивився він на широке поле, чи на синє небо, чи на великий битий шлях. Він вже думав, що ті брови, а не інші судила йому доля.

Приїхавши до Києва, він написав лист до Масюка й до Галі. Щаслива Галя вивчила того листа напам'ять, бо в тому листі Радюк присягнувся їй одну повік любить і не любить більше нікого. Одно тільки трохи наводило сумну думку на Радюка: Галя тільки рік вчилася в городі, як вона сама призналась. «Але вона молода і начитається, й набереється розуму з книжок», — думав Радюк.

— Жінко! Якого чудового жениха дав бог нашій Галочці! Та хіба ж і наша Галя не варта Радюка, хоч стара Радючка й копилить губи, — промовив Масюк до жінки.

— То-то й горе, що Радючка копилить губи! Чи я, ж хочу кращого жениха для своєї Галі! Але мені здається, що з того пива не буде дива: Надежда Степанівна давно б приїхала до нас, якби вона наважилась взяти за невістку нашу Галю. А котрий оце рік, як вона була в нас? — спитала Масючка й задумалась.

Але доля судила Радюкові інакше. Минув сливе рік, як він був в Журбанях і в Масюківці. В Києві він набачив іншу пишну красу, випещену міську красу, інші пишні очі й чорні брови...

Пізними вечорами Дашкович довго згадував свої чудові Сегединці. Він неначе бачив гори, вкриті лісами, садками й хатами, бачив церкву на шпилі, наче бачив широкі ставки поміж горами, зарослі очеретами й вербами. Перед його очима ніби з туману випливало все життя українського села: йому ніби вчувались пісні дівчат і хлопців, пісні молодниць і косарів на луці; його очі неначе бачили уявки знайомих селян, давніх сусід, бачили юрбу дівчат і хлопців, що грали в хрещика на вигоні, бачили Топилок, що так щиро й привітно вітали його в своїй убогій хатинці. Всі утвори старих і нових філософів зникли з-перед його очей. І натомість перед його очима зеленіли сегединські степи, синіли гори, мріла вода по ярах і синіло глибоке небо. Він пересвідчивсь, що не загине таке багате, пишне й оригінальне живоття української нації навіть під політичними шинами з гарячого заліза його родича Воздвиженського.

На тій чудовій картині, правда, були темні плями, дуже негарні. Але Дашкович якось не придивився до їх. Така естетична мана була розлита на тій картині, що за нею щезли всі плями.

Але під впливом московської слов'янофільської школи, котра саме тоді розвинулась, Дашкович почав приступати до свого народу, до своєї національності аж надто оддалеки. Його філософська думка вилинула з Москви, потім поплила не просто на Україну, а обминула її, простуючи через Прагу, через Варшаву, потім через Білград; і потім тільки досягла до України. Дашковичева філософія дуже широко хотіла розгорнути свої крила, щоб обхопити усю Слов'янщину. Навпісля він і сам незчувся, як поминув Україну, як Київ, Сегединці потонули в чорній тіні од тих широких крил, наче од чорної хмари. Чи його Сегединцям потрібно було тієї широчини й далечі?

Шугаючи мрійною думкою над цілим слов'янським світом, Дашкович задумав завести в себе вечори щотижня для своєї молоді дочки і почав закликати до себе усяких молодих студентів і разом з ними молодих болгар і сербів, котрих було багато в Києві в світських і духовних школах.

Тим часом Ольга вже встигла познайомиться з життям, бо кмітила за ним і придивлялась до людського життя. Вона часто бувала в опері, в маскарадах і на балах; вона вже мала багацько знайомих. Вже уплило багато часу, а Ольга не стрічала нігде свого ідеалу. Кожний раз, гуляючи по Хрещатику, по царському і ботанічному садку, вона не минала очима ні одного чорнявого панича і не стрілась нігде з тим паничем. Не раз і не два, сидячи в театрі, вона оглядала кожнісіньке лице, починаючи з одного кінця і кінчаючи другим, а його не було! Буваючи на громадянських балах, вона переглядала всіх людей, і ні разу не довелося їй стрінуть милих очей та брів! А тих брів вона ніяк не могла забути! Так припали їй до серця ті ясні очі, так прийшлись до кохання ті високі брови, що вони ніколи не сходили в неї з думки, навіть часто снились їй. Вона носила їх в серці, як тайну, і не призналась навіть Катерині.

Чимало часу вже минуло. Ольга все кращала, Катерина поганшала. Ольжине лице повнішало й наливалось, як виноградна ягода, а Катеринине лице повнішало й розпливалось. Тільки що Ольга в театрі входила в ложу, як з усіх лож, з усього партеру на неї наводили біноклі. На громадянських балах паничі ходили за нею слідком, просили її до танців по кільки душ на одну кадрили, так що паничі мусили застоювати коло неї черги навіть на польку й вальс. На гулянці в садках за нею бігали слідком. Ольга знала про свою красу ще з інституту і теперечки тільки пересвідчувалась в її великій силі над душами молодих хлопців. А Катерина часто сиділа на балах, бо її рідко хто навіть просив до танців. Вона бачила, що її минало людське око, і рано вже почала журиться.

Дашковичеві таки вдалося запросити до себе багато молодих студентів. Він просив їх

приходить до себе на вечори кожної суботи. Він ледве упрохав свою жінку прийняти молодих гостей і дати їм закуски й чай.

Степанида Сидорівна, наготувавши на вечір, чого було треба, звеліла Ользі прибраться на той вечір трохи краще. Ольга побігла зараз до Катерини на пораду, і перед вечором тієї суботи вони обидві заздалегідь почали вбираться перед великим дзеркалом в домі Дашковича.

Ольга порозмотувала свої чорні локони й розпустила по плечах. В ясному дзеркалі видно було її плечі, білі й повні, закидані хвилями чорних локонів. Довгі вії й рожеві віки здавались чудовою оправою для очей, що блищали, наче дорогі брильянти, котрим ще більше додавало світу пишне біле матове лице.

Ольга почіпляла сережки з червоними довгими, як скам'яніла крапля, коралами, оступилась од дзеркала й дала місце Катерині. Сідаючи на стільці, Катерина подивилась на своє лице, що одбивалось рядом з Ольжиним в дзеркалі. Контраст був дуже великий! Катерина побачила в дзеркалі своє кругле лице, що одбивалося, наче якась кругла пляма, на котрій трудно було впізнати, де ті очі, де той ніс і губи. Негарні широкі губи були якось зібгані і поморхлі. Невисокий лоб вкривали локони, ясні, як лляні пачоси. Контраст між Катериною й Ольжиною класичною головою в дзеркалі був такий великий, що Катерина трохи не заплакала. Сама Ольга, глянувши на сестру в дзеркало, промовила:

— Не надівай, Катерино, білої сукні, бо ти вся будеш біла, як туман. Ти дуже велика блондинка. Надінь темніше убрання.

Катерина послухала й наділа собі на ший разок чорного намиста, вбралася в темне убрання. Ольга вбралася у все біле, тільки на грудях пришпилила пучечок червоних троянд в зеленому листі.

Тим часом зала сповнялась молодими студентами. В убірну кімнату долітали слова й фрази великоруської мови, але з усяким акцентом. До паннів в убірну кімнату увійшла Степанида Сидорівна, а за нею й Марта. Вони привітались з своїми молодими дочками, і Степанида очевидячки була дуже рада, зирнувши на свою Ольгу. Марта почала дещо поправляти на Катерині, пригладжувала деякі локони, розкладала їх по плечах. Матерям бажалось якнайкраще виставити своїх дочок. В залі вже з'явилися деякі гості, прийшов один професор з жінкою й дочкою. Ользі й Катерині був час виходити до гостей.

Вони наблизились до дверей. Гомін став чутніший. Можна було вгадати ще за дверима, що в залі багато гостей, і все молодих, бо голоси вилітали з зали все свіжі й молоді.

«Чи не стріну часом його між тим молодим товариством?» — мигнула думка в Ольжиній голові саме тоді, як вона мала ступити на поріг зали.

Та негадана думка так і погнала кров до молодого серця. Матері увійшли в залу попереду, а за ними вступили й дочки. В залі було повно молодих людей.

Найбільша група сиділа коло стола й коло канапи, де на канапі сидів Дашкович. Молоді люде сиділи кругом стола, близько до хазяїна. Обох паннів дуже вразила і разом з тим зацікавила картина того товариства, їм кинулись в вічі всякі національні убори. Деякі серби й болгари, а найбільш недавно приїхавші, мали дуже гарний національний убір, білі куртки, повишивані червоними мережками й навіть золотом. На канапі сиділи два молоденькі серби-ченці, гарні, як панни, з розпущеними кісьми і в кругленьких чорних невисоких клубучках. Один недавно прибувший болгарин все пробував підобгати під себе ноги, але, пригадуючи, що він не в себе вдома, все спускав їх додолу. Чорні сіртуки, національні убори, гудюча розмова, котрою була

повна зала, всякий акцент й усякі вимови — все те було таке оригінальне, було таке цікаве для молодих паннів, що їм здалось, ніби вони перелетіли в якийсь далекий край, між чужі інші люде.

Оговтавшись та оглядівшись, Ольга почала придивляться до гостей. Між чорнявими й білявими лицами вона почала впізнавать деяких студентів, котрих вона колись бачила коло Владимирового пам'ятника. Ще далі перевела вона очі і коло стола нагляділа молодого панича з веселим лицем і здоровими зубами. Вона подивилась до канапи і трохи не зомліла. Сливе попліч з батьком сидів її ідеал, такий гарний, такий пишний, як і передніше колись, як вона бачила його давніше! При молодих паннах товариство встало з-за стола. Дашкович підводив до Ольги й Катерини молодих студентів і рекомендував їх.

— Кирило Петрович Кованько! — промовив батько, рекомендуючи веселого студента, котрому Ольга й Катерина подавали руки.

— Павло Антонович Радюк! — промовив Дашкович, підводячи до дочки дуже гарного панича, котрий вийшов з-за стола й підійшов до Ольги.

Ольга подала йому руку, сама того не пам'ятаючи. Радюк делікатно поклонився їй, подав руку й трохи сміливо потрусив, ніби Ольга була його товаришем-студентом. Ольга оступилась і сіла в кріслі, а Радюк, не звертаючи на неї ніякої уваги, знов вернувся на покинуте місце й сів проти Дашковича.

Ольга вперше так близько стояла коло милого панича, подавала йому свою руку й роздивлялась на його зблизька. Вона почувтила, що з того лица на неї дихнуло таким щастям, таким коханням, про яке їй в інститутських мріях і обожуваннях навіть і не гадалось, і не снилось, її лице зблідло, а голова, оповита локонами, схилилась. Вона не насмілилась підвести очей і подивиться на Радюка вдруге і тільки вухом ловила його голос.

Трохи згодом Ольга заспокоїлась і подивилась на Радюка. Він сидів просто проти неї, так що вона бачила його лице й могла слідкувать за кожним його рушенням.

Радюк почав розмовлять з Дашковичем, і всі студенти замовкли й слухали їх розмову. Видно було, що вони звикли слухать Радюка. Його голос був голосний, виразний; він говорив гаряче, з огнем; його слова лилися з уст одно за одним плавко, неначе сотались низкою. Вони говорились од щирого серця, не були позичені й вчитані з книжок. Ольга не зводила з його очей. Вона дивилась, як Радюкові очі часом блищали, часом світилися тихіше, а часом закривались віками й довгими віями, котрі лягали темними кружками на його рум'яні щоки.

Радюкова розмова з Дашковичем була для їх дуже цікава, бо стосувалася до діла, дуже цікавого задля їх обох. То був український народ, українська національність, народна література й народна мова. Обидва вони ніби знайшли Америку й не могли натішитись тією новиною.

Декоtrim молодим студентам вже й надокучила та розмова. Вони приступили до дам. Кованько вже давно й вухом не вів про ту вчену розмову, не слухав її й говорив дамам компліменти. Ольга ждала, що Радюк от-от перестане розмовлять, сяде коло неї й оберне ті гарні слова й уста до неї. А Радюк все обертався до її батька. Батько, неначе їй на злість, зачіпав його, розказував йому про якогось селянина Топилку. Ольга вже почала сердиться на батька, була сердита і на того Топилку, і на ті українські пісні, й на все.

Вона встала й сміливо перейшла залу од кутка до кутка якраз проти Радюка. Він на неї й не подививсь. Вона зумисне заговорила голосно до Катерини, йдучи проз його, а він все балакав.

Нарешті, вона одчинила рояль і вдарила по клавішах веселого вальса, а Радюк тільки підійняв на кілька нот голос і не подивився навіть на рояль! Ольга почувала, що сльози підступають до її очей, що вона от-от заплаче. Од його краси вона ніби очамріла і вже хотіла спересердя стукнуть віком рояля, як Радюк встав разом з Дашковичем і підійшов до рояля. Тоді вона дужче й голосніше заграла, її попросили заспівать.

— Чи не співаєте ви часом народних українських пісень? Я б дуже вас прохав заспівать якої-небудь української пісні! Я люблю всяку музику, але як тільки почую один акорд народної пісні, мелодичної й глибокої, то вся моя душа стривожиться до самого дна! Та мелодія, як огонь, проймає мене до самого серця, до душі. Я так і чую в тій пісні все горе українського народу, перебуте за тисячу год! — промовив Радюк до Дашковича,

Ольга подивилась на його і за все йому вибачила. Вона просила пробачення, що не вміє співають ні однісінької української пісні. Почавши тихо акомпанувать, вона заспівала французький романс, в котрому не було ні музики, ні мелодії. Романс був навіть чудний. Одначе Ольга мала дуже гарний голос і співала непогано. Всі хвалили її, хто щиро, а хто й не щиро. Тільки Радюк не похвалив, ще й сказав, що сільська українська пісня в десять раз краща й поетичніша од усяких романсів, і при тому згадав чудовий Галин голос й її пісні.

Деякі гості почали просить Катерину заспівати. Катерина одмагалась, одначе сіла і заспівала руський романс, трохи кращий од французького, її голос і справді був дуже добрий, кращий, ніж в Ольги, одначе її менше хвалили й дякували.

Тим часом Радюк почав прощатись. Він попрощався з хазяїном і хазяйкою і потім підійшов до Ольги. Вона подивилась на його здивованими очима, бо не сподівалась, що він піде, ледве звернувши на неї увагу. Радюк сміливо подав їй руку й глянув в лице. Тільки тепер вперше він дізнався, що з її лица, гарного й молодого, дихнуло на його чимсь надзвичайно милим! Блискучі очі й свіжі уста вразили його так, що він не знав, що робити, зашамотався й знов вдруге навіщось потрусив її руку.

— Чого так хапаєтесь додому? — спитали його разом Степанида й Марта.

— Вибачайте! Не маю часу. Треба ще занести деякі книжки знайомим студентам в академію, потім забігти в університет, потім на своє житло, а звідтіль треба сьогодні бігти на Липки.

— Просимо не забувать нас! — промовили до його Дашкович і Степанида Сидорівна.

— І чого ти летиш? Хіба ж тут хата не тепла, люде не добрі, дівчата не гарні? — тихо шепотів Радюкові на вухо Кованько, осміхаючись якомсь своїми широкими зубами, а не губами.

А Радюк вже в одну мить опинився на вулиці, держачи під пахвою книжки. Він не йшов, а наче біг по тротуарі й трохи не штовхав прохожих. Він встиг занести книжки й в академію, забігав до двох знайомих товаришів, покинувши їм кілька книжок, був в університеті, ще й встиг побігти того вечора на Липки! В його ногах неначе була якась сила, що давала їм легкість птичих крил, а в душі було стільки завзяття, що надавало йому жвавості й охоти.

Після виходу Радюка в залі Дашковича стало тихіше. Дашкович почав розмовлять з слов'янами про слов'янські краї. Ольга зосталась ніби сиротою, одійшла набік та все думала про молодого Радюка. Вона так надивилась на його вид, так наслухалась його голосу, що неначе й досі бачила його, чула його голос. Вона пригадувала, як він підійшов до рояля, як заговорив до неї і просив заспівать української пісні. «Але чому він не зостався? Чого він так швидко пішов?» — питала сама в себе Ольга й почувала, що сльози от-от підступлять до очей. Її красі кланявся весь інститут, за нею слідком бігали на балах, а Радюк наче через силу промовив до неї слово!

Вона почувала, що от-от заплаче, вибігла з зали до своєї кімнати, впала на подушку й заплакала. Сльози першої чистої любові полились з її очей. Вона більше й не виходила до гостей.

Катерина сиділа до кінця вечора й пішла додому з невеселою думкою, її обминали молоді паничі, говорили з нею для звичайності й зараз оступались од неї. Вона похнюпилась і задумалась не згірше Ольги.

Пізно вернувшись додому й засвітивши світло, Радюк в одну мить роздягся і впав на постіль. Він ухопив у руки найближчу розгорнуту книжку й хотів читати, але його думка була чимсь стурбована, та ще й дуже. Його очі одірвались од книжки й подивились на скрипку. Тиша мертвої ночі запанувала в хаті. Йому на серці стало чогось легко й приємно, і йому здалось, ніби з скрипки полились чудові мелодії. Така радість здивувала його й присилувала пошукать причини. І одразу на його ніби глянули очі чорні, веселі й такі ясні, неначе з їх бризжав світ навкруги. Він впізнав ті очі, той погляд: то були Ольжині очі. Він з очима зараз пригадав її вид, гарний і веселий.

Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки й хотів читати, але тільки очі його бігали по папері. Думка летіла десь далеко. На думку йшла пісня, на душі було весело. Якісь чудові мелодії намагались до його, якісь пишні картини розгортувались поміж рядками листків, йому здавалось, що він бачить сцену, розкішно обставлену й освічену, що з тієї сцени ллються мелодії чудового дівочого голосу. Той голос здавався йому знайомий... неначе Галин... Він одвів очі од книжки, і перед його душею, неначе полум'ям, спалнула якась пишна квітка теплих країв; як полум'я, вона розгорнулася, зацвіла, запахла й обняла його душу й серце якимсь великим щастям. Та квітка — то було лице Ольги, котру він неначе бачив, ніби вона стояла перед ним і дивилась на його своїми блискучими очима; а кругом тих очей лилося проміння світу й тепла. Радюк заплющив очі, а та мрія все стояла перед ним, мов жива. Тоді він угадав, що в його душі починається щось велике, що повинно мати вплив на його життя. Він почував, що нове почуття міцно й швидко ніби пригорталось до його серця й гріло його новим надзвичайним вогнем.

Довго Радюк ходив по кімнаті та все думав та думав. Він узяв скрипку й почав грати, але мелодія музики тільки псувала ту високу мелодію, котрою була налита вся його душа. Од великої втоми він упав на ліжку й почав засипати. А та мрія все стояла перед ним і обсіпала його, як те літнє гаряче сонце, теплим і ясным промінням. Він заснув і в сні все бачив той самий вид, і прокинувся вранці з першою думкою про той вид. І личко гарної хуторяночки, як зоря при сході сонця, потонуло в промінні нового світу, нової краси.

«Прощай, Галю! Прощай, серце. Чи я ж винен, що серце моє не вольне? Хіба ж вольне сонце, як не світить і не гріє, коли треба, а сховається десь за чорні хмари і втрачає свою силу; то знов засвітить і заблищить, коли йому призначить закон натури?»

Не знаходячи причини навідатися до Дашковичів, він не пішов до їх того дня. Але другого дня й причина знайшлась: вийшла нова книжка журналу, де була нова повість, що наробила тоді такого галасу в громадянстві. Радюк ухопив книжку й прожогом побіг до Дашковичів. Новий світ в його серці так світив і грів! Він забажав, щоб той світ зостався в йому на все життя і не згасав до домовини! Його життя вже так добре складалось! Він був такий певний в своїй матеріальній фортуні. А яким щастям надарила його Ольга самими очима!

Тим часом у Дашковичів, після того вечора, як був у їх Радюк, була зовсім інша сцена. Вставши вранці другого дня, Ольга спитала в матері: «Чи не знаєте, мамо, якої української пісні? Ви б мене навчили?»

— А я оце тільки що хотіла тобі те саме казати. Чи бачила вчора, яка тепер наша молоднеча? Треба б тобі, навчитись співати українських пісень. Тепер пішла така поведенція. Як підемо в магазини, то коли б не забулись купити будлі-який збірник українських пісень.

— Коли ж то ми підемо? Я б хотіла зараз вивчитись якої-небудь, хоч одної.

— Бач, як припало! — сказала Степанида Сидорівна, пригадавши гарного молодого Радюка. — Колись я співала й на гітарі грала, а тепер, мабуть, усе позабувала. А принеси лиш гітару! Може, й згадаю дещо.

Ольга ледве знайшла десь закинуту гітару й принесла матері. На гітарі теліпалась одним одна струна. Треба було посилати в магазин за струнами. Ольгу брала нетерплячка: вона вже починала сердитись. Тим часом, поки принесли струни, в світлицю вступила Марта Сидорівна з Катериною.

— Чи не пригадаєш, сестро, яких українських пісень? Моя Катерина оце причепилась, щоб я її вивчила, а я, як на тотеж, геть дочиста позабувала, — казала Марта Сидорівна.

Степанида Сидорівна тим часом начепила струни й почала незручними пальцями брати акорди й співати пісню. Вона почала кілька слів і спинилась, бо зовсім забула.

— Пригадуй-бо й ти, сестро, слова! — просила вона Марту Сидорівну.

Марта Сидорівна нагадала кілька куплетів, і вони вдвох почали співати в унісон «Котилися вози з гори». Їх голоси були такі сипкі й хрипкі, що молоді дочки почали сміятись.

— Чи не пам'ятаєте якої іншої? Ця дуже швидка, — сказала Ольга.

Марта й Степанида почали перебирати пісні, які пам'ятали, і знов затягли сипкими голосами, їх голоси були такі, що Дашкович в своєму кабінеті, закопаний в Геґелеву філософію, вийшов до зали й спитав всмішки:

— Чи не налетіли часом в вікна галки? — сказав він, оглядаючи світлицю.

— Та це ми так співаємо пісень! — сказала Степанида Сидорівна, сміючись.

— А я думав, що ворони! Ой, не співайте лучче! Нехай вже дочки співають, — сказав професор і пішов знов до свого кабінету.

Одначе всі переспівані пісні не сподобались молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— Як уміємо, так і піємо! Коли цих не хочете вчитись, то де ж ми вам достанемо кращих? — сказала Степанида Сидорівна.

— Може, тато знає? — сказала Ольга і вже хотіла бігти до дверей.

— Мабуть, стільки, скільки й мама! — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, куховарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степанида.

Ольга, забувши на той час Турманшу й інститут, побігла в пекарню й прикликала куховарку, котра ввійшла в залу з позакачуваними рукавами і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багато пісень. Заспівай нашим паннам якої-небудь гарної пісні! —

промовила Степанида Сидорівна. — Вони хотять вивчитись.

— Оце! Узяла б та отут і співала, неначе дурна дівка! — сказала Палажка, подумавши, що з неї глузують.

— Та ну-бо, не жартуй, коли тебе просять! — вже сердилась Степанида.

— Оце! Їй-богу, якось ніяково! Якби пак в пекарні, то й співала б, — казала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай-бо, якої вмієш найкращої, — просила Ольга.

— Якої ж? Хіба оцієї: «Ой полину, полину — добувати талану!»

— Та не говори, а співай! Нам треба знать голос, — вже поважно казала Степанида.

Палажка мусила співать пісні, а Ольга записувала слова і вчила на фортеп'яні голос. Швидко потім обидві панни, підібравши акомпанемент, вчили співати пісню: «Ой полину, полину — добувати талану!» А тим часом в обох у їх була думка, що б то сказала начальниця інституту, якби вона досвідчилась, що вони вчать мужицьких пісень од своєї куховарки!

Вже й пісня була готова. Ольга й Катерина швидко вивчили й співали її чисто по-українській, підбираючись під Палажчин спів. Другого дня Ольга тільки що встала вранці, зараз сіла за фортеп'ян і знов промовляла слова й голос тієї пісні.

Вона таки перемогла себе, бо вчила її для Радюка й думкою бажала, щоб він, а не хтось інший, її слухав. Вона його ждала, виглядала цілий день у вікно, не оступалась од вікна, оглядаючи кожного прохожого.

Надвечори у вікні майнуло Радюкове лице. Ольга насилу всиділа на стільці. Вона бачила, як Радюк не то що увійшов, а ніби вскочив у хвіртку. Незчулась вона, як рипнули двері і Радюк вступив у світлицю й подав нову книжку журналу. Мати зараз вийшла з кімнати, привіталась до Радюка дуже ласкаво, зараз навіть витягла з кабінету Дашковича й привела його в залу.

— Яка я рада, що ви принесли мені нову книжку! — промовила Ольга, і її очі так і сипали іскрами, так і світилися промінням.

Радюк тепер тільки придивився добре до Ольжиного лица, до очей, до брів. Лице було таке свіже й гарне, як та мрія, що так негадано ввечері ніби зацвіла квіткою й причарувала його серце і взрушила його душу.

«Боже мій! Яка випещена краса! Які чудові оксамитові брови, які променясті очі!» — подумав Радюк і почувив, що таких очей, такої краси лица він ще не бачив. Розмовляючи з Радюком, Ольга бистро кидала на його очима, а потім помалу спускала їх додолу. Радюк ледве видержував магічну силу тих очей. А Ользі так хотілося сісти за рояль і заспівать української пісні! Вона встала, перейшла залу проз самий рояль, потім стала коло рояля і, поклавши два пальці на клавіші, зачепила дві струни, котрі стиха задзвеніли і поти дзвеніли, поки вона стояла й держала руку на клавішах.

— Заграйте, будьте ласкаві! — насмілився Радюк, нарешті, попросить її, і сам став коло рояля.

Ольга сіла, поклала руки на клавіші й задумалась. Вона вибирала п'єсу, і швидко смутна мелодія полилася по світлиці. Якби вона заграла веселої, то та мелодія не так би Радюкові

вразила серце. Смутна музика навела на його багато дум, взрушила серце, повне кохання.

— Моя Ольга вивчила недавно нову пісню! — не втерпіла-таки сказати Степанида Сидорівна.

— Яку пісню? Може, яку українську? — спитав Радюк.

— Еге! — одказала вона.

— А заспівайте, коли ваша ласка! — почав просити Радюк дуже ласкавим голосом.

— Я ще добре не вивчила, — тихо промовила Ольга й почервоніла.

Ольга взяла хапком прелюдію й почала співати: «Ой полину, полину». Невважаючи на те, що в інституті вона не вчилася співати по-українській, вона перейняла широко українську інтонацію, бо часто чула українські пісні од няньки й куховарки.

Вона співала дуже добре, тільки українські слова так перекручувала на руський лад, що Радюкові стало ніяково. Зате ж голос її, свіжий і молодий, промикувавсь з мелодією до самого серця молодого хлопця.

— Я назбирав багато пісень по селах і навіть завів вже в ноти. Я був би дуже щасливий, якби ви дали мені надію прийняти од мене послугу, взяти мої ноти. Там є чудові й оригінальні мелодії.

— Принесіть, коли ваша ласка. Я дуже люблю музику, і хоч добре ще не граю, але вчуся щодня, — промовила Ольга.

Тим часом Дашкович, послухавши пісні, згадав свої Сегединці й розпочав розмову з Радюком про народ і українську народність. Почувши те, Ольга злякалась: вона бачила, що батько одіб'є собі Радюка й не дасть і слова промовити до його. Степанида Сидорівна, назираючи збоку, як добра наглядачка, зараз постерегла це й почала вмикуватись в розмову, щоб зробити розмову загальною для всіх. Вона почала розмову про жіноче питання. Радюк так і вхопився за те питання. Він почав доказувати, що жінщина повинна мати однакове право з чоловіками як на просвіту, так і на місце в соціальному житті, та усе обертався до Ольги, неначе там більше нікого й не було.

— Коли в нас дівчат не пускають в наші університети, то нехай заводять опрічні, жіноцькі, — так скінчив свою розмову Радюк. — У нас з жінщиною обходяться по-варварській, поставили жінщину дуже низько просвітою й наукою, неначе засудили її зумисне на завідню темноту й неволю.

— Ой ні, Павле Антоновичу! — обізвалась Ольга. — Хоч нас не пускають в університети, так нам не дуже й треба того! В нас є інститути. Ми й не хочемо ваших університетів, бо інститут все одно, що жіночий університет.

— Як так, то нічого й клопотатись, — одрубав Радюк.

— Таки справді! — казала далі Ольга, обороняючи честь свого інституту. — Хоч ваш університет і вищий, я те знаю, але і в нас наука неабияк стоїть! В нас читають лекції ваші ж університетські професори...

— Та воно так! Читають, але трохи інакше.

— Хоч і трохи інакше, а все не далеко од університетського. Нам й Турман казала, що ми в

інституті все одно, що в університеті. В нас тільки не достачає медицини та юриспруденції, а решта зовсім, як у вас!

— А то хіба ж не значна річ, медицина та право? Чом би пак жінкам не бути медиками й юристами?

— Навіщо? — спитала Ольга, котрій в інституті й на думку не спадало, що є на світі багато сирот і бідних дівчат, котрі були б раді шматкові хліба.

— Сказати правду, я вперше оце чую, що інститут все одно, що й університет, — сказав Радюк.

— Атож! Ви так і думайте! Ми всі такої думки. Всі наші інститутки так думали, — сказала Ольга.

— Нам і Турман так казала.

Радюка дуже вразила така висока думка в інституток про свій інститут, що вважали це питання за непотрібне, бо розв'язували його аж геть-то просто й немудро.

— Як на мене, то я зроду не схотіла б служити ні в канцелярії, ні в школі! — промовила Ольга, пригадуючи науку Турманші. Ользі здавалось, що кожна порядна панна повинна скінчить інститут, а потім вийти заміж за гарного й багатого жениха, а потім згорнуть руки й ні за що не думать.

Радюк почав прощатися й просив Ольгу швиденько прочитати новий журнал, бо ще багато читальників дожидає тієї книжки.

— Я дуже люблю ці книжки, але французькі романи багато цікавіші й кращі од цих. У нашої Турман була повнісінька шафа романів, та все золотообрізних! Хоч вона нам і забороняла читати їх, але ми вміли доставати з її шафки! — казала Ольга чваньковито. Радюк замовк і задумавсь.

— От якби ви достали нам французьких романів! — промовила Ольга до Радюка трохи згодом.

— Добре, достану.

— А я вас давно бачила! — промовила Ольг., —Тільки не знала, хто ви такий. Чи пам'ятаєте, як колись у Шато впав шар на публіку? Я тоді саме тікала по стільцях і якраз скочила проти вас. Чи не зачепила я тоді вас або чи не настоптала вам на ноги?

Ольга сміялась, і Радюк сміявся, згадуючи той випадок. Він був невимовно радий, що Ольга його примітила тоді й пам'ятала про його. Він догадувався, що Ольга вподобала його, і серце його дуже закидалось в молодих грудях.

І батько, і мати, і дочка — всі дуже ласкаво розпрощались з Радюком і просили не забувати їх і частіше одвідувати.

«Дуже молода й трохи чваньковита Ольга, — думав Радюк, вертаючись додому, — буду я приносити для неї наукові книжки, то, може, трохи розів'ю її. Вона має добрий природний розум, тільки мало має наукової просвіти і вже аж надто носить з своїм інститутом, мов старець з мальованою торбою».

І Радюк думав, сидячи в своїй хаті, що було б дуже добре, якби його жінка була й гарна, до того ще й розумна і не цуралась наукової книжки, щоб з нею можна було поговорити про щось вище, ніж бали, танці та моди. Йому тепер здавалась будуча жінка якимсь товаришем-

студентом, розумним і просвіченим, котра стояла б з ним нарівні розумом, просвітою, а найбільше — поглядами й пересвідченнями.

«Вона буде такою! Вона має доволі розуму! А я її розів'ю, наведу її на розум! — так марив молодий хлопець в своїй тихій хатині. — Тепер підуть екзамени; мені буде ніколи. Я буду її забавлять тим часом французькими романами, коли вже вона має до їх великий потяг. А після екзаменів я буду давати їй легші критичні книжки на сьогочасні руські й заграничні повісті, потім принесу їй дещо наукове, поважніше. Я згодом колись доведу її своєю розмовою до пуття. Вона стане моїм товаришем і другом, рівним зо мною просвітою й любов'ю до рідного краю, до рідної мови».

Так думав Радюк, никаючи по своїй хатині од кутка до кутка, і перед його думкою пишалась, як весняна рожа, молода дівчина. Він і досі ніби чув її голос. Ті рідні, смутні й глибокі мелодії й тепер ще линули в його серці, бо їх співали чудові уста, за котрі він був би ладен оддати своє живоття.

Другого дня він побіг до магазину, достав один французький роман, ледве діждався вечора, вхопив той роман, узяв кільки українських пісень, заведених у ноти його ж рукою, і побіг до Дашковичів. Переступивши поріг, він почув у другій кімнаті знайомий хлопчачий голос й одразу впізнав голос Кованька, свого товариша. Кованько щось розказував голосно й весело, мішаючи слова пополовині з сміхом. В Радюка очі стали смутні. Він сливе вбіг у ту кімнату й побачив Кованька на софі поруч з Ольгою. Коло їх сиділа мати.

Радюк привітався до всіх і подав руку Ользі. Вона почервоніла.

— Я приніс вам роман, котрого ви, мабуть, ще не читали. А от і українські пісні! — промовив він і подав Ользі й роман, і пісні.

Радюкове око впало на стіл. На столі перед Ольгою лежала книжка якраз така завбільшки, як принесений роман. Він угадав, хто приніс той роман, і, по якимсь негаданим причинам, якраз той самий, що він тільки що подав Ользі!

— Трошки опізнився, бра! — промовив до його Кованько й показав свої лопатні з-під губів, сміючись якомсь ніби зубами. Радюк почервонів, потім зблід, потім знов почервонів. Мати все те бачила й почала розмову, щоб забавить молодих людей і одвести їх думки од тієї книжки. Але вона нічого не вдіяла: Радюк сидів мовчки, а Кованько все показував свої широкі зуби, трохи жовті коло ясен.

В Радюковому кружку товаришів один Кованько не згоджувався з гадками й мріями інших. Він мав звичай трохи сміятися над усім, за що розмовляли молоді студенти, зводив все поважне на легкий жарт, був зугарний у всьому зараз знайти комічне, смішне, повернувши його на якийсь смішний бік. Він був родом з самого Києва. Його батько був простий необтесаний купець, не дуже багатий; він мав свій завод мила й лойових свічок, мав свою крамницю. Кованько з усіх сьогочасних ідей вхопився до самих практичних і матеріальних. Все, що було вище од практики, од користі, всі вищі ідеї він вважав за непотрібні, за пусті. Він зріс між середнім київським міщанством, де ще не втратилась народна мова й національність, але де не було тієї народної поезії, того пишного й симпатичного духу щиро народного, пісні й думи українського села. Кованько не пристав щирим серцем до народності й усе трохи глузував над тенденціями Радюка й інших товаришів, бо не втямив їх.

Вся цікавість Степанидиного язика нічого не вдіяла. Радюк сидів мовчки. Кованько силкувався його зачепити і все говорив ніби сердито, навіть з злістю.

— Чи не проповідував пак вам Радюк яких-небудь дуже високих сьогочасних ідей? — спитав Кованько в Ольги, зачіпаючи Радюка.

— Ні, я не чула ніякого проповідування, — одказала Ольга й засміялась.

— Коли він вам не проповідував, то, певно, швидко почне проповідувати, щоб напутить вас. Я й знаю і вгадую, про що він буде проповідувати! А хочете, щоб я сказав?

— Про мене! Хоч і скажіть, — промовила Ольга.

— Мені здається, лучче будлі-що проповідувати, ніж підіймать на сміх те, чого й сам добре не второпав, — сказав Радюк ніби до стіни або до дверей.

— Ну-бо! Вставай і проповідууй! Ольга Василівна, мабуть, ніколи не чула в інституті таких апостолів.

— В нас, в інституті, ніяких апостолів не було! — одказала Ольга, сміючись.

Радюк ледве всидів. Він був сам не свій. Йому чогось здалося, що Кованько вже жених Ольжин і без сорому глузує над ним. Тим часом Ольга простягла руку до двох романів, що лежали рядком на столі, і взяла в руки той, що приніс Радюк. В Радюка весь смуток одійшов од серця, і надія знов засвітилась в його душі.

— Коли хочете, то я вам скажу, про що буде Павло Антонович вам проповідувати. Він казатиме вам, що вам треба служити в канцелярії або вчиться в університеті й зайняти потім кафедру; що вам треба співать сільських пісень, вбираться в плахту, треба вивчиться грати на лірі, котра повинна згодом стать на місце теперішніх фортеп'янів.

— О, вибачайте! Я нічого такого не чула од Павла Антоновича! — промовила Ольга.

— Потривайте, потривайте! Це ще не все! Радюк приносить вам юридичні книжки, філософію Геґеля, потім буде три дні й три ночі поспіль товмачить про баштанника Ониська й його поезію, а потім буде намоторювать вас, щоб ви самі вивчились писать українські вірші.

Ольга й її мати сміялись.

— Я ніколи не писала віршів і, певно, не буду. Що це ви верзете, Кириле Петровичу? — сказала Ольга, сміючись.

Радюк ледве міг усидіть на стільці. Передніше, в кружку своїх товаришів, він не дуже вважав на Кованькові жарти, бо мав їх за жарти молодого веселого хлопця, ладного все життя і все обернути на жарт і на смішки, щоб тільки було з чого пореготаться. Але тепер, в домі поважного чоловіка й перед очима милої особи, йому ті жарти доходили до самого серця.

— Почекайте! Це ще й нічого б! Але потім Радюк буде намовлять вас одягтись в плахту, в мережану сорочку і взутись в червоні чоботи, бо він і сам одягається в свиту й кожух...

— Тобі й сорому нема! — тихо промовив Радюк. А Кованько, невважаючи на те, знов протягував свою карикатуру. — Чи ви пак знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони житимуть в курінях на баштанах і як їх жінки носитимуть їм обіди з дому, як вони будуть орать однією рукою, а другою книжку держать, а третьою писати докторські дисертації...

— Бог зна що ви говорите! — сказала Степанида Сидорівна. Їй стало шкода Радюка, над котрим

так глузував Кованько, бо вона постерегала причину того кепкування...

— Якби це ми були вдома, а не в гостях, то я б і тобі намалював твій ідеал і твоє ідеальне життя на заводі, — сказав Радюк. — Та нехай навпісля. А твій ідеал вийшов би, мабуть, не такий поетичний, хоч, може, й достоту такий смішний.

Кованько замовк, неначе води в рот набрав. Щоб як-небудь перервать ту негарну розмову, мати попросила всіх до зали. Тільки що вони всі ввійшли в залу, Ольга одчинила рояль і, ні на кого не вважаючи, сміливо й голосно заспівала українську пісню: «Ой полину, полину — добувати талану!» Та пісня була відповіддю й протестом проти Кованькових жартів. Кованько зараз зрозумів це, бо замовк і задумавсь. Його великі губи закрили зуби, а повні й довгі щоки аж одвисли вниз. Радюк наче ожив і повеселішав. Він зрозумів серцем, до чого стосувалась та пісня, про котру ніхто Ольги й не просив, про котру ніхто й не згадував.

Тим часом на голос пісні дочки вийшов з кабінету батько. Дашковичево лице почало дуже старітись, і не так старітись, як в'янути й мерхнуть од сидіння й безсонних ночів. Дашкович привітався до Радюка й до Кованька й розпочав розмову з Радюком, вважаючи на його, як розумнішого і більше нахильного до поважної розмови.

— Думаючи не раз про свій народ, я дійшов до такої гадки: щоб зрозуміть його світогляд і постерегти його будучі філософські принципи, треба роздивлятись на наш народ не як на народ, одрізаний од сім'ї інших народів, а доконче вкупі з іншими народами, котрі йому рідніші, котрі ближчі до нашого народу по прикметах плем'я, мови, віри і т. д., — так говорив Радюкові професор.

— А певно так! — ледве обізвався до його Радюк, а сам усе поглядав у той куток, де сиділа Ольга й Кованько.

— І я тепер маю думку роздивитись на світогляд цілого слов'янського плем'я і потім вже приступить і до свого народу.

— І я так думаю, — притакував Радюк, хоч він в той час нічого того не думав і навіть не второпав, за що говорив йому Дашкович. Він бачив, що Кованько сів близесенько коло Ольги, розказував щось смішне, бо й Ольга сміялась до його. А Дашкович, як на тотез, все розвивав та розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов важливого слухача.

Радюк слухав, а його очі все тягло туди, де жартував Кованько, дуже радий, що Радюк попався Дашковичеві. Його очі роздвоювались, бо він все дививсь і на професора, і на білу Ольжину шию, де блищало проти світла прозоре вушко, де малювався її чистий профіль проти світла. Радюк вже й не слухав Дашковича. Кров кинулась йому до голови. Сам професор, заперітивши неважливість Радюка, перестав розмовлять.

Тільки що подали чай, як у залу одчинились двері і в світлицю увійшла Марта Сидорівна з дочкою. Вони обидві держали в руках якусь роботу й прийшли ніби на оденки, ненароком, по-сусідській. Але було не так: Марта Сидорівна, побачивши світло в вікнах зали, постерегла, що в Дашковичів є гості, і, взявши дочку, пішла з нею до сестри. Степанида Сидорівна зараз зрозуміла те, бо якось знехотя привіталась з сестрою й з небогою.

— Чи всі здорові? — спитала Марта.

— Як бачиш, усі! Бо всі тут і сидимо. Хіба ти що чула? — одказала Степанида Сидорівна.

— Нічого не чула, але думаю: дай піду побачусь!

— Спасибі, що не забуваєте нас, — одказала Степанида.

Катерина була убрана по-буденному, але дуже чисто. Вона зачесалась дуже гладко, і можна було примітити, що вона звернула увагу на свій костюм, бо була убрана краще за Ольгу.

— Чи не думаєте куди на вечір? — спитала Степанида, поглядаючи на Катерину, котра навіть почепила дорогі золоті сережки.

— Думали зайти, та вже не підемо, тут зостанемось, — додала Марта Сидорівна,

Тієї розмови сестер, пересипаної попелом і сіллю, ніхто не чув, і розмова стала спільною й веселою. І Радюк, і Кованько залицялись до Ольги, до неї обертались з розмовою, до неї обертали жарти, а як не до неї, то до котрої-небудь матері. Катерина сиділа, мов сирота. Вона ждала хоч одного слова, хоч одного погляду очей, і ні один не подивився на неї, не заговорив до неї! Вона побачила Радюка, дуже гарного хлопця, і не могла надивитись на його, одірвати од його очей.

«Ану, буду примічати, чи подивиться він на мене хоч раз? чи промовить він до мене хоч слово?» — подумала собі Катерина й почала слідком водить очима за кожним рушенням його очей.

Радюк говорив з Ольгою й не зводив з неї очей. Наговорившись з нею, він сів коло Степаниди Сидорівни й почав балакати з нею. Степанида Сидорівна ласкаво та облесливо розмовляла з ним. Потім Радюк почав балакати з Мартою Сидорівною, котра так само стала вся добром і ласкою. Катерина, думала, що він от-от промовить до неї слівце, а він встав од стола й почав розмовляти з Дашковичем. Тоді вона почувила, що її здавило коло серця. Не тільки ласкавого слова, навіть погляду очей його вона не пригорнула до себе. Вона бачила, як його чудові очі майнули проз її лице; вона ловила його очі своїми очима, хотіла спинити їх на собі хоч на хвилину і побачила, що не мала тієї сили чарів.

«Не ласкава доля до мене, — ледве заворушилась в неї така думка. — А чи я ж не така інститутка, як і вона? А чи я ж не так граю й співаю, як і вона?» Катерина ледве задушила в собі неприязне почування до своєї щасливої сестри в перших, бо добре знала, що й сестра тут нічим не винна.

Тим часом Марта Сидорівна, не питаючись серця своєї дочки, думкою вже призначила Радюка Ользі, а для своєї Катерини рада була б узяти й не дуже гарного Кованька. Вона бачила, що од Катерини обидва паничі держаться осторонь, і промовила:

— Ви б, панни, або заграли, або заспівали нам, старим, а за вами, може б, заспівали й паничі. Ольго! Ти ж хазяйка. Починай! А за тобою, може, й другі насміляться.

Ольга була весела. Вона тільки що наговорилась з милим, надивилась зблизька на очі, на брови, наслухалась досхочу його мелодичного голосу. Вона пурхнула до рояля й почала перебирати веселі вальси й мазурки, а потім, дивлячись просто Радюкові в очі, заспівала: «Ой полину, полину — добувати талану!»

Ольга ще трохи пофантазирувала і встала. Катерини ніхто не просив, і кілька хвилин було в хаті зовсім тихо. Її мати трохи вже сама не попросила її сісти за рояль, як Кованько обернувся до Катерини й попросив її заграє.

Катерина встала й якось без енергії перейшла залу до рояля. В її тихій, длявій ході виявлялась й обида, і смуток. Вона сіла за рояль; смутний мінорний акорд сам підбіг під руки, і з-під її пальців полилась смутна мелодія, дуже не припадаюча до молодого віку. В тих мелодіях не

чути було ні надії, ні любові, ні веселості.

— Яка гарна й смутна п'єса! — промовив Радюк, але не подивився на Катерину, та на Ольгу. То були перші слова Радюкові, що стосувались до Катерини. Вона почула, що ті слова вразили її в серце, але не щастям і надією, а ніби втратою надії. Катерина трохи не заплакала й почала ще виразніше виявлять в мелодіях своє невеселе почування. Її дума вся перелилась в мелодії. Вона, не спиняючись, перейшла на українську думку й почала грати з душею. Катерина почула, що вона плаче в мелодіях, хоч не плаче слізьми, і дала волю тим невидимим сльозам. Мелодії лилися, неначе сльози, то тихо, то разом заливали всю залу й сповняли її. В трелях, здавалось, ніби тремтіло її серце, в тихих місцях вона ніби замирала, і знов виявлялись голоси плакучі то на вищих нотах, то на низьких, котрі гули і все стихали та стихали. Катерина знала, що вперше на віку так грала, бо вперше на віку постерегла, що не дано їй щастя-долі на землі безневинно, що її обминула доля. Вперше на віку вона плакала молодою душею за втратою надії на вище щастя на землі — на любов.

Всі заслухались і ніби очамріли од музики, всі мовчали. Навіть Дашкович перестав філософствувати про слов'ян і промовив: «Як же гарно ти, Катерино, грала!» Катерина встала од рояля, тихою ходою одійшла й сіла коло матері. Вона сама засмутилась і всіх засмутила. Всі неначе щось думали й мовчали, бо не могли опам'ятатися од впливу тієї музичної думки, того плачу безталанної дівчини.

— Як ти засмутила нас своєю «Думкою»! — сказала Ольга, може, й не рада, що на її щасливе серце невесела мелодія навела смуток і скаламутила почування першого щасливого кохання.

Вже було пізно. Радюк почав прощатися, а за ним і Кованько. Марта Сидорівна з дочкою пішла додому слідком за ними. Ольга зосталась з матір'ю й довго дивилась на обидві книжки роману, що лежали рядочком на столі.

— Котру книжку будеш читати? — спитала мати дочку.

— Оцю! — сказала Ольга, осміхаючись, і прикрила рукою Радюкову книжку.

— І я так думала! Не знаю, як твій батько думає?

— Для батька, здається, за все це — байдуже! — сказала Ольга, сміючись.

Тимчасом як Ольга сміялась, Катерині було зовсім не до сміху. Вона вернулась додому й довго думала, сидячи за своїм роялем, її пальці самі почали ту думку, котру вона недавно грала. Ті самі мелодії викликали в її серці те ж саме почування, ті самі думи, тільки що передумані. Вона любила щиро і знала, що любить без надії, що для неї треба навік забути того, кого вона так дуже щиро покохала, навіки задавити в серці таке високе, таке миле щастя!

Довго грала Катерина, сидячи за роялем, і дала волю своїм сльозам. Батько її вже спав, мати вешталась у другій кімнаті. Вона одна насамоті награлась і наплакалась, бо не знала, чим вона винна, що доля не дала їй таких чорних брів, таких блискучих очей, які мала щаслива Ольга.

Тим часом почалися екзамени. Радюк думав, що його кохання буде заважати, і боявся, що не буде на екзаменах мати поспіху. Але він помиливсь. Ніколи він не почував в себе стільки завзяття, стільки охоти до науки!

Здавши дуже добре екзамени, Радюк думав зостатися в Києві при університеті. Але такого місця тоді не було. Радюк мусив напитувати собі місця в губернській канцелярії. Йому трапилось навіть добре місце; і в тій сфері його ждала непогана кар'єра.

Напитавши місце, Радюк зараз-таки написав до батька. Він писав, що дорога скатертю стелеться перед ним, що доля його збирає колоски на багатій ниві. Він згадував в листі й про Ольгу, хвалив її, не знаходив слів, щоб похвалити її. Лист дихав таким щастям і такою любов'ю, що батько сам ніби вдруге почав жити минувшим, а мати аж заплакала на radoщах.

«Сподіваюся, тату, що моя Ольга вишиє мені навіть таку мережану сорочку, яку ви бачили колись на мені», — писав син до батька.

Маючи Ольгу за свою наречену, Радюк почав марить про те, щоб поділитися з нею добутиим знанням. Перший час гарячого кохання вже минув. Йому здавалось, що любов, не сліпа, не животинна, а людська й розумна, повинна зміцнитися чимсь трохи вищим, повинна одуховнитися однаковістю поглядів, пересвідченнів, рівністю обох в науці й розвиткові. Скінчивши свої справи, Радюк зайшов до Ольги, щоб одібрати од неї деякі свої книжки. Йому здавалось, що настав час однести для неї дещо краще од романів. Він одніс Ользі наукову книжку. Радюк просив перечитати її до того дня, в котрий мали збиратися до Дашковича студенти на вечір.

Ольга розгорнула книжку й почала читати. Вона думала знайти там щось таке, що стосувалося б до її любові. Читаючи романи й повісті, вона все ставила себе на місце молодій героїні, а Радюк доконечне займав місце молодого щасливого героя в її думках. Вона думала знайти щось таке й в тій книжці. Дуже легка мова й поетичний колорит трохи втягував її в читання. Перегорнувши кілька листків, вона почала нудитися й згорнула книжку, позіхнувши двічі разом.

Настав вечір. Ольга знов розгорнула книжку й почала читати, але, не звикши до наукових книжок, вона швидко втомилась од напружування своєї голови. Та книжка пригадувала їй лекції, котрі огидли їй ще в інституті. Ольга позіхала, плющила очі так, що аж сльози виступили на її очах, і перестала розуміть, до чого все те стосувалось. А тим часом вона знала, що Радюк вже безпремінно заговорить з нею про те капосне писання. Пригадуючи те, що прочитала, вона ледве згадувала п'яте через десяте й кинула книжку на стіл.

— Що буде, то буде, а вдруге читать не буду! — промовила голосно Ольга, позіхнувши. Коли це в кімнату вбігла Катерина і вхопила ту книжку, що лежала напoxваті.

— Що це ти читаєш? — спитала Катерина.

— Й сама не знаю, що читаю! Це мені накинув Радюк.

— Дай мені! І я прочитаю.

— Бери, голубко, читай, та й мені розкажеш і розтовмачиш, бо я стала така лінива, що аж сама собі дивуюсь, — сказала Ольга.

Катерина вхопила книжку й побігла додому. Вона зараз сіла й прочитала всю од дошки до дошки.

Швидко настав і вечір у Дашковича. Студентів зібралося мало, що аж Ольгу дуже вразило те, що на той вечір зібралося дуже мало студентів, багато менше, ніж збиралося колись передніше. Дашкович тепер постарівся й дуже змінився. Він тепер зовсім звернув на іншу стежку й почав забувати свої Сегединці, свій народ, свою літературу й чогось вчепився до чистої науки та до слов'ян, неначе в їх було все щастя України, все щастя українського народу.

Тимчасом, як Дашкович балакав з студентами, котрі вже слухали його розмову більше якось

офіційно, щоб не скривдить професора, Радюк пішов до Ольги й почав розмовляти з нею за ту книжку. Ольга почервоніла, як мак, і все одбувалась загальними фразами, хвалила гарний стиль, поетичність писання, його правдивість і говорила все те, що може сказати кожний чоловік, не читавши книжки, але знаючи, за що там написано. Радюк догадався, що вона або зовсім не читала книжки, або тільки перегляділа. Ольга так нудилась од тієї розмови, що Радюк замовк і задумавсь. Тоді Катерина почала вмикуватись в їх розмову й заговорила дуже розумно. Радюк підвів на неї очі. Катерина побачила, що його очі заблищали, дивились на неї прихильно, і душа її взрушилась, як птиця, під його поглядом. Вона так близько сиділа коло його! Його очі так близько світилися коло її очей! А Радюк знов одхилився од неї й почав безперестану верзти Ользі ту нісенітницю, в котрій так багато тям тільки для того, хто її говорить або слухає. Радюк почув, що сила тієї животинної любові, котрої він так не поважав, тепер задля його стала вище од усякої ідеальної, духовної, високої любові. Він почував, що в той час для його молодого серця сила чорних очей і свіжих уст була дужча од самої вищої просвіченої любові, хоч би вона була любов'ю янголів неба!

Тим часом між Дашковичем й одним палким чорнявим сербом почалась дуже цікава спотичка. Дашкович якось ненароком зачепив національну честь сербів: не похвалив Сербії. Опришкуватий серб так і спалахнув, як порох, і почав сливе репетувати:

— Ми не нікчемні! Ми не дурні, хоч ми й побиті ворогами! Ми не оступимось од своєї національності нізащо в світі! — репетував молодий палкий серб і схопився з місця.

Його очі ніби горіли; руки складались в кулаки. Він кричав та приступав все ближче до стола. Дашкович устав і собі й не знав, що й почати, викликавши таку мару.

— За честь свою, за честь свого народу й національності ми ладні тричі вмерти! Ми не попустимо, щоб з нас хтось кепкував і глузував! Ми ненавидимо наших ворогів турків за те, що вони гнітили нас і потоптали нас ногами! — аж верещав серб, і його здорові очища страшно блискали. Ввесь віковичний гніт, вся ненависність виявилась в тому дикому погляді його очей.

— Ой, я боюсь! Який він став страшний! — промовила Ольга до Радюка.

— «Який він гарний!» — скажіть лучче; дивіться, яким огнем блищать його очі; яка палка його розмова! Яке завзяття, яка свіжа сила! Отакий не піддасться ворогам! — сказав Радюк.

В залі всі замовкли, тільки дзвенів голос палкого, аж трохи дикого серба. Професор стояв ні в сих ні в тих.

Тим часом Степанида Сидорівна, побачивши, що крикливий студент так присікався до її чоловіка, прожогом кинулась на поміч.

— Коли ви так поведетесь в моїм домі, то вибачайте на цім слові!

Степанида наступала на серба так суворо, з такими блискучими очима, що він втихомирився й почав оступатись назад. До неї на поміч прийшла і Марта Сидорівна.

Обидві сестри так присікались до молодого серба, що купа студентів кругом його так і розсипалась по залі, неначе од куль з рушниць та гармат.

Кованько торкнув ліктем Радюка й промовив: «От комедія! Ото є на що дивиться! Дивись, дивись, як той серб роз'ярився! А Дашкович! Йй-богу, в його душа тепер аж труситься. Славна комедія! Є чим натішитись, йй-богу, часом за поганшу платять гроші».

— Кованьку! Перестань-бо дуріть по-школярській! — сказав йому Радюк пошептом.

Радюк похопився одійти од Кованька, бо його брав острах, щоб він часом і справді не встругнув якоїсь школярської штуки.

Тим часом гості почали прощатися й вийшли з покоїв. Радюк зостався й довго ще балакав з Ольгою.

— Чи принести вам ще якихсь книжок? Тепер вийшли дуже гарні книжки по природних науках.

Ользі дуже хотілось сказати, щоб він більше не приносив їх, та вона не сказала, і сам язик промовив, щоб він якнайшвидше приходив і приніс ті книжки.

Радюк попрощавсь і вийшов на вулицю. Надворі все дихало ніби маєм. Вода в Дніпрі лисніла проти зоряного неба. Надворі було поночі. Але за Дніпром на берегах горіло багаття й освічувало щогли байдаків: то білоруси варили вечерю. І на плотях по Дніпрі скрізь блищали вогні й одбивалися в тихій воді. Радюк вийшов до Владимирового пам'ятника, сів на східцях сходів і задумавсь. По другий бік тих сходів манячила чиясь темна постать в поставі задумливого чоловіка й гармонізувала з тишею. Тиха торжественна картина великої річки, освіченої вогнем багаття й зоряним, одкинутим в воді небом, навела на його багато дум. Будуще життя з Ольгою так манило його щастям! Здавалось йому тією, ніби й мертвою, річкою, де ніби й замерла вода з зорями, але в тій річці було стільки живоття під тихим покривалом ночі! стільки живоття було заховано од людського ока під темним небом, де в тиші й темряві стукотів пульс невичерпної сили природи!

Радюкові вперше прийшла думка об'явиться Ользі й заповістить її про свою любов. Він трохи страхавсь Кованька. Йому здавалось, що Кованько недурно топче стежку до Ольги.

Він і гадки й думки не мав, що Ольга не згодиться дати йому слово і що його мрії розлетяться марно, як туман од вітру.

Забравши деякі книжки з гарними малюнками, Радюк побіг до Дашковичів і застав дома саму матір. Батька й Ольги не було вдома, вони пішли на Хрещатик, на прогуляння. Покинувши книжки, Радюк побіг на Хрещатик, перебіг його од кінця до кінця, трохи не звалив з ніг кілька панів і дам і не знайшов Дашковича з дочкою. Вертаючись назад, він побачив чиясь жовте лице. Між другими свіжими лицами те лице жовтіло, неначе стигла диня. Радюк впізнав Дашковича. Швидко він углядив і друге лице, молоде й свіже, як троянда: то була Ольга. Він привітався до їх, і всі троє пішли разом. Радюк постеріг, що випала найлучча година об'явиться Ользі. Старий філософ не заважав нітрішки.

Вже наближався вечір, і народ цілою валкою прямував до царського садка, де щовечора була гулянка. Осінь була тепла й суха, і всі неначе хапком хапались нагуляться перед холодами.

— Ходімо, тату, в Шато! — просила батька Ольга.

— Куди там мені, старому, дибать! Що я буду там робить?

— Будемо гулять. Ходім-бо, таточку. Ви трошки провітритесь і поздоровшаєте. Ми недовго там гулятимемо. Я покину й фейєрверки задля вас.

Старий Дашкович мусив йти в Шато на прогуляння. Вже музики грали, а публіка ворушилась по долині, як комашня. Тераса ресторану була обсипана людьми. Перебігши Шато, Ольга з Радюком пішла на гору на велику алею. Старий професор, слухняний, як дитина, мусив на

старості літ лізти за ними на гору. Ольга не йшла, а бігцем бігла під гору, так що батько слідкував тільки очима за її рожевою сукнею й ледве встигав йти підтюпцем. Вони вийшли на велику алею; Дашкович так і впав на лавку, засапавшись.

— Ви сіли, а нам хочеться бігати! — сказала Ольга сміючись.

— Про мене, серце, й бігай, тільки дай покій мені, старому, — сказав він, одмахуючись рукою.

Радюк пішов з Ольгою по алеї. Його душа була повна щастя, але непевність все-таки дуже тривожила його. Випадок був такий добрий, що луччого трудно було діждатися й сподіватись.

Вони перейшли алею, звернули набік і пішли доріжкою понад самими горами. Людей було все менше та менше. Якось знехотя вони обоє звернули з доріжки й стали над самою горою, котра була перерізана вузькою та глибокою долиною. По горі росли високі осоки та верби, а через вузьку й глибоку долину було видко аж над самим Дніпром клапоть шосе, де манячили проїжджі й проходжі. Ольга не дивилась на Дніпро, на пишну задніпрянську картину, та все дивилась в той глибокий яр, де по шосі миготіли люде, маленькі, мов ляльки, де котились вози й стукотіння од коліс одбивалось луною в обидва боки того вузького яру.

Радюк мовчав, і Ольга мовчала, її щоки аж пашіли. Вона очевидячки чогось ждала. Радюк оглянувся навкруги; по доріжці пленталась якась міщанка. На шпильях подекуди сиділи люде по двоє, по троє. Недалечко од їх внизу на одному шпилі стояв якийсь високий пан, мов та статуя, і дивився на Дніпро. Постаті на шосі все ворушились, ніби в вертепі кукли. Радюк думав об'явиться прямо й просто кількома словами і не знайшов тих простих кількох слів. Він почував, що його душа дуже стривожена, і ждав, поки вона трохи втихомириться. Він зирнув скося на Ольжине лице; воно було рум'яне, але спокійне; очі були спущені на зелений яр, неначе в йому діялось якесь надзвичайне диво.

«Вона жде, вона жде!» — подумав він, і те слово сотню раз мигнуло в його думці. Він взявся рукою за груди й почув, що в грудях у його ще не все заспокоїлось. Серце тріпалось, як пташка в клітці. Він задумав почать яку-небудь розмову, доки стихить в його душі.

— Здається, й осінь надворі, а зроду ніхто не дізнався би, що тепер осінь. Глянеш на небо, на Дніпро і подумаєш, що починається літо, — тихо промовив Радюк.

Ольга зиркнула на його своїми чудовими очима. І яка була краса в тих соромливих очах! В тих очах були ніби сльози, ніби мокра роса пригасила вогонь. Вона, певно, не того ждала од його й спустила очі.

Внизу Дніпро був заставлений байдаками й барками. При березі коло Подола стояли рядками здорові дуби й берлинки, повні жовтих і червоних яблук, кавунів, груш. Кільки дубів і берлинок з кавунами простувало по Дніпрі до пристані, а на пристані, на соломі були накладені цілі гори кавунів і яблук. Надворі було тихо; за Дніпром синів бір, котрий здавався ще синішим під промінням заходячого сонця. На тому темному фоні серед бору палало ніби полум'я: то сонце вдарило в усі шибки церкви далекого села.

— Чи то пожежа? — спитала Ольга.

— Ні! То сонце грає на вікнах сільської церкви, — сказав Радюк, і вони обоє знов замовкли.

На другому кінці бору три бані церкви, освічені сонцем, неначе три зорі висіли над чорним лісом, а там десь далеко сонце потрапило в шибки бідної рибалчиної хатини й зробило з тих тахлів щире золото, неначе хто повісив золоті щити серед темного бору. На річці внизу

коливались тихо байдаки, а вище, коло Подола, стояв ніби ліс щогл. Якийсь спокій був розлитий на світі. Природа ніби вже думала заснути перед близькими холодами. І Ольга й Радюк задивились на ту картину. Вона їх заспокоїла.

— Як тиха картина осені, хазяйської й хазяйновитої осені, наводить на мене думку про щастя тихої сім'ї. І те щастя мені здається таке тихе, спокійне, але пишне й чудове, як ця тепла й овочна осінь, — промовив Радюк. Ольга подивилась на його очима й неначе чогось ждала.

— Ви любите осінь? — промовила вона. — А я найбільше люблю весну. Скільки раз я марила про ті острови Океанії, де вічно цвіте й не вмирає весна! Якби мене хто чудом переніс на ті острови! Таким чудом, про які розказує в казках Шехерезада.

— Хто її не любить, тієї весни, часу соловейків і квіток, але вона така коротка! А щаслива весна людини ще коротша, хоч пишніша од весни природи.

Ольга зітхнула, а Радюк задумавсь.

— От і моя весна, весна мого життя швидко мине, — знов почав говорити Радюк. — Я вже став міцно на дорозі життя, вже втягла мене в себе та безодня моря людського життя. Я почувую, що мені час жити щастям ширшим і вищим од щастя молоді пори весни; я почувую, що мені вже час жити життям сім'яка.

Радюків голос все тихішав і затрусивсь. Ольга слухала його, трошечки підвівши голову й очі.

— Ольго Василівно! Ви знаєте, що я людина нового покоління і не вмю говорити компліментів, завірчуючи просту мисль в непрості слова. Я вам скажу просто й щиро: я вас люблю; я полюбив вас од того часу, як побачив вас. Мені здається, що я ні з ким не прожив би так щасливо в парі, як з вами. Скажіть мені щиро всю правду: чи любите ви мене? Чи підете ви за мене заміж? Я прошу вашої руки, і коли ви дасте згоду, то я буду мати щастя просити руки вашої і в ваших батька й матері.

Радюк підвів очі. Ольга стояла перед ним червона і гарна, як квітка. Вона вперше почувала од хлопця такі слова; й вислухала ті слова не так спокійно й твердо, як вона собі уявляла. Ольга дивилась на його й мовчала.

— Дайте мені, Ольго Василівно, відповідь та просто й щиро, як я вас просто й щиро спитав!

— Я вас люблю. Я вас полюбила давно і полюбила, як нікого так не любила... Але кажу вам просто й щиро, що я ще й не думала про заміжнє життя.

Вона перервала свою розмову.

— Чом же ви не думали? Може, я вам не сподобавсь? — сказав Радюк, і в його ледве стало сили промовити ті слова. Він ждав, що Ольга не те скаже; він сподівався од неї згоди, а вона тим словом неначе громом вдарила його.

— Я побачила вас колись давно в Шато, як вам вже казала. Я вас ще тоді полюбила. Потім я почала вас забувати. Але як ви прийшли до нас на вечір, я трохи не зомліла, як угляділа вас несподівано. Я знов полюбила вас.

— А тепер знов забудете мене... — ледве спромігся вимовити Радюк. — А я вас люблю й ніколи не забуду, — знов сказав він і замовк, згорнувши руки на грудях.

— Дайте мені часу подумати! Я була така щаслива в батька! Я ще така молода! Мені так добре жилося на світі, що я не мала й гадки про життя окроми од батька й матері. Ми обоє молоді. Час наш не втече, як вода в Дніпрі. Дайте мені подумати, погадати, — сказала Ольга і вхопила його за руку, дуже здавила й потягла її до свого серця.

Її лице, гарне, як перша маківка на горі, потяглося слідком за рукою до його. Він подумав, як близько од його було щастя і як воно тепер стало од його далеко!

Тим часом на доріжці з'явилась якась немолода панія. Ольга швидко покинула Радюкову руку й оступилась трохи од його. Вони обоє чули, як панія наближалась, шелестіла одежею, як ступала ногами, чули кожний її ступінь. Ольга знов втупила очі в зелений глибокий яр, де дзюркотіла з гори вода, збігаючи ринвою між кущами та вербами під містком на шосе і в Дніпро. Вона ніби хотіла розпитати і вислухати пораду в тієї тихої води, котра одним одна подавала голос серед тиші природи. Вона знов дивилась, як по шосі внизу ніби пересовувались люди, мов ляльки в вертепнім театрі. А молодий Радюк все дививсь на чорний бір, де то спало полум'я сонця на вікнах далекої церкви, то пригасало. Вже й та панія пішла собі давно, й шелестіння її ходи давно затихло, а вони обоє все дивились та дивились, неначе хотіли випитати в природи собі пораду. Радюк бачив, як згасало полум'я на вікнах, як воно жевріло на хресті, потім зачепилось на кінчику хреста й тліло, наче жарина, ніби якесь огняне око того чорного бору. Він все дивився на його, доки воно погасло, і думав, чи не хоче Ольга йти заміж за Кованька? Чи не має вона кого іншого на приміті? І що станеться з ним, як вона одкинеться од його? І яка притичина могла б бути, коли вона любить його щиро, але про заміж і не думає.

Довго ще вони обоє стояли мовчки й думали. Ольга дивилась і нічого не бачила. На кільки год молодша за Радюка, вона була серцем на кільки год старша за його. Вона вже вміла одрізняти в своєму серці любов, а в своїй думці — заміжнє життя, і не могла вже йти тудою, куди повело б її серце. Вона сказала неправду, що не думала про заміжнє життя: вона давно думала і вже думала зовсім інакше. Не такого чоловіка для себе, який був молодий Радюк, вона часто уявляла собі в своїй дівочій кімнатці і навіть ще в інституті. Перед нею стояв тепер Радюк, правда, гарний, і молодий, і моторний, але не блискучий своїми чинами, своєю вартістю в громадянському житті.

На темний бір спала ще чорніша тінь. На небі блиснула зірка. Од Шато лились музичні мелодії; з-за дерева свиснула ракета, луснула й розсипалась м'ячиками всіх кольорів веселки. В Шато шуміла гулянка. Проз Радюка й Ольгу пройшло багацько людей, цілий веселий гурт. Кільки осіб пролетіло верхом на конях. Все те перервало думу молодої пари. Вони обоє оглянулись на людей і помаленьку, мовчки, разом пішли назад.

— Мабуть, батько турбується, дожидаючи нас, — тихо промовила Ольга.

— Мабуть, — одказав Радюк.

І мовчки вони йшли, мов тіні. Дашкович сидів на тій самій лавці, де вони його покинули. Вони прийшли й сіли поруч з ним, а він і не подивився на їх та все щось думав. Коло його так багато людей і сідало, і вставало, що він мав їх за якихсь сторонніх людей.

— Чи не час нам, тату, додому? — спитала Ольга в батька.

— О! Чи ви вже тут? А я вас жду та жду.

— Ми вже давненько тут! Час нам додому. Мама нас, мабуть, давно жде.

І всі вони встали й пішли через Шато.

Публіки в Шато було повнісінько. Здається, весь Київ хапався вдихнуть в себе останній раз тепле повітря вмираючого літа. На згір'ї були наготовлені фейєрверки. Але Ольга й Радюк і не думали зоставатися. Вони перейшли через Шато й попростували до брами. Ні Ольга, ні Радюк, ні Дашкович не чули навіть тієї музики, що гриміла на весь садок, не бачили тих огнів, що горіли на пригорках. За брамою Ольга почала прощатися з Радюком.

— Одвідуйте ж нас якнайчастіше! Не забувайте нас! Приносьте мені книжок, коли ласка ваша,
— просила Ольга Радюка, не випускаючи його руки з своєї.

— Буду приходити, коли ви дозволите, — промовив Радюк і пішов на Хрещатик длявою, тихою ходою.

Ольга пішла з батьком на Поділ і цілу дорогу коли б слово промовила до батька. Вона все думала за Радюка.

— Де це ви діялись? Пішли на Хрещатик, а досиділи трохи не до півночі! — такими словами стріла їх Степанида Сидорівна.

— Ми були в царському садку, — промовила дочка.

— То це й ти волочився в Шато! — сміялась жінка з Дашковича.

— Та то нас затяг туди Радюк, і не так мене, як Ольгу.

— Радюк? А він був тут недавно й приніс тобі, Ольго, якісь книжки. То він таки знайшов вас? — спитала Степанида Сидорівна.

— Як пішла Ольга з Радюком, то я сидів, сидів, все передумав, та й то обридло, сидячи, — сказав Дашкович.

— Чи не просив він часом твоєї руки? — спитала Степанида. Ольга вся почервоніла й зашамоталась. Вона нічого не сказала матері.

— Радюк давно до нас ходить; він, певно, хоче свататися. Як тобі здається, дочко? — питала мати.

— Не знаю, мамо, як мені здається. Я Радюка так мало знаю. Не знаю, якого він роду, які його батьки; не знаю, що він має, як він служить і де він служить.

— Коли ти не знаєш, то я все дочиста знаю! Він має батька й матір, має дві менші сестри. Вони люде не з великих панів, але доволі заможні, мають село Журбані...

— Чи багацько ж тих Журбанів? — перебила її Ольга.

— То таке село.

— А я думала, що то кільки сіл... а воно тільки одно! Чи багато ж він має доходу?

— Не багацько й не мало, а так саме добре для молодого урядовця на перший раз. Але він стоїть на добрій дорозі, — казала мати.

— Авжеж, він стоїть на добрій дорозі! — обізвався батько. — Розумнішої за його й пильнішої людини трудно й знайти. Він не кидає науки, і я знаю, що він буде колись моїм товаришем на університетській кафедрі.

— То університетська кафедра, цебто, найвища для його кар'єра? — спитала Ольга, придивляючись до батька.

— Які ви, жінки, чудні! Чого же вам більше треба? Людина розумна, не без пуття, любить науку, не гуляє, все читає, ще й тобі книжки приносить, любить свій народ. Він націонал, не говорун, не пройдисвіт якийсь...

Ольга витріщила очі на батька, її інститутські погляди були такі не схожі з батьківськими, що вона аж здивувалась. Всі ті, по-батьківському, високі, прикмети були для неї доброго слова не варті. Вона дивилась на жовте, заниділе батькове лице, на його запалі щоки, на гострий ніс і сиве волосся і злякалась, думаючи, що колись такий достоту буде й її чоловік, що він на цілий вік закопається в кабінеті в книжки, як у домовину, й забуватиме на цілі дні за неї, молоду. Як батька, вона такого чоловіка шанувала й чтила, але як свого такого чоловіка — вона заздалегідь вже боялась.

— Чи можна ж його засобом держать по-людській жінку? — спитала в матері Ольга.

— А чому ж не можна? Само по собі, не можна розкошувать, а по-людській можна жити, і жити добре. Але він не сидітиме ж на одному місці!

Ольга пригадала собі урядницьких жінок, їх скупеньку одержу, їх небагату обставу, їх чоловіків над паперами в канцелярії й за картами ввечері. Все те зовсім не припало їй до смаку.

А мати все хвалила Радюка, все говорила про його Журбані, не згадуючи про те, що на ті Журбані мали право ще дві Радюківни. Їй хотілось мерщій видать дочку заміж, поки не підросли менші дочки.

— Люде живуть і бідніше, і живуть же якомсь! — закінчила мати тими словами свою розмову.

— Люде живуть якомсь, а мені не хотілось би так жити! — тихо промовила Ольга й почала ходити по залі, згорнувши руки.

«Тільки й подобається мені в Радюкові, що його гарна врода; чудові очі та брови, свіже лице та його літа молоді, — думала Ольга. — Яка його любов тепла, молода, пахуча! Як би я кохалась з ним!»

І вона уявляла себе з Радюком, ніби пару голубів, ніби пару тихих горличок, для котрих весь світ тільки в їх милуванні та цілуванні. Вона почала думати про себе, як про таку горличку, і сама з себе засміялась. Вона закинула голову на плечі й швидше почала ходити по залі. Чорні розпущені коси впали на плечі й укрили їх зовсім. Ольга бачила себе всю в дзеркалі, що висіло якраз проти неї, і подумала: «Ні! Я не голубка, не горличка. Мені не до вподоби життя тихої горлички! Таке життя не вдовольнить мене; такого щастя буде мені мало».

І вона пригадала собі, як стояла недавно з Радюком над горою, пригадала його вид. Вона ніби бачила його всього в чорному, навіть в чорних рукавичках. Він здався їй таким не блискучим, таким темним, таким вченим, простим в словах! Його становище в суспільстві здавалось для неї таким нікчемним, незначним, що вона засоромилась і почервоніла, поставивши себе рядом з ним як його жінку! Вона ще вище підняла голову й дивилась на стелю.

Чорні коси одхилились од плечей і гойдались на повітрі, як густе руно.

— Що ти, Ольго, все думаєш? — спитала мати, сидячи на софі й дивлячись на неї.

— То се то те думаю, а більше нічого, — одказала Ольга.

— Ти щось бачила в садку? Щось таке чула, та не хочеш мені сказати? Еге, так?

— І не чула, й не бачила нічого такого! — промовила Ольга і знов задумалась.

Не такого мужа, як Радюк, звикла Ольга бачить в своїх мріях, її інститутські мрії про послів і графів давно трохи простигли в звичайному житті, але все-таки вона хотіла бути жінкою чоловіка поважного і своїми достатками, і чинами. Вона собі уявляла мужа великим, здоровим, з блискучими еполетами, в орденах, ще й до того багатого. Таких людей вона не раз бачила і в інституті, і в житті. Вона пам'ятала ще, як бачила у Турман якогось генерала з Петербурга, повновидного, гарного, високого; на його грудях блищали хрести, на плечах сяли еполети. Вона пам'ятала і його веселу розмову, аристократичне горде лице. Ольга зрівняла з тим ідеалом Радюка, і який він здався маленький, низенький, вбогий і дуже просто убраний! Палка фантазія так ясно намалювала їй той контраст, що вона аж почервоніла, уявивши себе жінкою Радюка.

— Скажи-бо, Ольго, що ти думаєш? — чіплялась до неї мати, дивлячись, як її лице мінялось, то блідло, то червоніло, то нахилилось, то підіймалось угору.

— Оце причепились! Не скажу! — сказала Ольга і ще швидше почала никать од кутка до кутка, кидаючи очима на а дзеркало, де було видно її всю.

«Не буду я жінкою Радюка!» — ніби голосно й ясно підказала їй неначе над самим вухом думка.

Їй чогось стало жаль Радюка... Вона любила його. Вона одразу пригадала його гарну вроду, його лице в той час, як держала його за руку. Скільки було любові в тих ясних очах!

«Навіщо я його стріла, навіщо я його полюбила? Нащо він сповнив моє серце коханням? Хоч би була я впала йому на груди, витягла з його уст перший букет молоді любові. Коли б не та капосна панія, що десь узялася на доріжці!»

Ольга вхопилась рукою за серце й почувала любов свіжу, як незірвана квітка, пахучу, як троянда, солодку, як пахощі білої лелії, і ледве вдержала сльози. Вона почула, що в її душі йде боротьба, що в неї не стає сили, що їй треба чиєсь поради, і поради доброї, прихильної душі. І мати тут сиділа недалечко, але Ольга не сказала й слова матері й ніби впала на канапу коло дзеркала.

— Ольго! Та скажи-бо, що з тобою діється? І, господи, яка ти потайна! Може, ти слаба, може, ти застудилась, — чіплялась до неї мати.

— Дайте, мамо, мені спокій! Я здоровінька, як бачите! — сказала Ольга й почувала, що сльози от-от поллються з очей. Та вона здержала їх і не пустила й сльозинки!

— Ти така червона. Що з тобою? Та кажи-бо! Господи милосердний, що ти за людина!

І мати приклала долоню до лоба, потім побігла швиденько, принесла зібгану хустину, обмочену в одеколон, і хотіла вже обв'язать їй голову.

— Що це ви, мамо! Хочете лічить зовсім здорових людей? Я зовсім здорова, — сказала Ольга вже сердито і при тих словах встала й почала знов ходити по залі.

«Зовсім, бачу, вона така, яка була колись і я!» — подумала мати й вийшла з зали.

Ользі стало легше. Вона одчинила вікно й сперлась на лікті, поклавши лице на долоні.

Надворі було темно, аж чорно. Тільки все небо було засіяне зорями, густо-прегусто. На вулиці було тихо й мертво. Вечірня вогкість прохолодила її гаряче лице, але не зігнала важкої думи за свій давній ідеал наступаючого життя. Вона почувала, що не може піти слідком за своїм серцем так слухняно, як мала дитина.

«Підожду, подивлюсь! Час мій не минув. Я ще цвіту й довго цвістиму. А тим часом подумаю, поміркую!» — І Ольга пішла до дзеркала й глянула на себе. Вона побачила, що її краса саме розвилась, як пишна квітка; подивилась вона на своє гарненьке лице, червоне од дум і тривоги, глянула на свої очі, в котрих блищало стільки вогню; і вона заспокоїлась та й вийшла до кімнати, гордо й високо піднявши голову.

Ступаючи через поріг, вона згадала про Радюка. «Які тепер думи мучать його? — подумала вона. — Мабуть, я зробила для його цю ніч дуже смутною. Мабуть, ця ніч буде для його ще темніша, ніж для мене».

Ользі стало жаль Радюка. В її серці знайшовся добрий, теплий закуточок для милого.

Ольга вгадала. Для Радюка та ніч була темніша од самого пекла й смутніша од самого горя. Як прийшов він додому, як сів, як ухопив голову в руки, то так і просидів всю ніченьку до самого світу. Він тільки не дійшов до одчаю через те, що знав, як Ольга його любить, він пам'ятав, як вона взяла його за руку і з яким коханням подивилась йому в очі! Всю її такою, в такій поставі, він бачив ніби перед собою до самого світу! Він ще не втратив надії.

XI

Дашкович на старість став зовсім не такий, як був колись передніше. Вже Сегединці не з'являлись йому в усій красі природи й національності. Він зовсім заплутався то в науці, то в слов'янському питанні. Він усе сидів і читав, навіть писав писання в великоруські журнали за ці справи. Але на пишні Сегединці не впала й крапля з тієї праці вченої людини. Він навіщо розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, котре він був повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки що зораній й не полить... Дашкович вже став скося поглядати на молодих людей.

Радюк знав про таку зміну з Дашковичем і дуже жалкував, що так марно загинув таланти просвіта вченого чоловіка, згинув надаремно для України й народу. Він ходив до Дашковича задля Ольги й дуже боявся потрапити на ті вечори, де вже з'являлись зовсім інші гості, більше старі, ніж молоді, як було давніше...

Радюк не був у Дашковичів довгенько. Він кілька раз вже збирався, зовсім налагоджувався, та в його не ставало сміливості. Йому хотілось, щоб Ольга добре за все передумала, перегадала; хотілось дати їй доволі часу. Він забув навіть про книжки. Ольга тепер здавалась йому таким божеством, таким щастям, для котрого він був ладен оддати своє живоття. Ніколи вона ще не здавалась йому такою гарною, як у той вечір в царському садку. Якби вона була бідна, якби вона була простою селянкою, якби вона була без просвіти, — він взяв би її не думаючи, не гадаючи.

Нарешті Радюк насмілився піти до Дашковичів. Він був такий блідий; його очі так позападали, що Дашковичка спитала, чи не був він слабкий? В залу вийшла Ольга. Радюк почув її ходу ще в другій кімнаті і так стривожився, що в його голові почало все ходити ходором.

«Яку звістку принесе мені вона?» — була перша думка в його, як тільки він почув Ольжину тиху

ходу за дверима.

Ольга з'явилась в дверях, і якби в той час не було в залі Степаниди Сидорівни, він, може б, зараз спитав би її, яка в неї думка.

Ольга вийшла й привіталась. В її очах було знать задуму й журбу, щоки трохи зблідли. Радюкові здалось, що вона журилась, і йому стало дуже-дуже її жаль!

Всі почали розмовлять, але розмова якось не йшла. Мати постерегала, що між молодими щось таке було, що Радюк, мабуть, хоче свататися, і вона слідкувала за кожним його словом, не спускала з його очей.

І Радюк, і Ольга, може б, і дуже розговорились, якби вони були самі, але при Степаниді Сидорівні вони більш мовчали й думали.

— Ви на цей раз вибачте мені, Павле Антоновичу! Я ваших книжок і досі не читала. Все не випадало якось. Моя сестра Катерина охитніша за мене до читання книжок і забрала їх у мене.

— Ще буде для вас доволі часу на віку! Ще встигнете начитатись і наспіватися, — промовив Радюк та й замовк.

— Я й не граю і не співаю вже давненько, — знов ледве промовила Ольга та й замовкла.

— То, мабуть, тепер час такий. І я за що не візьмусь, то все в мене так і випадає з рук, — сказав Радюк.

Степанида Сидорівна насторочила вуха, почувши таку уривчасту й чудну розмову, їй здалось, що Радюк от-от буде свататися! Вона стала до його дуже ласкава.

— Чи ви нездужали, що так зблідли? — спитала в його Степанида. — Ви б не дуже так засиджувались над тими книжками. Чи вже ж не доволі з вас і свого діла?

— Так чогось нездорово та й годі! — насилу обізвався Радюк та й замовк.

Всі троє знов замовкли. Всі знали, що так робить не годиться, та все-таки всі довгенько мовчали.

«Та сватався б вже та й годі! І чого він мовчить! Чи не сміє, чи що?» — думала про себе Степанида, і її вже брала злість, що Радюк і Ольга криються од неї, од матері!

А Радюкові так хотілось спитать в Ольги, як вона постановила, як вона надумалась і на чому стала? Але поруч з ним сиділа Степанида Сидорівна.

Ольга сиділа, спустивши очі додолу. Вона все думала, що Радюк для неї не партія, що він не підходить під її ідеал, котрий давненько склався в її голові. Але вона любила Радюка й хотіла протягти час, і як можна далі. Їй хотілось, щоб сам час розв'язав те трудне питання, бо сам час не раз розв'язує несподівано для людей часом й трудніші питання.

Якби не вийшов старий Дашкович, якби не подали зараз чаю, то, може б, вони просиділи мовчки ще довго. Старий батько побільшив компанію. Ольга й Радюк почутили, що їм стало легше на душі. Батько й мати були дуже ласкаві до Радюка. Мати панькалась коло його, тупцяла, просила зостатися ще довше. Радюк бачив, що старі держать за ним руку, та йому дуже хотілось, щоб і молода держала руку за ним.

Радюк розпрощався з усіма дуже ласкаво. Було знати по всьому, що старі вже або знали, або догадувались, що Радюк сватався. І Ольга випровадила його веселіше й ласкавіше, ніж зостріла. Вона просила його ходити в клуб, де їм можна було бачитися й розмовляти. Радюк пішов додому вже спокійніший, з більшою надією на своє щастя.

Тим часом трапилась несподівана річ. Радюкові принесли з пошти лист, а на листі зверху було написано батьковою рукою: «Дуже потрібне». В його затрусилась рука; він розламав печатку й роздер конверт. Лист був од батька, і дуже коротенький. Батько, знати, не мав часу розводитися і, як було колись в передніший час, наказати анекдотів. Він писав, щоб син як можна мерщій приїжджав в Журбані, бо мати ослабла несподівано.

Радюк ледве встиг побігти до Дашковичів, щоб попрощатися. Він розказав причину несподіваного од'їзду й побачив, що Ольга була стурбована й неначе зажурилась. Вона говорила мало, але була ввічлива, ласкава й щиро жалкувала, що стара мати занедужала. Радюк попросив у неї фотографічну карточку; вона вийняла з свого альбома останню карточку й оддала йому. Дашковичі дуже ласкаво попрощались з ним і просили не забувати їх, як він щасливо повернеться до Києва.

Не довідавшись ні про що од Ольги, сумний та журливий, Радюк покатав до Журбанів. Осінь була суха й погожа. Він не дуже довго забаривсь в дорозі й приїхав до батька дуже пізно, трохи не опівночі. Переступивши батьківський поріг, він одразу засмутивсь: кругом дому і в домі було так тихо й мертво, що він подумав, чи не приїхав вже після похорону!

Вступивши в прихожу, він почув важкий дух лікарства й хатнього повітря. Назустріч йому вийшов батько в теплому халаті і в туфлях. Він ступав тихо, наче крадькома, обняв сина й гаряче, але тихісінько, не одриваючи губів, тричі поцілував його. Син повеселішав: мати була жива. На лиці в батька не було видно тривоги людини, котра тільки що оступилась од слабого без усякої надії на одужання. Він був по-давньому бадьористий і не засмучений.

— Як мати? — тихо спитав син. — Чи є надія на одужання?

— Слава богу, їй стало лучче. Буде жива. Вона тепер спить, — сказав старий Радюк на саме вухо синові.

Син скинув чоботи в прихожій, йому подали черевики, і він поза батьком пішов до матеріної кімнати. В кімнаті в куточку на столі горіла лампа, прикрита абажуром. На ліжку лежала слаба й спала, важко дишучи, її бліде й схудле лице здавалось ще блідішим од чорної коси, котра обвивала високий лоб. Чорні брови дуже виразно чорніли на її блідому, наче восковому, чолі в сутінку. Радючка була така бліда, так схудла, що син не міг вдержати сліз і заплакав.

Коло самого ліжка на стільці сиділа панія Висока. Вона, не встаючи, подала Радюкові руку й дуже здавила його за пальці. На панії Високій була ясно-зелена сукня, а шия була обмотана хусточкою ясного червоного кольору. Її жваве, веселе лице, моргаючі брови робили великий контраст з жовтим лицем недужої Радючки. Вона день і ніч доглядала слабої й не одходила од її постелі, подавала лікарство, поправляла постіль. Невважаючи на те, що була втомлена, в таку пізню добу, вона весело кинула очима на молодого Радюка; її брови неначе привітно заговорили. Говорить голосно вона не насмілилась, щоб не розбудить слабої, але її брала нетерплячка, і вона почала розмовляти на мигах, розказувала руками, бровами, показувала пальцями і так розказала без слів, як було важко для слабої, як стало їй легше, що батько й син не втерпіли й почали осміхатися. Старий Радюк не видержав і почав одказувати їй на мигах, киваючи ротом і руками. Покивавши й поморгавши, вони всі троє навшпиньки вийшли з кімнати, посадивши коло постелі стару бабу. Всі повеселішали, бо сподівались, що недужа

одужає незабаром. Всі пішли на другий, далекий кінець дому й сіли за стіл вечерять.

— Спасибі тобі, сину, що ти приїхав! Мати так бажала тебе побачить, і тебе, і ту панну, що так тебе надить до себе, як ти писав до нас.

— Та панна ще не моя...

— А як вона сміє не бути вашою! — сказала панія Висока. — Я не знаю, чи є в світі така панна, щоб дала вам гарбуза!

— Бувають усякові панни, бо одним треба кохання, а другі часом і без того обходяться, — сказав тихо Радюк.

— Щоб без любові та йти заміж! Оцього вже я в голову собі не вбгаю! Як я йшла за свого капітана, то не дивилась на воли та на корови, а на його чорні брови.

— То на селах так буває, а в городах трохи інакше часом буває, — промовив молодий Радюк, — бо в городах нема волів, хоч корів є доволі.

Батько почав розказувати синові, як заслабла мати, як всі в домі поперелякувались, а панія Висока все попереджала його й перебивала розмову.

— Та цитьте-бо, паніє Висока! Нехай вже я розкажу!

— Бо ви не так розказуєте! Ще як я була в вас на усікновення чесної глави, то я вгадувала, що буде недобре.

— Ба ви на усікновення нічого не вгадували. Ви тоді плели щось таке, що й купи не держалось.

— Не говоріть-бо бог зна чого! Хіба ж не я казала вам, щоб ви добре гляділи Надежду Степанівну? Чи пам'ятаєте, як ви стояли отам за порогом, а я отутечки сиділа?

— Ага! Тоді, як на нашому тину сорока сиділа! Пам'ятаю, тільки я вас тоді не слухав.

— То й не добре робите, коли мене не слухаєте! — казала панія Висока, пригладжуючи долонею свою голову й поправляючи хусточку на шиї.

Син придивився до батька й побачив, що він зовсім посивів. Його голова була біла, як крейда, а лице було свіже, як ягода. Важкі ночі коло постелі слабої залишили тільки знак на чолі, бо чоло трохи пожовкло.

— Моя жінка багато молодша од мене. Я думав, що вона мене поховає, а трохи не вийшло навпаки.

— Та потривайте лишень! може, вона ще й вас поховає. — А бог зна, що буде далі, — казала панія Висока.

Швидко в домі стало тихо й мертво. Всі послули, всі одпочивали, тільки Висока й одна баба сиділи коло слабої до самого світу. Панія Висока й не лягала, і не роздягалась.

— Знаєш що, сину! не надівай ти українського убрання при матері й не розмовляй при ній по-українській. Вона слаба, й дуже слаба. Не дратуй ти її! Потім, згодом, як вона одужає, роби, як собі схочеш, — казав батько вранці, стрівшись з сином. — Тепер ходиться за саме її животіння на світі.

— Коли ви так хочете, то й не буду одягатися в свиту.

— Вона все бідкалась та згадувала тебе, все боялась, що вмре, не побачивши тебе перед смертю, не побачивши твоєї молоді жінки. Вона все страхалась, щоб ти не злякав часом своєї Ольги мужичою свитою та вишиваною сорочкою; все просила мене написать тобі за це та все докоряла мені, чом я зачасу не зніс з двора опрічної хати для челяді.

— Бідна хата й не знає, яку велику честь роблять їй, — сказав син тоном напівжартовливим, напівсмутним.

— Так, бач, сину, вже поведено наших жінок в школах. Що ж маємо робить!

Тим часом панія Висока вмила своє лице свіжою водою й вийшла до чаю, прибрана не в чіпок, а ніби в якусь здорову гірлянду. На тій гірлянді, чи на чіпкові, було намощено всяких квіток: і рожевих, і червоних. Ті квітки дуже не приставали до лица, до заспаних, заснічених очей. Висока наливала чай і так багато говорила, що часом лила чай поза стаканами, сліпаючи заспаними очима.

— Бачте, Павле Антоновичу! Смієтесь ви з мене, що я понеділкую, глузуєте з середи та з п'ятниці... Бачте! От і недобре виходить. От Бог і карає коли не вас, то тих, що близькі до вас!
— докоряла панія Макуха.

— Може, воно й так. А що ж то ви скажете, як я оце поїду до Києва та потягну гарбуза?

Тільки що вони випили чай, як слаба прокинулась і покликкала до себе сина. Вона заплакала, як побачила його, все розпитувала про Ольгу, про її батьків; розпитувала, яке в неї лице, які очі, яка вона на вдачу. Син вийняв Ольжину карточку й показав матері. Панія Висока, як побачила карточку, то прожогом кинулась до неї й трохи не звалила з ніг старого Радюка.

— Чого це ви пхаєтесь? Оце які цікаві! Трохи не звалили мене з ніг, — сміявся старий батько.

Мати роздивилась на карточку й перехрестила її. Ольжине лице здалось їй трохи гордим, хоч і дуже гарним.

— Дай боже, щоб я побачила своїх унуків! Але бог зна, чи доведеться побачить...

— Оце! Дасть бог, одужаєте й поздоровшаєте і довго-довго ще будете жити, — сказав син.

— Коли б пак була твоя правда, — одказала вона, поклавши свою жовту суху руку на синову голову. — Мені трохи вже й легше стало. А то вже думала, що не побачу тебе.

Покликавши молодого Радюка в кімнату, панія Висока сказала йому:

— А бачте, Павле Антоновичу! Чи пам'ятаєте, як ми їхали од Масюків, де ви покохали Галю вперше, як нас налякала вночі та недужа молодиця? Чи не казала ж я вам тоді, що буде вам якась притчина на вашій дорозі? Чи не правда ж моя? Чи вийшло що з того кохання? Бідна моя Галя! Як мені шкода її! — промовила Висока.

— Чи я ж тому винен, Лекеріє Петрівно? Ви доволі пожили на світі...

— От-таки й пожила доволі! Бог зна що вигадуєте! — промовила Висока.

— Але скажіть мені, хто може ручиться за своє серце, коли воно любить і ненавидить, кого схоче і коли схоче. Ви думаєте, що мені не шкода Галі?

Лекерія Петрівна тільки головою похитала й пішла до другої кімнати.

Того ж таки дня панія Висока од Радюків поїхала просто в Масюків хутір. Надворі вечоріло. На небі висіли важкі осінні хмари. Було сумно надворі, було сумно і в Масюковій хаті. Старі десь вештались коло хазяйства. Висока застала в кімнаті Галю саму. Вона сиділа коло вікна й читала «Кобзаря».

— Галю, серце моє, голубко моя! — сказала Лекерія Петрівна, обнімаючи й цілуючи її.

Галя дуже стривожилась і не насмілилась питать в Високої.

— Галю, моя дорога, моя безщасна! Не лякайтесь, бо, знать, така вже ваша доля! — знов промовила Висока і сіла коло Галі й обняла її обома руками за плечі. — Надежда Степанівна Радючка буде жива, але...

Галине серце вже підказало, яке нещастя жде її. Вона чула, що Радюк недавно приїжджав в Журбані, скінчивши курс, і... певно, не мав часу заїхати до неї... Вона випустила дорогу книжку з рук.

— Я оце просто до вас з Журбанів. З Києва приїхав Павло Антонович і привіз фотографічну карточку своєї нареченої. Вона зветься Ольга Дашковичівна. Вона дочка якогось вчителя чи професора. Я сама бачила ту карточку. Та Ольга дуже гарна з лиця, з тонким носиком, з повними губками, з цілою купою кучерів на голові. Нема що й казати: городянка як слід! А погляд у неї якийсь гострий та гордий!

Лекерія Петрівна розказувала, а Галя наче зомлівала в її руках, як зірвана квітка, схилила голову й зблідла.

— Правда, Павло Антонович ще не заручився з нею, але, певно, її любить, бо навіщо б він привозив матері ту карточку?

Галя зомліла в руках Високої й заплющила очі.

— Боже мій милостивий! Що ж мені діяти! — крикнула Висока й зараз вхопила стакан з водою та й приснула водою на Галине лице. Галя опам'яталась.

— Нехай його Бог судить! — тихо промовила вона. — А він же божився, а він же присягавсь, що мене любить! І сльози так і залили її очі, її щоки. Всю хусточку вона змочила своїми сльозми. Панія Висока й сама заплакала, дивлячись на Галині сльози.

— Не плачте, Галю, серце моє, моя дорога! Я говорила з ним. Він хлопець дуже молодий. А молоде серце любить, кого схоче і коли само схоче. Поїхав далеко, не бачив вас і забув за вас. А там трапились інші карі очі, та й прощай, дівчино чорнобрива, бо я не твій, а ти не моя, як співають в пісні.

— Ох, Лекеріє Петрівно! Чи я ж його не любила, чи я ж не була йому вірна. Я день і ніч пам'ятала за його, згадувала його рано й вечір, згадувала, як по садку гуляла, як квітки поливала, згадувала, як оту подаровану книжку читала.

— Ой бідна моя дівчино! Така вже, мабуть, наша жіноцька доля, щоб наше бідне серце боліло од горя. Ви думаєте, зо мною не було таке саме на віку? Ет!

Лекерія Петрівна хитнула головою й махнула рукою, втираючи сльози.

— Ой боже мій, яка ж я безщасна! — говорила Галя, неначе та горлиця сумно туркотала в зеленому гаю. — Було вийду ввечері в садочок, гляну на ясні зорі і зараз згадаю його ясні очі; чи гляну на повний місяць, то й згадаю його чудовий вид; гляну на зелений лист і чогось згадаю його кучері. Я бачила його і в синьому небі, й на зеленій землі, і в моїх квітках; чула його дух в повітрі, де тільки ходила з ним по садочку, де розмовляла з ним. А тепер він вже не мій! А як згадаю його голос, його милу розмову, його блискучі очі, то й тепер серце моє любить його і, мабуть, любитиме й повік. Бо де я стріну такого другого в наших хуторах! Ой боже мій, боже мій! За що ти покарав моє бідне серце?

І Галя знов заламала руки й заплакала.

— Галю моя дорога! Що ж маємо робить, коли наша доля така?

— Я або страчу розум, або серце моє розірветься од горя, — промовила Галя і якось разом вгамувалась і перестала плакати, аж Високій стало страшно. Щось небезпечно засвітилось в її очах.

— Я ту книжку, я ті його листи вкину в огонь або подеру на шматочки, — промовила вона. — Але чим я втішу своє бідне серце? Нехай же все те зостанеться й нагадує мені про мою любов, про його зраду. Я була така щаслива тим коханням, хоч раз на своєму віку.

Лекерія Петрівна сиділа й мовчала, їй приємно було слухати про таку щирю, гарячу молоду любов.

— От ви й замовкли. Говоріть же мені про його: який він тепер, чи змінився на виду, чи все однаковий, як однакове повік пишне сонце на небі?

І панія Висока мусила розказувати їй за Радюка все-все: як бачила його, коли він приїхав, як засмутився, побачивши слабу матір, як плакав, як він навіть жалкував за Галею.

Галя слухала, плакала і втішала своє серце тією розмовою.

Прийшов Масюк і Масючка. Висока й їм розказала за Радюка, за Галине нещастя. Масючка почала й собі плакати, а Масюк дуже-дуже засмутився й не промовив і слова.

— То не він винен, то його горда мати винна. Вона до нас тільки раз і приїздила. Не такої треба їй невістки, як наша Галя, — говорила Масючка, втираючи сльози.

Поїхала Висока й залишила смутну сім'ю в сльозах, в смутній хаті, в смутний, дощовий, осінній вечір.

Минула зима. Настала пишна зелена весна. Розвивсь садочок, зійшли квіточки в Галиному квітнику, зійшли й зацвіли червоні гвоздички. Галя поливала їх та все згадувала зрадливого, але милого для її серця. Вона любила ходити у садку до тієї вишні, де так поетично й несподівано стріла його й почула вперше його слово за кохання. Вона все співала ту пісню, що тоді співала:

*Ой сама ж бо я, сама,
Як билинька в полі;
Не дав мені господь
Ні щастя, ні долі.*

Єсть у мене миленький,

*Та далеко од мене:
Перечула через люде,
Що цурається мене.*

Радюцці стало лучче. Вона одужувала, тільки не швидко. Вже вона могла сидіти, вже могла розмовлять, не втомлюючись. Павло Радюк зостався в Журбанях, доки мати зовсім одужала. В тиші, на селі, ходячи по хатах, гуляючи по садку, по степу, він усе думав про Ольгу. Не раз і не два він згадував і Галю Масюківну, згадував любов свою до неї. Але він часто забував навіть за матір: його думка все літала над Києвом, на знайомих місцях, над тими горами, де він гуляв з Ольгою, на тих алеях, де він ходив і розмовляв з нею.

Вертаючись назад до Києва по страшній грязюці, під осіннім холодним дощем, чого він не передумав, сидячи в закритому возі! Смутне небо порошило дрібним дощем. Степ здавався безкраїм морем під густим, як туман, дощем та хмарами. Він передумав усе своє майбутнє життя з Ольгою в парі, до самої старості, наче бачив своїх діток, що росли, вилися на колінах в Ольги, бачив Ольгу, щасливу й веселу, бачив свою тиху старість серед щасливої сім'ї. Все те він ніби бачив у своїй думці, доки перед вечором одного дня не побачив на високих горах Києва. Як забилось його серце, як він углядів високу Лаврську дзвіницю з-за чорного бору!

Приїхавши пізенько, Радюк зараз убрався й пішов до Дашковичів. До його вийшов Дашкович і дуже ласкаво привітався з ним.

— А наші пішли оце в клуб. Сьогодні вечір з танцями. Пішла Ольга й Катерина, і Марта Сидорівна, і Степанида Сидорівна. Коли не хочете спати, то йдіть і ви туди ж таки. Як же здоров'я вашої матері?

— Спасибі вам! Мати моя вже зовсім одужала. А була вона дуже слаба. Всі думали, що вже не одужає.

— Слава богу, слава богу! Я дуже радий! А ми за вами все скучали та все вас згадували. І Ольга часто згадувала за вас.

— Згадувала? — не втерпів Радюк, щоб не спитать.

— О, згадувала! Ми всі вас згадували, ще й не раз.

— Може, й справді піду я в клуб. І погуляю, і з знайомими побачусь, — сказав Радюк і попрощався з Дашковичем.

Радюк поїхав додому, в одну мить убрався, причепурився і вже пізно приїхав на вечір. Він усе думав за Ольгу, як то вона його стріне, як його привітає.

Радюк увійшов у залу, де були танці, і потрапив саме на польку. Він став коло дверей, і перед його очима, мов вихор, миготіли пари одна за другою, неначе птиці шугали, обвіваючи його лице вітром. Він зараз углядів Ольгу. Дожидаючи, поки скінчиться танець, Радюк притулився за товстою колоною, що кидала од себе широку тінь. Йому було видно всю здорову подовжасту залу.

Після всього того, що довелось Радюкові пережити, після темної кімнатки, де лежала його недужа мати, де тхнуло аптекою, після довгої дороги під осіннім небом і дощем він просто потрапив на веселий і людний вечір. Голосний оркестр, велика й світла зала, повна повбираних людей, веселі празникові лиця, галас, шум — все те так вразило його одразу, так засліпило,

заглушило, що він мусив обпертись об колону головою й трохи оддихнуть.

Перед його очима, наче метелики, пролітали пари. Він минав їх очима й шукав Ольги. Коли це й вона пролетіла в парі з Кованьком і так швидко заховалась в гурті, як і з'явилась. Він побачив її чистий і рівний профіль і зрадів, як мала дитина. І знов Ольга пролетіла перед ним в парі з якимсь офіцером, поставним, огрядним, червоновидим, з гордими, аж надутими червоними губами. Радюк глянув на її вид і зауважив, що лице було щасливе й веселе; погляд її очей був недбайливий, веселий, байдужний.

Музики перестали грати, пари перестали танцювати, і всі розійшлись по залі, втираючи гарячі лица хусточками.

Радюк не зводив очей з Ольги й кмітив за нею. Вона почала тихою ходою гуляти по залі, а за нею цілою юрбою йшли паничі. Деякі заходили з одного боку, деякі — з другого, хапаючись одіпхнуть один одного, щоб зайняти місце поруч з Ольгою. Ольга була червона і втомлена; вона все обмахувала своє лице. Невважаючи на втому, на те, що її груди високо піднімались, вона сміялась, розмовляла, неначе кидала словами й очима на всі боки, звідкіль тільки чіплялись до неї хлопці. Радюк хотів впіймати на її лиці хоч крапельку задуми, хоч кришечку того смутку, що так давив його в грудях, і не знайшов його й сліду! Він бачив її не такою задуманою, як вона була недавно в час його останнього візиту. Радюк бачив уявки, що вона за ним і не журилась і, певно, й не думала про його. Ні на хвилину темна дума не набігла на її високе чоло, на веселі очі,

«Ой, коли б ти так за мною, як я за тобою!» — навернулись йому на думку слова пісні.

До Ольги очевидячки залицялись паничі. Вона подала покласти рукавички, і три душі кинулись до тієї штучки; вона впустила хусточку, і дві голови разом нахилились і стукнулись одна об другу.

— Як мені душно! — промовила Ольга, і паничі побігли до буфету. Хто ніс морожене, а хто лимонад. Ольга взяла стакан лимонаду од того огрядного офіцера, котрий очевидячки попередив інших. Ольга озирнулась, шукала стільця, і кілька душ кинулись за стільцем. Ольга сіла на тім стільці, що подав їй офіцер, трясучи еполетами й брязкаючи острогами. Він сів поруч з нею.

— Дякую вам за стілець! — промовила Ольга, і Радюк почув те слово, бо група посідала так недалечке од його, що було чуть розмову.

— Чи варто ж дякувати! Якби я міг, я б вам поставив отут трон, посадив би вас на троні, бо ви й сьогодні, і кожного вечора, ви цариця балів і вечорів! — казав огрядний офіцер, поглядаючи на Ольгу скоса й крутячи кудлаті вуса.

— Ви вмiєте-таки жартувати! Онде цариця балів і сьогоднішнього вечора! — промовила Ольга, показуючи очима на одну дуже гарну й багато убрану купчиху.

— Ото в вас цариця! А в нас цариця повинна бути не така. Придивіться лишень, коли в тієї цариці не сиві коси, тільки почорнені.

Ольга засміялась дуже голосно.

— А коли б ви знали, яка та цариця розумна! — обiзвався Кованько. — Вона й досі не вимовить слова «рекомендую», а все каже «рікімінду» — по-міщанській.

Сам Кованько часом вимовляв те слово по-міщанській, як і та немолода київська бальна цариця, однак він на те не вважав, ще й сміявся з неї.

— Зате та цариця вся в золоті! — сказала Ольга.

— І справді в золоті! неначе обкувала себе золотом, де тільки можна було обкувати. Зовсім неначе царська карета! — сміявся офіцер.

— А які в неї брови, які рум'янці! — говорила далі Ольга.

— А ви думаєте, що то її брови, її рум'янці! Я навіть знаю той магазин, де вона на сьогодні купила собі брови й рум'янці, — мовив Кованько.

Ольга почала реготатися, а за нею й панічі, котрі чули той жарт.

— От ваші брови так не купити ні за які скарби світу! Ваш рум'янець — то рум'янець вранішньої зорі! — говорив компліменти офіцер.

Радюк чув ту розмову, і в його серці тьохнуло. Він бачив, як панічі збавляють душу молодій дівчини, — верзуть їй те, що не слід було б говорити.

— Ой Ольго Василівно! Ви були б окрасою наших петербурзьких салонів. Шкода, що ви мусите тут сидіти в провінції! І хто тут вас цінуватиме й може цінувати? — мовив компліменти облесливий офіцер.

— Я рада жити і на провінції... бо... бо що ж маю робити? Хочеш не хочеш, а мусиш.

— З вашим розумом, з вашою просвітою, з вашою красою... Хто тут по вас? З ким тут вам ділитися просвітою й розважатися вільними часами? — так усе хвалив її офіцер.

— Не все ж для вашої столиці. Не можна ж і од нас одбирати все краще, — обізвався один городянський «лев», встоюючи за честь провінції.

— Не забувайте, що й Київ столиця, хоч і дуже давня, — обізвався Кованько, — і Київ має право не все оддавати столиці півночі.

Оркестр подав сигнал до кадрили. Кавалери й дами заворушились, почали паруватися. Офіцер ухопив під руку Ольгу. Радюк одійшов од колони й пішов ходити кругом поза колонами. В однім місці він углядив Катерину Воздвиженську. Вона сиділа з матір'ю. Радюк не бачив її в танцях, бо її ніхто не запрошував до танців. Радюкові стало їй шкода. Він сів коло неї й почав розмовляти з нею.

— Я прочитала ті книжки, що ви принесли кузині. Чудові книжки! Чи нема в вас ще таких? Я дуже люблю натуральну історію, — говорила Катерина.

Для Катерини неначе сонце зійшло, як Радюк сів коло неї. Ще ніколи кохана людина не сиділа коло неї так близько. Вона почувала всю силу краси й приємності й була вже й тим щаслива. Вона почала розумно говорити про те, що прочитала, і бачила, що Радюк її слухав уважливо, дивився прямо їй в очі. Можна було бачити, що та поважна розмова була цікава для неї. Сам Радюк бачив, що Катерина більше од Ольги підходила під його ідеал статковитої й розумної жінки, що вона послухала б його поради, не дала б своїй голові зарости бур'яном, як буває з жінками. Але як він подивився на її негарне лице, на її дуже негарні поморхлі губи, то мусив одвести свої очі од неї.

Катерина говорила ще довго, але Радюк її вже не слухав. Він усе дивився туди, де танцювала Ольга. Вона стояла проти його лицем і наближалась так, що він міг придивиться до лиця. Радюк бачив по її лиці, що танці й музики більше од усього цікавлять її. Вона все сміялась і жартувала з кавалером.

— Яка то дама танцює проти вашої кухні? — спитав Радюк у Катерини.

— То не дама, а панна, то класна інститутська дама, рідна сестра начальниці Турман.

«Не молода ж панна!» — подумав собі Радюк. Тим часом Марта Сидорівна, побачивши, що Радюк присів коло її дочки, і собі примостилась коло його й ніби прилипла до його! Вона добре знала Ольгу, догадувалась, що Ольга не піде за його, і думала залучить його до своєї господи.

— Чи давно вернулись до Києва? Чи жива, чи здорова ваша мати? Ой, яка шкода, що ваша мати так несподівано занедужала! Ми вже бог зна що тут передумали, дожидаючи вас.

— Моя мама, слава богу, одужує, — сказав Радюк.

— А моя Катерина вже давно прочитала ті книжки, що ви принесли для Ольги. Така вже вдалась падковита до книжок, мабуть, у батька вдалась! Все читає та читає.

— От і читає! Хочеться вам мене хвалить, коли нема за що! — обізвалась Катерина.

— А хіба ж і ні? Скільки раз я тобі казала, щоб ти не читала пізно при світлі! А хіба ж ти мене коли послухала? Все читаєш та й читаєш, ще очі собі збавиш.

— І справді таких паннів трудно знайти, як Катерина Степанівна, таких охочих до книжок, — прикинув слово Радюк.

— І помагать мені ні в чому не хоче, та все читає. Раз ми, полагодивши дім, опоряджували покої. А в нас дім багато більший і просторніший, ніж у Дашковичів, бо небіжчик мій батько більше таки нас любив, ніж Дашковичів, і нам одписав більший дім і флігель і більше грошей, ніж Дашковичам... Так моя Катерина все читає та читає, а й помагать мені не хотіла. Все одмагалась, що їй ніколи.

Катерині стало ніяково. Вона почервоніла.

— От швидко будуть іменини моєї дочки. Ми дамо бал, як живі будемо, до святої Катерини.

Кадриль кінчалась. Пари розходились. Радюк встав і хотів йти до Ольги. Марта Сидорівна все торочила йому про своє багатство, про свій дім, гудила свою небогу й свою сестру...

— Приходьте ж до нас на бал! Приходьте просто, без візиту. Не забувайте святої Катерини! — гукала йому вслід Марта Сидорівна.

Радюк прийшов і спинивсь перед Ольгою так несподівано, що вона трохи аж кинулась. Він неначе якимись чарами виник просто з землі.

— Де це ви взялись, Павле Антоновичу? — аж плеснула в долоні Ольга.

— Як бачите, приїхав, — сказав Радюк, подаючи їй руку. Всі паничі скося поглянули на Радюка. Він був кращий од усіх, як місяць між зорями. Огрядний офіцер настовбурчив чуба, та все крутив свої кудлаті вуса, та все надимав і копилів свої червоні і пухкі губи. Кованько насупився й мовчки поглядав на Радюка. Інші кавалери тільки очима лупали. А Ольга все говорила та

говорила, бо в її серці ще не проходила любов. Вона забула за інших паничів, встала й пішла з Радюком по залі. Оглядний офіцер все щипав вуса та все озирався скося на той куток, куди пішла Ольга з Радюком.

Радюк почав розказувати за свою матір, розказував, яка вона була слаба, як бажала бачити його, бо думала, що вмере. Ольга слухала уважливо, але на її лиці не виявлялось ані крапельки спочування. З її лиця ні на хвилину не сходила та бальна, празникова веселість, яку він прикмітив на її лиці зараз при вході в залу. Він заприкмітив, що вона слухала більше з делікатності. Було знати по виду, що її серце не взурилось.

Радюк почав і собі розважатися. Ольжина краса, як вода забування в Леті, все знесла, що тільки він мав смутного на серці. Він забув і свою недужу матір, і весь смуток довгої осінньої дороги. Музики, світло, блиск Ольжиних очей, мелодія її голосу — все те причаровувало його, присилувало його забути всі тривоги, весь перебутий неспокій.

— Коли доля була до вас така ласкава, то забудьте весь смуток, і погуляймо в цей веселий час! — сказала Ольга.

Оркестр ударив веселу польку, і музика полилась по залі й ніби вдарила електричними течіями по молодих нервах, по молодих душах. З усіх кінців зали посипались на паркет пари.

— Прошу вас на польку! — сказала Ольга Радюкові сама, і навіть сама простягла до його руку й пішла з ним у танець.

Радюк забув усе на світі: і батька, й матір, і самого себе, не чув навіть музик. Він тільки бачив перед собою Ольгу, тільки почував її в своїх руках, і все ніби летів, неначе в Дантовому танці блаженних душ на небі. Він був щасливий, що держав її в своїх руках, що її дихання обвівало його лице, що її очі так близько заглядали в його очі. Йому заманулось, щоб не було й кінця тому танцеві.

На радощах Радюк згадав про Катерину, згадав, як вона сама сиділа десь у куточку, побіг швиденько до неї і попросив у танець. Катерина вся проясніла; її лице неначе освітілось якимсь світлом. Негарний вид покращав од надії, в очах десь узявся блиск, її душа глянула через убогі на красу очі і влила в їх ніби іскорку вогню.

Ольга танцювала більш од усіх. Її просили дуже часто, неначе передавали з рук у руки. Радюк просив її не танцювати так багато.

— Коли ж треба! Коли ж конче треба! — казала йому Ольга. — Один тому буває час! Треба нагуляться, треба натанцюватись. Чи я ж мало насиділась у тому інституті? Принаймні буде чим споминати свою молодість.

І Ольга знов йшла у танець з самим-таки ж Радюком, котрий за хвилину перед тим так напутював Ольгу!

Оркестр замовк одразу, неначе на йому разом порвались усі струни. Ольга впала на стілець і махала на себе хустиною. Петербурзький офіцер почав з нею розмовляти, але вона так важко дихала, що не могла йому й слова одказати. Він мусив оступитись од неї.

Ольга одпочила, кивнула рукою до Радюка й пішла з ним ходити поза колонами, кругом зали.

В тіні колон Ольга дивилась на чудове Радюкове лице. Її очі стали блискати ніби промінням, і Радюк милувався тим промінням. Йому так забажалося сказати той комплімент, котрий він

недавно чув, що якби він мав спроможність, то поставив би серед зали трон і посадив би на тому троні Ольгу не тільки як найкращу царицю всіх балів! Та він того не сказав. Його розмова перейшла на поезію; він сипав поетичні слова й думки і, згадуючи, як Ольга співала українську пісню, він тихесенько заспівав: «Ой полину, полину — добувати талану».

Ще тихіше, ніби нишком, Ольга протягла далі голосом і словами ту саму пісню.

— Чи правда, Павле Антоновичу, як весело жити на світі щасливим людям! — сказала Ольга.

— Навіть весело жити й безщасним! Живоття само по собі, вже тим, що воно живоття, має в собі велику принаду, велике щастя. Чи пам'ятаєте ви пишні Шевченкові слова?

*О боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить;
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє.
Як пташка щебече, байрак гомонить.
Або чорнобрива в гаю. заспіває...
О боже мій милий! як весело жить!*

Ольга зрозуміла душею поезію тих слів і задумалась. Вона втямила, що живоття само в собі, тим що воно живоття під синім небом, має в собі багато щастя для людини, та ще й молодію.

— Коли б ви побували на селі, ви б побачили й почули, як молоді дівчата в гарячі жнива працюють цілісінський день; а як прийдуть додому ввечері, то зараз ідуть на вулицю й співають там до півночі, наче пташки, неначе соловейки в садку, даючи звістку молодим хлопцям про свою любов. І часом соловейки замовкнуть в садках, а дівчата — все співають та співають.

Радюк тими словами зачепив в своєму серці найтоншу, найслухнянішу струну: струну поезії народної, і його розбуркана душа неначе заграла й задзвеніла, його любі ідеї злились з променястими Ольжиними очима. Його любов до Ольги злилась в один потік з любов'ю до рідного краю. Все те високо підняло й направило його душу. Радюк почав думати голосно, вважаючи, що Ольга згодиться з його думами. Він почав згадувати свої Журбані, свої рідні степи, пісні свого народу, почав малювати картини сільського, життя. Він подивився на Ольгу. Ольга вже його не слухала. Вона була городянка й інститутка і його мрій та сільських картин не розуміла.

Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкові. Та розмова, те поетичне натхнення народною поезією здалось їй таким чужим, таким незрозумілим! Їй здалось, що з веселої теплої зали її хтось вивів на мороз в одному тонісінському бальному убранні... Її брала нудьга од тієї поезії.

— Чи не втомились ви? Сядьмо отут та спочиньмо, — сказав Радюк, думаючи, що Ольга позіхнула од втоми.

— Сядьмо! — сказала Ольга. — Чиї то такі поетичні вірші ви прочитали? — спитала вона так собі, аби щось сказати.

— То вірші нашого Кобзаря, Шевченка, коли читали або чули.

— Здається, щось чула... Здається, часом тато згадує оте ймення. Але, сказати по правді, сама не читала...

— Чи вже ж не читали? — спитав Радюк.

— Не читала, бо в нас в інституті я про такого поета й слова не чула. В нас розказували про всяких поетів, і руських, і німецьких, а про Шевченка я й слова не чула.

Радюк вже примітив, що Ольгу бере нудьга. Вона ждала од його веселої розмови, ждала компліментів. Поважна розмова навівала на неї дрімоту й нудьгу. Ольга замовкла й устала.

— Ольго Василівно! — аж ухопив він її за руку, думаючи вдержати її, — скажіть же мені про моє щастя? Чи пам'ятаєте той вечір, той незабутній для мене вечір, як я сказав вам про свою любов? Чи порадилися ви з своїм серцем? Скажіть, будьте ласкаві, чого мені ждати і чого мені сподіваться?

Ольга, здається, не ждала так швидко почути те наважливе слово. Вона хотіла протягти час, і протягти як можна далі, а молодого хлопця брала нетерплячка. Йому хотілося скінчити діло якнайшвидше.

— Ви ж добре знаєте мого батька філософа! Яку ж пораду він мені дасть, коли він більше нічого не знає, тільки свій кабінет і своїх філософів? Мені не було навіть з ким порадитися.

— А ваша мати?

Ольга тільки рукою махнула.

— Мені застається тільки самій з собою радиться! Я думала, сказати правду, і все думаю за вас, і люблю вас, як і любила. Але все-таки ні на чому не спинилась і не постановила, що стосується до вінчання.

Радюк втямив, що Ольга стягувалась. Він похилив голову й зажурився.

Ольга повернула просто до середини зали. Радюк пішов мовчки слідком за нею, нічого не допитавшись. Ольга мовчки перейшла всю залу, і Радюк перейшов поруч з нею. Оркестр заграв вальс; пари линули з усіх усюдів і знесли їх, неначе водою на берег. Поставний офіцер запросив Ольгу в танець. А Радюк стояв збоку й дивився як клетотіло в залі, як усі вертілись, крутились і все одпихали його далі набік.

Ольга прибігла до його, сама простягла до його руки весело заговорила, наче защебетала. Він ухопив її й пішов у танець, знов щасливий тим, що Ольга його любить і передніше любила.

Після вальса Радюк став побіч колони, згорнув руки й засмутивсь. А Ольгу знов обстали паничі. Він чув як той самий вусатий офіцер моллов компліменти, як Ольга сміялась... Він бачив, що Ользі подобаються компліменти і та юрба хлопців, їх тупцяння й їх піддесливість.

Де Пурверсе підступила до Ольги й спитала, з ким то вона гуляла за колонами. Ольга назвала Радюка.

— То це він? То це той? — спитала де Пурверсе з значною міною.

— Може, й той, — одказала їй Ольга.

— Познайомте ж мене з ним, коли це той! От який «дуся»! Який він гарний! Які ви щасливі! — аж пищала стара панна.

Ольга привела її до Радюка й порекомендувала їх одне одному.

— Коли він у вас буде? Я б дуже бажала, щоб моя сестра Турман побачила твого нареченого! —

сказала стара панна.

— В п'ятницю він буде в нас. Я була б дуже щаслива, якби дорога начальниця побачила його, оцінувала й дала мені пораду, — сказала Ольга.

— Добре! Доконче приїдемо в п'ятницю.

І Ольга запросила до себе Радюка на п'ятницю.

— Приходьте ж до нас в п'ятницю! Та приходьте раніше й принесіть ту книжку, про котру ви мені недавно згадували, — просила Ольга Радюка.

Не діждавшись кінця вечора, Радюк попрощався з Ольгою й пішов додому. Цілу дорогу він все думав про Ольгу. Він побачив, що в той час, як він дививсь на Ольгу на її гарне лице, в той час він нічого не думав і не гадав. Був ладен оддати своє живоття за її одно слово. Але як він зостававсь на самоті, тоді інші думки приходили йому в голову: він починав цінувати Ольгу як жінку, як свого майбутнього товариша на цілий вік. І він мусив признатись, що Ольга дуже легковажна і буде непосидячою жінкою, бо дуже любить бали й танці. Він досвідчивсь, що вона боялась серйозної книжки й поважної розмови, як злого духа, а національності й народності зовсім не розуміла. Інститут висушив в неї, неначе тропічна жара, все українське, національне й зробив її людиною без національності й безпринципною взагалі.

«Щось та єсть! Недурне вона все опинається з одповіддю! Мабуть, вона сама бачить, що я не підходжу під її погляди, під її вподобу. Недурно вона тікає од мене, як тільки я почну говорити щось путніше од компліментів», — так думав Радюк, йдучи додому, і дуже-дуже задумавсь.

Другого дня після балу Ольга все передумувала, що бачила на балу, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами. Сидячи з Катериною вдвох, вона судила усіх дам, які тільки були на балу, судила їх ходу, розмову, попримічала, як кожна була убрана, і показала в тім таку прездорову пам'ять, котрою можна було б збагнуть всі дочиста дріб'язки всіх наук, які тільки є на світі, якби тільки та її цікавість була повернута на щось путніше. Побалакавши про всі стьожки й букети, про всі шпильки й брошки, які тільки вона бачила на інших дамах, Ольга почала розмовляти про паничів. Високий петербурзький офіцер по своїй постаті, своїм вмінням говорить компліменти, найбільше підходив під Ольжин ідеал... В його було щось аристократичне в гордому лиці. Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все виникали в його розмові, так і повіяли на неї холодом.

Вона аж плечима здвигнула, як згадала його вчені книжки, його вчену розмову.

— Тату! Що то таке націонал? — спитала вона в батька за чаєм.

— А нащо тобі здався той націонал чи народовець? Чи не танцювала ти вчора такого танцю в клубі?

Ольга засміялась, а за нею засміялись і другі.

— Скажіть-бо! Чи вже ж то ви не знаєте, що то таке?

— Націонали й народовці — то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хочуть, щоб і жінки, й діти говорили тією мовою, хочуть злитись з народом... просвічувать темний народ і піднімають його морально й матеріально.

— Щоб і жінка, й діти говорили тією мовою, що говорить наша куховарка? — спитала Ольга.

— Тією самою мовою, що говорить і наша куховарка, весь наш народ, — сказав батько.

Ольга аж злякалась, подумавши, що Радюк присилує колись її і дітей говорить тією мовою, котрою в інституті ніхто не говорив.

— Ті народівці хочуть зовсім злитися з народом... Колись, молодшим, і я мав такі ідеї в голові, але тепер, за старістю літ, якось всі ті примхи повискакували з голови.

XII

Радюк дождав п'ятниці й прийшов завчасу до Дашковичів. Його просила сама Ольга прийти завчасу, і він дуже хапавсь.

В Дашковича ще не було нікого. Ольга здалеки побачила в його під пахвою книжку, і вона аж злякалась. Так вона боялась наукових книжок!

— От вам і Шевченко! — сказав він весело, подаючи Ользі руку, а другою рукою — книжку.

— Дуже вам дякую, дуже дякую, що пам'ятаєте за мене! — сказала Ольга й просила його сісти на софі, а сама сіла коло його й почала перегортать листки «Кобзаря».

— Висока поезія! Невмируща поезія! — говорив Радюк. — Як читаєш, то всю душу обіймає й виносить високо, до самого неба! Тут усе життя нашої України, нашого народу.

«Може, й усе, хто його зна!» — подумала Ольга, перегортаючи навіщось листки й дивлячись на Шевченків портрет.

— Чого це він убраний в мужицьку шапку? — спитала Ольга.

— Бо він був селянин: він змалку був пастухом в селі Керелівці, отут не дуже далеко од Києва.

— Скажіть, яке диво! І мужик написав оцю книжку? — спитала Ольга, не ймучи віри, щоб книжки були писані не аристократами.

— Як бачите, написав.

Радюк узяв «Кобзаря» й почав декламувать. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухать. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав «Думи», повні глибокого почування й суму. Ольга слухала й ледве розуміла, але не хотіла того сказати і мусила мовчки слухати.

— Божественна поезія! Високі думи! — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого це вони удвох аж репетують, неначе змовились.

Ольгу вже брала нудьга; вона хотіла говорити про що інше.

— От і ви, Ольго Василівно, будете говорить по-українській і не будете нехтувать мовою великого поета, як-от наші панії та городяни, і будете читати «Кобзаря».

— Нащо! Ніколи того не буде! — одрубала Ольга, згадавши, що в інституті не говорять такою мовою.

Радюк так і опустил руки, бо втямив добре, що вона дала йому одкоша різко й нагло. Книжка впала на софу й загорнулась. Радюкові здалось, що хтось вистрелив і влучив йому в самісіньку голову!

Радюк неначе бачив, що Ольга одсовувалась од його все далі, що вона оступилась од його десь далеко, і ніби якась чорна хмара поглинула її. Радюк ухопив себе за серце; він почував, що вже втрачає Ольгу навіки, і вже ніхто її не верне йому, хоч би то був сам янгол з неба або сатана з пекла.

А Ольга того навіть і не примічала. Вона й не знала, що вона вчинила, як вона запагубила всі надії, розвіяла всі мрії молодого хлопця.

Радюк мовчав і думав, а Ольга, нічого не примічаючи, почала показувать йому свій гарненький новенький альбом. Радюк розгорнув альбом і почав машинально перегортать товсті листки. На листках манячили групи інституток, товаришок Ольги, в білих хвартушках і нагрудниках. Всі вони були такі схожі одна на одну, як одна галка схожа на другу. Радюк почав дивиться на інші карточки. Більша половина альбома була напхана карточками вчених. Там були навіть карточки ченців.

— Як би я хотіла побачить ваш альбом! — промовила Ольга.

— Мій альбом дуже не схожий на ваш і був би дуже невеселий задля вас. В йому на першому листку отой Кобзар в мужицькій шапці.

— Ха-ха! — засміялась Ольга, бо ті слова здались їй жартом.

Тим часом почали збираться на той слов'янський вечір гості. Радюк сидів і неначе нікого не бачив. Так йому було важко на душі! Йому дуже хотілось зостаться самому з своїми важкими думами.

Луччих студентів давно вже не було на тих вечорах. Часом ще заходили, по старій пам'яті, деякі недавно прибувші молоді болгари та серби.

Вже було пізно, як почали приїздить поважніші гості. На вулиці щось загуркотіло під самим домом. Всі сполохались.

— Турман приїхала! Турман, начальниця з інституту! — рознеслось скрізь по залі. Дашкович ухопив свічку, Дашковичка теж ухопила свічку, Ольга вхопила канделябр, Катерина вхопила другий, і всі побігли в коридор назустріч Турманші. Двері одчинились, і в залу ввійшла Турман. Вона була висока й суха, як кість! Довга одежа на їй метлялась, як на паліччях. Її лице було сухе й жовте, але вона гордовито йшла й високо підіймала голову. За нею йшла її сестра, літня дівуля, убрана в свіжий убір з претензією на молодість.

Всі в залі встали перед ними. Все зашуміло, а як вони сіли на канапі, поруч з хазяйкою, в залі разом стихлилось, неначе всі готувались слухать якогось оракула.

Степанида Сидорівна підвела до Турманші Радюка й порекомендувала його. Він почував, що то велика честь задля його, бо Турманша осідлала сухого, як ключка, носа своїми окулярами, задерла голову й роздивлялась на його, наче на картину. А її сестра маркіза й собі осідлала таку саму провансальську ключку своїм пенсне й почала роздивляться на Радюка. Надивившись на його, вони засміялись дуже ввічливо. То був знак, що Радюк був вартий високої уваги. Одначе така висока честь дуже не сподобалась Радюкові. Він бачив, що його вивели на розглядини перед якимись маркізами.

Радюк мусив сісти перед столом проти Турманші. Попліч з ним сиділа Степанида Сидорівна, свята та божа; бо здавалось, що вона так і вскочила б в очі Турманші. За матір'ю, неначе під крилом її, сиділа, пригорнувшись, Ольга.

Всі мовчали. Турманша все кашляла сухим модним кашлем і неначе казала: «Ой, рятуйте! От-от умру в цім поганенькім домку, між якимись поганенькими провінціалами».

Розпитавши одне другого про здоров'я, всі так і звернули на погоду. І Турманша, і філософ так розвивали ту тему, неначе в їй було спасіння цілої Європи. Розмова все обривалась. Маркізи неначе привезли з собою під полою нудьгу та й випустили там серед зали. Всі сиділи поважно, позгортавши руки, й мовчали. Дехто промовляв слівце, але воно якось зараз замирало.

Радюка брала досада, що якась стара ключка зігнала веселість і позатулювала всім роти. Він навіть розсердився й наваживсь розмовлять.

«Певно, щось невисоке, а любить бундючиться», — подумав Радюк і сміливо почав розпитувать Турманшу про інститут: чи багато там інституток, чи добре стоїть там наука, чи дорого коштує виховання кожної інститутки.

— О! В нас в інституті дуже дорого коштує виховання: трохи не півтисячі карбованців за душу. Наш інститут задля «благородних» і заможних.

— Ой, як дорого! На такі гроші можна б викохати п'ятеро дітей не дуже благородних, — сказав Радюк.

— Зате ж ми даємо інституткам все-все: і науку, і добру харч, і розкішну обставу. В нас наука трохи дорога, але ніхто нігде не знайде такої угоди, як у нас в інституті.

— А мені здається, що для науки й для людей було б лучче й догідніше, якби наука була не така дорога. Мені здається, що для науки не потрібно розкішної мебелі, розкішних зал, а потрібно чогось зовсім іншого, — сказав Радюк не дуже ласкавим тоном, бо він був злий на інститут за Ольгу. Радюк мав звичай прямо говорить правду й не притакувать нікому.

— Для простіших дітей, може, й не потрібно такої обстави й дорогого виховання, але «благородних» батьків діти зовсім що інше! — сказала Турман. — Що годиться для дітей бідного урядовця або там міщанина, те не годиться зовсім для дітей панів значніших і заможних.

Радюка почала брать злість. Він почервонів.

— Я сам людина середньої, навіть не самої нижчої верстви, але мені здається, що нам треба жінок не таких, котрі не хочуть і за холодну воду взятись і вчились не справдешньої науки, що розвиває паннів нарівні з нами. Мої товариші поженились на інститутках. Але я бачу, що просвіти в їх нема; ще й до того голови їх напхані рутиною та французькими романами.

Турман ще зроду не чула такої шерсткої розмови, бо звикла слухать тільки хвальбу своєму ділу. Такі речі здались їй дуже неделікатними. Вона замовкла й спустила очі додолу. Те ж саме зробила й її сестра. Обидві вони були дуже зобіжені. Турман хотіла змінить розмову. Вона осідлала свою ключку й почала поглядать на Радюка.

— Вибачайте, що я вас питаю... Ви часом не з черкесів? — спитала Турман в Радюка.

— Я полтавський черкес, — одказав Радюк сміючись.

— Скажіть! А я мала вас за черкеса, дивлячись на ваш профіль. В мого дядька, римського посла, був один урядовець з черкесів, достоту такий, як ви! Я глянула на вас та й його згадала.

— Ні! Не маю честі бути черкесом, — сказав Радюк і знов усе повертав розмову на покинуту тему.

— Мені здається, що для жінок треба таких самих шкіл, як і для нас. Нам не треба [графинь! Нам не треба княгинь! Навіщо вони здалися нам? Чи для того,] щоб вони тільки позірали в театральних ложах і розсипали тисячі карбованців з нашої кишені? Женщина не квітка в теплиці, котрою ми тільки повинні тішитися! Женщина не зірка на небі, котру ми тільки повинні поетизувати, складати про неї вірші. [І той не добрий чоловік, що сіє та плодить таких графинь та княгинь.]

Радюк прийшов в пафос і заговорив по-своєму: і одкрито, і сміливо, не вважаючи ні на кого. В його очі блиснули, може, й так, як у черкеса. Турман і маркіза здивувались. Вони вперше на віку чули, що їм в вічі таке говорять. Хазяйка так само побачила, що діло діється дуже не по-інститутському, і почала заминати розмову.

— А я з вами не згоджуюсь, — промовила Степанида Сидорівна, — наша дорога мадам Турман так багато добра зробила задля наших дочок, що ваша думка та гадка про інститут зовсім нічого не варта. Ви розносите цивілізацію з центру на країну, — сказала вона, обертаючись до Турман і промовляючи слово в слово ті слова Турманші, котрі колись вона чула і котрі вона добре пам'ятала.

Турман так закашлялась, що вийняла хусточку й прикрила нею рот, неначе звідтіль от-от мала потекти кров потьоками.

«Це якийсь дракон революції! Це якийсь варвар країни!» — подумала Турманша й почала жалкувати за Ольгою. Щоб заспокоїть трохи Радюка й підійти під його погляд, Турман почала розказувати про петербурзьких вчених і поетів, неначебто вона й справді родалась з ними.

Вона згадала про літературні вечори, про публічні лекції і вела розмову зовсім тогочасну й ніби ліберальну.

Гур! гур! гур! — щось загуркотіло попід вікнами й стихло. То підкотилась карета під Дашковичів дім і стала. Всі в залі знов заворушились.

— Хто приїхав? Хто приїхав? — почувлось в залі. — Ректор академії, єпископ! Митрополит! — одказували деякі гості. Хазяїн ухопив свічку й пішов стрічати гостя аж до дверей. Воздвиженський забігав по залі, вхопив здорового канделябра й протовпом побіг і собі. Двері в залу одчинились, і туди ввійшов старий архімандрит. На його грудях залиснів архімандричий хрест, а потім заблищало його повне лице з чудовою довгою бородою. Зараз за ним увійшов у залу тодішній кафедральний протоєрей, тонкий, високий, кандибастий, з високою камилавкою на голові. Всі дами в залі встали, підійшли до архімандрита за благословенням і поцілували його в руку. Він сам підступив до Турманші й подав їй руку. Все в залі зашелестіло. Воздвиженський тупцяв коло його. Хазяїн попросив нових гостей до гостинної, далі за залю. Духовні особи пішли туди й посідали окроми од гостей і більше не виходили до зали, де панувала спокуса миру. Хазяйка взяла попід руки Турманшу й повела її до тієї самої гостинної. За нею побігла граціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лісову лань. Вся та компанія зашуміла шовком, пересунулась через залу й сховалась за другими дверима. В залі зосталась публіка молодша й нижча чинами, зостались самі «козлища».

Переходячи до гостинної. Турман почала шепотіть Ользі по-французькій.

— Mon enfant!⁽¹³⁾ Чи ти зовсім заручена з тим молодим красунем?

— Де там заручена! Він тільки залицяється до мене.

— І ти підеш за його? Він такий гарний, а твоє серце таке молоде.

— Я не думаю йти за його, хоч він і гарний, — сказала Ольга.

— Та він, надісь, революціонер, отой Радюк! Ой, воно щось дуже небезпечно! Він, певно, буде в тюрмі! Йому не минуть Сибіру! Хіба ж ти не чула, як він з дамами говорить?

— Я за його не піду, — сказала Ольга. — Коли ви мені не радите, то й не піду!

— І добре зробиш! Чи тобі ж треба такої пари? Чи він же пара тобі, тобі, Ольго! Без чинів, без значного ймення і, мабуть, з порожніми кишнями! Тобі треба чималого пана з твоїм вихованням, з твоєю красою! Що тобі з його краси? Привчись стать вище од свого серця й пануй над серцем. Чуєш, Ольго! Тоді тільки ти пануватимеш над чоловіками. Тоді тільки ти будеш щаслива.

Так радила Турман Ользі, нишком шепочучи їй на вухо.

Гур, гур! — знов загуркотіло під вікнами, і хазяїн вибіг з тієї ніби келії до зали стрічать гостя. В залу вступив якийсь предсідатель, зовсім лисий. В дверях зали неначе сходяв повний місяць, зійшов і став серед зали. На грудях в його було начеплено багато хрестів. Під руку з ним йшла його жінка, товста, червона на вид, вся в оксамиті. Предсідатель наче потяг її через залу, як пара волів тягне копицю сіна на сіножаті. Дашкович привітав їх і повів у малу гостинну.

Ще загуркотіло кілька раз, ще вступило в залу кілька сивих голів, і всі вони переходили в гостинну. В залі зостався самий дріб'язок, панни та паничі.

Двері в ту гостинну, де сиділи «ізбранні», аж блищали од великого світла, хоч і в залі було не поночі. Серед горниці висіла блискуча люстра, на стінах горіли лампи, на столі стояв канделябр. Було знать, що хазяйка ждала в той вечір не простих гостей. Стіл аж вгинався під варенням, виноградом, кавунами, грушами й пляшками.

Вся гостинна в той час була дуже цікавою картиною. На канапі, на першому місці сиділа Турманша в дорогій турецькій шалі, і здавалось, що вона не сиділа, а стирчала своєю високою постаттю. Поруч з нею архімандрит з повним лицем і червоними вишневими губами. Побіч його сидів протоєрей з чорною бородою. Коло протоєрея сиділа лиса голова, вся блискуча, неначе виполірувана. За предсідателем сиділи тузи урядового кружка з сивими головами, а там далі сидів Воздвиженський, вже сивий, аж білий, а за ним жовтіло Дашковичеве лице з синіми попругами попід очима, і біліла його сива обстрижена голова. По другий бік стола сиділа хазяйка; коло неї зараз сиділа Пурверсе і ще кілька дам старих з сивими начосами на голові. Глянувши на той старечий збір, можна було подумати, що на його голови тільки що впав іній і потрусив усіх сивиною. Одна Ольга, притулившись на стільці за матір'ю, блищала, як алмаз, як зоря серед хмарного неба. Всі старечі постаті здавались чорними хмарами врівні з її свіжим і гарним молодим лицем.

Всі вони розмовляли неголосно і все розмовляли про молодих, про нових людей, які тепер настали на світі.

Тим часом Кованько торкнув Радюка й сказав йому: «А ходім і ми в ту гостинну та послухаємо, за що то теревенять оті сиві голови та духовні персони!»

— А ходім, справді, та послухаємо, — сказав Радюк. Йому дуже хотілось зігнати злість на

маркізах.

Обидва вони ввійшли в гостинну й сміливо сіли збоку на стільцях. Всі, побачивши те, аж одвернули носи набік.

Всі ті гості тільки що судили молодих людей і замовкли, побачивши Радюка й Кованька. Архімандрит і протоєрей навіть понадувались, що та молоднеча так сміливо сіла близько коло їх, трохи не рядом. А Турманша все блискала своїми запаленими очима на Радюка. Вона була зла на того варвара за його розмову, не посмачену ані кришки компліментами й хвальбою.

— Настає якийсь дивний час! Варвари вже йдуть не од сходу сонця, не з Азії, а од заходу, з Парижа, — почав так протоєрей. — Ідуть і покладуть руїнами вже не твердині, не муровані стіни, а церкви й душі людей, всі постанови церкви й держави. Йдуть вони, — і потопчуть ногами сім'ю, власність, все святе, все велике, коло чого працювали віками великі народи, піклувалися генії, що возвістив сам Бог з неба.

Радюк не стерпів такої думки. Він наважився не мовчати, а підвів голову й сказав різким голосом:

— А мені здається, що краще було б виступити проти ідей нашого часу з книжкою в руках і наукою. Ті варварські ідеї з Парижа йдуть не з Чингісхановими татарами, не з військом, а з мирною зброєю, з наукою, з книжками. Коли ті ідеї пусті, нікчемні, — то чого їх страхаться й лякатись. Розбити їх, обсміять та й годі!

— І ідеї нікчемні, і в нас люди-таки настали нікчемні, пусті, верхогляди, неслухняні, — сказав архімандрит. — Так і прийшлося одно до другого!

— Що правда, то правда! — обізвавсь Воздвиженський. — Які тепер стали студенти в університеті, та хоч би і в нас, в академії? В клас не ходять, до церкви не ходять, про богословію ніхто й не дбає. Кинулись на ті реальні науки й носяться з ними, як бог зна з чим! А ми вчились добре, любили науки, ми ходили до церкви і в клас, ми поважали старших і начальників. А тепер що? Йде студент проз професора, задер носа й шапки не зійме! От що!

— Нам нічого не треба з Європи, окрім залізних дорог та ще усяких потрібок для життя. За духовним хлібом нам нічого їздить в Європу! — обізвалась одна лиса голова.

— Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія, — промовив Радюк.

— Якої вам мови ще треба? Нащо вам інша мова? Це ж недурно, що ви встоюєте за якусь мужичу мову. Це вже сепаратизм! — так репетували вони й не могли вгамуваться. Дашкович сидів і не промовив слова.

— От знайшли якусь нову, опрічну націю. От і знайшли якийсь опрічний народ! — репетували сиві голови. Воздвиженський встав і махав руками, неначе вітряк крилами. Ользі стало трохи страшно. А Кованько трохи не прискав од сміху та все торкав ліктем Радюка.

— От послушайте мене! — промовив Радюк. — Я був недавнечко на селі: бачив, яке життя нашого народу; бачив, які там порядки. Тепер в селах більше шинків, ніж шкіл. Ті школярі, що виходять з школи, і самі не тямлять, як себе цінувать, чи в шаг, чи в карбованець. Вони не поважають народу й своєї національності і самі не тямлять, що вони за люде! Не народ, а якусь збавлену череду писарів та панських лакеїв готує тепер народна школа на Україні. А голови обдурюють народ вкупі з писарями й жидами-шинкарями. Жиди поять народ, беруть в заставу

часом останню одежину. Люде позичають гроші й дають за проценти своє поле на кілька год голові та багатилям. Це все я говорю про села. А що сказати про наші городи? Про порядки в городах?

Деякі схопились з місця й не дали й скінчить Радюкові.

Погаласувавши, посердившись, всі почали заспокоюватися. В залі стало знов тихо.

— Вибачайте мені! Але мені здається, що все те лихо йде од масонів, од масонських лож, — промовила Турманша, котра ще пам'ятала масонські ложі.

— Де там од масонів! Лучче скажіть од спіритів! — сказав Радюк, котрого Кованько торкнув ліктем.

— Це все од масонів, од масонів! Це не з Парижа, — сказала Турманша.

— Скрутить вас треба залізними обручами, щоб ви не вигадували нісенітниці. Лучче б ви не вчилися, лучче б ви нічого не робили, били байдики, ніж мали б напхати в голови отих ідей! — репетував Воздвиженський.

— Чудно мені таке чуть од професора! — сказав Радюк. Радюк утомився. В його аж голова заморочилась. Він встав з стільця, одійшов до вікна й обперся об одвірок. В його під самим вухом знадвору ревла страшна негода пізньої осені. Він прислухався, як вітер змінював тони, неначе юрба голодних вовків: то свистів, то шипів гадиною, то вив звірюкою, то, зібравши всі сили, гув так, неначе силкувався перекинуть дім.

Ненароком він кинув очима на Ольгу. Вона сиділа між іншими, наче квітка в квітнику. Він вступив свої очі в її променясті очі. Йому так хотілось знайти в тих очах пораду, спокій! Ольга одвертала очі од його, і проміння її пишних очей минало його.

Радюк вийшов з гостинної в залу. Він згорнув руки й почав ходити по залі, доки трохи не втихомирилась його душа.

З гостинної вийшла Ольга, їй осточортіло слухати старечу розмову й старечу лайку. Радюк пішов до неї назустріч і почав з нею ходити по залі.

— Чи чули ви, як тільки що говорили там, як карали нас, як топтали нас в грязь?

Ольга мовчала. Вона спустила очі додолу. Він ждав од неї хоч доброго слова, хоч одного ласкавого слова для себе. А вона мовчала й слова не промовила.

— Чи чули, як нас судили, обговорювали, як знущались над нами без усякої провини? За нами нема зерна неправди, а нас мають за бог зна кого, за якихсь ворогів всього святого. Чи вже ж ви, Ольго Василівно, не оступитесь за мене хоч одним словом?

Ольга ходила, все мовчала, все не підводила голови. Радюк хотів глянуть на її очі, прочитати в їх хоч тінь прихильності до своїх думок і не міг, бо не бачив тих очей.

— Чи вже ж ви, Ольго Василівно, встоюватимете за такі думки, за такі гадки, за які отам тільки що говорилось?

Ольга все мовчала й не піднімала навіть очей. Вона неначе чогось шукала на підлозі, так пильно втупила очі в її.

— Так ви встоюєте не за мене? Чи так? Так ви стоїте за їх?

Ольга мовчала й мовчки вийшла до другої кімнати.

«Коли б вона слово промовила, хоч яке-небудь слово!.. Так вона за їх, не за мене!» — подумав Радюк і пересвідчився, що втратив Ольгу навіки.

«Прощай же, моя любов! Прощай, моє щастя! Прощайте й ви, карі очі! Нащо ж ти, доле, дала нам спізнатись, коли не судила нам побратись!» — думав Радюк і почув серцем, що втратив велике щастя в житті; навіки марно згинула чиста, як світ зорі, його любов.

Радюк не сів, а впав на стілець. Його лице зблідло одразу, очі ніби туманом повились. Ольга вернулась з кімнати, тихо перейшла залу, навіть не глянувши на його, і сховалась за тими дверима, де було світло й видно, як удень. Радюкові здалось, що він бачить Ольгу, котра вернулась ніби з того світу. Вона була бліда. Ольга вийшла за двері й зачинила, і йому здалось, що для його зайшло навіки сонце та вже й не зійде вдруге.

«Прощай, моя любов! Моя чиста, свята, занехаяна любов! Прощайте й ви, чорні брови й очі зоряні! Прощай, моє дороге щастя!»

Радюк вхопив шапку й похапцем побіг з зали. Його перепинила хазяйка.

— Куди це ви так зарані? Їй-богу, не пуцу! І не думайте собі нічого! — говорила Степанида Сидорівна.

— Вибачайте мені, будьте ласкаві! Я трохи ніби слабкий; мені недобре, — сказав він, і Степанида Сидорівна пойняла віри, бо його лице було бліде, наче мертво. Радюк бігцем побіг з Дашковичевого дому, навіть не оглянувшись.

Надворі схопивсь страшний вітер, налітав з-за Дніпра на київські гори, неначе кидалась та сікалась скажена татарська орда. Деревя коливались, гнулись, аж лущали та скрипіли. Радюк вискочив з гостинної й бігцем попростував до свого житла якось несвідомо, механічно. Він навіть не чув, як буря сатаніла, ревла та свистіла, трохи не звалювала його з ніг, і все гнавсь вулицями, доки не вскочив в свою кімнату. Несподіване лихо неначе гналось за ним навздогінці, і він ніби втікав од його.

Він ускочив у свій покоїк, засвітив лампу, впав на ліжко, заплющив очі й одразу ніби замер. Ніякісінька думка не ворушилась в його голові. І тіло наче обважніло й здерев'яніло, і думки наче скам'яніли. Щось ніби дуже важке та завальне нагнітило його, душило безперестанку й не давало ніякого просвітку думкам.

Довго він лежав і не міг опам'ятатись. Минула година, минула й друга. Лампа ледве блимала на столі. Запаморочена голова каменем вдавила м'яку подушку, неначе пірнула в її. Вітер свистів та гув, стукотів, рвав віконниці ніби руками. Молодий хлопець од скорботи не чув того лютування бурі, не чув стукоту й гуркоту. Він задрімав якоюсь важкою дрімотою, йому здавалось, що він кудись йде в тумані, хоче вийти з його, силкується вийти, шукає стежки й сам не відає, куди йде і кудою йому вийти, никає, блукає навмання.

А туман клубками застеляє стежки, то розходитьсь поперед його, то знов густішає й знов спадає поперед його сивими завісами, стає стінами й застує йому тихий світ з неба. От туман ніби звився й піднявся угору, і перед ним замиготіли ніби зорі на чорному небі... не зорі, а неначе світло в канделябрах, замигали чийсь обличчя. І одразу блиснули чийсь пишні, гострі очі, вигулькнуло чийсь лице, свіже, неначе весняна перша троянда в зеленому листі.

Радюк зрадів. Він неначе почував солодкий дух майської троянди. Але туман знов насунувсь. І зникло те пишне радісне обличчя з осміхом на устах. І важка дрімота знов пойняла голову й думки... І знову в одну мить ніби піднялась завіса з туману. Блиснуло синє тропічне небо. Майнули пальмові гаї, якісь велетні-дерева саме в цвіту, білі квітки магнолії. Якісь дивні птиці, червоні, жовтогарячі, жовті, запурхали й закричали по тих деревах. На деревах теліпались здорові квітки ліан.

Од їх одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гидкий, ніби од якоїсь здохлятини та гнилятини. Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити. Йому вже трудно було дихать. Він хотів втекти будлі-куди, будлі-де сховаться. А квітки наростали та ряснішали. Червона птиця несамовито крикнула, неначе навіжена.

Буря ірвонула віконницю, одчинила її, з усеї сили хрьопнула нею об стіну й страшно гуркнула.

Радюк опам'ятавсь і раптом скочив з ліжка. Важкий неприємний дух якоїсь гнилятини вчувався йому. неначе в кімнаті, неначе занесений на нервах звідкільсь, од когось, од чогось. Він зирнув по хатині й прочумавсь.

Буря вила, неначе скажена. Віконниця билась об стіну, неначе підстрелена звірюка побивалась перед смертю. Щось дуже неприємне почувалось в серці. І він пригадав усе, пригадав вечір у Дашковича й Ольгу.

«Не варто залицятися до неї. Не піду я до Дашковичів ніколи. Розійшлися ми з нею, як туман по степу, як доріжки в лісі розходяться все далі й далі і ніколи не зйдуться до купи. Так і наші доріжки вже розійшлися і ніколи не зйдуться на великому битому шляху життя. Не бути нам в парі. Моє серце покохало не богиню краси й розуму, а якусь чудову статую. Вона тропічна болотяна пишна квітка, що тхне гнилятиною й багном».

І Радюк примітив, що пишна Ольжина краса неначе вже зблякла для його, вже не надила його серця чарами. Навіть сама згадка про Ольгу стала для його скривдженої душі вже неприємна. Світ її краси неначе почав згасать.

Важка й тяжка була та ніч для молодого палкого ідеаліста!

А в Дашковичевому домі вечір тягся своїм звичаєм, як і почавсь. Молоді гуляли, грали на фортеп'яні, старі грали в карти, а духовні особи сиділи та все судили й навіть лаяли молоде покоління. Вже пізно розійшлися і роз'їхалися гості, і в покоях zostалися тільки самі свої. Довідавшись, що Радюк пішов додому зарані й навіть не попрощався з нею, Ольга сиділа смутна й нічого не говорила. Катерина нічого не знала за розмову Радюка, і її брала зависність до Ольги.

— Ну, Радюк! Ну, молоде покоління! — почав розмову Воздвиженський. — І нащо ви приймаєте його в свій дім? Чи то ж можна пускати його в покої! Та я б його витурлив з дому за самий двір! Ти, Катерино, береш од його й читаєш якісь там книжки. Щоб я тих книжок більш не бачив у тебе! Він понабиває вам голови таким сміттям, котрого потім і ладаном не викуриш.

— Бог з ними, з його книжками! Я давно його книжок не читаю й не читатиму. Нехай вже Ольга читає, — сказала Катерина з злістю, скосивши набік свій рот.

— Чого це ви, Степане Йвановичу, так нападаєтесь на Радюка! — почала оступатися Степанида Сидорівна. — Що ви в йому таке страшне запримітили? Ви хочете, щоб усі люде були на вас схожі, чи що?

— А ви, може, хочете видать за його свою дочку? Та борони вас боже! Чи вже ви хочете знатись з такою людиною, котру не сьогодні, так завтра заб'ють в кайдани та й укинуть у тюрму!

— Ох, мені лихо! — аж крикнула Степанида, — та я такого зятя не хочу мати!

— Я б йому давно двері заперла, — сказала Марта Сидорівна.

— Чого ви так лякаєтесь! Він собі чоловік молодий, в йому ще грає молода дума, а постаріється, то й осяде трохи, як і я теперечки осів, — промовив Дашкович.

— Ну, ти вже й геть-то осів, наче стара хата, та ще й дуже зарані! — сказала Степанида Сидорівна. — Коли б ти не так рано осів, то, може, був би й здоровший і не такий жовтий, як віск. Подивись лиш тільки на себе в дзеркало! На що ти став схожий! Мене навіть бере острах за твоє животіння на світі. — Степанида Сидорівна говорила й дивилась на чоловіка, піднімаючи лице вгору. Вона почала кахикать сухим кашлем і закутувалась в свою шаль зовсім так, як Турман.

— Чого це ти так кашляєш? Чи не застудилась часом? — спитав її Дашкович.

— Кахи-кахи! Ні, не застудилась. То я кашляю, бо щось у горлі, неначе кішка лапкою, дряпає.

— Кахи-кахи! — почала кахикать сухим кашлем і Марта Сидорівна.

— Чого це ти кашляєш? Чи не сухоти часом тебе напали? — спитав Воздвиженський у своєї жінки, з острахом придивляючись до її лица.

— Не знаю, може, й сухоти! — одказала йому Марта Сидорівна й почала загортатись в шаль зовсім так, як Турманша.

— Де це ви понабирались такого кашлю? Може, хто одчинив вікно ввечері? — бідкався Воздвиженський.

— Кахи! кахи! — знов аж закашлялась Степанида Сидорівна. Обидві дами були здоровісінькі й ситі, навіть гладкі. У Марти Сидорівни лице стало здорове, як кавун, а брови стали товсті, аж кудлаті, її ситі руки неначе понабрякали од ситі. Марта й Степанида вже добре-таки гладшали обидві; товсті вола вже аж позвішувались вниз. Кахикаючи, вони аж двигтіли, а їх товсті щоки трусилась, неначе по їх ходила дрібна хвиля. Ольга вгадала, де вони понабирались того кашлю, і скося поглядала на обох, осміхаючись сама до себе.

Родичі попрощались, і почали розходитись. Катерина ніби через силу подала Ользі руку. Її рот скривився дуже косо, а очі дивились в той час у куток до фортеп'яна. Вона пішла через залу, і здавалось, що її довга сукня засичала по підлозі.

— Кахи-кахи! — закашляла сухим кашлем Марта Сидорівна, цілючись з сестрою й небогою.

— Кахи-кахи! — закашляла так само й Степанида Сидорівна, прощаючись з ними.

І обидві сестри, щільно закутавшись у шалі, якраз так, як Турман, розійшлись на обидва боки.

Зараз після того вечора, після тієї п'ятниці, в Києві скрізь в вищих гостинних загомоніли за Радюка, бо в той час і не було за що в Києві балакати. Радюк дався усім на зуби. Розказувала про його Турманша всім своїм знайомим; обносив його кафедральний протоєрей своїм

знайомим; судила його лиса голова, одна сива голова, друга сива голова перед усіма знайомими. Такі слихи про Радюка пішли ще й далі. До вищої власті долетів один анонімний лист, потім другий і третій, чим Київ дуже славний. В тих листах обписували Радюка як небезпечну людину, як «недоброзамірного», котрий має на думці розмізчить церкву й державу, котрий заметився страшною пошестю з Парижа й Німеччини, котрого не можна пускати ні в школу, ні в канцелярію, і що його було б варто вкинути в тюрму таки зараз. Його потріпували скрізь по багатих салонах. До Радюка почали чіпляться... Він просився на вищу службу, але його не прийняли. Радюк мусив покинути Київ на який час і знайшов собі службу в Петербурзі, маючи надію вернутися в Київ.

Чимало минуло часу. Чимало втекло води у Дніпрі. Ольга швидко забула Радюка. Нові знайомі, усякі випадки знесли з її серця любов до Радюка. Вона почала зовсім забувати про його, і на його місце в Дашковичевій гостинній з'являлись вже нові особи... До Ольги присватувалось чимало женихів, але всі вони були й не дуже багаті, і не дуже гарні. Після Радюка навіть Кованько об'явився Ользі й просив її руки. Але якось в один день Ольга з матір'ю, йдучи проз його магазин, побачили, як він сам продавав лойові свічки, стоячи за прилавком. Другий раз вони поїхали до бані, а ту баню взяв на аренду Кованько, і, під впливом нових реальних ідей, часом сам стояв в конторці й продавав білети. Раз якось Ольга з матір'ю підступили до конторки за білетами і вгляділи там Кованька. Ольга трохи не згоріла од сорому й трохи не зомліла. Вона зараз після того написала до Кованька й дала йому гарбуза. Довго не траплявся їй такий жених, котрий підходив би й під її ідеал і припадав хоч трохи до вподоби.

Але раз якось влітку Ольга з матір'ю гуляла понад Дніпром на шосі. Після дощу на шосі не було ані порошиночки! Дніпро стояв тихий і ясний, як дзеркало. На крутих горах зеленіло дерево, не ворушачи ані листочком! Поділ дрімив і наче плавав на воді, одкидаючи в Дніпрі вершечки церков і дзвіниць. На горах коло Владимирового пам'ятника, в царськiм садку, на шосі скрізь сновигала публіка. Київ гуляв, дихав свіжим повітрям. Ольга зайшла з матір'ю по шосі далеченько. Вони обидві стали на місточку, поспирались на залізні штахети й дивились, як чудовий міст висів над водою й одбивався в воді, як парохід тихо коливався серед Дніпра. Проз їх проходило багато людей, пролітало по мосту багацько екіпажів, і всі пани й паничі задивлялись на Ольгу. В літній сірій сукні, повненьким своїм лицем, де блищали темні очі, не втративши ні крапельки свого світу й вогню, вона принаджувала очі всіх, граціозно спираючись на ґратки одним ліктем і ставши боком до Дніпра так, щоб її бачили всі прохожі.

По шосі катав екіпаж, скільки було сили й прудкості в коней! Коні бігли, неначе поносили, порозкидавши голови на обидва боки й позгинавши дугами шиї. В екіпажі сидів військовий з полковницькими еполетами. Його повне лице було гордовите, і червоні губи надуті. З пихою кидав він очима на гуляючих дам, одкинувши назад голову. Ольга здалеки вгледіла його й повернулася вся до його. Вона його впізнала. А полковник, тільки що порівнявся з ними, зирнув за неї оком і торкнув погонича. Той осадив назад баскі коні; коні неначе сіли й спинились. Полковник зійшов з екіпажа й почав гулять. Він почав придивлятися до Ольги. «Вона й не вона! — думав він, та все крутився то сюди, то туди. — Вона чи не вона та чорнява красуня! Здається, вона!» — думав він, та усе гуляв, навіть став коло штахетів, сперся і все поглядав на Ольжин чудовий профіль, на червоні, як калина, губи.

Ольга глянула на огрядного полковника й зараз впізнала того знайомого офіцера, котрий колись у клубі романсував з нею й навіть ще тоді сподобався їй своєю сміливістю, компліментами, петербурзькою ріднею й гордим аристократичним видом. Вона сама зачепила його.

— Чи вже ж ви мене не впізнаєте? — сказала вона йому весело й ласкаво.

— Чи вже ж це ви, Ольго Василівно!

— Як бачите, я! Мабуть, я стала стара, коли ви мене не впізнали.

— Ой, які ви стали, які ви стали!-сказав він.

— Така стала, що ви насилу мене впізнали, — сказала, сміючись, Ольга.

— То прошу ж у вас дозволу бувати в гостях у ваших рідних.

— Коли ви того бажаєте, то я прошу вас од щирого серця, — сказала Ольга й порекомендувала його матері.

Полковник вже й не покинув Ольги. Він попросив їх у той екіпаж, в котрому сам сидів, і завіз їх до Дашковичевого дому.

Через місяць в тій самій церкві, де колись вінчалась Степанида й Марта, вінчалась Ольга з тим полковником. Всі люде говорили, що не бачили ще такої гарної молодой й такого одутловатого ситого бурбона. Вони вінчались на підмостках, обгороджених штахетами. Як вступив молодий, вже сивуватий, на ті підмостки, то вони аж задвигтіли й загули, так що всі осміхнулись.

Полковник завіз Ольгу десь далеко, одначе швидко вернувся до тестя, бо, як потім виявилось, в його тільки й було добра, що еполети та полковницький мундир. Ту маєтність, про котру він колись торочив Ользі на балу, давно спродали за його давні офіцерські довги.

Радюк, послуживши кілька років в столиці, вернувся в Київ. Начальство в Києві стало інше. Про Павла Антоновича Радюка вже забули. Він взявся за науку й почав готуватись до університетської кафедри. Час узяв своє. Він забув Ольгу. Цвіла вже не одна весна після його виїзду в столицю, і потроху гоїлось його серце. Зацвіли знов нові квітки весною в Києві, і знов зацвіло його серце, бо воно вже загоїлось і знов жадібно забажало кохання, бо воно було ще таке молоде, так хотіло любити!

Раз якось Радюк згадав про свою першу любов, про Галю Масюківну. Йому дуже заманулось побачити її. Він поїхав в Журбані до батька. Не сміючи їхати до Масюків, він заїхав до Лекерії Петрівни. Як же він здивувався, заставши там в гостях Галя! Вони подивились одно на одного й не знали, що й казати. Галя стояла серед світлиці, гарна, як і була передніше. Вона неначе трохи підросла, поповнішала, стала показніша й покращала: її лице стало повніше, очі горіли ще більшим блиском, але стали ніби смутні, задумані.

— Чи впізнаєте мене? — спитала вона Радюка, котрий все придивлявся до неї.

— Як же вас не впізнати! — сказав він і спустив очі додолу, неначе почував свою провину.

— Ви трошки змарніли, — сказала Висока до його.

— Бо я був дуже безщасний, Лекеріє Петрівно! А колись був дуже щасливий, як був молодшим.

— Знаємо, чули. Ми все знаємо. Недурно ви помарніли, — сказала Висока.

Галя трохи не заплакала й вийшла в квітник. Там вона вирвала й заклала за косу два гвоздички і ввійшла знов у хату. Радюк сидів і думав. Перша любов знов тихо заворушилась в його серці.

— Чи ви мені простите, що я був... був дуже безщасний? — спитав він у Галі.

Вона пальцем показала йому на два свіжі гвоздички в косі, свіжі, як її любов. «Чи пам'ятаєте ви два гвоздички?»-спитала вона в його.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, — промовив Радюк, взявши її за руку, і од того часу він почав часто одвідувать Масюків.

Незабаром, через місяць, вони повінчались в журбанській церкві. Масючка й Масюк були дуже щасливі, а Висока й собі раділа Галиному щастю. Після весілля Радюк з Галею мав їхати до Києва. З ними забажали поїхати Ма-сюки й панія Висока на прощу.

XIII

Саме в половині мая Павло Антонович Радюк з своєю молодою жінкою Галею налагодились їхати до Києва. Радюкові треба було напитувать собі скарбової служби або будлі-де шукать якогось не скарбового місця. Старий Масюк та Олександра Остапівна Масючка — Галині батьки — теж захотіли їхати вкупі з ними на прощу. Лекерія Петрівна Висока й собі пристала до їх, щоб одговоріться в Києві в будлі-якому монастирі й поскидать з своєї душі усякі гріхи та провини київським ченцям в торби, як вона казала.

Радюк виїхав з Журбанів в дорогу на батьківських конях, заїхав до Масюків, перебув день, доки половили коні на степу та поприганяли додому, а на другий день дві повозки, навантажені усяким добром, рушили з двора й заїхали по дорозі до панії Високої. Там вони знов пересиділи півдня, доки половили коні в степу та поприганяли додому. В Лекерії Петрівни віз стояв в дворі вже наготові, набентежений згорою. По обіді поїзд рушив степами, і другого дня ввечері на подвір'ї перед гостиницею Михайлівського монастиря спинились три хурі з полтавськими прочанами, неначе три хурі сіна або соломи, навантажені усяким добром зверхом.

Ще вдома усі постановили говіти в Михайлівському монастирі в святої Варвари й перебуть якийсь час в Михайлівській гостиниці, поблизу од церкви, доки Радюк знайде собі квартиру. Служники «слимаки» в чорних каптанах, в чорних гострих шапочках повибігали на ганок, щоб позносить з повозок усяку вантагу, і стояли, несамохить повитріщавши з дива свої каламутні риб'ячі баньки на такі здоровецькі хури. І гарненька наточанка Радюкова, і стара, обплетена лозою, повозка панії Високої, й самі подорожні — все припало пилом сливе на палець. Подорожні високо стриміли на високих хурах, неначе сиділи на возах з снопами. Слимаки дивувались, як вони держались вгорі на хурах і не поскочувались додолу в дорозі та не розгубились по битих степових шляхах.

Щоб було догідніше сидіть на возі та щоб часом не скотиться додолу в дрімоті, панія Висока пообтикала свою повозку дряницями навкруги себе. Коло тих дряниць високо вгорі ззаду виглядали з-під килима три подушки, вистромивши гострі узирі на світ божий.

З-під подушок повисовувалось сіно, насунулось на подушки, почіплялось по дряницях, повистромлювалось крізь лозини обплетеного задка. В дряницях, в подушках та в сіні Лекерія Петрівна вгніздилась, неначе квочка в кудлатій обичайці.

Степові коні, звикші до запашного степового сіна, часом в Києві вередували й не їли лучаного київського сіна, що тхнуло осокою та мулом. Прочани поприв'язували вірьовками в'язки сіна на задках повозок і понабивали ним повозки в задках і передках. Усі повозки були високо вимощені й напхані в задках домашнім сіном.

З однієї хури неначе спустився з гори старий жвавий Масюк, плигнув на землю, простяг руки вгору, достав вгорі свою жінку й спустив її по згористій хурі додолу. Вона неначе на саночках спустилась згори додолу. Потім він побіг до воза панії Високої й знов здійняв руки вгору,

неначе до неба. Панія Висока впала йому на руки й легенько скочила на землю, аж підскочила, мов резинова опука.

Позлазивши, усі мерщій рушили в гостиницю й зайняли три номері підряд, потім зараз вийшли надвір і звеліли розвантажувать вози. Погоничі позганяли зверху порох. Курява піднялась над возами, неначе серед степу на шляху. Поскидали з возів хвартухи та накриття й почали вивертать з хур усяку вантагу. На возах незабаром скоїлось таке, як на чардаках на пароходах, коли вони причалять до пристані й служники почнуть спорожнять їх позапорожнювані здоровецькі шлунки, викидаючи на чар-дак усякі закупки, мішки, клунки, кошики та жидівські бебехи. Погоничі й служники накинулись на хури, неначе татари на завойоване місто: стягали усякі мішки, клунки, кошики, торби й торбинки, килими, укривала й подушки. Позад возів на підтоках одв'язували мішки з оброком для коней та усякі чемодани, поприкручувані налігачами та ременяками з сириці. Радюк набрав усякого добра в придане, а Масюк та Лекерія Петрівна кожний раз виїжджали з дому в Київ на прощу, неначе перебирались на нову квартиру або на нове житло, тільки без мебелі та діжок. Незабаром коло трьох повозок земля вкрилась усякими пакунками, неначе крамом на ярмарку, вивезеним на продаж.

— Ой, як же багацько понабирали усякого добра! — прохопивсь один слимак, — чи ти ба!

— Понабирали, бо треба, моє серденько! В вас, в святому Києві, і льоду серед зими не достанеш, господи прости та одпусти! Запас, бач, біди не чинить, — говорила Лекерія Петрівна, стягаючи подушки з воза й кидаючи їх на руки погоничеві. — Як же пак не брати подушок, коли в вас в кімнатах стоять тільки голісінькі ліжка!

— Це правда! в нас подушок нема, і простирядел та укривал не «полагається». Навіть за гроші не достанете, бо їх не держимо. Подорожні самі возять свої подушки та усякі укривала, — сказав слимак.

— А як хто часом приїде без подушок? — спитала панія Висока. — Всі так і сплять, поклавши кулаки під голови?

— Так і сплять на кулаках або кладуть в голови хто штани, хто спідниці, а хто чоботи або калоші наспід, щоб було вище в голови, — обізвався слимак.

— Спасибі вашому батькові! Я не зугарна спать на чоботях та калошах. Спіть так ви самі, за монастирську покуту, а я інакше спокутую свої гріхи, — сказала панія Висока, витягаючи з задка перину.

— Невже, Лекеріє Петрівно, ви оце й перину приперли до Києва? — сказав Масюк.

— Атож! Ви не часто буваєте в Києві, то, мабуть, і позабували, яка тут в гостиницях догода. А я частенько-таки говію, то й стала досвідна. Було, часом забудусь та не візьму з собою перинки, то ті каторжні повстяні матраци, неначе набиті жорствою або камінцями, так надушать мені боки, що ребра болять три дні ще після того, як вернусь додому. Я хотіла ще взять і здорову перину, та в віз не влізла. Так я оце вхопила та вкинула в віз маленьку: все якось буде догідніше, не так мулятиме в клуби.

— А ми з своєю старою по-козацькій: підмостимо степового сінця в'язку, то й не мулятиме в клуби, — сказав Масюк.

— Еге... за сінце спасибі! Це добро коняче, а не людське. Я без перини зроду-звіку не засну й до світу: все мені щось муляє та й муляє то в клуби, то в литки, навіть в п'яти. Я й на Дунай возила перину з собою за живоття мого небіжчика. Він на сіні, а я таки на перинці, — говорила Лекерія

Петрівна, передаючи усякі клумки та зашиті зверху полотном кошики.

— Чого ж то ви понабирали так багато в тих клунках та кошиках? — спитавсь Радюк.

— Понабирала усякого добра, бо тут у Києві злидні на злиднях та дорожнеча така, що й не доступишся. Деруть, як з батька, — сказала Лекерія Петрівна. — Оце напхала мішок харчів для себе й погонича; і хліба й паляниць, і хліба і до хліба, і сала й масла, і цибульки й ковбасок, і шинку, і чаю й сахару і напекла маторжеників та мнишиків.

— Ого-го! цілий ресторан привезли з Масюківки! — жартувала Галя, — то ми до вас в гості!

— Просимо, просимо! хоч щодня! Буде чим вас вітати, — сказала Лекерія Петрівна. — Он там в кошику й пляшка наливки, а друга — перцівки.

— Та й я, признаться, вставив в кошик пляшку перцівки, бо тут у Києві горілка катзна-яка! але тільки. так, що й моя стара не бачила. Це потаєнці од неї, бо, може, викинула б з кошика, щоб я не поїхав в Київ спасатись з пляшками.

— Отуди! А я думала, що ти не всунув в кошик цього добра, та й собі, потай од тебе, всунула пляшку настойки. В мене, бач, таки думка була за тебе й за зятя, — обізвалася Масючка й засміялась.

— Ну, то й гаразд зробили, бо дві пляшки якось лучче, ніж одна: не завадять нікому, — сказав Масюк.

— А я забрала й ложечки, і чайник, і блюдечка, і графин на воду, бо тутечки в їх в гостиниці все якесь нечисте та смердяче; заткнула в кошик на всякий випадок і дві столові ложки, — сказала Лекерія Петрівна.

— А то навіщо?-аж крикнув Радюк.

— Ат... так собі руки розхапались, то й хапали в дорогу, що налапали, що було напихваті. Може, тут десь в монастирі трапиться громадський обід, то підемо з своїми ложками обідать. Адже ж на громадський обід в нас ходять з своїми ложками, — жартувала Лекерія Петрівна.

— Може, ви, Лекеріє Петрівно, взяли рубель та качалку, та макогін?-сміявсь Масюк.

— Ну! рублем та качалкою нема чого качать в гостиниці. А що макогона, то шкода, що не взяла: стала б за пригінчого до тих голомшивих служників та поганяла б їх макогоном. Там такі убоїща, такі неросторопи, що ні в чому тебе не послухають, самі хати не виметуть і навіть тобі віника не дадуть. Хоч спідницею вимітай номер! Я таки вкинула в свій дормез новий віник з нехворощі.

І Лекерія Петрівна справді десь налапала під козлами нового віника й кинула наймитові на руки, на перину.

— На та постав там у хаті в куточку коло груби, а потім, як нагодишся в хату, то виметеш діл, — сказала панія Висока. — Я ще в той віник і полиню вмішала.

— Навіщо? — сказав Радюк.

— Бо тутечки того паскудства, блошиць та бліх, така сила, що без віника й не засну.

— То ви його держите в руках, чи кладете його собі в голови, чи що?-спитав Масюк.

— Де там! Кладу віник з полинем на ніч собі в ноги.

Не так каторжні блохи дошкуляють, бо не люблять духу нехворощі й полиню. Цим києм тільки й одіб'єшся од тих собак. Я людина-таки геть-то досвідна. Бувала в бувальцях, ходила в світи, була в походах з небіжчиком та вешталась понад Дунаєм і за Дунаєм по всіх-усюдах. Недоброхоть якось наберешся досвіду в усьому.

— Ну, та й запопадна ж ви людина! — сказав Радюк.

— А ви ж як думали, — обізвалась Лекерія Петрівна. — Ви думали, що я сяк-так? по-паничівській: вхопив капелюш та паличку та й дав драла в дорогу до Києва? Я з віником і за Дунаєм скрізь їздила, не то що в Київ.

— Глядіть лишень, Лекеріє Петрівно, щоб часом люде не підняли вас на сміх, що ви їздите на прощу з макітрами, з глечиками, та ще й з своїми віниками, — говорив, регочучись, старий Масюк.

— Смійтесь, смійтесь! «З посміху люде бувають», як кажуть в приказці. Далека дорога — це не жарти.

— Левку! не забудься витягти, от тамечки в задку під сіном, сокиру, шнурки та паліччя! На возі сокири не кидай, бо ще хтось вночі поцупить та й на торжок однесе. Адже ж тут у Києві тих злодіїв та торбохватів, хоч греблю ними гати! — гукнула Лекерія Петрівна до свого наймита.

Левко витяг з воза сокиру, жменю конопель, добрий жмут мотузків, ще й чотири кілки.

— Навіщо ото ви взяли в Київ сокиру та набрали конопель та якогось кілля?-спитав Радюк з реготом.

— Та то Лекерія Петрівна хотіла в дорозі пуститься при нагоді на розбишацтво! — сміявся Масюк.

— Еге! авжеж пак! А, борони боже, часом серед степу трісне вісь або поламається загвіздок. От тоді хоч пальцем затикай вісь, замість загвіздка, та й держи колесо руками, щоб не спало. Де ж ви в степу знайдете не то кілка чи хворостину, а навіть стебло хмизу або дубчика? А коли вісь поламалась, то бери зараз дрючка з воза та й підправляй під вісь; бери коноплі, зсучи мотузка та й прив'яжуй дрючка під підтоки, то все-таки якось доплуганишся до будлі-якого села або до корчми. Ой ви! вчені, та недрюковані! Ви подивіться під віз! — сказала панія Висока.

Радюк глянув під віз. Там і справді були прив'язані до підгерстя та до підтоків три чималі дрючки.

— Ото вам наука!-не їдь в степ без дрюка, — сказала Лекерія Петрівна.

— Ну, Лекеріє Петрівно! не дуже чваньтесь, бо і в мене в наточанці є й сокира, й мотузки, й сириця, ще й, коли хочете, позичу вам ухналів та цвяшків. Запас і справді біди не чинить, як кажуть в приказці, — обізвався Масюк.

Поскладавши усе добро на купи, усі рушили в гостиницю на другий поверх і зайняли три опрічні порожні номери підряд. Панія Висока та Масючка зійшли наниз командувать переносинами. Три наймити й два слимаки хапали усякі клунки, подушки та чемодани й перетаскували в номері. Переносини були довгі, аж обридли послушникам.

— Ой серце! боюся я за обрік, та за шорки й гнuzдечки, та, сказати по щирій правді, й за коні, — бідкалась Лекерія Петрівна, — не дай господи, як у нас вночі злодії виведуть коні! Тут же брама роздзяплена сливе до світу! Як ми тоді в світі божому доберемось до Масюківки?

— Та чого ви лякаєтесь? Адже ж погоничі спатимуть на возах, коло коней, — сказала Галя.

— Вони-то спатимуть, а упряж тим часом слимаки поздіймають та і спродають на точку. Бо, як казав один католик, побувавши на прощі в Лаврі: «Що свята Лавра, то Лавра, а що лаврикові — то превражі синове». Ой, треба б забрать у хату упряж! Та й за обрік я небезпечна. А оброку в мене сливинь повний мішок, — сказала Лекерія Петрівна.

І Лекерія Петрівна звеліла своєму наймитові принести в номер упряж та мішок оброку. Послушники зглянулись і пересміхались. Галя та Радюк плечима здвигнули, зирнувши одно на одного.

Господині заходились чепурить номері, стирали скрізь порох, обмітали павутиння, неначе мазальниці заходились мазать хати ік великодню на білому тижні. Вони порозпаковували чемодани, позастеляли ліжка, понакривали столи привезеними скатерками. Лекерія Петрівна загадала своєму наймитові чистенько повимітати сміття. Номері стали чисті і якимось привітніші, Радюк та Галя зайняли опрічний номер.

Рядом з ними зайняли номер старі батьки, а пестінь з ними оселилась Лекерія Петрівна з шорками, віжками та мішком оброку, засунутим під ліжко. Вона була дуже неймовірна й полохлива зроду і нікому не йняла віри.

Вже смерком послушник приніс здорового самовара й оставив його в Масюковому номері. До чаю в той номер ібравсь усей гурт.

Олександра Остапівна Масючка таки і в своєму кошику познаходила усякий посуд та паляниці й бублички.

Лекерія Петрівна нанесла до чаю й свого добра, прийшла в гості навіть з своїм сахаром, як ходять з своїм сахаром одна до одної старі удови «чиновниці», принесла навіть свою паляницю. Усі посідали за чай та закушували закусками з надзвичайним смаком після довгої важкої мандрівки. Усі були веселі, усі балакали й, здається, найменше думали за те, що вони спасенники в Києві й приїхали одговіться в монастирі.

— Ну, тепер, мої діточки, сідайте за стіл рядочком обоє проти мене, — говорила Масючка до Галі. — Нехай я хоч надивлюся на вас в останній раз.

Галя зачинила чемодан і сіла за стіл попліч з Радюком. Обоє вони були гарні й молоді, і не одна мати задивилась би на їх гарну вроду.

Мати пила чай і не могла очей одвести од дітей. Старий Масюк став веселіший і бадьористий та все поглядав на такого гарного зятя, якого він і не сподівався.

Він говорив, жартував, сміявся з Лекерії Петрівни, зачіпав її смішками та жартами, випиваючи стакан за стаканом. В його обличчі, в жартах ніби проглянуло щось козацьке, отаманське, й сміливе, й жартовливе. Високе й широке чоло, здорові кудлаті довгі вуса, запалені щоки — все це так не приставало до куцого, обчиканого піджака, до білих комірчиків, до вузеньких рукавів. Козацький червоний кунтуш з вильотами на рукавах та золотими облямілками так і просився на його пишну постать, на його дужі широкі плечі! Він йому б прияличував.

— Годі вже хлєптать цей чай! Я вже нахлєпталась його по шию, неначе гуска води на ставку,
— сказала Лекерія Петрівна.

— Та й я вже налив ним душу вщєрть! Годі вже! буде! Цур йому! Я вже ладен попоїсти всмак,
— обізвався Масюк.

— Та й у мене чогось після дороги наче порожньо в шлунку, — сказав Радюк.

— Почекайте! ось я зараз принесу вам свій, таки добре запорожнений мішок: принесу вам ковбасу на вечерю, бо коли б часом не обросла цвіллю за ніч. Нехай вона таки сьгодні дасть дуба отутечки в монастирі, — сказала Лекерія Петрівна, схопившись з стільця й виплигнувши одним скоком в двері.

Вона вернулась з паляницею й ковбасою, завинують в папір та листя з хрону. Галя та Масючка переполоскали стакани і в одну мить прибрали з стола посуд. Галя вийняла скатертину, розгорнула й застелила стіл. Незабаром на столі десь узялась печена курка й качка, масло, паляниці, мнишики. Лекерія Петрівна поклала ковбасу на тарілку. Десь у кошику й тарілка знайшлась. Масючка витягла з кошика пляшку перцівки. Десь узялись ножі й виделки, сільничка й чарки, неначе вони прилетіли з Масюківки слідом за шарабанами і впали на стіл.

— От якби цю ковбасу та присмажить ще на сковороді на салі! — сказав Радюк.

— Еге! Якби я оце дала її отим слимакам присмажить, то вони донесли б до печі тільки хіба половину, а з печі подали б на стіл самі вишкарки, та й то не всі. Полетіла б наша ковбаса аж під небеса, а не в наші роти, — говорила панія Висока.

Стіл аж захряс од усяких наїдків. Усі посідали навкруги стола за вечерю, неначе в себе вдома. Масюк випив чарку перцівки, скрививсь, аж вуса в його ніби скривились на круглому здоровому виду, а потім не то гикнув, не то крякнув і, наливши чарку, подав зятеві.

Радюк випив півчарки й не подужав більше: перцівка була вже геть-то пєкуча.

— Та й годі?-крикнув батько.

— Та й годі! цур їй, пєк їй! Попечу собі шлунки. Я не люблю такої дуже пєкучої, та й загалом не люблю вживать горілки, — сказав Радюк. — Вино ще сяк-так, а горілка мені не до смаку.

— А я до цього торгу й пішки! Ото добре зробили, Іване Корнійовичу, що викрали в себе з дому оце гірке зілля!-сказала Лекерія Петрівна, — попарю та погрію себе трохи після дороги.

І вона випила чарку перцівки до дна і не скривилась. Усі кинулись на холодну ковбасу, і вона щєзла в одну мить; потім почали наминать качку.

— Ну, та й добрі спасєнниці з вас, як бачу! — жартував батько, — в одну мить запагубили ковбасу, ще й качку. Нехай господь прийме це за спасіння ваше.

— Та вже чи спасєнниці, чи грішниці, а нехай вже господь простить мені на цей раз, бо я виголодалась в степах, як вовк, що три дні ходив на влови дурнички, — обізвувалась Лекерія Петрівна.

Усі їли завзято після мандрівки.

Одна Масючка трошки закусила та й задумалась, дивлячись на дітей та милуючись ними.

Тільки тепер, трохи одпочивши од дороги та напившись чаю, вона примітила, що Галя вже не вдома, що тепер вона в чужій господі, в чужій хаті, десь далеко од рідної оселі, од своєї господи; що Галя вже навіки вилинула з рідного гніздечка, вже вилинула й ніколи не вернеться до матері, ніколи, до самої смерті.

Мати задумалась і засмутилась. І не йшла їй на думку їжа, ні напитки, ні навіть веселі слова та весела жвава розмова. Вона неначе перестала чути й жарти, й смішки, не чула нічого, за що розмовляли за столом, неначе вона опинилась сама десь в самотині, неначе усі кудись повиходили з хати, десь подівались і покинули її саму з її сумними думками та скорботою на серці.

— Чом це ви, мамо, нічого не їсте? Дивіться, як ми тріскаємо! Ще поїмо все, а ви зостанетесь голодні, — сказала Галя з дитячим спочуванням до матері.

— Їж, серце, їж, а за мене не клопочись. Я вже теперечки піклуватимусь собою сама, бо тебе вже не буде в нашій хаті, — одповіла Олександра Остапівна й легенько зітхнула.

— Ой, їж, стара, бо незабаром і качка полине з стола в небеса, куди вже полетіла ковбаса, — жартував Масюк.

— Не бійсь! не ляжу спати голодна, — обізвалась Масючка і взяла, при тих словах, качину кульшу в руки.

Але їжа зовсім не йшла їй на думку. Вона поклала скибку паляниці на стіл, покинула й качину кульшу й знов задумалась, втупивши смутні очі в веселий вид своєї єдиниці. І знов їй здалось, неначе усі десь зникли з очей, повиходили з хати.

— Чи це ви, Олександрє Остапівно, вже й зажурились?—крикнула Лекерія Петрівна, —та так зарані! Передніше хоч одговійтесь, а тоді вже журитиметесь, скільки схочете, бо журиться та вдаватись в тугу — це один з семи смертельних гріхів.

— А ви й досі не забулись, скільки тих смертельних гріхів? — спитав Радюк.

— Авжеж, не забулась! Ще б пак забулась! Я не з роду забудьків. Як вивчила напам'ять в граматці усі гріхи, то й досі пам'ятаю од слова до слова, —сказала панія Висока.

— А я зроду забудливий і через це їх геть дочиста усі позабував, — сказав Радюк.

— Бо то ви. То-то й ба! В вас, в молодих, теперечки й граматка, і всі смертельні гріхи повиходили з моди, — говорила Лекерія Петрівна на здогад буряків, коли було треба моркви, — в вас все не по-давньому, а по-новому. Це якась погана поведенція пішла в вас.

— Та це ти, стара, вже, певно, почала спасатись. Еге, так? Згадала, мабуть, за столом, що приїхала в Київ не ковбаси їсти та перцівку пити, а на прощу, щоб спасать душу. Може, ще тутечки й десь пристанеш до монастиря та й додому не вернешся? — жартував Масюк.

Але ті усі жарти одскакували од матиного серця, як горох од стіни.

Вона нічого не їла й сиділа мовчки за столом. Попоївши всмак, Галя й Лекерія Петрівна кинулись прибирать з стола. Віник панії Високої й справді став у пригоді.

Проворна Лекерія Петрівна побігла в свій номер, принесла віник і зараз замела крихти під столом.

— Тепер, любий зятю, навідаймось лишень до коней та оглядьмо, чи заклали за драбини сіно. Видаймо коням обрік та нагодуймо наймитів, — сказав Масюк.

— Потривайте лиш трошки! Ось і я піду з вами, бо я ж сама собі й офіцерша, й офіцері — гукнула Лекерія Петрівна, ставлячи віник у куточок коло грубки. — Ось я зараз побіжу в свій номер та одсиплю в припіл оброку коням.

— Та нате вам оцей кошик на обрік! — сказала Галя, — де ж таки в припіл!

— Є в мене й торбинка на обрік. Це я, бачте, жартую, — сказала панія Висока, вискакуючи з номера.

В номері зосталась мати з дочкою.

В хаті стало тихо, ще якомсь мертвіше й тихіше після жартів та гармидеру.

— Оце ти, моя дитино, тепер вже неначе одрізана скибка. Мені доведеться самій сумувать та смуткувати в своїх покоях, — сказала Олександра Остапівна до дочки.

— От і одкраяна скибка! Одкраяна, та не зовсім-таки навіки. І ту скибку ви вкинули не старцеві ж у торбу, — обізвалась Галя.

— Вкинула в торбу такому старцеві, якого дай боже усякому. Це правда, — сказала мати, — а все-таки він тебе одібрав од мене, неначе викрав з дому найдорожче добро. Буде мені сумно без тебе в хаті, — говорила мати крізь сльози й крадькома од дочки втерла сльозу.

— Не журіться, мамо! Ми з Павлом часто одвідуватимемо вас. Ще й остогиднемо, як присурганимось до вас та навеземо вам маленьких пискунів, — сказала Галя всмішки.

— Я забрала б твоїх писклят собі в хату та й не пустила б їх додому, бо й своїх пискунів в мене було не гурт-то, — сказала мати, оглядаючи й впорядковуючи поодчинені чемодани.

Незабаром в коридорі застукотіла неначе череда. Хазяїни вертались з Лекерією Петрівною, а за ними тупотіли наймити.

Масюк дав наймитам по чарці. Масючка покришила добру четвертину сала, одкраяла хліба й дала повечерять.

— Та глядіть мені шорок та віжок! Чуєте! підкладіть, про мене, собі під голови, щоб були вдома та не помандрували на точок.

Незабаром усі замовкли й почали позіхать. Усі якомсь ущухли одразу. Розмова якомсь не йшла.

— Час би хоч і спать. Дорога — не приятель, а ворог, хоч і не лютий: набила добре боки, — сказав Масюк, позіхаючи на два зводи.

І незабаром в номерах затихло. Радюк з Галею вийшли до свого номера. Масючці чогось здалось, що Галя пішла і вже більше до неї не вернеться. Вона тихенько заплакала. Якесь неприємне почування, якась навіть досада на зятя заворушилась в душі в старій матері, їй здалось, що зять одбив та одняв од неї дочку силоміць.

Світло погасло. Масюк як впав на ліжку, так одразу й захріп. Все по номерах затихло й замерло. Одна мати довго ще не спала та перекидалась з боку на бік. І жаль за дочкою, і хазяйські справи та клопоти, і Галине придане, ще не скуплене — все це довго не давало їй

спать.

"Чи не забулась я часом чогось для Галі в хуторі? Чи все плаття її позабирала? А чого то ще треба закупить в Києві для неї на нове хазяйство? ножів і тарілок, і мебіль, нові скатерті і...» — дума за думою находили й одходили, як хмари на небі. І вже перед світом стара мати заснула, спинившись думкою на скатерках, втомлена й дорогою, і смутком, і материнським почуванням своєї доброї м'якої вдачі, і своїм материнським клопотом.

Другого дня старі посхоплювались з постелі раненько. Мати збудила й Галю.

Вони понадівали чорне убрання й налагодились їхать в Лавру, щоб натщесерце побувать в печерах й вислухать службу божу, бо другого дня думали одговіться в Михайлівському монастирі. Усі похапцем вбирались та чепурились коло загідженого дзеркала, що показувало лице або навскоси, неначе звернуте з в'язів, або робило з лица не то гарбуз, не то головку капусти.

— А чом же це, Павле Антоновичу, ви не хапаєтесь і не вбираєтесь в шори-вбори та в наритники? — спитала Лекерія Петрівна в Радюка.

— Я й не думаю натягати на себе шори та наритники, бо не поїду в Лавру, — сказав Радюк.

— От і недурно ви позабували граматку і в граматці всі сім гріхів смертельних. Якби це ви поїхали в печери, то, може б, і граматку пригадали, — сказала, з легеньким докором панія Висока.

— Я й дома передивлюсь граматку й часловець, а сьогодні оце, напившись чаю, побіжу по місті напитувать та назнавати квартиру для себе, щоб ви й мама подивились і побачили Галине й моє нове житло.

— От і добре! про мене, нехай буде й так! Поведете мене та й мені покажете, які тут у Києві ті квартири та міські житла, — сказала панія Висока.

Випровадивши усіх, Радюк позамикав порожні номері, вскочив у свій номер і запер двері, роздягся в одну мить і знов впав на ліжко та й захріп під голосне цвірінькання горобців на липах, неначе під шум води на млинових лотоках та колесах. Він спав довго й міцно. Вже сонце високо підбилось вгору, вже й з церкви вийшли, а він розкошував у сні. Вставши і вмившись, він звелів подавать самовар, напивсь чаю, потім причепурилась перед дзеркалом, трохи не плюнув на свою покривлену карикатуру в дзеркалі, ще й поплямовану мухами, забіг в станю подивиться — чи нагодовані його коні, і пішов по вулицях назнавать квартири.

Ранок був чудовий. В монастирських садках та в тополях за брамою щебетали, аж лящали пташки, неначе в гаю. Надворі була година. Було ясно й трохи душно.

Ранок був веселий, приємний. І в душі молодого Радюка була така сама препишна весна. На серці було весело й радісно. Він був щасливий, як тільки може быть щаслива молода людина, що добула свого щастя.

Вже сливе опівдні він вертався додому, позазнававши чимало невеличких квартир.

Він повернув убік, щоб обійти кругом монастиря поза стінами й прогуляться понад горами та глянуть на Дніпро.

Сонце обсипало золотим промінням білі доми та золотOVERXІ монастирі на Подолі, грало

одлисками на гладенькому Дніпрі, лисніло десь далеко-далеко на островах та на далеких луках в озерцях, неначе в дзеркалах, що їх покидало недавнє повіддя.

Надзвичайна широчінь та далечінь картини несамохіть зворушила високі почування в серці, світлі ідеали в мрійній молодій душі. Думи та мрії замиготіли, Неначе одлиск майського проміння на тихому гладенькому Дніпрі.

"Простір без кінця, без краю, весь засипаний наче золотом, оповитий в легесенький майський вранішній туманець та опар з води! Й кінця йому не видної І краю не знать під блакитним майським небом! І нічого ясного, добре омежованого не вхопить в тому мряковитому просторі моє око. Невже й таке людське життя та й моє молоде життя в будущому часі? І сам добре його не вгадаю й не постережу. Як бажає серце прикласти до живого життя мої гуманні золоті мрії, справдить мої високі ідеали! Сипнув би на весь світ рясно та рясно думками, мріями, добром та щастям, як сипле оце золоте тепле сонце рясним золотим промінням на розлогі луки, на Дніпро».

І гострі темні очі його неначе пригасли, неначе припали росю, стали вогкі, мрійні й добрі.

І щасливій молодій душі забажалось зробити весь світ щасливим, та просвіченим, та заможним, та добрим і помирливим, щоб скрізь було щастя, радість, просвітність, гаразд, щоб нічого не було на світі ні темного, ні голодного, ні смутного та журливого.

"Але як? і чим? і де ті способи? і де ті прилади? Людське життя таке поплутане, позасукуване, позамотуване, таке мрякувате, неначе отой імлістий мрякуватий далекий вигляд за Дніпром. Он сумні бори позакутувані в імлу, як сумне людське горе! Он гаї та приліски, ніби хижі звірі, одпочивають, притаївшись в імлі на засідках. А ондечки золотий веселий блиск на банях та хрестах в розкиданих по береговині селах. Он срібний блиск на озерцях та плесах скрізь промикується через імлу, неначе визирає щастя з туману людського важкого та сумного життя! Життя-це якась мрякувата безодня, поцяцькована подекуди й поплямована одлиском щастя та радощів. І як розплутать і постерегти ту плутанину живого суспільного життя й його давні пережитки? І скільки треба задля цього досвіду, науки, кмічення над живим життям!"

І в молодого Радюка аж голова похилилась, і гарні чорні брови аж насупились од великих гадок та думок.

"Занехаяв би оці важкі думи, як занехаяло їх вже. багато моїх товаришів ще за школярською партою... але ці думки та гадки чогось не покидають мене, неначе поприростували до моєї голови. Та я й думки не маю кидать їх, бо їх люблю, живу й живлюсь ними, й животію ними».

Радюк встав і помаленьку йшов додому, думаючи свої думи.

— Добридень, Павле Антоновичу! — гукнув до його голос з тіні лип та молодих чинар на алеї.

Радюк аж кинувсь, аж жажнувся. Несподіваний крик знайомого голосу під липами наче збудив його в сні. Він ніби прокинувся і зиркнув очима. До його неначе закрадався з-за недавно посаджених липок та чинар на самому краєчку гори молодий, високий та плечистий русявий панич в сірому літньому убранні, в вишиваній сорочці, в солон'яному брилі з широкими крисами, з тоненькою дорогою паличкою в руці. Він ще здалеки зняв бриля й вихав ним та махав на Радюка. Сонце розсипалось на його м'яких ясно-русявих, аж сріблених, наче ляні пачоси, дрібненьких кучерях.

Височенький, повненький та широкий в плечах, він одначе на виду був трохи схожий на маленького делікатного хлопчика з рожевими повними устами, кругленькими ясними сірими

очима, м'якими білястими кучерявими васильками на висках та рожевими маленькими вухами, що світилися наскрізь на сонці.

— Дунін-Левченко! Лука Павлович! їй-богу, він! Де це ти взявся? Виплигнув з-за липок, неначе сидів там на засідках. Аж мене злякав, — говорив Радюк, тричі цілуєчись з Дуніним-Левченком.

— Де я взявся? І справді виплигнув з-за кущів до тебе, неначе заєць. Але де ти тут взявся? — спитав Дунін-Левченко.

— Я оце оженився і приїхав з новою ріднею до Києва. Думаю тут оселиться та напитувать собі будлі-якого місця. А ти вже скінчив свої екзамени в університеті?

— Оце тільки що доконав-таки їх! Тепер я вольний козак і гуляю оце на вольній волі.

— Радюк був на два курси старший од Дуніна-Левченка, але вони були великі приятелі, належались до одного товариства й мали однакові думки й пересвідчення як національні, так і загальні, хоч між ними й була різниця по вроді та вдачі. Радюк був жвавий, говорючий та палкий; Дунін-Левченко був непрворний, дльавий, нешвидкий навіть в мові й важкий на ході. Він говорив помаленьку, не хапаючись, і навіть розтягував слова в розмові, неначе говорив з приспівуванням. Голос в його розмові був тихий та мелодичний, якийсь приємний. Вуха слухало його розмову, неначе якусь гарну мелодію.

— От і поздоровляю тебе од щирого серця! — крикнув Радюк і подав товаришеві руку.

Дунін-Левченко подякував, здіймаючи бриля і втираючи хусткою мокре чоло. Він був син дуже заможного діди́ча з чернігівського полісся з-за Десни, з давнього козацького значного роду. Його батько мав свій стародавній дім на Липках і завжди жив в Києві, бо його два сини вчилися в школах. Влітку на вакації сім'я звичайно виїздила в свою маєтність за Десну, де в одному селі була своя велика панська оселя, просторний дім, старий чудовий здоровий парк та широке давнє господарство. То була ще батьківщина й діди́зна давнього козацького роду Дуніних-Левченків, вже сливе переполовинена останнім нащадком багатого роду.

— Що ж оце ти гадаєш та думаєш робить? — спитавсь Дунін-Левченко.

— По обіді піду назнавати та напитувать квартири, сякого-такого житла, бо вже ж я жінку маю, і оце зараз випровадив свою нову рідню на прощу в Лавру, а сам гуляю та літаю мріями понад луками та дніпровими берегами. Мені є теперечки про що думати й гадать. Думки мої розкочуються, неначе розсипаний з решета горох. І трудно мені їх позбирать, — сказав Радюк, — мене тутечки в Києві усякі старосвітські лисини та старі панії псалтирниці вже обсудили, оббрехали, бо ти сам добре знаєш, що їм в Києві нема ж про що язиками в салонах клепать. А тут? саме в добрий час неначе з піднебесся впали в очі наші вишивані сорочки та смушеві шапки. — І Радюк зареготавсь. Засміявся і його молодий приятель.

— Коли тебе так вже тут обговорили, то їдь на село заходжуйся коло хазяйської справи. Це теж праця, ще. й не абияка! — сказав Дунін-Левченко.

— Поїхав би, та, коли сказати щиру правду, не маю до цієї справи хисту й потягу. Це, мабуть, така вже в мене природжена вдача. Я люблю, правда, сільське господарство, але більше з його поетичного боку, ніж з практичного, бо й сільське господарство має свій поетичний сутінок.

Я люблю їздить на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями, неначе море, коли колоски черкаються об голову, об вуха, коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками, жайворонки висять в блакитному небі й дзвенять-дзвенять, неначе

хтось в небі дзвенить срібними дзвониками. Я люблю їздити на поле в жнива, коли усе сливе село вибирається в поле.

Поле оживає, ворухиться живими людьми, мов стає живе. Люблю кмітити, як на постатях лягає жень кожного женця під серпами, неначе стерня застеляється жовтими хустками; як під косами лягають обважнілі од зерна колоски, як покоси вкривають рядочками жовту стерню. Люблю дивитися, як поле вкриється довгими стайками полукіпків, усякими п'ятками, недокладками та недобірками, як стайки стоять, наче стиснені, по горбах та сугорбах в одну суцільну масу або розходжуються по степах, неначе їх вкрили киргизькі силенні череди та ватаги. Люблю наглядати, як скриплять вози з снопами, а од їх несе духом материнки та усякого зілля.

— І я люблю це усе, — обізвавсь молоденький Дунін-Левченко. І він обернув очі до Радюка й осміхнувсь. І легенький сутінок сільської поезії проглянув через його ясні кругленькі очі, через червоні уста. То були ясні тихі очі поліщуків. Очі світились таким тихим, таким мрійним світом, неначе вони ще й теперечки бачили лісовиків з зеленими бородами та зеленооких русалок ясної місячної ночі; неначе сам молодий хлопець, як і його давні предки, на свої очі тільки що бачив, як русалки блукають понад берегами, і розумів, про що шумить ліс, за що говорять воли, за що шепочуть очерети та комиші в лугах.

— Практичний бік сільського господарства мені не до вподоби, — сказав Радюк, — разуразня тяганина, завсідній клопіт, завсідня купівля, продаж, усяка дрібна снасть: ті ярма, занози, підгерстя, підтоки, війя, лушні, ухналі, щаблі, стягели. Крий мати божа! Вони мене заморочили б на смерть, забили б мені памороки, запагубили б мої думи та мрії. Я більше почуваю в собі потяг до науки; мій розум все потягується до просвітності, — говорив Радюк.

— А в сільському хліборобському господарстві ці дріб'язкові речі, цей клопіт — неминучі. Хазяйським оком воли ситі, — говорив Дунін-Левченко, — та й падкуй коло цього! Та й піклуйсь усею тією дрібнотою щодня, щогодини.

— Як вовтузиться мій тесть Масюк, — сказав Радюк.

— Авжеж так! І я до цього нездатний. І мене більше цікавить здорова бібліотека мого тата й діда вольтеріянця. І з мого батька вийшов тільки сякий-такий хазяїн; але він все скуповує книжки в свою бібліотеку, випишує французькі та німецькі часописі та журнали, та перегортає, та перечитує їх. А коло хазяйства не дуже-то падкує. Скрізь недогляд. Економи, та усякі доглядачі, та пригоничі не дуже-то доглядають і крадуть, скільки влізе.

— Ото й з мене, мабуть, вийшов би такий достоту хазяїн, — принаймні під старість, — сказав Радюк.

— Отак само й з мене! — обізвавсь Дунін-Левченко, — Я радий, що оце з шістдесятих років в нас розпочалась сяка-така просвітня ворухня в суспільстві. Оце для мене цікавіше, ніж усяке сільське господарство та хліборобство. Не хочеться мені закопувати себе на селі в глушині.

— Але ми оце маримо та перекидаємось мріями, неначе опуками, а вже час пізній. Наші, певно, швидко вернуться з Лаври, а в мене в кишені усі ключі од номерів, — сказав Радюк.

І він похапцем підвівсь і почимчикував просто по алеї. Його товариш, не звикший до швидкої ходи й трохи непроторний та дльавий, ледве поспішав за ним, дріботячи своїми тоненькими та маленькими, як у панни, ніжками.

— Зайди до нас, коли маєш час! Познайомишся з моєю Галею, а що всього цікавіше, побачиш

нашу приятельку й сусіду, панію Високу. Це таке диво, яке можна й за гроші показувать. Подумай тільки собі, що вона приїхала на прощу з периною й своїм віником, а свою упряж та мішок з оброком позабирала в свій номер і поховала під ліжко.

— Невже!-зареготавсь Дунін-Левченко на всю гору, так що аж спинивсь.

— Їй-богу, правду кажу! Оця надто практична людина не загине на селі! Кажуть, вона назгрібала незліченну силу грошей то з хліба, то з сього, то з того: то з курей та качок, то з повісом конопель, і держить їх в скрині чи в бодні в сувоях полотна, чи що, — сказав Радюк. — Ти зачепи зумисне її виразку й розтриюдь та роз'ятри трошки її; заговори ніби ненароком про Дарвіна або Спенсера. Але вона предобра й дуже статковита, статкує коло всього і в хаті, і на полі.

І Дунін-Левченко зайшов з Радюком на подвір'я. Радюк добре зробив, що похопився вернутись додому. В браму зараз-таки притюпали Масюкові коні, а за ними сунулась старомодна колісниця Лекерії Петрівни, але вже без дрянниць і без перини, обсмикана й очепурена.

Радюк порекомендував, усім свого товариша. Старий Масюк запросив його до себе на чай. Усі полізли вгору по крутих заялзених сходах. Послушник зараз подав самовар. Галя заходилась засипать чай та налагоджувать на стіл, скося оглядуючи молодого гостя. Лекерія Петрівна побігла в свій номер, щоб причесатись та причепуриться. Але дзеркало показало їй не то мавпу, не то мартопляса, а більш якогось пелехатого велетенського павука в чепчику з людськими очима. Вона не потрапила й причепурить своєї голови й чепурилась навпомацки та полапки. Набравши на тарілку пиріжків та хрустів ради гостя, вона незабаром вступила до Масюків.

— А ви таки з хлібом-сіллю в гості! — крикнув Радюк.

— Атож! я людина поділшлива, я по-сільському, по-старосвітському! І в Києві я не ладна цураться своїх сільських звичок. Та й ви, паничу, певно, з наших сторін, коли знаєтесь з нашим сусідом, — сказала Лекерія Петрівна, обертаючись до гостя, котрий одразу припав їй до вподоби.

— Ні! я з Чернігівщини. Але ми з Павлом Антоновичем сливинь товариші ще ззамолоду, коли й не змалку, — обізвавсь Дунін-Левченко до неї по-українській.

— Ото люблю, що ви говорите простою сільською мовою! бо в мене якось язик у роті швидше повертається, коли говорю по-своєму, по-українському: якось нема мені спину та зачіпки, — сказала вона, вирячивши темні очки на біляве гостеве обличчя.

— Ой, наливай, дочко, хутчій отого зілля, бо я аж перепався, аж став тлінний од довгої служби!-сказав Масюк, спускаючись своєю завальною постаттю на хруський старий стілець.

— Зараз, тату, зараз! От почекайте, нехай трохи чайник постоїть на конфорці! — сказала Галя.

Усі дами були в чорному убранні, як личило спасенницям, і були схожі на черничок. Галя так само була убрана в чорне убрання, і її матовий білий вид та рожеві щоки визначались ще виразніше, ще ясніше. Серед дам, схожих на черниць, і сидячи попліч з здоровим, загорілим Масюком, Дунін-Левченко дуже якось видавався між усіма й своїм ясно-сірим делікатним убранням, і білявою вродою, і білим делікатним обличчям. Для всіх він здавався випещеним делікатним паненням, на котрого ніколи й вітер не віяв, і сонце не гріло.

"І де це Радюк назнав собі таку красуню, в якомусь закинутому хуторі, з такими пишними

очима!-думав гість, дивлячись вважливим оком на Галю, — яка рівна, струнка постать! Які пишні очі!"

Галя поналивала стакани чаєм і подала усім, Масючка накраяла паляниці й припрохувала гостя.

— Хоч я вже й давненько напивсь чаю, але пробігавсь по горах, набалакавсь та намарився з Павлом Антоновичем так, що аж у горді посохло, аж чаю знов забажалось, — сказав гість.

— Ну, вже й правда, що в Києві тих гір, то й не полічить! неначе кіп в жнива на полі, —сказав Масюк.

— Зате ж гарні поетичні гори! Київ закладали та будували, певно, якісь давні поети, коли обрали таке пишне поетичне місце, —сказав Радюк.

— Його закладав або якийсь великий поет, або сатана... знаєте, тоді, як він змагавсь з богом за землю та пірнув на дно безодні в морі, виніс в жмені землі та давай тріпать рукою та розкидати по рівній божій землі. Отож, певно, з-під його пальців з долоні порснув пісок над Дніпро та й поставали оці кручі та яруги, — жартував Масюк.

— Може, вони й чортячі, але гарні!-сказав гість.

— Нечля вам, Іване Корнійовичу, таке говорити. Я б не дивувалась молодим: їм вже й господь простить, і люди вибачать. Де ж таки старій поважній людині таке теревенить про святий Київ, та ще й говіючи! Ой господи! З вами, бачу, не одговієшся, а тільки гріха наберешся, — репетувала панія Висока.

— А хіба ж вам не однаково, хто закладав Київ: чи поети, чи чорти?-жартував Радюк.

— Де ж таки однакової Та хіба ж тому правда?— обізвалась Масючка.

— Їй-богу, правда! свята правда! Ось мене так судомить в ногах от тих гір, ще ледве ступаю. Хіба ж таке судомління може бути од поетів або од святих?-дражнивсь Масюк, тереблячи на всі застави пироги з чаєм, аж його довгі вуса кивали кінцями, неначе сварились на Лекерію Петрівну.

— То вони, певно, начитались оце Дарвіна або Спенсера, що таке говорять про Київ, — обізвався гість і зирнув на Радюка.

— Атож! — аж крикнула панія Висока. — Це ті дві сатані, що їх так любить Павло Антонович.

— Ті дві сатані, що вам снились перед виїздом на прощу? — спитав Радюк.

— Атож! приснились, каторжні, обидва; ніби я стою коло ясел в своїй оборі десь вже смерком. А вони вдвох виходять з повітки, чорні, мохнаті та пелехаті, з рогами. на головах, а волячі хвости аж волочаться по кізяхах, неначе в собак, та просто до мене! та давай дуцать мене рогами. Я оступилась під загату, притулилась, голову ховаю під острішок. А острішок все росте вгору та вищає, а загата посовується та оступається позад мене. Вони, каторжні, кидаються на мене, як скажені собаки. Нема вже мені куди тікати й чим оборониться. А я ніби певно знаю, що вони потягнуть мене в пекло. Коли десь узявсь мій покійник капітан, біжить з дрючком в руках і подає його мені. Тоді я як телепну одного по рогах! роги й поспадали. Я вперішила по рогах і другого і тому позбивала роги. Тоді вони поставали шуті, неначе безрогі корови. А я їх все жену та жену, та й загнала в повітку. Загнала та й прокинулась.

— Слава вам, Лекеріє Петрівно! — говорив і разом реготавсь Радюк.

Дунін-Левченко й собі реготавсь без сорому, позираючи на Радюка.

— Коли загнали їх в повітку, то й позапрягаєте цю худобу в плуг, та ще й оратимете нею, — говорив Масюк.

— Дух святий при нас та при хаті! Щоб я чортами поле орала? Це вигадали! Одже ж з вами, їй-богу, нагрішиш повну хату, ще й кімнату. Ще добре, що перед сповіддю! — говорила Лекерія Петрівна вже з легенькою досадою в голосі, — а все то ви, Павле Антоновичу, таки винні були, що мені верзлось таке страховиння!

— Чому так? Я й сном і духом в цьому не винен.

— Бо як почали на виїзді на прощу торочить з своїми сусідами паничами про тих страшних заграничних вчених, як почали між собою змагаться та кричать, то вони мені обидва й приснились. Ще гаразд, що я не все второпала з вашої розмови. Але догадуюсь, що то було щось непутяще й ні до чого не годенне.

— Еге! Якби ви були все розчовпли, то були б досі вмерли. Й до Києва б не доїхали, — сказав Радюк.

— Якби небіжчик був не вирятував вас з біди, то ви оце досі були б вже в пеклі. Ой, горе нам! — сказав Масюк з тонким натяканням на жарт і з богобоящою міною на виду.

— Жартуйте-бо та й міру знайте! Од пекла борони боже всякого хрещеного й молитвеного раба божого, — сказала поважним тоном Лекерія Петрівна, збиваючись несамохіть на вислови знахурок.

— Чи ви пак, Лекеріє Петрівно, знаєте, що й я вже перечитала книжки цих двох страшних дідьків?—сказала Галя.

— Невже? Ой господи! Який тепер світ настав. Що ж то далі буде?— бідкалась панія Висока. — Це, певно, десь в Туреччині або в Німеччині вже народивсь антихрист.

— Ну, та й добрі пироги печуть там у вас на селах, Лекеріє Петрівно!— вихопивсь Дунін-Левченко, вкладаючи в копи вже третього пирога. —Істинно сільські! смачні, аж запашні, й тривні. Певно, в вас дуже здатна та зручна куховарка.

— Та куховарка, що отут сидить з вами та чай п'є. Та то я пекла власними руками!— аж крикнула панія Висока якось трохи чванливо.

— Честь вам і велике спасибі!— сказав гість. — В нас так мені вже обридли ті кухарські солодкі та легесенькі, ніби повітряні пиріжки та кухарська одноманітна страва! Було прибіжимо з братом з гімназії, голодні, як вовки, з дитячим апетитом. Так би нам хотілось тернуть борщу або чогось тривного! А мама все нам дає супчик та супчик та бульйончик, щоб ми пак росли делікатні та тоненькі.

— От я й рада, що наша Масюківка стала вам в догоді, —аж кричала од радощів Лекерія Петрівна, —от я вам зараз ще принесу тарілку! Ой, вікна треба помить!— крикнула вона й схопилась з стільця.

"Які вікна? Що це вона плете?— подумав гість, — чи не божевільна вона?"

— Ой, вікна ж, моє ти лишечко! Чи ви бачите? Он, гляньте! Я й досі не придивилась, хапаючись. Це ж ще з самої зими, з осені в цих ледарів вікна не помиті! І мухи, й павуки, і голуби! Ще й неначе собаки махали та крутили хвостами, повмочуваними в грязь, та хвиськали в шибки! А двері тутечки? Ой ненько моя! Ото паскудство!

— Чи вікна та двері, чи пироги передніше?-говорив. регочучись, Радюк.

— Авжеж пироги, а потім вже вікна! Ось я зараз!— репетувала Лекерія Петрівна.

— Не треба, спасибі!— крикнув гість, схопився з місця і вхопив своєю білою делікатною рукою за її червону шерстку руку, привів і посадовив силоміць на стільці, — не клопочіться й не турбуйтеся! їй-богу, я вже наївсь по самісіньку шию, аж сить поклав на собі.

— Як наїлись, то я й рада од щирого серця, а як ні, то я винесу вам ще повнісінький кошик, — говорила Лекерія Петрівна.

— Не бігайте й не виносьте! Мені вже час додому, хоч мені й дуже приємно ще посидіть та побалакати. Напиши ж мені, будь ласка, за адрес свого нового житла! Дай знати поштою, де воно буде, то я й прибіжу до тебе. Не забувай, що незабаром день моїх іменин. Зберуться, зйдуться мої товариші та земляки. Посидимо, побалакаємо широко й по душі. А ти знаєш, що без тебе в нас буде велика дірка за столом, як кажуть селюки.

Гість розпрощався з дуже делікатними поклонами, шаркнув дрібненькими ніжками перед Лекерією Петрівною, неначе перед молоденькою панною, подав руку, потрусив її за руку й подякував за пиріжки. Лекерія Петрівна аж почервоніла, од несподіванки навіщось дригнула назад маленькою ніжкою, ще й трошки присіла, неначе маленька школярка: вона, очевидячки, не знала, на яку й ступить, чи на праву, чи на ліву.

— Ну та й делікатний! Ну та й тендітний цей ваш товариш! — репетувала Лекерія Петрівна.

— Дуже вже переделікатнений! — обізвавсь Масюк.

— А які в його маленькі та м'якенькі ручки! Достоту, неначе в панни. А які дрібненькі та тоненькі ніжки! — репетувала Лекерія Петрівна.

— А ви й до ніжок придивились? Ну та й цікаве ж та кмітливе в вас очко! Вас треба стерегись, та ще й дуже, — сміявся Масюк.

— Коли воно якось само кидається в вічі! І ладна б не дивиться, та воно само чогось на тебе дивиться, неначе воно з очима, — сміялась Лекерія Петрівна.

— Та то його й брата переделікатнила й перетончила мама, — сказав Радюк. — Я її добре знаю, бо як я був ще хлопцем, в гімназії, то часто заходив у гості до його батька й до цих моїх товаришів, його батько й тоді жив на Липках в своєму власному домі. Мати його дуже делікатна панія.

— Мабуть, така, як була небіжка ваша мати, бо на неї в інституті й справді ніколи, мабуть, і вітер не віяв, і сонце не гріло, — сказала Висока.

— Нехай над нею земля пером! — обізвалась стара Масючка й перехрестилась.

— А оцей білявий красунь, — говорив далі Радюк, — та його брат, як були в нижчих класах гімназії, ніколи не ходили пішки в гімназію, їх возили в фаєтоні з ліврейним лакеєм. Було його

батько аж сердиться та каже: «Якось ніяково мені посилать в гімназію їх пішки, коли польські пани посилають своїх синів в гімназію в парних фаєтонах, а багатші та знатніші — і в каретах. Будуть з нас сміятися, як з простих людей». Бо тоді в гімназію не приймали міщанських дітей, а тільки дворянських. Та вже після того згодом, як була знесена панщина і пустили в гімназію усяких міщанських та міських дітей усякої верстви, тоді вищезли коло гімназії ті карети й фаєтони і лакеї в лівреях давніших польських панів.

— Певно, скрутніше трохи стало, то й шик увірвавсь, — сказав Масюк.

— Вже як підбільшали оті обидва Дунін-Левченкові хлопчики, то вони й самі побачили, що це якась дурість, зовсім ні до чого не придатна, й почали ходять пішки в гімназію.

XIV

Другого дня прочани одговорились в великій Михайлівській церкві на службі божій у святої Варвари і, вернувшись в гостиницю, пили чай з проскурками, котрі вони подавали на часточку. Напившись чаю, вони розташувались за столом зовсім по-домашньому й почали їсти сніданок. Масючка, й Галя, і панія Висока були убрані в чорне убрання, в чорні чіпки з чорними стрічками. Тільки в Галі червоніла на шиї макова стрічечка та неначе горіли дві червоні кокарди з стрічечок, пришпилені на горсеті одна під одною.

— От, хвалить бога, ми й одговорились. А народу, а тих прочан яка була силенна сила ще й на пізній службі! Який натовп в церкві! крий боже!-говорила Олександра Остапівна Масючка.

— Ви б вже поскидали оті чорні убрання, бо вже ж одговорились. А то як прийде хто до нас, то подумає, що потрапив не в Михайлівський, а в Флоровський панянський монастир до черничок: ви, мамо, неначе флоровська ігуменя, а ти, Галю, неначе ігуменина келейниця, а ви, Лекеріє Петрівно, схожі на рясофорну хористку, — жартував і собі Радюк.

— Авжеж пак! На яку там рясофорну! Мабуть, більше скинулась на ту, що тягає на дзвіниці хвалу божу за хвіст, — сказала якось смиренно Лекерія Петрівна.

— От з вас істинно була б щира та богобояща черниця!-говорив з жартом Масюк.

— Ой, не грішіть! ой, не вводьте мене в гріх та в спокусу хоч до вечора, хоч до першої зірки! бо я ж тільки що одговілась. Нехай я буду присвячена хоч до вечора, — сказала Лекерія Петрівна.

— А після першої зірки вже й нічого? можна грішіть? — спитав Радюк.

— Після першої зірки мені байдуже! За всі голови!

— Ну, ми нагрішимо трохи швидше, ще до обіду, — жартував Масюк.

— Бог його святий знає! За людей, бачте, трудно ручитись, а за людський лихий язик і потім. Коли б мене хоч до вечора бог сподобив быть без гріха. Але за вами не втерпиш: якось-таки нагрішиш, як не ділом, то словом, — бідкалась Лекерія Петрівна з острахом за свою праведність.

— А чи багато ти, Павле, назнав квартир?-спиталась Галя.

— Ой, багатенько-таки. Оце, попоївши, ходім зараз. Буду потім вам показувать їх, а ти вибиратимеш, яка тобі буде уподобна, — сказав Радюк.

— Піду й я з вами! Подивлюсь, які кімнати в цих київських палацах, які там горниці всередині, які люде, — сказала Лекерія Петрівна.

— А ви ж недавнечко бідкались, що в вас ноги аж судомить од ходні по горах та бескетті, — сказав Масюк.

— Ат! нехай болять! Один тому час. Господи, як мені оце заманулось заглянуть в ті палаци, глянути, яка там обстава, які стільці й канапи, і чим вони пооббивані, і які по стінах шпалери! їй-богу, побіжу з вами колядувать по тих палацах.

— Або старців водить по Києву, бо їх тут добра метка. Але ж беріть з собою записну книжечку в кишеню та все дочиста записуйте, а то позабуваєте та розгубите по вулицях і додому не донесете, — жартував Масюк.

— Не погублю! Не бійтесь! Все в голові додому принесу! В мене голова, як копа пшениці.

— Або як добрий винницький казан! Є куди убгать!— сміявсь Масюк.

— Ой, не спокушайте, бо нагрішу ще й до обіду! — крикнула Лекерія Петрівна.

— Йдіть та й нам порозкажете за все! — говорила Масючка, лягаючи на ліжко, — а я оце ляжу та полежу. А як знайдете собі кубельце, то й я піду та подивлюсь на його, — говорила стара мати, налагоджуючись прилягти на ліжку.

І вони втръох пішли оглядать порожні квартири. Масюк та Масючка полягали на ліжках, щоб трохи одпочить, довго балакали, потім почали дрімати та позіхать і трохи не поснули. Але пригадали, що після причастя гріх спати до вечора, знов повставали, знов балакали, а молоді та панія Висока не вертались. Вже і з півдня звернуло, вже їм і їсти схотілось, а тих все не було. Аж в найпізніші обіди вони вернулись засапані, потомлені, аж тлінні й голодні.

— А що? найняли собі яке житло? — спитала Масючка.

— Та найняли, бодай тим житлам добра не булої —крикнула панія Висока і ніби впала на стілець, — бачте, аж засапалась. А що вже гріхів набралась, то нехай мене бог і сохранить, і заступить! Набралась, неначе вівця реп'яхів в городі!

— Де ж ви вбрели там в ті лопухи чи реп'яхи? — спитав Масюк.

— Ще б пак не вбрести, коли тут у Києві в тих житлах реп'яхів по самий пояс! по самісіньку шию! Таки так, куди не ступи, то й реп'яхи! — говорила Лекерія Петрівна.

— Ну, не все ж таки ви ступали в колючки! І багато цікавого бачили, і усяку мебіль, і дзеркала, і шпалери, і сукні, — сміялась Галя.

— Ой, бачила! це правда. Надивилась на все. Бачила такого багато, що буде що розказувать в селі цілий рік, — говорила Лекерія Петрівна.

— Яка ж там в тих покоях мебіль? Яка теперечки мода на мебіль, на покриття мебілі?-спиталась Ма-сючка.

— Мебіль гарна, і шпалери гарні! Про це нема що й казать. Але які тут пани! які панії! Цур їм, пек їм! Хвалить бога, що мені не доведеться шукать квартири для себе. Ото приходимо ми в один чималий дім та й дзвонимо. Вибігав якась вертка горнична, крутить хвостом, показала

нам квартирки в домі, а далі запрошує нас у покої. Увійшли ми в гостинну й стоїмо та ждемо. Я стою та й збрю по стінах, по мебелі. Гарно, як у віночку. Двоє дзеркал аж під стелю між двома вікнами! Мебель, канапа, крісла, канапки, якісь круглі дзиглики — усе пооббиване шовком попелястого кольору з темними квіточками.

— Попелястого? Та воно ж негарно! Катзна-що! Неначе попелом посипано!-обізвалась Масючка.

— Неначе й катзна-що, але якось гарно! Їй-богу, непоганої Ждемо ми та ждемо. Ніхто не виходить. А я давай зиркать по покоях. Дивлюсь, аж в одному куточку на косинчику чи на полиці ніби образ. Я пішла та й роздивляюсь. Коли, серце, придивлюсь, аж то скляна картина, а на тій картині якийсь лицар та панна обнімаються. А за картиною стоїть маленька лампочка, щоб ввечері освітлювать ту картину ззаду! «Та то Фауст та Маргарита», — шепотить нишком мені Галя. —"То це в неї такі образи?"— шепочу я до своїх. Ото я заглянула через двері в спальню, а там ліжко, як цяцька, і скрізь повишивані гарусом килими і на підлозі, і на стіні, а в кутку на полиці знов той образі але багато більший! І там цілується лицар з панною! А святих образів коли б вам хоч один, хоч би для людського ока! Ой, ця панія, певно, й сама ласа до тих лицарів та поцілунків! Я тоді з нудьги пішла до одного дзеркала та й заглянула в його. Мене геть чисто всю видно до самого долу; навіть мої черевики видно.

Дивлюсь, а я й справді в чорному скинулась на черницю. Тільки в дзеркалі я додивилась, що я й справді трохи якась куца; бо спідниця на мені трохи куца. Треба буде нижче спустити спідницю. Коли це двері рип! Входить панія, вже пристаркувата, але висока, здорова, та широка, та тілиста, аж огрядна.

Лице довге й повне, та горде. В руках у неї волочиться якесь шитво з квітками, неначе покрівець до церкви на аналой, а сама в ясно-сірій сукні. З погляду якась ніби витрішкувата, чи видроока, чи надута. В ясній сірій сукні вона чогось скинулась на мою сіру корову. Ще й навіщо надула здорові губища. Чисто тобі моя сіра стара корова! Я трохи не сказала: «Бицю, бицю! на хлібця!» Я одскочила од дзеркала. Ще добре, що не висолопила язика та не вищирила зубів, бо хотіла придивиться, котрий зуб у мене вчора вночі болів. А вона волоче те покривало аж по підлозі, а в другій руці держить голку та чогось прямує просто до мене; втупила в мене свої здорові баньки та й питає:

— В вас багато собак?

Я ж очі витріщила на неї з дива та й кажу:

— Вже чого, чого, а цього добра в мене доволі: аж п'ять!

— Аж п'ять! Невже аж п'ять? — крикнула вона й своє шиття спустила аж на саму підлогу.

— Аж п'ять, — кажу я, — одна на ланцюзі коло стані, а чотири бігає по дворі.

— То ви їх всіх приведете на моє подвір'я! То мені не можна буде й у свій двір вийти? — аж крикнула вона на мене.

— А то навіщо б я турлила оту собачу череду за сто верстов до Києва за возом, та ще й у ваш двір! — кажу я і почуваю, що вона мене вже сердить своїми гордовитими баньками та неввічливими словами.

— То ви, певно, приїхали з села? — питає вона. Атож! Авжеж з села, — кажу я, — я не тутешня. А дітей у вас, певно, з десятеро. Я не приймаю до себе на квартиру пожильців з дітьми. Діти кричать, верещать, пустують по дворі, лазять в мій садок, зривають вітки, крадуть овочі. А

маленькі діти то плачуть, то ревуть, та не дають мені ні читати, ні до ладу вишивати, бо я все помиляюсь.

"Пху на тебе, сатано, — думаю я. — В тебе, бачу, й діти, й собаки, то все одно, неначе їх одна мати родила. Та в мене було всього одно дитинча, та й те померло». — «Ви, певно, думаєте, що це я наймаю квартиру?» — кажу я до неї.

— А хто ж з вас наймає? На вас же не написано, хто її наймає, — каже вона гордовито, — ходять, вирипують мені хату, а квартир не наймають.

— А в вас багато вже пискунів? — питає вона в Галі. Галя почервоніла, осміхнулась та й мовчить. А я таки не втерпіла, бо вже почуваю, що мене й злість бере за те, що оця корова все якось нехтує мною. Вона не знає, що й я капітанша, може, і краща за неї, та й кажу: «Та вони оце тільки що побрались».

— Ну, коли так, то, може, ще ми поти будемо сватами, поки в вас не підуть діти. А як підуть діти, то я мушу вас вивести з квартири. В мене в домі дерев'яні перегородки меж кімнатами, то мені усе чуть. Взяли були в мене оце недавно квартирку отам за тією стіною два студенти. Та як почали співати вночі та ревити, неначе дві ерихонські труби, то я зараз-таки їх і попроганяла з двора, — каже вона. А що вже заправила за дві кімнатки з перегородкою, то неначе за батька.

— Та як вас на ймення та на прізвище? — питає вона. Як назвав себе Павло Антонович, то вона насупила брови й скривилась, неначе кислці покуштувала.

— Та вона ж з бюрократії й, надісь, вона чула десь, — як по салонах потріпують моє ймення, — сказав Радюк. — Ця мене й на квартиру не прийняла б.

— Прощайте й вибачайте, що потурбували вас дурно! — каже Павло Антонович та мерщій з покоїв, а ми з Галею й собі давай хутчій тікати. Од цієї вередливої панії й поли вріж та тікай! така вона гордовита, та вередлива, та надута. Цур їй, пек їй!

— Гордовита, бо вона велика цяця: вона, бачте, генеральша, — сказав Радюк. — Вона була замужем за Рибачковим, котрий перед тим був у Києві председателем, а потім директором в банку та. наудив рибки на сто тисяч усякими хабарами, за добрих давніх часів, ще й йому дали село, одняте в одного польського дідича, повстанця.

— Сто тисяч! Ой боже мій, як багато! Я б і не піднесла! — аж крикнула панія Висока.

— Виудив і ставок, і млинок, і вишневий садок, і дім. А тепер його удовиця сидить в норі та тільки ссе лапу, обмочену в зібраний мед, неначе ведмідь. Небіжчикові дала казна на виплат на сорок год конфісковане на Волині в польського повстанця дідича ще друге село. Теперечки в неї тільки й роботи, що з ранку до вечора вишиває подушки та килими, а ляже в постіль, то читає до світу французькі романи.

— А які ж іще ви бачили квартири?-спиталась стара Масючка.

— Ой серце! бачили ще багато, і багато гріха набрала на душу, — сказала Лекерія Петрівна. — Ото йдемо ми та зайшли в двір до якогось полковника Пришибитька. Огляділи передніше квартирку. Квартирка гарна й новенька та чистенька. Павло Антонович і смикнув за дріт та й задзвонив. Нас впустив лакей з здоровими бурцями на щоках. Вони ж увійшли в прихожу поперед мене, а я зосталась позаду. Зачиняю двері та й думаю; «Не буду я витикатися наперед, щоб мене знов не прийняли за матір, бо я ж ще й досі навіть нігде на весіллі не

материнувала». Аж вискакує з дверей той полковник Пришибитько в білому кітелі, і владимирський хрестик теліпається в петельці на грудях. Мабуть, він і спить в тих хрестиках.

Цей старий з такими кудлатими бурцями, неначе начіпляв на щоки клоччя, та сухий, та жовтий! Він чогось не до їх обертається, а просто до мене: витріщив злі очки, крутить ними, неначе хотів мене з'їсти або застрелить тими очками. А потім роззявляє вершу та й випинає губища, неначе трубу. Дививсь, дививсь він довгенько, а потім як криконе на мене: «Ти куди лізеш? ви, чернички, усі дармоїдки. В мене на монастирі для дармоїдів нема нічого! Пішла геть! Геть з двора, волоцюго!» Я розсердилась, аж не стямилась, визвірилась на його й собі та й кажу: «Я й сама ладна давати гроші на монастирі, а не од когось там брати. Не кричіть лишень так на мене, бо й я такий офіцер, як і ви, а може, ще й кращий од вас». Він витріщив дурні очі на мене та й придивляється: неначе шукає очима, чи й справді не блищать часом на мені на мундирі гудзики. А потім якось-таки зараз схаменувсь: обертається до їх та й каже, та все сердито, неначе й їх лає: «Я цими дурущами, цими квартирами не піклююсь. Нехай лиш моя жінка побалакає з вами». Обернувсь на цапиних ніжках та й пішов, неначе поніс на кілку свою лису, облізлу голову.

— Це справді вам трапилась притичина! Ото, скажіть, які бувають лайливі люде! Це ви на таківського наскочили, — сказала Масючка.

— Атож! Коли дивлюсь, аж в двері сунеться й шелестить шовковим подолом якась товстуля, неначе висока та здорова копиця сіна на степу, та така гладка, що й в шкіру не потовпиться. Стала в дверях та всі одчинені навстіж двері зайняла. На їй шовкова чорна сукня аж лиснить; на грудях золота брошка завбільшки, як добрий кулак, ще й золотий ланцюжок теліпається до пояса, такий довгий, що ним можна й мого Рябка зализать. А воло таке вам товсте, неначе хто набрав повну хустку маку та й підв'язав їй під бороду! Очища чорні, здоровецькі, а бровища загнуті та аж кучеряві на кінчиках, неначе кучері в качура на хвості: так і знать, що вихрестка! Поклонилась нам ввічливенько та й запрошує в гостинну. Ми й увійшли. Вона просить нас сідять і сама сідає. А в покоях гарно, прегарно! мебіль оббита червоним плисом та м'якенька. Я сіла та так і пірнула в пружини! їй-богу, трохи ніг не задерла вгору.

— Ото було б за що розказувать на селі, якби ця оказія трапилась з вами й справді! — сказав Масюк.

— Вони говорять за квартиру, а в мене очі зорять по покоях. В кутках стоять фікуси, листаті та високі, аж під стелю. Коли, серце, зирну я в куток, аж там за фікусами з-за листу виглядає якийсь здоровий чи ідол, чи якась людська подоба, зовсім тобі голісінька. Стоїть, як мати народила, той ідол, обпершись ліктем об стовпець, ще й черево виставив. Натє, мовляв, дивіться! Мені аж ніяково було дивіться. Я аж почервоніла, так засоромилась, та, щоб не дивіться на ту непотріб, повернулась на кріслі. Коли обертаюсь, аж під здоровецьким дзеркалом на мраморному столі стоять знов якісь три красуні, голісінькі, як мати народила, і пообнімались руками. Та вже й не додивилась добре, чи вони танцюють, чи хвицяють одна одну, достоту так, неначе три коняки в спасівку стулились головами та одмахуються од гедзів. А в дзеркалі одбивається ще три ідоли, такі самі достоту, ще й повернулись до моїх очей, вибачайте, задом, неначе виставили на показ усі сім смертельних гріхів з граматки. Вони розмовляють, а я вже не знаю, куди повертаться, та сиджу, як неприкаяна, спустивши очі. А та господиня говоре та говоре, та таким тихим та приємним голосом. Мабуть, дуже добра людина.

Насмілилась я знов та й думаю: «Дай зиркну, чи не вгляджу й тутечки десь в закутку таких образів, як в переднішій господі, в Рибачкової». Шукала очима, зорила по кутках, по стінах, — нігде тобі нема і признаки образів, тільки каторжні ідолища тикають мені в очі свої розгорнуті

граматки з смертельними гріхами.

Масюк зареготавсь на всю хату, Масючка й собі осміхнулась.

— Павло Антонович назвав себе на ймення. І ця чогось залупала очима, неначе щось пригадувала... але не скривилась так химерно, як Рибачкова. Мабуть, знають або і тут чули за Павла Антоновича, — сказала панія Висока.

— Мабуть, і ця чула за мене якісь дурні слихи, — сказав Радюк, — але їй за ці слихи, надісь, байдуже: тільки я пересвідчуюсь, що мене і судять, і гудять по салонах.

— А зате ж ми знайшли собі в того злого полковника та в доброї полковниці пречудову й недорогу квартиру, — сказала Галя. — Ось, мамо, підете з нами та подивитесь.

— А я тільки гріха набралась по самісіньку шию, неначе вбрела десь ненароком в посів з гріхового насіння, — бідкалась Лекерія Петрівна. — Ще й сонечко не зайшло, як я спокутувала гріхи, а оце хоч іди до ченців та знов сповідайсь.

— То й висповідаєтесь, — сказав Радюк. — Гаразд, що недалечке ходить.

— А вже зроду-звіку не піду з вами оглядять київських жител. Набралась гріхів, як вівця реп'яхів. Буде мені втямки ця проща аж до нових віників, — аж до другої петрівки.

— Зате ж матимете за що розказувать знайомим сусідам аж до другої спасівки, — кепкував старий Масюк. — Настачите на всю околицю цікавих київських новинок.

— Але оце ми зробили добру промашку по Києві. Я виголодавсь, не знаю й як! Ходім оце усі обідать в ресторан! — сказав Радюк.

— Хіба мене понесете на руках, а сама я вже не спроможусь дійти, — сказала Лекерія Петрівна. — Сказать по правді, в мене от-от незабаром нарядяться пухирі або чиряки на підошвах.

— Та й ми не дійдемо. Ноги щемлять, неначе їх хто ломакою молотив. Ідїть, серце, собі вдвох з Галею, а ми пообідаємо вдома: є ще в нас чимало всякого поживку, є ще ціла шинка з плічка, — сказала стара мати.

— А я б оце напилась питного меду-липцю! Я таки зроду ласїйка: люблю солоденьке, та добреньке, та смачненьке. Ой, смачний же тут отой питний мед! Од тієї балачки та лайки з усякими Пришибитьками в мене аж в пельці посохло.

— Та ходім, Лекеріє Петрівно! Я вам достану й питного меду, й вина! — сказав Радюк.

— Цур їм, тим ресторанам! Там мене обдеруть, як козу вовки. Тут у Києві за все плати окроми: і за простирядло окроми, і за подушку окроми, і за отой «самограй» окроми, і за якесь дроне укривало окроми, і за свічку окроми, і за те, що сядеш і один ступінь ступиш, — окроми, — говорила Лекерія Петрівна.

— Та там же в ресторані не подаватимуть вам на стіл свічок та подушок, — зауважила Галя.

— Та то я, бачте, говорю проти того, що тутечки деруть за все, неначе діти з батька, —, сказала Лекерія Петрівна,

Старі заходились коло плічка, а молоді пішли обідать в ресторан. Пообідавши всмак, вони пішли на прогуляння в царський садок, довго гуляли понад горами, милувались, виглядали на

міст, на Дніпро, на Аскольдову могилу, що притулилась на терасі під горою в зеленому дереві. Старий город пишавсь на горі, неначе виставляв проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу. Ціла група монастирів і церков ніби з букетами золотоверхих бань, та баньок, та позолочених хрестів сяла та лисніла на майському сонці, оперезана зеленими алеями на краєчку гір. Пам'ятник святого Владимира неначе був намальований на оксамиті м'якого делікатного блакитного неба.

Картина була лиснюча, мигаюча, мрійна, неначе золотий зачарований вигляд у сні або в казці. І молодий Радюк, і Галя милувались на волі тим виглядом, милувались своїм коханням і були щасливі без кінця, без краю.

— Який дивний звідсіля Старий город! неначе цю красу я бачу в сні, неначе слухаю чудову казку й бачу усі дива «Тисяча однієї ночі», — сказала Галя. — А все-таки як пригадаю, що мені вже не вертатися до нашої Масюківки, то мене бере жаль. Я б оце находилась тутечки, натішилась, намилавалась оцим усім та й до Масюківки ладна б вернутись хоч і зараз, в той неглибокий яр з вербами, на ті милі пригорки понад яром, в наш; тихий, густий, та затишний, та запашний вишневий садочок.

І маленький сутіночок не то задуми, не то смутку промайнув по її виду, по її карих очах. Вона одвела очі од лиснючого та блискучого вигляду й неначе бачила спущеними додолу очима і той тихий довгий яр, і зелені верби на яру, і густий затишний та запашний вишневий садочок. Її душу поривала тиха поезія ярів та садків дужче, ніж блискуча краса Старого города.

— Ти, Галю, селючка зроду! Тим-то й пориває, й потягує твою поетичну душу той ярочок і той садочок. Забувай, серце, потроху той ярочок і вишневий садочок, бо ми мусимо з головою пірнуть в цьому, зверху тільки мрійному та лиснючому Вавілоні, в цій біганині та тяганині людського міського життя.

Галя похнюпилась, похилила голову й трохи не заплакала.

Вони вернулись додому й по дорозі купили для Лекерії Петрівни пляшку питного меду та пляшку вина. Лекерія Петрівна зараз налила стакан меду й дудлила, закинувши голову назад, її куценькі товстенькі брови поїхали вгору й стали ще коротші, неначе на лобі хто посадив два гудзики.

— Ну, та й спасибі вам за цей гостинець! Оце ж я заходжусь п'янствувать серед святого монастиря, бо дуже ласа зроду до меду!-аж гукнула Лекерія Петрівна, — я таки добра ласійка. Маю цей гріх на душі.

— А що! може, й ви признались на сповіді на духу, як одна молодиця, що, мовляв, годувала в святу п'ятницю на Параски дитину молоком та забулась і ложку облизала, — жартував Радюк.

— Ви п'янствуйте собі на здоров'ячко, а нам же то завтра доведеться бігати по магазинах та скуповувать усяку всячину на нове Галине господарство: і мебіль, і самовар, і горшки, й миски, — клопоталась стара мати.

— І макогона, серце, не забувайте! Тут, певно, в цих киян не знайдете ні макогона, ні друшляка, ні ковганки, бо то не село. Жарти жартами, а я, їй-богу, трохи чи не правду кажу, що не знайдете ні товкача, ні ковганки, бо ці київські ледащиці не затовкують салом борщу, навіть і не заминають, і не засмажують засмажкою. Обідала я іноді в тих ресторанах. Борщ, серце, хоч свиням в корито або в помийницю! Пхе!-аж пхекала Лекерія Петрівна.

На другий день стара мати з Галею та Лекерією Петрівною цілісінський день вештались по

магазинах та скуповували усяку всячину для молодих на нове господарство: і посуд, і мебіль, і куховарські знаряддя, і ліжка, і усякі укривала й простирядла, ще й набирали для Галі усяке убрання.

Ввечері стара мати лежала на ліжку аж бліда, аж тлінна, трохи не стогнала, така була втомлена од того клопоту та біганини. В неї судомило ноги і все тіло обважніло, неначе од якоїсь важкої хвороби.

Аж другого дня скінчилась та біганина. Аж перед вечором Олександра Остапівна й Галя вже зовсім скупились і поодвозили усі закупки на квартиру. З ними пішла дивиться на квартиру й Лекерія Петрівна. Стара мати загадала зятеві зараз-таки почіплять образи, а Галя почіпляла вишивані рушники й пообвішувала ними обидва образи, котрими старі її благословили, ще й лампадку почепила в кутку перед образами.

В матері чогось була думка, щоб часом вольнодумний зять не поставив в куточку іншого будліякого образа з іншого якогось культу або з культу Рибачкової обоженої Маргарити вкупі з Фаустом та з поцілунками. Ще раз мати окинула оком світлицю, чи все було гаразд, неначе вона сама налагодилась тутечки доживати віку; і всі вкупі вернулись в гостиницю, щоб перебути вечір та останню ніч. Стара мати й Лекерія Петрівна були такі потомлені, що ледве волокли ноги.

— Ой, коли б вже швидше тікати додому з цього Києва! — говорив старий батько. — Цей Київ втомить тебе, неначе лиха година.

А мати сиділа та журилась. Важка дума неначе похилила її голову трохи не на самі груди: завтра вранці треба було розпрощатися з дочкою.

Напились чаю мовчки, невесело. Усі були й потомлені, й змучені. Усі зарані розійшлись на спочинок, бо вранці треба було раненько вставати та вируждатися в дорогу. Усі спали міцним сном, потомлені клопотами. Одна Масючка спала тривожним легким сном, як людина ніби спить і неначе не спить і через сон чуває і втому та клопіт минулого дня, і журбу, і жаль на серці. Рано-вранці усі заворушились в кімнатах, ще як почало зоряти й дніть. Почали лаштуватися, та виноситися, та вкладатися. Знов почалась довга без міри та клопітна біганина та тяганина.

Знов три наймити й послушники завештались по коридорах, неначе посунулась весільна перезва. Напившись чаю та влаштувавши й навантаживши повозки, усі стали перед образами й почали хреститися та молитися на дорогу, щоб бог дав добру путь.

Стара мати, обернувшись до образів, плакала, неначе мала дитина. Галя й собі почала плакати. Мати вхопила дочку за голову, припала плечем до її плеча й нічого не говорила, тільки хлипала.

— Та не плачте-бо, а то ще й я оце заплачу! — крикнула Лекерія Петрівна. — Хіба ж ви оце таки справді навіки розлучаєтесь? Схочете, то через тиждень ізнов побачитесь.

— Прощай, дочко! Тепер в мене в покоях будуть без тебе й стіни німі, й вікна невидючі, — обізвалась мати.

— Ще що вигадайте! Не плачте, бо я ладна приїздить до вас хоч щодня на оденки, і з гребенем, із днищем, і з кужелем. Будемо балакати та якимось себе розважимо, — пробувала розважати панія Висока жартами.

Але при останніх словах в неї затрусивсь голос, і вона ніби вже ковтала й слова, і жарти, неначе щось здавило її в горлі. І несподівано покотились по щоках сльози, неначе горошинки.

Поцілувавшись з Галею на прощання, вона не вдержалась і собі заплакала.

Усі повиходили на подвір'я сумні, аж сумні, і знов почали прощатись, готуючись сісти на повозки.

— Переїжджайте, зятю, до нас на прожиття та й будемо гуртом хазяйнувать, бо мені важко буде звикати без дочки в хаті, — сказала Масючка.

— Ох, мамо! Мені либонь швидше книжки або папери в руки, ніж сільське господарство. Надись, поганий з мене був би хазяїн, — сказав зять.

— Це, бачте, так! — обізвавсь Масюк з повозки. — Хто усе з книжками носить, з того не вийде добрий господар, а хто дуже добрий господар та піклується цією справою, той книжки і в руки не бере; в того книжок і заводу нема в домі. Беріться за що одно, але туди кладіть вже й усю свою душу! — гукав старий з воза в брамі, махаючи картузом на прощання.

"Це правда і туди покладу всю свою душу, усі свої мрії, усі свої поривання, туди — в книжку, в науки, в про-світність рідного краю й темних масі» — майнула думка в молодого зятя.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові, — гукнув батько з воза в брамі. — Та коли приїдете до нас, то не забудьте привезти мені усяких українських книжок. Я тільки їх залюбки й читаю. Господи, споспішай і спострічай! Дай боже час добрий!

— Щасливої дороги! — гукав зять з двора.

XV

Другого дня перед вечором молодий хазяїн з своєю жінкою сиділи в світлиці за столом за чаєм. Чистенька невеличка світлиця аж лисніла в майському теплому світі, що лився через вікна й грав на чистій, недавно помальованій підлозі. Галя була зроду чепурна та чистючка, як і її мати. В покоях було гарно прибрано.

На двох образах в кутку Галя почіпляла повишивані взорцями рушники. Над столиком висіло чимале нове дзеркало, а коло його по обидва боки так само висіли на цвяшках чисті вишивані рушники й ніби ще більше звеселяли й так світлу та веселу горницю. Під дзеркалом лежали тільки що закуплені нові книжки: перший том Лассаля на німецькій мові та інші наукові книжки, що їх Радюк купив для себе, й Шпільгагенове «Лавами та рядками» та всякі Діккенсові утвори, куплені для Галі, котрих вона ще не мала спроможності прочитати на селі.

— Я оце радий, що ти, Галю, вже перестала журиться та сумувати за своїми. Поживеш в Києві, то й звикнеш, — сказав Павло Антонович, мостячись на стільці, ближче до самовара.

— Мушу звикати. Милі батько й мати, а милий ще миліший, як кажуть на селі. Оце й мені довелось в Києві звикати до того милого. Якби не ти, мій милий, я, здається, зроду-звіку не виїхала б з Масюківки, з батькової господи, не то що до Києва, а хоч і до Парижа. Мені наша Масюківка вдсятеро краща од Києва, не то що од Парижа, — говорила Галя, засипаючи чай в новісінький чайник.

— То ти, певно, по своїй вдачі вже призначена для села, бо ти там родилась, там і зростає. А тим часом тобі судилась інша доля: будеш зо мною вештатись по усяких містах; мусиш стати

городянкою.

Галя поставила чайник на самовар і похилила голову. Перед нею ніби майнули якісь невидані інші міста в якомусь далекому краї, міста чужі, з іншими людьми, і вона на хвилину задумалась.

— От я вчора подав по міській пошті листа до Дуніна-Левченка, дав звістку —про моє нове житло, то треба його й сподіватися. Цей прибіжить швидко. Чи є пак в нас що на закуську?-спитав Павло Антонович в Галі.

— Є ще цілісіньке плічко шинки. А за паляницями можна й послать, — сказала Галя.

Не встигли вони випить по стакану чаю, як у двері почувся крик.

Полковник стояв на порозі й чогось кричав на дворника.

— Вже наш полковник викотив свою гармату й гуркає на подвір'ї, — сказав Радюк, заглядаючи в вікно. — Цікаво знать, на кого це він націляється, щоб стрілять.

— Може, влучає в наші вікна? Може, це він якраз на нас хоче шпурлять кулями за якусь провину?-сказала Галя, оглянувшись до вікна.

— Хвалить бога, не на нас. Бог хранив якось! Це він стріляє на свого пришелепуватого дворника. А ондечки в хвіртку входить наш Дунін-Левченко. Одже ж якраз він потрапить під кулі!

— Ой, лишечко! Ще, борони боже, й поляже отам надворі під кулями! — бідкалась Галя жартовливо.

Незабаром в світлицю вступив Дунін-Левченко й поздоровкався.

Його попросили сідати за стіл.

— Що це в вас за хазяїн такий крикливий та галасливий?-спитав гість.

— Та це ми отут оселились і справді неначе під самою твердиною та під рулками гармат, — сміявся Радюк, — наш господар дуже опришкуватий та якийсь заводіяка: страх як любить стрілять! —сказав Радюк.

— Я боялась, що й ви так і покотитесь під його кулями, — сказала Галя, наливши стакан чаю й подаючи гостеві.

— В мене й не трудно влучить. Влучив би одразу, бо я не дуже-то швидкий: несплоха втік би й далеко б не забіг, — сказав гість осміхаючись.

— От і спасибі тобі, Павле Антоновичу, що дав мені знать про своє житло. Мені доведеться частенько забігать до тебе, бо нам потрібна твоя голова.

— Ну, в мене не така ж завбільшки голова, як копа, як казала панія Висока про свою голову, — сміявся Радюк.

— Чи така, чи не така завбільшки, як полукіпок, а. все-таки голова. Будемо радиться гуртом, до якої праці нам ставать теперечки. Мої іменини післязавтра. Приходь, будь ласка, до нас, та побалакаємо, та порадимось. Ще й мій тато, й мама не виїхали. Мій тато тебе любить, питав про тебе. І мама до тебе прихильна. Приходь же, не забувайсь! Зійдеться, надісь, багато моїх

товаришів та давніших знайомих. Побачимось й з ними, поки не розлізлись по світі, як руді миші.

— Добре! прийду, але не сидітиму довго, бо моя жінка плакатиме тут без мене з нудьги.

— От таки й плакатиме! А може, й не плакатиме? Це ще вилами писано, — сказала Галя.

— Та, сказати правду, в Києві жінки не дуже-то плачуть та побиваються за своїми чоловіками, бо в містах чоловіки не дуже держаться хати, — сказав гість.

— А я собі на лихо селянка, а не городянка. В селах, бачте, трохи інші звичаї, ніж в містах. Я передпочуваю, що мені навіть буде трудно звикнуть до міста, призвичаїться до тутешніх людей та їх звичок, — сказала Галя.

— А вгадай, хто тільки що тобі кланявся?-сказав гість.

— Тимошкевич? Мірошниченко?-спитав Радюк навмання.

— Кованько! веселий Кованько! Питав, де ти оселився, і казав, що зараз-таки до тебе зайде, — сказав гість.

— От і гаразді Цей чолов'яга й справді веселий, приємний, але мені він припадав до вподоби колись передніше, а теперечки вже ні; колись подобавсь мені своїми жартами та безжурною вдачею, доки ми не поставили національної справи на поважний науковий ґрунт. Він, здається, легковажна, легкодумна людина, хоч і приємна, бо весела та безжурна.

— Така, що ладна повернуть на жарти часом такі поважні речі, з котрими не личило б жартувать, — перебив його розмову гість.

— Еге ж! Ти добре вгадав. В Кованька ці веселощі та жарти, певно, од того, що він їсть та п'є добре і що в його шлунок швидко перетравлює усякий поживок. Та в його й кишені таки не порожні і голова не заснована клопотом та журбою, — сказав Радюк.

— Либонь воно так. Я в його не примічаю міцної підбійки в жартах та смішках, — сказав Дунін-Левченко, вперше на віку підводячи під критику свого знайомого.

— Яка там в його підбійка? Це в йому обрік грає, як кажуть на селі, то він і хвицає, і брикає, і реготить, — говорив Радюк.

Галя зареготалась, аж ложечку випустила з рук, уявляючи собі, як-то хвицає той брикливий Кованько, мов коняка.

— От і мені заманулось побачить на свої очі того вашого веселого знайомого, який він на статъ та на масть, — сказала Галя сміючись.

— То й побачиш незабаром. Цей швидко прибіжить до нас, — сказав Радюк. — Ще як ми були студентами, я його дуже любив за його веселу вдачу, але він часом було вже геть-то настирається з своїми жартами. Так було обридне та остогидне, що я часом був ладен тікать од його або запираться на замок. Оце часом було по обіді лежу собі на ліжку та одпочиваю, читаю якусь цікаву книжку. Він рип у хату! та й причепиться з жартами. Так і прилипне, як шевська смола!

— Кидай книжку та вставай! Ходім гулять на гору до Владимирового пам'ятника. Лежить оце

м'яло, оцей лежень, неначе колода! Ходім! Вставай-бо, пічкуре!— було кричить він та реготить.

Мені не хочеться вставати, бо я ще не одпочив гаразд. Та й саме начитав цікаве місце. Він мені заважає, одриває мої напружені думки.

— Та одчепись собі! Дай хоч дочитаю до кінця монолог, — було кажу до його.

— Кидай ік дідьку ті монологи та ходім на Владими-рову гору до пам'ятника; може, там побачимо який монолог з чорними очима та бровами, — репетує він і висмикує в мене з рук книжку та кидає її аж у другий куток так, що вона хурчить листками, мов горобець.

Я було серджусь та одмагаюсь. Він тоді хапає мене за ногу й смикає, а потім стягає з ліжка. Я хапаюсь за ліжко рукою. Він висмикує в мене з-під голови подушку й шпурляє нею в двері, а потім хапає мене за обидві ноги й цуприкує з усієї сили. А руки в його неначе залізні. Я пускаю руки, і він мене стягає додолу.

Бачу було, що мені непереливки, встаю й одягаюсь, бо знаю добре, що ця причепа, ця нахаба вже не одчепиться од мене сплоха, напосядеться на мене ще гірше і зробить-таки по-своєму. На його находила часом нудьга. А книжок він не любив читати,, щоб читанням розважить себе та розігнати нудьгу. Тоді він починав жартувати з нудьги і тим, здається, розганяв її. Я було встаю й мушу одягатися та чепуриться, щоб вволить його дурну волю та йти з ним, куди потягне його пароксизм нудьги.

— Знаєш що? А ходім оце до Мірошниченка дражниться та сміятись з його. Певно, ота мацапура, оте вайло сидить та човпе, бо хоче бути магістром. Ходім та насміємось добре, натішимось, а тоді вже потягнемо й його з собою на прогуляння. Втрюх буде веселіше.

Я було вже йду з ним, куди він схоче, бо добре. знав, що од його не одчепишся й не одхрестишся сплоха. Не войдуватись ж і не битись з ним. Йдемо ми сміятись з тієї мацапури. Приходимо до його, Мірошниченко кінчав вже тоді курс і лагодивсь держати екзамени. Він було повертає до нас свій вид, підводить темно-карі очі, тихі та спокійні, неначе в якогось буддійського святого. Кованько вбігав в хату з реготом та вскакував з криком.

— І сидить же тобі оця буддійська мацапура над лекціями в такий погожий вечір! Одягайся та ходім на Владимирську гору витріщати очі на паннів, — кричить Кованько. .

Мірошниченко було втирив спокійні очі в Кованька й не обзивається й словом. Він і справді тоді був схожий на непорушну статую Будди, витесану з каменя. Кованько починав дратувати його.

— Ти хочеш бути магістром? Еге, хочеш? Признайся по правді? — зачіпає було Кованько.

— Ну, нехай і хочу. Що тобі до того?—обзивавсь Мірошниченко, пронизуючи Кованька своїми сливинь чорними спокійними, але вже сердитими очима.

— Ти дурнісінько тільки сидиш та нидієш над отими шпаргалами. Ти ніколи не будеш магістром, — дражнив Кованько.

— А ти звідкіль це знаєш? Тобі святі сказали, чи що? — обзивавсь знехотя Мірошниченко.

— Мені це снилось у сні. А мої сні завсіди справджуються. Швидше я буду абіссінським царем або нубійським архієреєм, ніж ти будеш магістром. От побачиш. От поназдивишся.

— Ну, то й будь собі, чим там хочеш, чи нубійським архієреєм, чи абіссінським імператором, а мені дай покій, — говорив спокійним тоном Мірошніченко.

— Та, коли сказати правду, і ти сам швидше надінеш на голову якийсь нубійський тюрбан або якусь нубійську макітру, ніж магістерську тогу. І, по правді сказавши, тобі така макітра та чалма багато більше прилячувала б, ніж магістерство, — зачіпав Кованько.

— Нехай буде й так, а ти одчепись од мене, бо я діло роблю, — говорив Мірошніченко.

— Ба не одчеплюсь! Одягайся та ходім втрюх гулять! Одягайся-таки зараз, бо мені хочеться на гору! — репетував Кованько.

І Кованько було хапає з реготом пісочницю й висипає весь пісок на Мірошніченкові лекції.

Мірошніченко було повертає спокійний погляд і пильно дивиться на купку піску на зшитку.

— Здурів, зовсім знавіснів, коли ще часом і зроду не був навіжений. В тебе тільки й одлички од дідька, що твоє людське ймення та обличчя, — було каже Мірошніченко.

— Та вставай та ходім з ним гуляти, бо ти ж добре тому відомий, що од його і не одчепишся, і ні на який спосіб не одкараскаєшся, — було кажу я.

— Це істинно чортяча спокуса, а не Кованько! — було каже Мірошніченко та встає з-за стола й одягається.

— А ба! таки стало по-моєму! Ходім же мерщій на гору. Ага! або зайдім ще до Шелеста: пожартуємо та подратуємось трохи з ним, — було каже Кованько.

— Ну, дай нам покій! Оце ж пак заходимось ходить по хатах з жартами, неначе колядники або якісь щедрівники. Ще часом достанемо десь замість коляди потиличника, — було кажу я до його.

— Це правда, що Кованько якийсь навіжений. Цікаво б подивиться на його, який він на масть, — сказала Галя.

— Побачиш незабаром, бо як перечує через когось, що я в Києві, то й зараз прибіжить, — сказав Радюк.

— Цей Кованько чогось вже й не припав мені до вподоби, хоч я його ще й не бачила в вічі.

— На його часом знаходить якийсь нервовий пароксизм жартів. Коли вже почне жартувати, то, певно, й сам вже не вдержить себе й ніби не має сили накинути на себе гнuzдечку. Це все одно, що істеричний сміх, — сказав Дунін-Левченко.

— Одже ти чи не правду кажеш. Ще як був він в гімназії, то чіплявся з жартами до своїх двох менших братів так, що вони його зненавиділи, й не говорили з ним, і не здоровкались з ним.

— Це, справді, якась проява, а не штука! Я почуваю, що вже чогось не люблю цієї нахабної людини, — сказала Галя.

— А вже як розвеселиться та розрегочеться чого, то реготить та реготить, чи є чого, чи й нема, неначе з ним трапилась якась істерична хвороба. Я вважаю на ці пароксизми його смішків та жартів як на щось хоробриве, — сказав Дунін-Левченко.

— Між нашими усяковими штукарями буває велика різниця, бо вони не однакові, — сказав Радюк.

Не встиг він скінчити своєї розмови, як раптом одчинились двері і в кімнату неначе вплигнув Кованько. Він осміхавсь, піднявши високо вгору вуса й верхню повну рожеву губу. Широкі й подовжасті білі зуби виставились усі, ніби на показ, неначе він ніс їх на своєму виду попе-•ред себе й показував усім, наче на показ. Галя тільки й примітила передніше, ніж самого гостя, ті широкі зуби, неначе лопатні.

— Вечір добрий, пане господарю! Не ждав, не сподівався? А ми й тут! Чи ви раді, чи не раді гостей, а ми вже й тут! — говорив і сміявся Кованько.

— Раді, раді! Просимо до чаю! Будь гостем в нашій господі! — просив Радюк. — А оце рекомєндую тобі свою молоденьку жінку, хуторянку Ганну Йванівну Радючку.

— Чув, чув! Я все чую, бо мені бог таке чутке вушко дав зроду, — говорив Кованько, подаючи Галі руку, і здушив її за пальці так здорово, що вона трохи не крикнула й не підскочила.

— Я радий, дуже радий з вами познайомиться, — промовив Кованько.

— І я рада бачить і знати товаришів мого чоловіка. Сідайте ж в нас!

— «Щоб старости сідали», як приказують в Масюківці, — сказав Радюк.

— Ну, трохи ще рано дбать за старостів! Треба подождать, доки трохи виясниться, — сказав Кованько, привітавшись до Дуніна-Левченка.

Галя почервоніла, їй стало трохи сором. Вона налила чаю й поставила перед гостем.

— Та як в вас тут гарненько в кімнатах! І рушники на образах, та ще як гарно повишивані. Це, певно, ви, Ганно Іванівно, навезли з села. Як веселенько од їх в кімнаті! — говорив Кованько.

— Атож! Навезла в Київ нашого хуторянського добра, — обізвалась Галя.

— Чом же ви не натикали за образи чогось, вже й не знаю чого, бо я міська людина. Щось там на селах затикають за образи, чи зілля, чи якесь зело? — сказав Кованько.

— Може, васильки, гвоздики та чорнобривці? — сказала Галя.

— Так, такі Васильки та якісь ґудзики, чи гвоздики. Я колись був на селі й заглядав в хати через поріг, то бачив за образами щось натикане таке коструbate, але що воно там натикано, то я гаразд не придививсь: чи пшениця, чи просо, чи морква, чи якісь будяки. Здається, стриміли там і будяки та якісь колючки, — говорив і реготавсь Кованько.

— Та то, певно, ви бачили за образами маковіюве зілля: колючки — то сизі миколайки та Петрові батоги, — сказала Галя.

— Певно, батоги, бо були довгі, аж теліпались по стіні, — говорив Кованько.

— Ну, ти вже справді «наговорив три мішки гречаної вовни» про свячене маковіюве зілля. Ще добре, що тебе не чує наша сусіда, панія Висока. Вона б оце дала тобі джосу за свячене зілля та зело. Це ж для неї був би страшний лібералізм! — сказав Радюк.

— Я, сказати по правді, не тямлю смаку та поезії в цих свячених сільських зіллях та зелах та й

поезії самого села, хоч і моя мати носить святить зілля на маковія, — сказав Кованько.

— Бо в вас, городян, нема вже народної сільської поезії. В вас це все вже видихалось, — сказав Радюк. — Ви не тямите справжньої поезії села, хоч і посилаєте святить зілля на маковія; ви вже потроху втрачуєте саме нюхало, що здатне зрозуміть дух сільської поезії, — сказав Радюк.

— Ви кажете, що не тямите поезії села, а я й сплю й бачу свою Масюківку. Приміла б, летіла туди оце таки зараз, і вже й не знаю, чи звикну я до вашого Києва, — сказала Галя.

— То тим, що ви зросли в селі, — говорив гість. — А я городянин з діда, й прадіда, й прапрадіда.

Кованько пив чай стакан за стаканом і тріскав паляницю на весь рот, аж плямкав: очевидячки, він добре виголодавсь.

Галя прикмітила це, догадалась, що він голодний, пішла в комірчину й принесла на полумиску чималий шмат шинки та й поставила на столі, припрошуючи гостей закусити. Потім винесла пляшку червоного вина й поставила на столі.

— Оцю сільську поезію я люблю і вважаю на неї більше, ніж на усяке поетичне зілля. Страх як люблю сільську шинку, печену в житньому коржі! Люблю, що вона пахне колендрою, — говорив Кованько, одкраявши здоровий шмат.

Він заходивсь уплітати шинку на весь рот, на всі свої здорові зуби. Шинка зникала в здоровому роті, неначе він шдав її в вершу і або в лантух. Білі здорові зуби терли м'ясо, аж шинка і пищала в роті. Щось животинне було примітно в його здоровому апетиті, в завзятій праці пащекою та щелепами. Здавалось, ніби то вовк наминав вівцю.

Од цікавого Галиного очка не потаїлась ця животинна прикмета в гостя; вона цікаво кмітила, як Кованько неначе махав щелепами, та зубами, та широкими губищами.

— Чи ви напитали собі яку службу, чи й досі козакуєте та бурлакуєте? — спитав в Кованька Дунін-Левченко.

— Шукаю і вже неначебто й напивав, — говорив Колько, не перестаючи махати зубами. — Обридло тинятись без роботи.

— Чи добре ж місце напивав собі? — спитав Радюк.

— Авжеж добре! Я не шукаю місця внизу, а прямо верху: або столоначальника, або якогось директора, чи предсідателя, щоб, бач, швидше потрапить в губернатори, — говорив Кованько й разом з тим і їв, і сміявся.

— Ну, це ти жартуєш. Не так-то швидко знайти й багато нижче місце, — сказав Радюк.

— Або таке місце, або ніякого! Я оце й молоду собі назнав. Візьму за нею прездоровий дім, пишно обставлений. На горищі стоїть казан з водою, а з казана вода проведена в крани і в пекарні, і в умивальні, і скрізь по дворі, і в станю, і в возовню, і в льох.

— Навіщо ж та вода в возовні та в льоху? — спитала Галя сміючись.

. — А щоб діжки та кадовби з варивом наливать! Хіба ж цього не потрібно?

— Та ти, певно, помиливсь! Мабуть, позабував. Певно, в тому домі вода тече не з горища, а з

долу, як по долині на мочарах на Либеді, де в хатах вода тече з джерел, так що в хаті буває на долівці криниця, а в сінях ставок; ще там і качки плавають та полощуться, — жартував Радюк.

— Ова! Візьму я такий дурний дім! Знайшов дурня. Це вже було б надто багато догоди в домі. А який екіпаж я беру! Які баскі коні беру в придане! То не ваші сільські доморослі шкапи свого хову, а заводського хову, — говорив Кованько.

— Ви й справді оце женитесь? — спитала Галя.

— Атож! Навіщо мені вас дурить чи ману пускати на людей? Я оце незабаром оженюсь, бо маю вже на приміті гарненьку дівчину.

— А та дівчина не піднесе вам часом печеного гарбуза? — спитав Дунін-Левченко.

— Я й гадки про гарбуза не маю, та ще й печеного; прийшов, побачив, побідив, — говорив Кованько.

— А хто ж твоя наречена, чи молода? Можна про це спитать? — говорив Радюк.

— Не скажу, нехай кортить! — потім скажу.

— Скажи по правді, чи ти справді вже знайшов місце, бо оце й мені доведеться десь його шукати, — сказав Радюк.

— Буцімбито так, що й знайшов, але як не посадовлять мене за столоначальника, то я на інше місце ще й не сяду. Я вже настоятель на одно таке місце, — говорив Кованько.

— Ну, в тебе правди ніколи не допитаєшся через твої жарти, — сказав Радюк. — В тебе правда все якось ніби повита туманом жартів чи нещирості, прикритої жартами.

315

— Ще що вигайдай! Щирішої од мене людини й на світі не знайдеш. В мене що на умі, те й на язиці, як у п'яного, — сказав Кованько, кидаючи на стіл ніж та виделку й підвівши свої чималі веселі, трохи вирячені й блискучі, наче скляні очі.

Він одсунув набік чарку, вхопив стакан, налив до половини його вина й випив одразу, неначе нахильці.

— Оце я й пополуднував в вас. Буде, годі! душа міру знає, — сказав Кованько, втираючи губи й вуса.

— Хоч і приємно мені в вас сидіть, але час мені додому, — сказав Дунін-Левченко, встаючи з стільця. — Та й гарно ж у вас в покоях! Чисто, недавно ремонтвано, побілено й помальовано. А в нас же то все запусчено в домі, не білено й не мазано і нігде не помальовано. Мій тато чогось оце на старість зовсім якось осунувсь. Не забувайте ж, панове, що післязавтра мої іменини. Приходьте так надвечір, але не пізніться. Я певний, що назбирається моїх товаришів чимало, бо вже багацько з їх повидержували екзамени. Приходьте й ви, Ганно Йванівно! Моя мама й сестра будуть вам раді.

— О, спасибі вам! Нехай вже іншим часом ми вдвох прийдемо до вас, бо, як я бачу, в вас буде тільки ваше паничівське товариство, — обізвалась Галя.

— Нам доведеться побалакать про дуже поважні справи, — сказав Радюк. — Час би вже нам

заходжуваться коло роботи, коло практичного чогось. Вже в Петербурзі Костомаров та Куліш почали видавати для народу книжечки на українській мові, видали «метелики». Треба б нам побалакати, дещо обміркувати і взятися за цю справу без жартів і з завзяттям.

— То прийміть і мене до своєї спілки. Ти, Павле Антоновичу, писатимеш для народу «метелики», а я фельєто-ни, бо це теж «метелики». Ти по-сільській, а я вже по-своєму, по-міському. От і будемо в спілці та в супрязі для загальної праці.

— Ну, це не дуже гарний буде для нас спільник та супряжич, — сказав Радюк.

— Ще й який гарний спілець вийде з мене. От побачиш! От поназдивишся! — жартував Кованько.

— Аз вас і справді вийшов би пречудовий фельєтоніст! — аж крикнув Дунін-Левченко. — Не забувайте ж і ви про мої іменини. Приносьте свої фельєтони, — просив на прощання Кованька Дунін-Левченко.

— Добре! Спасибі за пам'ять! Як не вмру до завтрього, то прийду.

— Тільки як йтимеш, то покинь дома свої фельєтони. Замкни їх у скриню на замок на два зводи, щоб часом не повтікали та не потяглись наслідці за тобою в гості на іменини, — жартував Радюк.

— Добре, добре! Але вже й мені час додому. Ходім разом! Прощайте! Бувайте здорові! Спасибі за шинку та за сільську колєнду, — говорив Кованько, прощаючись з Галею.

І вони похапцем одяглись і вийшли.

— Та стережись там у дворі, щоб часом не вискочив з дверей наш полковник та не застрелив тебе з своєї гармати! А то ще твої фельєтони й ноги задеруть серед двора, — говорив Радюк.

— Ще побачимо, чий батько дужчий: чи його гармати, чи мої фельєтони, — кричав з двора Кованько. — [Може не мені, а йому доведеться задрігати ногами од моїх фельєтонів, бо цей полковник обшахрував полк та з того й стулив собі оцей дім, та ще взяв багату вихрестку, а вона йому приліпила до дому ще й другий дім. Мене нехай стережеться та не дуже нехай влучає.]

Радюк з Галею вернулись в кімнату. Галя кинулась мити посуд та прибирати з стола недоїдки та недопитки, наче переїди після товаришки.

— Як же тобі здався мій веселий товариш?-спитав Радюк в жінки.

— Сказати по щирій правді, твій веселий товариш чомусь не припав мені до вподоби таки одразу, хоч він і веселий, і реготить, і смішить. Щось є в йому таке, що мені одразу не сподобалось.

— Товариші в нас його любили за веселу вдачу, хоч він і причепливий, та аж в'їдливий з своїми жартами, але не вважали на його як на поважну, статковиту людину, з котрою можна всмак побалакати про якісь поважні справи. Він просто ненавидить такі поважні питання й од їх позіхає без сорому або зараз глузує з їх, повернувши. усю справу на жарти. Ти ж чула дещо з його поглядів.

— Це правда, — сказала Галя, —але як же то оті веселі жартовливі зуби перетерли таку

поважну річ, як ота тверда наука, коли він скінчив курс?

— Ця псяюха талановита, хоч ніби легенька на вдачу, як пір'їна. Кованько з тих, що б'ють летючу й котючу опуку, як кажуть на селі. Здатність в його до наук здорова. Але він нездатний спинитись на чомусь одному, скласти собі якісь ясні міцні пересвідчення. Це людина, як бачиш, зовсім безпринципна. Це метелик, що весело пурхає на сонці.

— Але ж цей твій приятель, скільки я зауважила, неначе трохи брехливий, бо все щось плете, чого я гаразд не втямила: плеще щось схоже на сім мішків гречаної вовни.

— Твоя правда, але тільки трохи. Кованько й справді з тих штукарів, в котрих ніколи гаразд не допитаєшся правди, бо він все повергає на жарти, про що не спитай, і одбріхується, й прикриває правду, наче якоюсь мрякою з жартів. Але часом забудеться та й скине з свого язика ту мряку; якось ненароком ніби прохопиться та й скаже правду. Це буває з ним, коли він або дуже голодний, або трохи слабкий, або роздратований і злий.

— Як слабкий, то говорить правду? Це щось смішніше за самого Кованька, — сказала Галя й зареготалась на всю кімнату.

— Таки справді такі Як здоровий, то все бреше, а як слабкий, то каже правду, бо тоді катма в його снаги до жартів; обрік в йому тоді не грає.

— По-моєму, нехай би він краще все нездужав та слабував, аби тільки казав правду, — сказала Галя й зареготалась на всю кімнату. — Я цій людині чомусь не йму віри. Коли б він часом не нашкодив або тобі, або іншим.

— Може, це тобі такі гадки підказує твоя жіноцька вдача, бо ваша вдача буває часом дуже чутка та почутлива і часом вгадує дещо наперед так само, як і далекосяглий розум.

Галя почала виносити посуд до другої кімнати та ховать його в шафу, а потім вийшла в пекарню до куховарки, щоб попідклубатись вечерею.

Радюк приліг на новенькій канапі, оббитій темно-пунсовою оббивкою, поклавши чорновологу голову на вишивану подушку, і закурив папіросу. Надворі вже вечоріло. В кімнаті густішали тіні по кутках. Тільки червоне майське небо на заході неначе горіло й жевріло, як жар, і кидало гарячі жарові одлиски на чимале дзеркало та на вишивані рушники по обидва боки дзеркала. На ясній вишиваній подушці чорні кучеряві васильки в Радюка вилися наче молодим хмелем, але на його високім гладенькім, неначе виточенім з білого мрамору чолі над самісінькими бровами вперше виникли два тоненькі зморшки, — перша прикмета заклопотаної жонатой людини, неначе з їх визирав перший клопіт в житті людини, котрій треба думати, гадати вже не за себе одного.

Несподівані запросини Дуніна-Левченка до себе викликали в його голові думи. І пішли його думи за думами, неначе журавлі в небі повелись ключами, нешвидко, помаленьку, з журливим сутінком журавлиного вуркотання в літньому тихому небі.

"Треба буде сьогодні в товаристві зачепить питання про наші національні й просвітні справи. Як оці тіні закутали мою нову прибрану світлицю, так закутали ніби важкі чорні хмари Україну. Зібрались ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо і кинули тінь та мряку на рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль поллється світ на наш край? Народні маси, тільки що визволені од панщини, темні і не-просвітні. Просвічені верстви байдужні до долі рідного краю, позбивані з пантелику, а часом виявляють себе й шкідливими. Історія заплутала ще гірше ту плутанину. Сусідні народи нашкодили нам своїм безглуздом

вмикуванням в наші справи та ще гірше поплутали їх..."

Радюк важко зітхнув. І його гострі, пронизуваті карі очі неначе припали росою. Він кинув думками в давню давнину, в далекі минувші часи, неначе хотів там вишукати відповіді на свої журливі питання, перебіг думками давню історію й зауважив скрізь культурний широкий розвиток через просвіту, через знання науки.

"Це одно і єдине джерело, звідкіль поллється світ на Україну: просвітність та наука. Люде через те недобрі й лиходійні, що не тямлять нічого, нічого не знають про те, що вчиняють, казав ще Сократ. Як тільки в їх буде знання, вони втямлять, що то єсть добро, краса, правда й добродіє. І вони тоді одвернуться од усього злочинного і привернуться до правди, краси, добра й добродіє. Це свята правда! Усе лихо в світі сталось од нетямучості. Люди коять лихо знезнавки. Знання й просвітність — це одні й єдині золоті ключі, котрими ми одчинимо світлий рай для нашого краю, рай, повний зелених садків, повний збитків усякого добра, повний щастя й радощів, де не буде ні старця, ні бідноти, де всім буде добре, скрізь буде мирнота й спокій, і не буде ні зависності, ні ненависності, не буде людей зависних, не буде ніякісінького ворогування, бо — настане золотий час рівності, знання й просвітності».

І молодий красунь неначе потонув думками в тій золотій імлі наступаючих кращих часів, потонув думками в поезії мрій про будущий час. Світлі ідеали, світлі картини, одна краща й пишніша за другу, то з'являлись, то зникали перед ним.

Він опам'ятався й підвівсь. Час було виряджаться в гості до свого товариша. Причепурившись перед дзеркалом, він попрощавсь з Галею й вийшов з кімнати.

"От і загаявсь в мріях. Затого зовсім смеркне. Затого вечір буде. Хотілось би завидна дочвалать до іменинникового двора», — думав Радюк, хапаючись. І він хапком скочив на «дрожку» й ще завидна покатав в гості до товариша.

XVI

Здоровий дерев'яний дім Дуніна-Левченка був на Липках, де тоді проживали сливе винятково аристократичні сім'ї, усякі полтавські, чернігівські та здебільшого київські сполонізовані дідиці. Дім був стародавній, схожий на дідицькі будинки по селах в дідицьких багатих оселях. Стародавній сільський ганок з чотирма дерев'яними колонами виступав сходами на тротуар, а дім стояв трохи осторонь, одгороджений од улиці невисокими залізними штахетами, через котрі попід стінами манячили кущі троянд та жасмину.

Через одчинену хвіртку Радюк вглядів, що в садку манячили молоді товариші, й сам Дуніна-Левченко стояв недалеко од хвіртки й махав до його брилем.

Прикатавши до брами, Радюк зііз, пішов у двір, і зайшов у садок. В садку на лавках сиділо кілька душ молодих товаришів та студентів. Декотрі ходили парами по нечищених доріжках та зарослих травою стежечках. І двір, і садок були занехаяні, занедбані. Старі груші та яблуні буйно росли на волі, як хотіли, попереплутувались гіллям, вгніздилились верхами одні над другими, тислись, зчіплювались, неначе вступали в бійку за своє місце. Клумби квіток позаростували лопухом, чорнобілем та кропивою. А з бур'яну виглядали квітки: лелії, розкішні рясні півонії. Довгі дерев'яні стани та возовні з галерейками та колонками зчорніли, перехнябилились, аж повгинались. Покрівля на їх поросла зеленим мохом. Усе було пообдиране, зчорніле. На стінах дому щикотурка подекуди пообсипалась. Бляшана покрівля на домі скрізь повигорювала й зчорніла. Подвір'я заросло травою. Попід барканами росли зелені лопухи та кропива; вони постікали й збутля-віли в холодку. Десь вихопилась навіть собача бузина.

Смерком вигляд здавався ще сумніший.

"Одже ж син казав правду, що старий Дунін-Левченко все осовується та осовується, неначе історія давнього козацтва та його нащадків, сьогочасних українських дідичів», — подумав Радюк, озираючи подвір'я та поплутаний старий зарослий садок.

Радюк привітався до іменинника й тричі поцілувався з ним. Молоді гості повставали з лавок і попростували до гурту. Почалась розмова та привітання.

Всі поздоровляли Радюка з оженінням, бажали йому щастя-долі в новому житті. Ті, що поскінчували курс, були надзвичайно веселі та говорючі. Дехто розказував про свої вдатні чи не зовсім вдатні останні екзамени. Усім очевидячки було весело. Майське повітря ворушило й без того ворущливі молоді нерви. Весела' голосна розмова, веселий нездержний регіт аж розлягавсь по старому садку.

— Але жарти жартами, а оце коли ми випадком зібрались, то при цій нагоді було б варто побалакати нам про щось поважніше, — сказав Радюк. — Ми ж оце незабаром розійдемося і розліземося по світі. А поки що поговорім, до якої праці нам ставати.

— Добре, добре! Тільки коли б часом не принесло Кованька, бо він не дасть нам поговорити до ладу про наші справи, — говорили молоді паничі.

З дому вийшов старий лакей і запросив усіх в покої на чай. Молодий Дунін-Левченко вхопив під руку Радюка й повів в покої. За ними юрбою, з високом, трохи не з вибриком, пішли молоді гості на парадовий прихід з ulиці.

Старий лакей одчинив двері і впустив в покої цю веселу юрбу молоднечі. Вона одразу сповнила старі просторні, але мертві покої шумом та гамом. Дім і справді був старий і не лагоджений вже, може, кілька десятків років;

В здоровій залі два кутки осіли. Підлога погнулась і пожолобилась. Вікна покривились набік, неначе нездужали й терпіли велику муку, аж скривились. Старомодна дорога, але важка й завальна мебіль стояла неначе на горбу й насторочилась бігти наниз, а по другий бік старомодний довгий та вузький фортеп'ян неначе опустив вниз довгого хвоста й заткнув його в куток. По закутках на шпалерах проглядали плями на стінах, неначе хто позапинав їх попід стелею географічними картами. Тільки дві гарні копії з портретів козацьких полковників, хазяїнових предків, були прикрасою в залі.

Весела компанія розсипалась по залі й неначе збудила й дрімаючу завальну мебіль, і старого недужого діда — з хвостом, що вже вижив свій вік і смутно опустив свого хвоста в куток. Молодий хазяїн повів гостей в столову. Вони перейшли через невеличку довгу кімнатку, схожу на коридор, з котрої через одчинені збоку двері здорової бібліотеки виглядали шафи з книжками, високі, аж до самої стелі.

Ввесь коридорчик і бібліотека були суспіль обставлені шафами. Дід молодого Дуніна-Левченка був вольтеріянець і ліберал, яких було багато в давніший час на Україні.

Веселе товариство по дорозі добре нагукало здоровим мертвим шафам: і Вольтерові, і Дідро та Жан-Жаків Руссо, і Бантиш-Каменському та Георгієві Кониському, і іншим небіжчикам і вступило в просторну столову. В високій просторній столовій поосідали всі чотири кутки і підлога посередині так випнулась, неначе стала г черевата. Серед столової, неначе десь на пригорку, стояв довгий стіл з самоваром. Стіл аж захряс під закусками та посудом. Коло самовара сиділа Юлія Кирилівна Дуніна-Левченкова й наливала чай. Побіч неї на широкому

м'якому кріслі сидів хазяїн Платон Петрович Дунін-Левченко, а проти його сиділи три його сусіди, чернігівські дідичі, вже літні люде. Вони приїхали з села й прийшли на одвідини до свого земляка й приятеля.

Платон Петрович був вже пристаркуватий чоловік, високий на зріст, кандибастий, сухорлявий та смуглявий з лица, дуже добрий, тихий, довгобразий і ніби хамулуватий. Чорне довге волосся й здорові вуса вже ніби припали сніжком. Карі ясні, але тихі очі світились розумом.

Платон Петрович був освічений і начитаний, як і його батько, котрий, як вольтеріянець, сповняв свою бібліотеку утворами енциклопедистів. До панщанних крепаків він був ласкавий, а до двірських слуг такий добрий, що на старості літ визволив їх на волю, навіть видавав пенсії грішми та харчами. Од батька до його перейшла, ніби в спадщину, любов до книжок, до просвітності, навіть до штучності. Він все сповняв батьківську сливе винятково французьку та німецьку бібліотеку новими книжками; любив українську історію, любив козацьку давнину. «Історію Русов» Кониського, українську історію Бантиш-Каменського та Маркевича знав трохи не напам'ять. Але він був падковитий тільки до книжок, а хазяїн з його був непрактичний. Доми та забудування і в його селі, і в Києві стояли без лагодіння десятки років. Сам Платон Петрович почав вже слабувати. Як підросла дочка, він мав на думці вже продати свою батьківську оселю й струхлявілий дім на Липках, щоб не клопотатись лагодінням, і купити новий гарненький, готовенький.

Хазяйка Юлія Кирилівна сиділа за здоровецьким самоваром, неначе за твердинею, й виглядала звітлія. Щупленька, невеличка на зріст та утла, з ясними очками, вона була в ясного легенькому убранні і, неначе пташка, вгніздилась в гніздечку з кисії, та кружев, та білої ангорської пухкої шалі. Здалеки вона здавалась молоденькою блідою утлою панянкою. Було знать по її делікатному блідому й наче прозорому обличчю, по її тоненькій щупленькій постаті, що вона за весь інститутський час і справді випила добру порцію оцту, схламала потаєнці пудів зо два крейди, щоб бути блідою й делікатною, як тоді була мода.

Паничі підступили до господині, здоровкались з нею й поздоровляли з іменинником. Вона була привітна до всіх і ласкава. Добрість і тихість вдачі світилась в її ясних оченятах. Тільки Радюк запримітив, що вона якось не так ласкаво привіталась з ним, як було колись передніше.

— Поздоровляю вас! Ви, кажуть, вже оце оженились; привезли своє молоде подружжя в Київ?
— сказала Дуніна-Левченкова.

— Оженився, якось сподобив-таки господь! Тепер я неначе причалив до берега, — сказав Радюк.

— От і добре! Я дуже рада! — обізвалась хазяйка, але було знать по її очах, що вона не така рада, як було колись передніше торік і позаторік: в неї була думка залучить цього красуня до своєї молоденької доні, а теперечки ці надії пішли марно.

Старий хазяїн щиро привітався з молодими, підвів голову, випростав згорблений стан і неначе повеселішав. Він любив молодих студентів, любив слухать їх веселу й розумну розмову і сам тоді ніби оживав, якось ожвавлювався, ставав жвавіший, бадьористіший. Він був нахильний до принципіальної філософської розмови, котрої не люблять старі люде і котра так гарячить та запалює молодих.

— Сідайте ж, будьте ласкаві, коло нас, то, може, й ми помолодшаємо од вас, — припрохував Дунін-Левченко, показуючи рукою на стільці навкруги довгого стола, — та будьте в мене, як вдома в себе! Не церемоньтесь: пийте чай і закусьте, що кому до смаку.

Молоді паничі обсіли стіл і зробили пошану наїдкам та закускам Юлії Кирилівни. Наганявшись та нагулявшись після нудних екзаменів, вони натрапили на добрий попас і полуднували, аж за вухами лящало. Старий лакей Гаврило ледве встигав подавати чай, неначе він десь по дорозі виливав стакан в бутлі або в барильця.

— Що, живий, здоровий ваш тато, Павле Антоновичу? — спитав хазяїн Радюка.

— Ще держитесь до якогось там часу. Хазяїнує, бо оце мої дві сестри вже вийшли з інституту та приїхали додому. Для їх треба ж дбати. За мене батькові байдуже, бо я й сам якось дам собі раду. Але йому треба дбати для сестер, то й мусить дбати та піклуватись господарством, — сказав Радюк.

— Ваш тато завжди був хазяїновитий, не такий, як я. От ніяким способом не зберусь полагодити своє житло: то нездужаю, то ніколи, а то просто-таки, мабуть, до того в мене хисту нема, — сказав Дунін-Левченко.

— Та якби ворухнулись добре, то звідки і той хист вигулькнув би. А то ви все за книжками та за газетами, — обізвався один вже літній гість дідич, що був однієї верстви на літа з хазяїном.

— Може, ви й правду кажете, але я до тієї тяганини таки, певно, зроду не дуже здатний. От тутечки мої сусіди, дідичі з Волині, поляки, може, тим і не хочуть знайомиться зо мною, що я живу не в аристократичних, а в старих трухлявих покоях. Все чогось одмикують од мене і та цураються мене.

— Та й їх діти, сказати правду, і теперечки в університеті держать себе осторонь од нас, українців, чомусь не сходяться з нами й дражнять нас «культурниками», — сказав Радюк. — Прізвище, на наш погляд, зовсім-таки не погане для нас, але вони самі чомусь і гадки не мають за просвітність народу в тих краях, де вони тільки й животіють послухранням та працею нашого народу.

— А для нас, — сказав Дунін-Левченко, — і справді настав час заходжуватись коло просвітності рідного краю, а найбільше темного народу. В Петербурзі Костомаров та Куліш вже заходились видавати «метелики» для читання народів. В Полтаві вже заходились коло недільних шкіл для міщан, задумали заводити читальні, навіть народний, театр.

— Я чув за ці недільні школи, — сказав старий Дунін-Левченко зовсім байдужим тоном, неначе мова мовилась про годину або негоду.

— Чув і я, що там почали заводити школи недільні й вечірні, ще і в суботи для убогих євреїв, але докладно нічого про це не знаю і тямку про це не маю, бо мені ніхто не розказував за це докладно, — обізвався один з гостей, пристаркуватий чернігівський дідич з байдужністю.

Було знати, що ці нові питання не цікавили їх анітрошки. Ці пани були якісь пасивні й байдужні до тих тогочасних справ.

— А справді, треба б нам поговорити про ці національні й просвітні справи, щоб негайно ставати до праці, коли вже нас продражнили «культурниками». Може б, і ми вклали якусь лепту на користь рідного краю та нашого старого Києва, — сказав один з молодих гостей.

В прихожій задзеленькав дзвоник. Лакей длявою ходою почвалав одчиняти двері. Розмова перетялась.

— Якогось гостя бог приніс, — сказав молодий Дунін-Левченко і побіг назустріч гостеві.

В далекій прихожій почувсь шум та тяганина роздягання. Застукотіли закаблуки. Голосний регіт залунав по здоровій порожній залі.

— Це прийшов Кованько! — промовив Радюк пошепки, і в його брови насупились. — Не дасть же він нам теперечки гаразд побалакати про наші поважні справи; буде тільки нам заважати й перебаранчати в роботі.

— Йому б тільки на Житньому базарі витрішки продавати або дзвонить в дзвони, а не говорить про поважні справи, — обізвався один з молодих гостей.

— А я люблю Кованька за веселу вдачу. Трохи розважить нас: пожартує, порегочеться, то й мене якось несамохіть візьмуть смішки, — сказала хазяйка, осміхаючись.

— Я от і не бачу його, а тільки уявляю собі його веселий вид, то мене вже сміх бере, — сказав старий Дунін-Левченко і вже справді сміявся своїм тихим та добрим осміхом до старших гостей.

Приїжджі дідичі й собі осміхнулись. Дзвінкий, голосний голос десь далеко розлягавсь за бібліотекою, але його було чути через два покої.

В дверях і справді з'явивсь Кованько й блищав ще в дверях своїми широкими випнутими наперед зубами. На здоровій голові довге-волосся було не зачесане, навіть трохи розпатлане.

— Так і є! Он вже несе поперед себе наче наштрикнуті на вила зубища, неначе усім їх показує.

— Нічого — те, нічого! Побалакаєте іншим часом про свої справи. Час од вас не втече ж таки, як вода в Дніпрі, — говорив старий господар і сміявся.

Слідком за Кованьком вступило в столову ще кілька молодих гостей в вишиваних сорочках, з червоними застіжками на грудях. Деякі були в свитах з драпу. Один прийшов навіть в простій, щиро сільській товстій свиті, підперезаний червоним «одеським» поясом з довгими кінцями й торочками.

Веселий Кованьків голос очевидячки розворушив старих. Хазяйка висунулась з свого гніздечка й навіть встала назустріч Кованькові, тягнучи за собою ангорську шаль, неначе легенькі крила, щиро й з осміхом привіталась з ним і посадила його поруч з собою. Старий господар підвівсь на недужих ногах і якось по-молодечому простяг до Кованька свою довгелецьку, сухорляву руку через стіл, через посуд і наїдки. Він пожвавішав, повеселішав, неначе вхопив іскру од веселого Кованька й підживив свої розторсані нерви, застоюну кров.

Хазяїн попросив молодих гостей садовитись за стіл.

Стіснили стільці, зсунулись, зщулились і якось усі повсідались.

Радюкові й справді не дали говорити далі про свої справи.

Знов почалось наливання чаю та подавання. Гаврило знов пішов мандрувати кругом стола. Гості пили чай, гомоніли, балакали голосно, реготались, аж одляски лунали по бібліотеці та побічних покоях. Нові гості кинулись на полудень, полуднували, дзенькали ножами, стукотіли об тарілки. В столову нові молоді гості знов неначе впустили з залу вихор, котрий вже в столовій був впав і почав стишуватись.

"Ну, таки принесло ледащо отого дзвонаря, оте брязкало! Забавлятиме старих хазяїнів, замовлятиме їм пристрій, неначе знахурка, і буде довго замовлять, а нам перебаранчатиме

міркувать та розмовляти про пекучі справи», — думав Радюк, мовчки поглядаючи скося на Кованькові білі лопатні та на патлату голову.

Кованько пив чай хапком, з якоюсь жадобою, неначе його пекла надзвичайна печія, або неначе він хапався кудись йти. Хазяйка заворушилась в своєму гнізді, сама накраяла для його паляниці, сама доставала тарілки з наїдками і присовувала до Кованька. Наче пташечка, вона заметушилась, якось затріпалась, неначе її ангорські крильця затріпались в пташиному кубельці або в ремезовому гніздечку-рукавиці.

— Полуднуйте, бо я бачу, що ви неначе виголодались, — припрохувала Юлія Кирилівна Кованька.

— Та я все голодний, признаться по правді. Стецько в «Сватанні на Гончарівці» каже, що він так любить обідать, що обідав би цілісінкый день з ранку до вечора. А я оце маю такий апетит, що ладен їсти хоч і цілісінку ніч, — мовив Кованько й розсмішив добру стареньку хазяйку.

— То й призволяйтесь на здоров'я! Але вам не доведеться полуднувать цілу ніч, бо мій кухар готує для вас добру вечерю, — говорила Дуніна-Левченкова й сміялась.

— І за полудень спасибі, і за вечерю заздальгідь дякую.

Одначе й другий вихор в столовій покрутивсь, повертівсь та й упав; нові гості напились чаю, набалакались донесхочу й ущухли. Хазяїн підвівся з крісла й попрохав гостей в валу, подибавши поперед їх своїми цибатими, але не дерзкими, неначе крихкими ногами. Гості рушили слідком за ним, розсипались по залі й посідали по завальних та важких канапах та кріслах. Хазяїн подав усім скриньки з тютюном та з сигарами, а сам підмостив подушку під спину й неначе пірнув в м'яку канапу. Коло його посідали поважні приїжджі гості й розпочали балачку про свої сільські хазяйські справи та про сусід.

Молоді розсипались по залі, як овечки в степу, і, накурившись, загомоніли про свої справи.

Радюк сів коло стола проти хазяїна. Декотрі гості попримощувались кругом стола на стільцях та усяких дзигликах з подушками. Дехто стояв коло вікон, спершись на одвірки. Вигляд в залі був чудернацький і загалом мальовничий, пістрявий й іскряний. Між чорними сіртками сіріли драпові тонкі свитки, червоніли мережки вишиваних сорочок, червоніли одеські червоногарячі та жовтогарячі пояси, манячили червоні стьожки застіжок. Коло канапи, побіч спанілого млявого хазяїна, манячила товста парубоцька свита. Густо спажували червоні огняні цятки на сигарах та папіросах. Очі ясніли й блищали од напружених думок, од сподівання ради за пекучі просвітні справи. Коло самого стола між двома дідичами манячила кудлата Кованькова голова. Кованько держав в роті претовсту папіросу, неначе заткнув в рот ковбасу. З тієї папіроси густий дим валував вгору під самісінку стелю, неначе з цегельні.

В цьому ніби рябому та смугнастому й пістрявому товаристві були паничі з усяких мішаних сім'їв, було навіть три католики з київських та волинських молодих дідичів, котрі походили з давніх українських сполячених сім'їв. Вони попроставали до українців і стали до спільної праці, назвавши себе знов українцями. Таких українців тоді звали «українофілами». Решта католиків, товаришів молодого Дуніна-Левченка, як тільки вгляділи на йому червону застіжку й мережану сорочку, зараз перестали заходити до його й одкаснулись од його. Батьки й матері навіть забороняли їм мати знайомість з червоними стьожками та свитами. Це вже було перед самим польським повстанням з початку шістдесятих років.

— Та за які то недільні чи якісь вечірні школи ви, Павле Антоновичу, були почали балакать?- спитав зацікавлений хазяїн.

— За школи та читання в неділі та в свята для міщан та міських слуг, читання лекцій по усяких науках або читання поетичних просвітніх утворів, — сказав Радюк. — Європа вийшла з темряви й дійшла до високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху доганять Європу, щоб не опинитися далеко позаду, і піднімати розвиток сільських і міських мас. Підніметься наука в народі, то це само по собі вже потягне за собою й промислівство, і ремесло. Наука добере ключів до всякого замка й одчинить двері до світла, й добра, й добробуття в житті. Нам треба, що стосується до культури краю, закласти в Києві недільні школи й вечірні читання для старого й малого, щоб потроху сипать світло на темні маси. Подаймо прошення про дозвіл та й будемо по черзі ходити в ті школи та й читати. Може, в місті ще хтось знайдеться прихильний до цієї справи, то ми й тих залучимо й запросимо нам на підмогу.

— Добре, добре! — обізвалось багато голосів. — Ми усі ходитимемо й сіятимемо це насіння на користь масам.

— А хто ж вам платитиме за це гроші? Чи ви ходитимете дурнички?-одрубав Кованько. — Як дурнички, то од мене буде дзус!

Ця Кованькова вихватка здивувала усіх дуже неприємно. Усім здалось, що Кованько якимось змилив, звернув навкосо з простого шляху в якесь багно. Усі зауважили вперше, що Кованько не має ніяких щирих пересвідчень, нездатний по своїй вдачі до чогось путнього, що він коли, не ледар, то просто необачний штукар і людина без принципів і без пуття і, може, буде згодом ще й шкодливий для справи.

— Авжеж дурнички! Ради ідеї, ради рідного краю, — сказав Радюк.

— Ну, за це спасибі! В мене не стане часу на це, бо в мене й без того праці по самісіньку шию коло моїх лазень. А батько старий, нічого не доглядить гаразд, — сказав Кованько.

Усі витріщили на Кованька очі з дива. Ніхто од його не сподівався цього. Така вихватка здивувала всіх.

— В Петербурзі почали видавати «метелики», книжечки для народу, але писати їх там нікому, — знов почав Радюк. — Тим часом од начальства з Петербурга доручено в Києві скласти й зготувати шкільні українські книжки для народних шкіл на українській мові. Ми станемо й тут до помочі й зготуємо гуртом усі популярні книжки для народу на українській мові по всіх науках, як це зробили чехи, як це вже давненько зроблено в Англії. Поділім між собою усі науки та й понапишемо коротенькі книжечки про кожную науку для народу. Розстараємось грошей, — тоді видамо книжечки для народу.

Піднявся гомін та клекіт. Дехто почав робити цю діляницю складання книжечок між молодими. Почалось змагання, кому що брать, почалось навіть силування й накидання декому такої роботи. Одні намагались, другі одмагались. Хазяїн і старі дідичі слухали цю всю тяганину байдужне, пасивно, хоч і нічого не мали й нічого не говорили проти того. Їх очевидячки тільки цікавила новина цієї справи, й досі нечувана й небачена ними на віку.

— Що ж ти візьмеш? Яку науку береш собі для просвіти народу?-спитав молодий Дунін-Левченко в Кованька.

— Я візьму на себе анекдоти; візьму й ладен дати в цьому засвідчення на папері, бо я маю до цього хист, — поважно обізвався Кованько.

— Та, певно, фельєтони жартів? — додав Радюк.

— Атож! це саме личить мені, ще й дуже припало мені до вподоби. Давайте й справді будемо смішити ваших сільських «хахлів та хахлушок», оті очіпки та очкури! Я понаписую їм таких фельєтонів, що ті очіпки та очкури, усякі дядьки та дядини аж за боки братимуться. Це буде найцікавіша книжка й найбільше матиме читальників.

Кованько, як і міщани та купчики в Києві, вже дуже зневажав селян, дражнив їх «хахлами», гордував ними й піднімав на смішки, як і міщани, ставлячи себе без міри вище од селян, одрізняючи себе от селян, як щось вже інше й без міри вище од селюків.

— А справді, ця книжка мала б найбільше читальників навіть в містах, — знехотя й несамохиті вискочило з уст в хазяїна. — Українські анекдоти — це цікава сила. Це наші народні «Декамерони», тільки ще не позаписувані.

— Одже тобі все смішки та жарти, —обізвався Радюк, —може, ще скажеш, щоб тобі платили по три шаги од рядка за твої фельєтони та за декамерони?

— А чом би пак і ні! І то гроші! Знадобляться на тютюні Я беру анекдоти й декамерони й переважу вас усіх: передніше од усіх вас вистараюсь на просвітника. От, побачите! — говорив Кованько. — Я виграю, а ви програєте.

— Одже ж ти не тямиш гаразд ні нашої ідеї, ні сільської темноти та нужди. Ти тільки гальма для нас і в цей час, і гальмуватимеш нашого культурного воза й далі, бо усе якось вагаєшся та мотаєшся од берега до берега, ще, чого доброго, й сам підеш за водою, — сказав Радюк, вже роздратований і сердитий на Кованька.

— Ой, борони боже, щоб я пішов «за водою"! Я не хочу топиться в Дніпрі. Топись собі сам, коли твоя добра хіть.

— Ти, здається, з тих, що самі не підуть «за водою», але од нетямучості та так, з доброго дива, ладні пустити «за водою» народну просвіту й рідний край, ще й не скривляться, а будуть реготатися та скалить зуби на вітер, — сказав Радюк і одвернувся од Кованька, насупивши брови. Гнів блиснув в його карих очах.

— Цього Кованька треба б вимкнути зовсім з нашого кружка, — промовив стиха один студент.

— І варто за це надиматися та пиндючитися. Напіндючивсь, що, мабуть, аж язик свербить, щоб лаятися! А в мене оце свербить язик, щоб жартувати й сміятися, — жартував Кованько.

— То на цей час прикуси язика зубами або й одкуси: одначе добрі зуби маєш, — обізвався Радюк вже зовсім сердито. — Ти ніби оце бабляєшся в жартах, та ще й не дуже чепурно. Причепури лиш свого язика хоч трохи.

— А як же то я животітиму на світі без цього дурного органа?-жартував Кованько. —Тоді нас і справді не тільки євреї та панки, але й кури та горобці задзюбають.

— Ви, городяни, не тямите поезії села та народної пое-зії., ^З вас в місті є тільки поезія Житнього базару, усяких крамниць та поезія березових віників в лазні. Міщани, купці та прикажчики вже бундючаться перед селянами. В вас нема народу, а тільки «хохли, очіпки та хохлуші», — сказав Радюк.

— Та поезія «березової каші», цебто різок в усяких майстрів для своїх челядників, — сказав один молодий гість.

— Радюк правду каже: тут нема чого сердитись та бундючитись, — обізвавсь один молодий студент, київський дідич-католик, Перетяткевич. — Де вже де, а в нас, на Західній Україні, доконечно нам самим треба заходжуватись коло народної просвіти, бо в нас здебільшого дідичі, хоч і українці родом, але звать себе поляками, їх ідеали та мрії шугають не вдома, не на Україні, а десь інде, поза Україною. Ці дідичі та полупанки на Україні та в Галичині не дадуть і шага на народну просвіту.

— Це правда, але просвітність повинна бути загальною для всіх. Ще двісті років передніше в Києві Феофан Прокопович устами свого «Псалмисти, сиріч дяка» сказав, що вчити треба всіх загалом, чи міщан, чи мужиків, бо просвіта повинна быть загальна й для всіх приступна. Тільки потім, згодом в нас стало все занедбано. Тим-то нам треба завести суботні читання й для євреїв, — сказав Радюк.

— Та ці старомодні псалтирники й самі не підуть на твої читання, бо вважатимуть їх за трефні, некаширні, — сказав Кованько, не втерпівши з жартами, — вони матимуть гадку, що ти хочеш їх переманить до церкви.

— В містечках це може й быть, але в місті жиди трохи просвічені, то, певно, й підуть охоче. Не одбивать же нам їх од просвіти, — сказав молодий Дунін-Левченко.

— Та вони й самі ставлять себе окроми, самі одрізняються од нас, а не ми од їх, — сказав Кованько.

— Але просвіта колись згодом порозгороджує ті загати та опрічні загороди й залучить їх до спільної праці в українському суспільстві, — сказав Радюк.

— Ти, як я бачу, ідеаліст аж прозорий, аж світишся наскрізь, неначе ті Платонові прозорі споконвічні ідеї, — сказав Кованько, — а я от стою коло реальної фабрицької праці, трусь коло усяких людей, то й не свічусь так наскрізь, як оце ти, Павле Антоновичу. Я людина досвідніша за тебе й знаю, що євреї та усякі панки, нібито поляки, з-за своїх мурів та загат звать наш народ «бидлом» та «гоями». Очевидячки, давня історія нічого не навчила їх і досі, — сказав Кованько.

— І це згодом згине й потроху вищезне з широкою просвітністю, — додав Радюк, — от тоді усе буде гаразд.

— А тим часом нам ще треба б попідкуватись етнографією, вивченням народу, бо ми його й досі гаразд не знаємо. Треба б завести історичний музей, бо тутечки ж в нас усей ґрунт навантажений і промкнутий історичною давниною, — додав молодий Дунін-Левченко, — студенти іншої віри продражнили нас «культурниками». Нехай буде так: ми ще од часів Нестора були культурниками. А це зовсім-таки не вадить і нікому не заважає.

— Оце ти правду кажеш, — обізвавсь старий батько, — чого вже чого, а музея потрібно для Києва, — доконечно потрібно!

— Ще попросиме, щоб нам дозволили закласти народний театр, — сказав Радюк.

— Ого-го! Отут і я знадоблюсь! — крикнув Кованько. — Я дуже годенний до цього: і гратиму, й співатиму. Навіть винесу на сцену маковіюве зілля, Петрові батоги та миколайки. Ти, Павле Антоновичу, знов засвітивсь наскрізь, ніби ефір.

— Ти, Кованьку, таки й справді не розсудлива людина: ти перебаранчаєш нам побалакать та поміркувати за наші справи, — сказав Радюк, — це виходить достоту так, як колись в давню

давнину печорські ченці було наскладають собі вдень на якусь потрібку деревні на горі, а веселі, але вельми капосні чорти візьмуть та й поскидають вночі те колоддя з гори на берег Дніпра. Ми хочемо виносити деревню на гору для будування, а ти налагодивсь в жарти скидати вниз ту деревню.

Старий Дунін-Левченко зирнув на двері, чи не стоїть там його жінка, щоб часом не почула такого страшного лібералізму, бо вона дуже поважала маковіюве зілля, багато більше, ніж народну мову, навіть народну поезію, хоч і пускала ще в горниці народну пісню, та й то більше народну музику без слів, більше усякі «Chansons sans paroles»⁽¹⁴⁾, народні-таки пісні, тільки навіщо без слів, бо дуже любила композиції на народні мотиви.

— Як розстараємось грошей, то закладемо в Києві музей, бо йому тут, в Києві, місце, — сказав один студент.

Молоді хлопці почали розвивати свої плани з великим завзяттям. То був час після знесення панщини, коли починались трохи вольніші часи, коли вперше з-за границі були пущені нові наукові книжки, і філософські, і найбільше по натуральній історії, дуже цікаві, а що перше за все, — нові, нечувані й небачені.

Український журнал «Основа» зачепив національні питання, нагадав про занедбану українську літературу та мову. Нові й цікаві європейські наукові книжки розворушили в молодих нові думки та гадки. «Основа» ворухнула ідею народної просвіти.

Молоді панічі ще довго змагались, ділячи між собою читання в недільних школах та міркуючи, до кого б обернуться за підмогою. Нарешті, стали на тому, що Радюк та молодий Дунін-Левченко будуть од себе розпочинати та добувати дозволу на цю справу офіційними стежками.

Радюк встав і почав прощатись. Він не схотів ждати вечері, щоб його молода жінка не нудилась дома на самотині. Попрощавшись з усіма, він не подав Кованькові руки й навіть не глянув на його, виходячи з покоїв. В серці в Кованька наклюнулось недобре почування помсти й навіть злостування.

Час був тоді й справді сприяючий просвітньому потягові молодих українців, їм було дозволено завести недільні та вечірні школи для убогих городян, а про народний театр їм одповіли, що коли цього ще нема навіть в Англії, то і в нас воно не повинно бути. Знайшлось чимало охочих до читання лекцій для народу. І в Києві з'явилися недільні школи. Заходились коло етнографії. Але це тяглося недовго...

Незабаром настав інший і гірший час. Усі ці добрі починання й заміри Недоброхотів мусили зникнути. За Радюка та Дуніна-Левченка, як ніби за небезпечних людей, знов затріщали по місті, неначе задзвонили в дзвони на гвалт, їх знов почали обносити та обмовлять по київських салонах, що вони ладні запагубити когось і щось, що вони загалом люди небезпечні, необачні. Вишивані сорочки та смушеві шапки злякали місцевих бюрократів. Вони під тією національною покривкою бачили щось страшне, зовсім не ті просвітні й культурні потяги та заміри, що крились нею.

Раз Радюк йшов попід одним домом і в одчинені вікна почув, як осудливі панії потріпували його ймення, судили й ганили його за напрямок. Він вернувсь додому і, не довго думаючи, зібравсь і переїхав на службу на Кавказ, де його принаймні ніхто не знав і не потріпував його доброї слави.

Молодого Дуніна-Левченка теж вхопили на язика по салонах не згірше самого Радюка, що й він буцімто ладен накоїть якогось лиха. Напосілись і на старого його батька за те, що він нібито розпустив сина, потурав йому.

Добре не втямлені просвітні свіжіші європейські ідеї, прикриті смушевими шапками, злякали київських бюрократів та псалтирниць, мабуть, так, як налякали європейських псалтирників Галілейові гадки, що земля не стоїть, а крутиться кругом сонця.

XVII

Катерина Воздвиженська довго не виходила заміж. До неї ніхто й не присватувався. Воздвиженський затягав до себе своїх земляків, обіцяв їм протекцію, обіцяв велике придане, і всі знали, що в його є багато грошей і всякого добра, але ні один з їх не квапивсь свататись. Всі вже думали, що вона зостанеться панною. Марта Сидорівна вже бідкалась, бо в неї вже підбільшали й менші дочки. Воздвиженський вже хотів просити для неї будлі-де місця класної дами в інституті, до чого вона вже зовсім була придатна... Коли це несподівано Катерина вийшла заміж! В Кованька згоріли свічкарні, і він трохи не збанкрутував. Він задумав поправити свою справу жінчиним приданим, пішов до Воздвиженських і посватав Катерину. Ні Катерина, ні Кованько не вірили в свою любов, одначе охоче пішли обоє під вінець. Марта Сидорівна й Воздвиженський були дуже раді, що видали її заміж. Як молоді стояли під вінцем, то всі люди казали, що ніколи ще не бачили такої недоладної пари. Катерина все кривилась, перетягувала рот набік, а Кованько навіть під вінцем осміхався, поглядаючи скося на свою молоду. І під вінцем він показував свої великі зуби з жовтими плямами. В себе на весіллі він ледве промовив до Катерини кілька слів, а Катерина все поглядала на його злими очима, все навскоси перетягувала свій рот, неначе наважувалась от-от вилаять свого чоловіка за те, що він жениться тільки на її приданому. Всі гості стиха сміялись, всі шепотіли одно одному на вухо. Катерина водила очима по гостях і все те вгадувала. Вона була зла на гостей і була ладна повипихать їх усіх з зали. Всі вгадували, що й життя їх буде таке веселе, яке було веселе весілля. Кованько взяв в придане мурований на два етажі дім, хоч і без чопів для води в домі, в льоху та в стані. Він швидко забагатів.

А професор Дашкович все сидів та сидів в своїм кабінеті. Він розпочав велике писання про філософію Японії, Китаю й Індії, наче філософія китайського Конфуція й Лао-Дзи була цікавішою для його од рідного краю, од України. Він закопався в науку, увійшов в неї попід руки, як печорський Іван многострадальний ввійшов в землю, і вже був готовий з головою ввійти в неї і вмерти навіки для України й свого народу.

Почувши, що його престарезний батько вже вмер в Сегединцях, Дашкович звелів зробити залізну плиту на його могилу й поїхав в Сегединці, щоб сповнить останню повинність сина. Він приїхав в Сегединці й звелів їхати просто до того місця, де був батьківський дім. Як же він здивувався, не знайшовши й сліду батьківського дому, неначе він після смерті старого й собі провалився крізь землю!

— Чи тут жив ваш покійний священник? — спитав він у якогось чоловіка.

— Тут, — сказав чоловік.

— А де ж його дім?

— А отам стояв колись, та оце його недавно розваляли, бо він і сам завалився.

Дашкович встав з воза й пішов шукать в огороді сліду батьківського дому. Він ледве знайшов в кропиві та в чорнобілі купу цегли, де колись стояла батьківська піч. З-під його ніг пурхнула

курка з гнізда. Він побачив її гніздо, повне яєць. Він ступив на цеглу, звідтіля майнула зелена ящірка й пошилась поміж калачиками й шпоришем. На місці дому розрісся листатий лопух, на лопусі позасновували листя павуки. Поміж цеглою грілись на сонці ящірки. Все заросло, все заснувалось непереможною силою живої природи й довгого часу. Нігде не було видно й сліду комори, загороди, клуні, повіток, неначе на тому місці ніхто ніколи не жив і не селився. Тільки купа глини й цегли до котрого часу назначала місце, де колись жила сім'я Дашковича, де він зріс. Все було застелено зеленим кили» мом дикої природи.

Дашковичеві стало шкода рідного кубла, де він зріс, де він бігав дрібними ногами. Він зітхнув і задумався. Сповнивши, що було треба, він вертався з важкою думою в голові з кладовища з молодим священиком, котрий вже збудував новий дім і на новому місці. Дашковичеве старе вухо вразила мелодія української пісні. Він почув і аж затрусивсь. Пісня дійшла до самого дна душі, де ще лежали дитячі згадки. Він почув, що його серце оживає, і все минуше життя на селі, в рідній сім'ї, між своїм народом, життя в пишних Сегединцях так і встало перед його душею. Він слухав пісню й прислухавсь. Його вухо силкувалось вловить милі, дорогі слова рідної пісні, повної поезії. В його навіть знов з'явилась думка записати ті слова. Голос вже наближався та наближавсь, а старе серце все оживало та оживало... Коли це за тином він почув другу іншу пісню. Коло садка йшов парубчак і затяг солдатської пісні. Пісня була така гидка, така сороміцька, така погана! мова пісні була великорусько-солдатська й така покалічена, так перемішана з українською, що Дашкович аж зітхнув.

Дашкович, повечерявши в молодого священика, ліг спати і довго не міг заснути од тяжких нових дум. Тільки що він задрімав, як його вразила страшна картина, котру він неначе бачив своїми живими очима. Він бачив, неначе його батьківський дім стояв у садку й несподівано почав входити у землю і ввійшов зовсім, так що й сліду його не стало; потім почала входити в землю церква. Він бачив, як вона ввійшла по вікна, як було ще видно бані, потім хрести, потім вона зовсім пірнула в якусь безодню. Озираючись на всі боки, він побачив, що ціла гора з другою церквою, з хатами, з садками, з людьми рушилась з місця й почала входити в землю. Дашкович хотів крикнуть, та од переляку в його не стало голосу. Гора все входила та входила й зовсім потонула під землею. За тією горою потонула друга гора з хатами й людьми, за нею третя рушилась з лісами, а там все село почало валитись, входити в землю. Обидва ставки розлились і залили все те місце, де були колись Сегединці. Дашкович побачив одно безкрає чорне море, без кінця, без берегів. Він тільки стояв на купі цегли з рідного дому й оглядавсь навкруги. Вода підливала ту цеглу, одривала її; потроху земля одвалювалась, і він почав тонуть. Вода підходила вже йому до пояса, до плечей, до рота й полилася в рот.

Дашкович почав кричати крізь сон. Його збудили, кров кинулась йому в голову: його душило в грудях, душило коло серця. Він насилу одійшов і опам'ятався.

"Чудний і страшний сон!-думав Дашкович, —це не сон, а мої тривожні думи заворушились... Каламутне море заливає Україну, і вона завалюється в його... А я й сам незчувся, як тону в тому морі і... втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народу, не передав навіть їм рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до народу. Я заблудивсь в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пущі..."

Од ляку й тривоги старий нервовий заніділий Дашкович аж заслаб і мусив пролежати кілька днів в Сегединцях, а потім згодом, трохи подужчавши, вернувся додому в Київ.

1871 року

-
1. На многі літа, владико! (грецьк.)
 2. Ах, ах! Дуже рада з вами познайомитися; сідайте, дами, сідайте, діти! (франц.)
 3. У нас в Петербурзі... (франц.)
 4. О, яке важке завдання поширювати тут цивілізацію! (франц.)
 5. Яку чарівну вихованку ми маємо! (франц.)
 6. Згадайте дітей римського посла і його старшу дочку — дві краплі води маленька Дашкович! (франц.)
 7. О, як же; будьте спокійні! (франц.)
 8. За останнє не турбуйтеся. Хоча й французького походження, але щодо релігії — я ортодоксальна (франц.).
 9. От дракони! (франц.)
 10. Справжні дикуни, прости боже! (франц.)
 11. А зачіски, боже! (франц.)
 12. Мій боже! (франц.)
 13. Моє дитя! (франц.)
 14. Пісні без слів (франц.).

Джерело: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. Том другий. Київ: Наукова думка, 1965.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/nechui_levytskyi_ivan_semenovych/khmary